

XXIV–XXV • 2009–2010

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

PROCEEDINGS

REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TURNOVO

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXIV–XXV/2009–2010

PROCEEDINGS

XXIV–XXV/2009–2010

Велико Търново
Veliko Tarnovo
2010

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново.
Том XXIV–XXV. Велико Търново, 2010

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo.
Vol. XXIV–XXV. Veliko Tarnovo, 2010

ISSN 0861-5888

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

Хитко Вачев – главен редактор

Стоян Михайлов – редактор

Пламен Събев – редактор

Весела Мартинова – секретар

EDITORIAL BOARD:

Hitko Vachev – Editor-in-chief

Stoyan Mihailov – Editor

Plamen Sabev – Editor

Vesela Martinova – Secretary

E-mail: rimvt_edit@yahoo.com

На корицата:

Златен дукат на Матиаш I Корвин (1458–1490)

Golden dukat of Matthias I Corvinus (1458–1490)

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ

Живојин Андрејић. КУМАНИ НА БАЛКАНУ И ЊИХОВА АСИМИЛАЦИЈА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ	7
Jivojin Andreich. THE CUMANS ON THE BALKANS AND THEIR ASSIMILATION DURING THE MIDDLE AGES	33
Елена Попова. ИКОНОГРАФСКА ПРОГРАМА НА СТЕНОПИСИТЕ В ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР” В АРБАНАСИ (ПРЕДВАРИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ)	35
Elena Popova. ICONOGRAPHICAL PROGRAMME OF THE MURALS IN THE CHURCH OF ST. DEMETRIUS IN ARBANASSI. (PRELIMINARY STUDY)	60

СТАТИИ И НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ

Недко Еленски. МАТЕРИАЛИ ОТ РАННИЯ НЕОЛИТ, ОТКРИТИ В ЕМЕНСКАТА ПЕЩЕРА, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО	61
Nedko Elenski. ARTIFACTS FROM THE EARLY NEOLITHIC AGE FOUND IN THE EMEN CAVE, THE REGION OF VELIKO TARNOVO	74
Вълка Илчева. АНТРОПОМОРФНА ГЛИНЕНА ИДОЛНА ПЛАСТИКА ОТ ПРАИСТОРИЧЕСКИЯ ФОНД НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО	75
Valka Pcheva. ANTROPOMORPHE TÖNERNE IDOLPLASTIK AUS DEM RÄNHISTORISCHEN FONDS DES REGIONALEN HISTORISCHEN MUSEUMS 94	
Станимир Димитров. ПРЕОТКРИТА ЕЛИНИСТИЧЕСКА РИЗНИЦА ОТ ЕКСПОЗИЦИЯТА НА РИМ – В. ТЪРНОВО	95
Stanimir Dimitrov. REDISCOVERED HELLENISTIC CHAIN-ARMOUR FROM THE EXHIBITS OF THE VELIKO TARNOVO RMH	106
Иван Църов. ЗАПАДНИЯТ АКВЕДУКТ НА НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ: ТОПОГРАФИЯ НА ТРАСЕТО	107
Ivan Tsarov. THE WESTERN AQUEDUCT OF NOCOPOLIS AD ISTRUM (LOWER MOEZIA): ROAD BED TOPOGRAPHY	126

Евгени Паунов. ЕДНА „ИЗЧЕЗНАЛА” МОНЕТНА НАХОДКА ОТ ВЕЛИКОТЪРНОВСКО: РОДИНА 1964 (IGCH, NO. 679).....	127
Evgeni Paunov. A ‘LOST AND FOUND’ COIN HOARD FROM VELIKO TARNOVO REGION (CENTRAL NORTH BULGARIA): RODINA 1964 (IGCH 679).....	145
Мария Долмова-Лукановска. БИТОВА КЕРАМИКА ОТ КРЕПОСТТА ЗИКИДЕВА В ГР. ВЕЛИКО ТЪРНОВО	149
Maria Dolmova-Lukanovska. HOUSEHOLD POTTERY FROM THE FORTRESS OF ZIKIDEVA IN VELIKO TURNOVO.....	157
Евгени Дерменджиев. ПЛОЩАД НА ЗАПАДНИЯ СКЛОН НА СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО	159
Evgeni Dermenjiev. SQUARE ON THE WEST SLOPE OF THE MEDIEVAL FORTRESS OF TZAREVEC IN VELIKO TARNOVO.....	182
Тодор Овчаров. ЗА МЕСТОПОЛОЖЕНИЕТО НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ БЪЛГАРСКИ МАНАСТИР "СВЕТА БОГОРОДИЦА ПЪТЕВОДИТЕЛКА" ...	183
Todor Ovcharov. ON THE LOCATION OF THE MEDIAEVAL MONASTERY “THE VIRGIN MARY – GUIDE”.....	186
Деян Рабовянов. СРЕДНОВЕКОВНИ БОЗДУГАНИ ОТ ФОНДА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	187
Deyan Rabovyanov. MEDIEVAL MACES FORM THE FUNDS OF THE VELIKO TURNOVO REGIONAL MUSEUM OF HISTORY	199
Диана Косева. НОВООТКРИТИ СТЕНОПИСИ ОТ ЦЪРКВА №XIX НА ТРАПЕЗИЦА	201
Diana Kosseva. FRESCOES FROM THE NEWLY FOUND CHURCH NO.19 IN TRAPEZITSA	209
Хитко Вачев. ХРАМЪТ “СВ. СВ. ПЕТЪР И ПАВЕЛ” И КОМПЛЕКСЪТ ОКОЛО НЕГО (ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОРИ, СЪСТОЯНИЕ НА ПРОУЧВАНИЯТА И ПЕРСПЕКТИВИ)	211
Hitko Vachev. THE CHURCH OF “STS. PETER AND PAUL” AND THE COMPLEX AROUND IT (HISTORICAL SOURCES, RESEARCH STAGES AND PERSPECTIVES)..	226
Пламен Събев. СТЕНОПИСИТЕ В МИТРОПОЛИТСКАТА ЦЪРКВА „СВ. СВ. ПЕТЪР И ПАВЕЛ” ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (ИСТОРИОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД).....	227
Plamen Sabev. THE MURAL PAINTINGS IN THE BISHOPRIC CHURCH STS. PETER AND PAUL IN VELIKO TARNOVO (HISTORIOGRAPHY).....	241

Стоян Михайлов. УНГАРСКИ ЗЛАТНИ МОНЕТИ ОТ НУМИЗМАТИЧНАТА КОЛЕКЦИЯ НА РИМ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	243
Stoyan Mihaylov. HUNGARIAN GOLD COINS FROM THE NUMISMATIC COLLECTION OF THE VELIKO TARNOVO REGIONAL MUSEUM OF HISTORY ...	246
Миглена Петкова. ТИПОЛОГИЗАЦИЯ НА ОБРОЧНИ ПАМЕТНИЦИ ОТ ОБЩИНИТЕ ГОДЕЧ, ДРАГОМАН И ТРЪН.....	247
Miglana Petkova. TYPOLOGY OF VOTIVE MONUMENTS IN THE MUNICIPALITIES OF GODECH, DRAGOMAN AND TRAN	261
Теменуга Георгиева. ПРОФ. СТОЯН РОМАНСКИ И БЪЛГАРСКАТА ЕТНОГРАФИЯ	263
Temenuga Georgieva. PROF. STOYAN ROMANSKI AND THE BULGARIAN ETHNOGRAPHY	276
Стефан Паскалев. ВЕЛИКОТЪРНОВСКАТА МАХАЛА “СВЕТА МАРИНА” (ЗАПИСКИ НА ЕДИН МАРИНОПОЛЧАНИН)	277
Stephan Paskalev. THE ST. MARINA QUARTER OF VELIKO TARNOVO (NOTES OF A RESIDENT IN THE QUARTER MARNO POLE).....	300
Невяна Бъчварова. ПОЧЕТНИТЕ ГРАЖДАНИ НА ВЕЛИКО ТЪРНОВО....	301
Nevyana Batchvarova. THE HONORARY CITIZENS OF VELIKO TARNOVO AND THEIR EUROPEAN DIMENSIONS	324
Виолета Павлова. МЕТОДОЛОГИЧНИ ПРОБЛЕМИ НА ПОНЯТИЙНО- КАТЕГОРИЙНИЯ АПАРАТ НА СИСТЕМАТА НА МУЗЕЙНАТА ФОНДОВА ДЕЙНОСТ	325
Violeta Pavlova. METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE NOTION-CATEGO- RICAL APPARATUS OF THE SYSTEM OF THE MUSEUM FUND WORK.....	340

РЕЦЕНЗИИ

Димитър Попов. ИВАН ЦЪРОВ. ТРАКИТЕ КРАЙ АТРИУС. ТРАКИЙСКО ПОГРЕБЕНИЕ ОТ С. ГОЛЕМАНИТЕ, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО. УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО “СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”. СОФИЯ 2008, 104 С.	343
Константин Тотев. СТЕФАН БОЯДЖИЕВ. БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРА ПРЕЗ VII–XIV В. Т. 1. ДОХРИСТИЯНСКА АРХИТЕКТУРА. С., 2008, 405 СТРАНИЦИ, 422 ЧЕРНОБЕЛИ ФОТОГРАФИИ И ГРАФИЧНИ ИЛЮСТРАЦИИ И ЦВЕТНО ПРИЛОЖЕНИЕ 22 ЛИСТА.	347

Стоян Михайлов. ПЛАМЕН ПАВЛОВ. БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ. ПОЗНАТО И НЕПОЗНАТО. ИЗДАТЕЛСТВО „АБАГАР”, ВЕЛИКО ТЪРНОВО, 2008, 256 С., 29 ИЛ.	351
Хитко Вачев. ДИАНА КОСЕВА. ТРИПТИСИ-ПОМЕНИЦИ ОТ АРБАНАСИ. ИЗДАТЕЛСТВО “ФАБЕР”. ВЕЛИКО ТЪРНОВО, 2007, 98 С. С 31 ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ	357

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

Весела Мартинова. ИЗЛОЖБА “СИМВОЛИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ”	361
Симеон Цветков. ИЗЛОЖБА “ОРЪЖИЕ ОТ СТАРО И НОВО ВРЕМЕ”	363
ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	367
КНИГООБМЕН – INTERLIBRARY LOAN 1.I.2008 – 30.IV.2009	387
ИЗИСКВАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	392
REQUIREMENTS FOR THE AUTHORS IN THE PROCEEDINGS OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TURNOVO	395
ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ / COLOR ILLUSTRATIONS	397

КУМАНИ НА БАЛКАНУ И ЊИХОВА АСИМИЛАЦИЈА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Живојин Андрејић

(Крагујевац)

Апстракт: У раду се прати досељавање паганских туранских народа, пре свега Печењега и Кумана у Украјину, Панонију, Балкан и Малу Азију у средњем веку, њихова христјанизација и асимилација као и њихови утицаји и етнокултурни трагови на простору Србије и Балкана.

Народно име цркве у Рамаћи – Куманица, истоветно име цркве на Лиму, као и бројни топоними очувани и до данас на простору Србије, Македоније, Угарске, Румуније и Бугарске опомињу нас на Кумане, бројну и значајну популацију у средњем веку. Печенежи, Кумани, Туркополи и Халисије су асимиловани од стране балканских Словена, Влаха и Угара оставивши видне трагове у антрополошком типу балканских народа а поготову Бугара¹ и Румуна Влашке.

Печенежи, Кумани и Узи² су велики народи турског порекла. Почетком X века, најјаче печенешко племе туранске хорде било је у Европи познато под именом Кумани, а у Русији као Половци. Кумани³ су раније живели као номади у степама од Дона до Дунава. Успели су да створе велику државу – Кипчак – у X веку, али су били расути од стране татарске „Златне хорде“.

Први напад Печењега на Русију и Кијев догодио се 867. године. Према *Несторовом летопису* Печенежи – Половци први пут нападају Русију кнеза Свјатослава, 968. године, на позив Византије. Враћајући се са пленом у Русију, после склопљеног мира са Византијом, Печенежи су на челу са својим кнезом Курјом напали Свјатослава I (945-972.). Успели су да га победе и убију, а од лобање његове главе су направили пехар.⁴ Владимир I Свети (980-1015.) је после примања хришћанства успео да победи Печењеге, 992. године, али за кратко. Уследили су нови напади на Пјереслав и Кијев. Јарослав I Мудри (1019-1054.) је успео

код Кијева да потпуно порази велику војску Печењега, 1036. године. Следећи напад Половаца био је 1068. године. Убитци на реки Алти су победили руске кнезове, али су поражени код реке Снове. Следећи велики напад паганских Половаца извршен је 1093. После више пораза руски кнезови су склопили мир а Свјатополк II узео за жену кћер хана Тугоркана. Следио је напад на Кијев и његову околину 1096. Летописац том приликом описује порекло Половаца на основу записа Псеудо Методија: „А изашли су они из пустиње Етривске... а изишло их је 4 кољена: Торкмени и Печенези, Торки, Половци... А Исмаил роди 12 синова, од њих су пак Торкмени, и Печенези, и Торци, и Кумани, што ће рећи Половци...“. Мир је склопљен 1101. године код Сакова, али за кратко. На челу Половаца – Кумана био је Урусоба, 1103. године. Половци су страховито поражени од стране Свјатополка II (1093-1113.) и том приликом је у борби страдало 20 куманских кнезова: Урусоба, Кчи, Арсланап, Китаноп, Куман, Асуп, Куртка, Чернегрп, Сурбарија... а Белђуза су ухватили и погубили. Следећа руска велика победа била је 1107. године.⁵

Печенези-Кумани су у Панонији и Подунављу присутни већ крајем IX века. Приликом упада у Панонију, 895-896. године, Угари су се сукобили у Банату, „између реке Мориш и тврђаве Оршава“, са словенским дуксом Гладом који је владао тврђавом Видин. Глад им се супротставио са својом великом војском коњаника и пешака и уз помоћ Печенега-Кумана, Бугара и Влаха.⁶ У нападима бугарског цара Симеона на Византију, 917. године, учествује велики број Печенега са којима је бугаро-словенска властела тежила да ступи у брачне везе и тако дође до мира и чврстог савеза. И Византија је привукла на своју страну неке печенешке родове. Међутим, највећи део печенешких племена је био у тесној вези са Бугарима. У нападу руског кнеза Свјатослава и бугарског цара Бориса II на Византију, 943. године, поново учествује велики број Печенега.⁷ У X веку, недалеко од Солуна се појављују Турци познати као Вардариоти који ће се под тим именом појављивати до половине XIII века. Јевстатије Солунски каже да је Турака – Печенега и Кумана било у околини Солуна толико много да се ова област могла звати „Нова Турска или европска земља Турака“. И никејски цареви настањују Кумане у својим европским провинцијама. Бројне Турке је у Македонију населио Михајло VIII Палеолог. Временом је етничко име перасло у лично тако да се на грчком простору, прве половине XIV века, појављује велики број имена Команос или Комана: Михајло Команос из Панагије, Јован Команос из Селаде, удовица Кали Комана из Стамниона, Куман Копила из Кастрина... У куманским породицама ће преовладати хришћанска

имена, а неки од њих су постали и свештеници тако, на пример, брат свештеника Теодора је Команос, а у Мелицини је пописана Ирина, удовица попа Манојла са ћерком Команом.⁸

У једном апокрифном бугарском летопису из XI века тврди се да „сам бог нареди свом вазљубљеном пророку Исаији“ да одвоји једну трећину Кумана „наречених Бугари“ и насели у земљи Карвунској која је била испражњена од Римљана и Грка. Бугари – Кумани су дошли до три велике реке, једна се звала Затиуса, а друга Ереуса. Земља Карвунска је била насељена од Дунава до мора. За првог цара је изабран Слав који је изградио стотину градова и зато назван „стомогилни цар“. Име Слав је очигледно Словенског порекла. После њега је цар постао Испор – Аспарух који је био Бугарин. Он је саградио на Дунаву град Драстар (Силистрија) и основао Плиску. Бугарски историчари сматрају да је земља Карвунска била тзв. Мала Скитија или Добруца, а две поменуте реке су Дњепар и Дњестар. Први упад Печенега у „западне бугарске земље“ извршен је 1026-1027. године. Потом су, 1032. године опустошили тему Перистрион (Поред Дунава). У току 1034-35. године, у време јаке зиме, прешли су залеђени Дунав и допрли до Македоније, Тракије и Солуна. Печенези су у току 1036. године уништили Плиску, Доростол и друге тврђаве Перистриона.¹⁰ Око 1043. године, на северним границама Византије се опет појављују Печенези, Узи и Кумани. Византија је доживела неколико пораза од Печенега и зато им дозвољава насељавање, највише на простору Бугарске и додељује почасне титуле. Насељено је и покрштено 20.000 Печенега са њиховим ханом Кеганом који је добио титулу архонта. Када је хан Тирах упао у Бугарску са 80.000 Печенега извршен је прави демографски удар. Хан Тирах добија титулу протостатора и са 140. вођа је покрштен у Цариграду. Насељени су по разним крајевима царства, а у Бугарској у пустим деловима око Средца – Софије, у области Перистриона, у Нишком и Овчем пољу у теми Србија. Потом је 15.000 печенешких ратника под вођством Сулцуа, Селте, Качамана и Каталима упућено у борбу против Турака Селцука у Малу Азију.¹¹

На Балкан упада и 60.000 Уза, 1064. године, допревши до Солуна и Хеладе под вођством Караџе и Манастра. Њихова пљачкања и разарања су била ужасавајућа тако да је становништво хтело да се исели из европског дела Византије. Међутим, страшна епидемија је изазвала велики помор Уза тако да су се вратили преко Дунава, а преживели су се населили и ступили у царску службу.¹² Угарски краљ Ладислав I је успео да порази Кумане и Печењеге у битци код Керлеша, 1068. године, а према српским изворима у том боју је лично убио кана Батуа. Повод

за рат између Угарске и Византије био је упад Печенега у Срем, 1071. године. Печенези и Кумани упадају у Тракију 1078, а потом 1087. године, означени као „куманска поплава“. Овај напад Печенега предводио је угарски противкраљ Соломон који је, према *Хроници Бернолда из Санкт Блазиена*, у борби против Византинаца погинуо.¹³ Том приликом печенешки вођа Чаха (Чака) је са флотом напао и окупирао острва Митилену и Хиос.¹⁴

Печенези су имали, тврди се, подршку „богумила“ у Бугарској стално угрожавајући Цариград. Ко су, заправо, ови „богумили“ остаје нејасно, али ће најпре бити да су у питању християнизовани Печењези који су се доселили крајем X и почетком XI века. На челу Печенега били су Тугортак и Боњак (Манјак). Византија је потукла Печењега тек када је позвала у помоћ Кумане, 1091. године. Одсудна битка се претворила у страшно клање Печенега: „тога дана страдао цео један народ“. Преживели су се вратили преко Дунава, а остали су се населили између Битоља и Прилепа – „Печенешки пут“, касније познати као Мегленски Печенези.¹⁵ Међутим, већ 1094. године, у Византију упадају Кумани, Печенези и Узи и продиру све до Једрена и Анхијала на челу са претендентом Лавом – Константином Диогеном који се представљао као син цара Романа VI Диогена. Пошто су поново поражени протерани су преко Дунава. Кумани су заузели Перистрион, тему јужно од Дунава и на запад земљу Браничево и земљу до Београда.¹⁶ Кумани и Печенези упадају наново у Тракију 1123. године али су опет поражени. Средином XII века Кумани су населили велике територије северно од Дунава: Влашкој низији, Молдавији и Трансилванији, а та читава област је названа Куманија.¹⁷ У исто време је од насељених Печенега, Уза и Кумана у Бугарској настао етнички амалгам који је назван Гагаузи.¹⁸

Око Ниша и у Браничеву Печенези и Кумани су нападали крсташе при пролазу, 1147. године. У битци на Тари, 1150. године, на страни Срба су Печенези и Кумани који су дошли у помоћ са угарском војском. Велики број Кумана учествује и у угарско-ромејском рату 1154-1155. године. Сматра се да је босански бан Борис, син краља Коломана, претендент на угарски престо, умро од стреле неког Куманца у борби код Београда, 1155. године.¹⁹ За хунске коњанике извори кажу да су исповедали хришћанску веру, још увек према Мојсијевим законима, али не сасвим чисто. У историји влада мишљење да су то Халисији који су били настањени у Срему. Сматрају се Хазарима из племена Квалисија са ушћа Волге. Халисији су живели у Угарској од XI века. Панта Срећковић Халисе сматра мухамеданцима ханевитске јереси које у угарским изворима означавају као Кализи, а код Срба су, тврди, запа-

мћени као Кезуни и претпоставља да су се после битке на Тари настанили око река Таре, Пиве и Дрине.²⁰ У рату против Угарске и борбама у Срему, 1167. године, на супротној страни, у византијској војсци се налазе одреди Печенега, Кумана и Турака.

Асен I, побуњени бугарски вођа, имао је уз себе велике масе Кумана у борби против Византије. Асен I је понудио крсташима и немачком цару Фридриху I Барбаросу у Нишу, 1189. године, војску од 40.000 Влаха и Кумана. Барбароса је био импресиониран Куманком која је била ратник на коњу са луком и стрелама. Кумански стратиоти – војници се помињу и у многим другим изворима: Тарци, Валацандар, Таптук, Асен, Команопулос... Упади Бугара и Кумана у Тракију и Македонију довели су до великог разарања ових области. Исак II Анђео се у ноћним сукобима борио против Кумана и у околини Филипопоља, 1191. године. Власи, Кумани и Бугари нападају византијске градове и 1198-1199. године.²¹ Хонијат за ове упаде тврди да су били већи и ужаснији од свих претходних. Кумани су се поделили на четири дела тако да су напали и градове и планинске области у читавој Македонији. Опљачкали су многе манастире и убијали монахе, „шта све хришћанима нису радили крволочни Кумани“. Опљачкали су и разрушили градове и утврђења. Пошто се имена Асен и Белгун срећу код Кумана бугарски историчар Златарски је своједобно заговарао бугаро-куманско порекло династије Асен у чему је свакако у праву. Нема сумње, био је успостављен јак савез Бугара и Кумана у периоду од 1186. до 1241. године.²²

Бугарски краљ Калојан уз помоћ Кумана напада и пустоши Србију, 1203. године.²³ На челу куманске војске се налазио Губан – Кобан.²⁴ О великом значају Кумана за бугарског цара Калојана иде у прилог и тако важна чињеница да се оженио Севином, ћерком неког знатног Куманина. Калојан са бугарском и куманском војском напада Латинско царство, 1205-1207. године. У току 1205. године Бугари и Кумани су поразили латинске витезове и убили императора Балдина код Адријанопоља.²⁵ Вођа куманске војске је био Коча из рода Кочоба. Бугарског краља Калојана ће убити, 1207. године, његов протостатор, командант коњице Куман Манастр.²⁶ А када је убијен Калојан Асен на престо Бугарске је дошао његов сестрић Борил при чему се оженио удовицом Севином.²⁷ Пламен Павлов сматра да је бугарски краљ Калојан био ожењен куманском принцезом Аном – Анисијом која је била из значајног рода Бурдогли или Итогли.²⁸ По свему ће бити да је Севина добила хришћанско име Анисија и да је род Бурдогли био врло моћан. И Борил користи куманске одреде за упад у Тракију, 1208. године. У Видину је 1213. године избила побуна у којој су учествовала три куманска хана од

којих је био именован само Карач.²⁹ На бугарски престо је после опсаде Трнова, 1217. године, дошао Асен II из Куманије (данашња Влашка у Румунији) где је био тајно упућен после убиства оца Калојана. У чувеној битци код Клокотнице, 1230. године, у војсци Асена II учествује и одред коњице од око 1000 Кумана.³⁰ Кумани су савезници Бугара и у нападу на Византију, 1237-1240. године, а потом их цар Јован Ватац прима у византијску службу.³¹

О постојању Кумана у Србији, одређеној адаптацији и христијанизацији јасно сведоче натписи у кули цркве Св. Вознесења манастира Жиче из 1224-1227. године. У натпису на северном зиду се каже да су епархији Жича подложене жупе: Крушилница, Морава, Борач, Лепенице обе, Белица, Лугомир, Расина и Јелшаница а потом се помиње око 220 имена влаха – сточара који су такође подређени овом манастиру. Међу њима се помињу чак тројица са именом Куман и по један Турјак, Брапа, Чуч, Бала, Тус, Грипон и Сингур. На јужном зиду куле опет се понављају имена жупа и додатно прецизира да су (сви) власи целе „краљевске државе“ подложени Жичи.³² Ако се ово има у виду онда се да реално претпоставити да набројана имена представљају кнезове влашких катуна у планинским крајевима, а то опет значи да су најмање десет били кумански.

Када су браћа напала Немању, 1166. године, при чему је дошло до одлучујуће битке код Пантина на Косову, учинили су то са војском у којој је био велики број плаћеника: Грка, Фруга и Турака³³. Турци који се помињу, највероватније, нису Селџуци већ Печенези и Кумани. Да у Немањиној држави постоје бројни Кумани „богумили“, а пре ће бити пагани који обожавају идоле, сведочи Стефан Првовенчани. У вези ових „јеретика“ велики жупан Стефан Немања је организовао црквено-државни Сабор у Расу на коме је суђено њиховој вери и вођама: „нечистим одвратностима њиховим“, „мрској и одвратној вери“, „законопреступника“, „смраду глухих кумира“. Немања устаде на њих са војском и „изобличи безбоштво њихово, и једне попали, друге разним казнама казни, треће прогна из државе своје... Учителју и начелнику њихову језик уреза у грлу његову... И сасвим искорени ту проклету веру“.³⁴ Имајући у виду да су у питању безбожници који се клањају кумирима – идолима који смрде од жртвених животиња врло је извесно да су у питању Кумани а поготову и зато што се употребљава куманско име идола – кумири. И Љиљана Јухас-Георгијевска сматра да нису у питању хришћани јеретици или богумили.³⁵ На Кумане и њихово многоженство се, вероватно, односе речи првог српског архиепископа у проповеди коју је одржао у Жичи приликом посвете епис-

копа: "једне по Господу законите жене муж". Теодосије напомиње у Житију Св. Саве да су многи живели као пагани узимајући жене без благослова.³⁶

И номоканон *Иловачка крмчија*, писан 1262. године, помиње у 42. поглављу међу кривоверцима и богумиле и бабуне. По свему се ови кривоверци не доводе у везу са босанским крстјанима. У прилог овоме иде и рукописни синодик који јасно прави разлику између бабуна и босанско-хумских кривовераца, крстјана и крстјаница. И у запису из манастира Св. Павла на Атосу се два пута помињу „безбожни и погани бабуни“. Први пут их помиње када је краљевић Душан извршио поход на њих и други пут када је епископ Никола цркве Св. Николе у Дабру страдао од „безбожних и бледивих проклетих бабуна“.³⁷ Колики је значај бабунским веровањима придавао цар Душам види се и из тачке 83. његовог Закона: „И ко рече бабунску реч, ако буде властелин да плати 100 перпера, ако ли буде себар да плати 12 перпера и да се бије штаповима.“

Кутен, последњи самостални кумански хан, 1239. године, са већим делом свог народа и 40.000 ратника, одлази у Угарску а остали у Бугарску.³⁸ Пре него што су се одселили из Западне Украјине и Молдавије Кумани су делом примили источно хришћанство. У међувремену, 1229. године, постављен је епископ Куманије (Влашка и Трансилванија). Дакле, има индиција, Кумани су у Угарску дошли као пагани криптоправославци. Краљ Бела IV је дозволио да се населе у источном делу Угарске да би их користио за одбрану. Међутим, угарски великаши су убили хана Кутена, 1241. године, тако да су се Кумани подигли и опустошили Угарску а потом се један већи део одселио у Бугарску и Србију.³⁹ Део мађарских историчара тврди да су се ставили у службу босанских и српских владара где су дочекали напад Златне хорде на Угарску.⁴⁰ Угарски историчари тврде да је „кумански краљ“ Кутен прихватио да се покрсти са својим народом али је то било само формално јер су у „души остали пагани“. Кумани су били под непосредном управом краља Беле IV и нису били у систему кметства. Живели су „слободно“, односно недисциплиновано, а то је вређало Угаре. Када су Монголи упали у Угарску за неефикасност одбране су оптужени Кумани. Када је хан Кутен са пратњом пошао на саветовање код краља Беле ликвидирала их је разјарена гомила. Кумани су одговорили насиљем и напуштањем Угарске. Мађарски историчари тврде да су се населили у Кучевско-браничевској области јужно од Дунава.⁴¹ Захваљујући хроничару Рогерију, архиђакону варадинском и потоњем надбискупу сплитском, дознајемо да су Кумани напредовали пљачкајући између Дунава

и Тисе. Прешли су Дунав код Ердута и наставили према области Марче у Срему. Кумани су поразили сремце и натерали у бег а потом су разорили Франкавилу – Манђелос, Св. Мартина и друга насеља. Напљачкавши много новца, коња и стоке Кумани су „прешли у Бугарску“.⁴²

Приликом монголског пустошења Угарске потпуно су страдали њени источни крајеви, а када су се они вратили у Азију Бела IV је, 1246. године, позвао Кумане да се врате страхујући од новог напада. Насељени су у опустелим крајевима, у међуречју Дунава и Тисе и њеним притокама: Керешу, Моришу и Златици. У међуречју Дунава и Тисе је формирана област Мала Куманија, у доњем току Кереша област Велика Куманија а између данашњег Мокрина и Кикинде насељен је кумански род Кор или Кол. Средиште области Кор формирано је у насељу Сентелт или Сентеш код Кикинде око кога су формирана насеља Валикањ, Визешћан (данас оба у Румунији), Холош и Кун-Селеш, данас Наково (у Србији). У повељама из 1266. и 1288. године помиње се насеље Папд на реци Бегеј (данас Бобда у Румунији) као посед куманског рода Борћол. Претпоставља се да је топоним Берчуљ у атару села Иђош у вези са родом Борћол, а то је у близини куманског града Сентеша. На овој територији су имали свог жупана, а свако насеље је имало свог капетана. У угарској војсци, XIII и почетком XIV века, куманска коњица је заузимала централно место. Од 1304. године куманска коњица од око 20.000 ратника редовно је учествовала у походима Карла Роберта. Они ратују у Чешкој, 1322. године, Хрватској и Славонији 1323, Бесарабији 1330. и Аустрији 1336. године. У периоду од 1346. до 1350. године куманска војска учествује у походима краља Лајоша на Напуљску краљевину.⁴³

Кумани су приграбили значајан плен а уз то су уживали значајне повластице. До средине XIV века куманска заједница у Угарској била је ослобођена плаћања црквене десетине и разних феудалних намета и радних обавеза. Покушај католичке цркве у Угарској да их покрсти остали су без успеха све до средине XIV века. Мађарски историчари сматрају да је последњи талас Кумана, од доласка у Угарску 1239. године, остао у свом паганству још читавих сто година. Краљ Ладислав је, 1279. године, донео *Кумански закон* с којим су у многоме ограничене повластице Кумана а то је подразумевало насељавање у трајним насељима и покрштавање. Кумани су на ово одговорили побуном у лето 1282. године тако да је дошло до великих пустошења сусудних хришћанских – католичких насеља. У лето исте године, код језера Ход, сверено од Мориша, Кумани су претрпели пораз од угарске војске. Потом се велики део Кумана одселио у јужне суседне земље.⁴⁴

Прве вести о покрштеним Куманима у Угарској, око реке Кереш, потичу из 1330. године. Жупан банатских Кумана, 1321. године, носи име Кондам, а у повељи из 1350. његов син носи име Ђорђе. Средином XV века, куманске војске као такве више нема на ратиштима средње Европе и Балкана. Христијанизација је на свим куманским просторима убрзала процес стапања са локалним становништвом. Сматра се да је дефинитиван нестанак куманских остатака извршен са окупацијом Баната од стране османске Турске, 1552. године.⁴⁵

У *Бечкој илустрованој хроници* представљена је битка угарског краља Карла Роберта, 1330. године, против влашког војводе Бесарабе. У појединим сценама угарске оклопљене трупе и краљ се пробијају кроз планинске теснаце нападнути од стране влашке војске коју чине примитивни борци са карактеристичним брадама и дугим једноструким или троструким перчинима.⁴⁶

Торински кодекс, писан 1343. године, говори да су у северним пределима, у области „Бугарске и Куманије, чак до граница Угарске и у суседству с Дакијом живела (турска) племена, која нису примила Мухамедов закон. Ето зашто неки од тих обожавају идоле и моле им се.“ Они су веровали у скулпторалне идоле култног карактера „камене бабе“.⁴⁷ Када су Татари напали и уништили Кипчаг, куманску државу северно од Црног мора бугарски цар Асен II је прихватио један део и населио их „у долини између две планине“.⁴⁸

Кумани су доспели све до Египта, 1250. године, а потом су основали своју династију која је владала све до XVI века.⁴⁹

Михајло Асен је, 1256. године, позвао куманског хана Тегета да би потом извршили напад на Никејско царство уз помоћ 4000 Кумана.⁵⁰ У време Теодора II Ласкариса, 1256. године, Византинци Кумане називају псима, Бугаре означавају симболом лава, а Русе знаком медведа и означавају ненаситим зверима које су се најзад поклониле пред царем као остала варварска племена.⁵¹ При упаду Кумана у Србију, 1253. године, страдало је Бијело Поље⁵² (у близини кога се изнад реке Лим налази црква Куманица). Чини се да је Константин Тех, господар Видина и Средца, праунук српског великог жупана Десе, био у првом браку ожењен Куманком Радостином (Севином).⁵³ Ускоро је уз помоћ свог рођака, српског краља Уроша I, братучеда севастократора Калојана, а по свему и уз помоћ Кумана, дошао на престо Бугарске. И у бугарској војсци цара Ивајла се помињу војводе Куман и Канчо, 1278. године.

И о Куманима који су били у византијској војсци у XIII веку (1275.) извори бележе да су чинили недела која уопште не личе на хришћане. Успут су нападали и пљачкали цркве. Одводили монахиње, скрнавили иконе...⁵⁴

Интересантно је да се у Босни помиње Бјелхан, казнац бана Нислава (1232-1250.) чији се потомци у Босни и Дубровнику, кнез Белица Белханић и кнез Иваниш Биохановић, помињу кроз XIV–XV век.⁵⁵ Најугледнија властела из области Требиња и Конавала у XIV и XV веку, Љубибратићи, највероватније воде порекло од Куделина који се помиње око 1330. године. Познат је грб Љубибратића према Коренић-Неорићу и Фојничког грбовника. Грб садржи шапу неке животице а на цимеру је животиња за коју се тешко може утврдити врста. Претпоставља се да је у питању лисица. Међутим, шапа ове животиње личи на шапу животиње из грба Куманије у грбовнику Ритера Витезовића. Једна грана Љубибратића се касније презива Куделиновић. Нема сумње да је Куделин куманско име. Осим тога, неки Куделинови потомци имају, такође, куманска имена: Јунко, Рохан, Милкус и Сумина.⁵⁶ Такође се помиње Сархан, босански велики војвода, 1399. године.⁵⁷ На основу имена долази се до претпоставке да се потомци Кумана појављују као трговци и грађани Дубровника: влах Добрица Дрман, влах Дрман, трговац Куделин Дабојевић и Радоња Куделиновић,⁵⁸

Велики утицај су остварили Кумани у Угарској. После смрти краља Беле IV, 1270. године, на власт је дошао његов син Стефан V који је био ожењен Јелисаветом Куманком, ћерком хана Сајана Кутена. По наредби Јелисавете Куманке Стефан је опседнут у граду Копривници где је и умро, 1271. године. У име малолетног сина Ладислава IV (1272-1291.) завладала је његова мајка Јелисавета. Јелисавета је управљала областима на српској граници као „херцегинја Мачве и Босне“. Угарска је потом потонула у феудалну анархију. Када је постао пунолетан Ладислав је нашао природни ослонац у Куманима који су били подређени непосредно старој краљици и њему. Под утицајем мајке и њихових куманских рођака примио је њихове обичаје и запоставио католичку веру. Није становао у кући већ у шатору, облачио се по куманској моди, имао је специфичну куманску фризуру. За свог палатина је поставио једног покрштеног Татарина. И Ладислав је добио надимак Куманац (Кумански). Због сукоба са католичком црквом сматра се да је вршио припреме да пређе у православље. Савремени мађарски историчари то негирају и тврде да је намеравао да се са целим народом врати у паганство.⁵⁹

Још за време Јелисаветиног регенства бискуп Бруно од Оломуца је оптужио Угарску да је паганска земља којом владају Кумани. Ладислав IV је своју замонашену сестру Јелисавету хтео да уда за татарског хана Ногаја кога је намеравао да позове са војском и покори угарске великаше. Са својом сестром Јелисаветом и куманским телохранитељима вршио је насиље над католичким свештеницима, монасима и мона-

хињама. Из женског самостана на Маргаритином острву је изведена Јелисавета, кћер краља Драгутина и Каталене, сестре краља Ладислава. Папског легата, бискупа Филипа из Ферма, који је дошао да га опомене, утамничио је. Надбискупа Ладомера (Владимира) злостављала је његова куманска пратња, а заштиту од Запада су тражили и његови угарски феудалци.⁶⁰

Међутим, Ладислав није био доследан ни према Куманима. Он је у борби против Дрмана и Куделина, самосталних куманских великаша у источној Србији, стао на страну својих зетова Драгутина и Милутина, 1291. године. Када су се Кумани Угарске побунили против њега успео је да у битци код Хадског језера победи њиховог вођу Олдамура. Због тога је дошло до егзодуса Кумана и напуштања Угарске при чему су на путу све рушили и палили.⁶¹ Занемарио је своју брачну постељу са Изабелом Анжу, ћерком Карла I, краља Напуља и Сицилије. Живео је окружен љубавницама Куманкама а „То му је искварило срце“. Због освете изазване љубомором убили су га Кумани „које је толико волео“, 1291. године. Није имао потомака, тако да је доведен Андрија III Млечанин, унук Андрије II, син Стефана Постума и Катарине Морозини и постављен за краља. Андрију III је за угарског краља признао и краљ Драгутин са сином Владиславом II, који је у првом браку био ожењен Катарином Морозини. Када је Андрија III умро „од тровања“, 1301. године, угасила се династија Арпада по мушкој линији. Угарски престо су наследили напуљски Анжувинци јер је за Карла II била удата Марија, трећа кћер Јелисавете Куманке и Стефана V.⁶²

Утицај бројних Кумана, на основу орођавања са владарским династијама у Угарској, Бугарској и Србији, порастао је до неслућених висина. Јелисавета Куманка, њена родбина и поготову син Ладислав и њене бројне кћери су још више еманциповали свој кумански дух. Најстарија кћер Каталена – Катарина удала се за српског краља Драгутина, око 1270. године.⁶³ Драгутин је отишао у Угарску и добио од таста Стефана V угарску и куманску војску и потом је кренуо код оца да затражи део земље. Данило вели да се, приликом последње молбе Драгутинове своје оцу Урошу I да му додели део земље на управу, овај толико разгневио да је Драгутин, „уплашен за свој живот“, дигао руку на оца. Потом је дошло до рата између Драгутина и оца у „земљи званој Гацкој“. Драгутин је однео победу а Урош I се повукао, замонашио и умро, 1. маја 1277. године.⁶⁴ Када је, после абдикације на сабору у Дежеви, Драгутин завладао просторима Кучева, Лепенице, Рудника, Ариља, Мачве, Усоре, Соли и Полимља, са манастиром Св. Николе у Бањи Прибојској, под његову власт су дошли и бројни Кумани. Запра-

во, Драгутинова држава је и формирана делом од области које је 1282. године држала његова ташта, краљица Јелисавета Куманка.

Са Каталеном је Драгутин имао више деце од којих је кћер Јелисавета била монахиња у манастиру на Маргаритином острву.⁶⁵ Важно је напоменути да „сремски краљ“ Драгути у својој држави има више епископија а то јасно каже Данило. Када је краљ Драгутин осетио да му се ближи крај „...посла писма ка епископима и игуманима и ка свој властели који су силни у његову отачаству“.⁶⁶ Његов син Владислав II је владао Сремом, Славонијом и деловима Бачке и Баната где су Кумани били још бројнији. После победе над куманским великашима Дрманом и Куделином у састав Драгутинове државе ушли су Браничево и делови источне Србије, 1290. године.

Дрман и Куделин су са прекодунавским Татарима и Куманима дубоко залазили у Драгутинову област. Ученик архиепископа Данила II наводи да је чувена Жича „дуго стајала у пустоши наиласком безбожног народа куманскога, и све је било огњем сажежено“. Данило каже да је први међу српским архиепископима који је поправљао Жичу био Јевстатије II (1292-1309).⁶⁷ Из тога је извучен закључак да је до куманског пустошења дошло за време напада видинског кнеза Михајла Шишмана, 1291. године.⁶⁸

У Драгутиновом двору у Мачви дошло је до упознавања Каталенине сестре, монахиње Јелисавете са краљом Милутином који је успео да је заведе. Милутин је са њом ступио у брак али је живео у некој врсти конкубината, 1283-1284. године. Пахимер га оптужује за блуд са монахињом јер је брак постојао али није био признат од цркве. По мерилима католичке цркве овај брак је био законит. Са Јелисаветом је имао само кћер Зорицу – Царицу. Јелисавета се поново замонашила и напустила Србију због некакве „саблазни“.⁶⁹ Милутин је потом оженио још једну „Куманку“. Била је то Ана (Неда) – Јелена, ћерка бугарског цара Георгија I Тертера, 1294. године и са њом је имао сина Константина. Тертер је био кумански хришћанин, достојанственик на бугарском двору, а цар је постао 1280. године. Његов брат Елтимир је добио титулу деспота тако да је имао велику улогу на бугарском двору. Тертери потичу из области града Червена у северозападној Бугарској где су се доселили још у XI веку. Георгије I Тертер је имао сина Теодора Светослава који ће бити цар 1300-1321. године. Теодор се оженио Енконом – Ефросином, ћерком хана Манкуса (Куман или Татарин).⁷⁰

Четврта кћер Јелисавете Куманке била је удата за византијског цара Андроника II. Византијски цар Андроник II, 1320. године, поверио је Сиргијану, пореклом Куману, да тајно надзире његовог сина Андро-

ника III. Сиргијан је био врло обдарен и образован, овладао је војном вештином, истицао се мудрошћу. Био је вршњак Андроника III и Јована Кантакузина. Рођен је 1292-1295. године. Његов отац је био Сиргијан Палеолог Филантропин потомак Куманина који се крстио по досељењу у време Јована III Ватаца. Пре тога се, наводно, звао Сициган. Већина историчара је сматрала да му је мајка Евгенија Палеологина, нећак цара Михајла VIII. Међутим, њено име је непознато, а била је ћерка Михајла Главе и Марије Филантропине, унука Марије – Марте, сестре Михајла VIII. Сиргијан је постављен за намесника у Македонији са седиштем у Костуру или у Берату. На основу Цамблакове оптужбе за велеиздају позван је пред царски суд да се брани, 1333. године. Зато бежи са породицом у Еубеју, а потом у Србију код краља Душана где је примљен са највећом радошћу као пријатељ и истомишљеник. Сиргијану су тајно пришли многи византијски достојанственици. Затражио је војску обећавши да ће потчинити Србији области у Македонији. Врло лако је освојио све области према Солуну. Међутим, приликом извиђања положаја око града убијен је од стране Сфранцеса Палеолога који је са том намером и упућен од стране Андроника III. Душан је величанствено сахранио Сиргијана, а потом је склопио мир којим су му припали градови: Охрид, Прилеп – где је подигао двор, Костур, Струмица, Хлерин – Флорин, Железнец, Воден и Чемрен.⁷¹ Незна се шта се десило са Сиргијановом породицом, али је свакако остала у Србији. Имајући у виду брз прилаз многих византијских достојанственика у Македонији треба претпоставити да је већи број њих био куманског порекла.

Пета кћер Јелисавете Куманке била је удата за видинског деспота Јакова Светослава, највероватније Куманина и највероватније деду Георгија I Тертера. Словенско име и презиме деспота Јакова не иде у прилог његовог куманског порекла тако да ће пре бити да су Јаков Светослав и његов син Александар Светослав деда и ујак куманина Георгија I Тертера. Дакле, кћи Александра Светослава, из једног од његова два брака, са ћерком Анрија Фландријског или ћерком Петралифинија, била је мајка Георгија I Тертера.⁷² Тертери су били пореклом од Кумана досељених у другом великом куманском валу који је дошао из Угарске, 1241. године. Они су били од Тертероба, старе кипчачке владарске династије, најзнатнијег рода Кумана у Бугарској. Највероватније, воде порекло од хана Котјана – Кутена кога су убили угарски феудалци, 1239. године. Врло значајна и утицајна фигура био је велики војвода и потоњи деспот Елтимир Тертер, брат Георгија I, који је био ожењен Маријом, ћерком из брака бугарског цара Смилца са ћерком Константина Палеолога. Елтимир је са Теодором Светославом, сином Георгија I Тертера провео 15.

година код татарског хана Ногаја као гарант вазалства Бугарске. У истом положају био је и Стефан Немања V Урош III (Дечански), син српског краља Милутина. Теодор Светослав се тамо оженио са Енконом – Ефросином, ћерком татарског хана Манкуса, унуком богатог грчког трговца Панделеона. Са друге стране, Чака, син хана Ногаја, ожењен је са ћерком Георгија Тертера, сестром Теодора Светослава, али када је постао цар, када се за то пружила прилика, Теодору Светославу није засметало да убије Чаку у Великом Трнову, 1301. године.⁷³

Када је Елтимир подржао Михајла Шишмана „Багренородног“, видинског деспота, млади цар Теодор Светослав ће уништити земљу стрица Елтимира, 1305. године.⁷⁴ Видински деспот Михајло Шишман је био син бугарског цара Константина Теха и Марије Палеолог Асен.⁷⁵ Елтимиров син Драгушин ће са мајком, монахињом Марином, наћи уточиште у Србији краља Милутина с обзиром да је његова тетка била Теодора, супруга Стефана Дечанског, мајка цара Душана.⁷⁶ Када је убијен цар Георгије II Тертер, 1322. године, сматра се да је угашена династија Тертера. Међутим, у Добруци се појављује деспот Иванко Тертер (1386 – око 1395.)⁷⁷

Чини се да је велики војвода Константин Тех имао прву супругу Куманку, као што је и његов син, видински деспот Михајло Шишман у првом браку имао супругу Куманку⁷⁸, највероватније из рода Тертер и да су на његовом простору, такође, живели бројни Кумани. Техомил, син Константина Теха из првог брака са Куманком је постао војвода Влашке (око 1290-1310.)⁷⁹

Код краља Милутина су се доселили са својим породицама и ратници Туркопули – хришћански Турци на челу са својим вођом Мелеком. Ускоро су склопили заверу против краља, али су откривени а њихов вођа је погубљен.⁸⁰ Краљ Милутин је свом тасту Андронику послао помоћни одред од око 2000 коњаника Кумана за борбу против Турака Селџука, 1311-1313. године.⁸¹ Међутим, цар их никада није вратио Милутину и око њих су вођени спорови. Ови Кумани су били пореклом из „Далмације“, а то је за Византинце област западних планинских делова Србије, Албаније и део данашње Македоније. Насељени су у Тракији а потом су пресељени на острва Лезбос, Тасос и Лемнос где им се губи сваки траг.⁸²

И позни извори помињу Печенеге и Кумане на просторима Угарске. Краљ Жигмунд је у припремама за рат против Турака, 1435. године, давао повластице Београду, Ковину и Карасенбешу, као и Печенезима и Куманима у тим крајевима.⁸³ Кумани се помињу у Мађарској све до средине XVII века.⁸⁴

После пада српске деспотовине, 1466-1478. године, на простору Источне Србије се појављује српско становништво и топоними чија имена опомињу на куманско порекло: село Куманице (Кумин поток) код града Бање (Соко град), Дамјан син Кумана у селу Белоињу код Сврљига, Донига син Куманиче у селу Нишевцу код Срљига и Стојанче син Куманице у селу Подграду у Срљигу.⁸⁵ У каснијим турским пописима више се не помињу ови топоними и имена сличног типа.

У турским пописима Бугарске у XV веку помињу се тимари хришћана који имају према Пламену Павлову „турска имена“: Балика, Доган, Душман, Ногаи, Турто, Шишман.⁸⁶ У Бугарској су се до данас одржале куманске етничке групе које говоре турко језиком: Гагаузи (хришћани), Сургучи (хришћани) и Гаџали (муслимани). У турским изворима, 1690. године, помиње се село Куман код Пловдива.⁸⁷ И данас постоје многи кумански топоними. У околини Великог Трнова и Дрстра постоји неколико селишта Куманите, Видина (Кумане), Никополја (село Коман и Котјан), Ловеча (село Караш са засеком Куманица), Софије (села Куманци и Алдимировци). Кумани су оставили значајне трагове и у бугарској народној традицији тако да се сматра да имају велику улогу у историји Бугарске, поготову од XII до XV века.⁸⁸ Код села Парше, у области Трнова, постоје села Куманити и Кумановци, истоимена села код Бучиковца у области Дренове, село Куманица, Елтимир, Балчик и Куманова чука код Софије.⁸⁹ Кумански топоним је и Балта Јаломицеи у области Силистрије у Бугарској који се повезује за досељавање Кумана у време Кегена и Тираха још 1148. године.⁹⁰ Имајући у виду овај топоним куманској топономастици треба прикључити и Балта Бериловац код Књажевац у Србији.

Велики део Влашке и Олтеније био је насељен великим масама Куманима тако да се та област називала Велика Куманија. Спомен на Кумане у Румунији постоји и данас у имену села Коман код Русе,⁹¹ топонима Комана код Бузауа и Телеормана, Команца у Олтенији, Арђешу и Вилцеи, топоними *Cîmpia Comancei*, *Valea Comanceni*, *Comanii Vechi* и *Comanita* у Олтенији, Коман(ул) код Бакауа, Команеанца код Прахова, *Comaneanul* у Телеорману, *Comaneasa* код Доља, Браиле и Бузау и Кумански брод на Дунаву код Калафата, односно наспрам Видина (Овај прелаз се под именом „Кумански брод“ помиње први пут 1385. године). Равница области Илфов се зове по Кончаку, куманском вођи који је овде доспео 1241. године. Познат је и топоним Колчаков друм.⁹² И многи други топоними и хидроними опомињу на Кумане, Печенеге и Узе: *Ресинеага* код Браиле и истоимено село у Тулцеи; села Караиман, Мирза и Киугир код Жиуа; *Cetatea lui Coman* (први помен 1625.), Гио-

рок и Гирманул, Молдруц, град Каракал, села Батиу и Кипчаг, Каракал код Питештија, Туриа, Балаки, Которга, Терлуи, Талаба, Бараган...⁹³

На српским просторима се појављују у изворима топоними и имена из куманског корпуса. Источно од Врања се помињу села Куметица и Ђерекаре (Соколари) у XVI веку.⁹⁴ Помиње се, 1514. године, место Куманци; црква Св. Архангела Гаврила манастира „званог“ Куманица (1604.); место Куметица, (1685.)⁹⁵ и Куманови синови у вези цркве Св. Николе у селу Махали, 1719. године⁹⁶. До 1833. године Књажевац се звао Гургусовац а то његово старо име потсећа на куманске језичке конструкције (Гургур – Тертер). Топоним ове врсте срећемо и у имену села Гургулинце у Македонији, у области реке Треске.⁹⁷

У области Рама (Херцеговина) постоји и данас у селу Љубинцима засеок Куманица⁹⁸ а село Кумани код Пала у Источној Босни⁹⁹. У таквом селу Озрем постоји топоним Куманица са гробљем¹⁰⁰, код Ивањице је село Куманица¹⁰¹, код Великог Градишта и данас постоји село Кумани (помен 1381 и 1467.)¹⁰², Куделин – Градина у селу Рибару код Жагубице и данас опомиње на седиште куманског великаша Куделина, село Кумани у Војводини, Куманија у Мачви (1381.)¹⁰³, Куманица код Рашке¹⁰⁴, манастир Куманица и топоним Кумановица на Лиму¹⁰⁵, још на почетку поменута црква Куманица и топоним Кумани у Рамаћи¹⁰⁶, село Куманово на Косову (данашње селиште Кумановка у селу Браголија)¹⁰⁷, Куманово код Пирота¹⁰⁸.

Село Куманово на Косову се помиње још у *Дечанској хрисовуљи*, а Урошевић сматра да су Срби „заменили“ Кумане или да су ови „увели у употребу српска имена“ а пошто су били хришћани лако су се претопили¹⁰⁹. На Кумане, свакако, подсећа име села Кусадак код Смедеревске Паланке¹¹⁰, као и Кумодраж под Авалом код Београда. По свему судећи, име града Смедерева, које је по многима спорно и различито тумачено¹¹¹, кумано-аланског порекла. На реки Терек, која се са реком Кумом улива са запада у Каспијско море, налазио се град Семендер.¹¹²

На Печенеге подсећају топоними село Печеног и земљиште Печеног у смедеревском крају, Печеног код Краљева¹¹³, Печењевци, фамилија Печенковићи у Пожаревцу¹¹⁴, Бешеново у Војводини¹¹⁵, а на Узе село Узићи код Пожеге и Ужице.

У Македонији се Кумани помињу до средине XV века.¹¹⁶ Најпознатији кумански топоним у Македонији представља град Куманово. У области Тиквеша су село Куманичево¹¹⁷ крај Полошког, у коме се налази црква деспота Драгушина Куманца, село Бабуна, Ногајевце, Куманова Глава, Баба и Бабуна.¹¹⁸ У области Тиквеша се налазе три топонима Куманић и још четири топонима Коман код Каиларског.¹¹⁹

Средњовековне титуле бан и бољар(ин) су у српскословенски језик доспеле преко Хуна, Авара, Кумана и Печењега.¹²⁰ Све до новијих дана су се сачувало код Срба лична мушка и женска имена: Кумрија¹²¹, Куман¹²², Куманин или Куманац. Куманцима се називају и Мађари који живе у некадашњим куманским насеобинама.¹²³

На читавом простору некадашње Државе краља Драгутина, јужно од Саве, од Мајевице до Велике Мораве, помињу се гробља која народ назива Маџарско гробље. Ова гробља су посебно бројна у Шумадији.¹²⁴ Она се најчешће повезују за неко старо становништво, а Влајко Палавестра је уочио да нема историјских потврда да су на овом простору живели Угари – Маџари већ је у питању сећање на угарску владавину у средњем веку.¹²⁵ Може се претпоставити да су то средњовековна куманска гробља. Треба размислити и какво је било право име манастира Туман код Голупца, у близини кога је и село Турија чије је име куманског порекла, иако су за постанак имена манастира везане многобројне несигурне легенде које говоре супротно¹²⁶.

За Шопове и Торлаке, етничке групе које насељавају велике област у Источној Србији, Источној Македонији и Западној Бугарској, већ дуго се тврди да су настале инфилтрацијом тураноидног елемента.¹²⁷ Постоји мишљење да Шопови потичу од печењешког племена Цопон који су се помешали са Словенима и примили језик. У српском језику торлак означава разметљивог човека који говори врло гласно машући рукама, човек који не говори чисто Српски ни Бугарски, који торла.¹²⁸

Што се тиче турског присуства на Балкану важи унисоно мишљење да се они појављују тек са продором Турака Селџука у XIV–XV веку. После свега видимо да је ово тачно само уколико се мисли на Турке муслимане.

* * *

У време Теодора II Ласкариса, 1256. године, Византинци Кумане називају псима, Бугаре означавају симболом лава, а Русе знаком медведа а све заједно ненаситим зверима које су се најзад поклониле пред царем као и друга варварска племена.¹²⁹ Код многих народа је пас био врло цењен а за неке је он био врховни предак¹³⁰ што ће бити и случај са Куманима. И код Словена се пас нарочито ценио. Тако је кнез Само пребацивао саплеменицима због „слављења пса“.¹³¹ Када су у питању Турци Селџуци, муслиманске вере, Срби их означавају змијом.¹³² Имајући у виду да су Кумани називани и псима – кучићима треба размислити и о пореклу топонима Кучевиште, Кучево и Кучићи, као и етнониму Куцовласи и Кучи.

Пас је, дакле, хералдички знак Кумана и он се као такав и појављује на грбу њихове „државе“ на простору „Илирије“, односно Јужних Словена. Мора се признати, појављује се доста касно, 1701. године, у недовољно поузданом грбовнику Павла Ритера Витезовића који је имао извор у, такође, непоузданом и врло проблематичном *Грбовнику Охмућевића*, односно Коренић-Неорића из друге половине XVI века (1595.). Код Витезовића постоји грб Куманије представљен као тамноплави обли штит на чијем црвеном косом пољу јури бели степски пас кога он назива вуком. Банац у коментару каже да је ово грб куманског народа кога су Татари отерали „с родне груди“ и који су Угарској, која га је примила, донео пропаст „тужнију од прогонства краља Беле“¹³³ Лишени смо одговора на питање која Куманија је у питању, она у Угарској или Румунији. Осим тога, и у једном и у другом грбовнику постоје засебни грбови Хума и Рапе. Главни симбол на грбу Хума, Банац каже тачније Хливна – Ливна, представља гола, у лакту савијена, рука која држи сабљу кривошију поред које су звезда и полумесец. И грб Рапе представља у лакту савијена оклопљена рука која држи сабљу кривошију.¹³⁴ Међутим, у старијој варијанти грба Рапе, односно Приморске и Хумске земље, у *Грбовнику Коренић-Неорића*, на украсној табли стоји да је у питању „Primordiae Kumaniae“.¹³⁵ Дакле, Охмућевић и његови следбеници су однекуда имали податак да је Рапа „Првобитна Куманија“ и у том смислу овај податак не треба одбацити као измишљен. Иако треба имати велике резерве према пореклу ових грбова.¹³⁶

* * *

Доласком у масама у Угарску, Византију, Бугарску, Македонију, Босну и Србију Кумани су у почетку задржали своју паганску религију а потом су заједно са својим хановима примали хришћанство. Прихватили су временом угарски, влашки, српскословенски, бугарословенски и грчки језик. Свакако су дуже време задржали свој језик, своја народносна имена, обичаје, своје форме оружја, одећу и изглед. Колико су Кумани били моћни и бројни а њихова традиција јака показује пример Бугарске, Угарске и Румуније. У Бугарској је њихова династија Тертероба – Тертер доспела и на царски трон ородивши се са балканским владарима.

Угарски краља Ладислава IV је примио њихове обичаје тако да је становао у шатору, облачио се на кумански начин и формирао специфичну фризуру. Међутим, није јасно којој „куманској“ вери се окренуо пошто је од стране католичке цркве нападан да се спрема да пређе у православље. Чини се да је то тачно ако се има у виду да је највећи број

Кумана примио православље (Византија, Бугарска, Србија, Босна), а поготову Кумани хана Котена, 1239. године. У сваком случају, чини се да су Кумани у Бугарској, Србији, Македонији и Босни били крипто православци јер су задржали и неке своје народне обичаје из своје „паганске“ вере. Иако су били турског порекла они нису знали за ислам тако да су у старом завичају, степама око Азовског и Каспијског мора, а потом Украјине, обожавали своје идоле¹³⁷, кипове богова ратника – „камене бабе“ – балбал¹³⁸. Њихови идоли су називани баба, бабун¹³⁹ и кумир¹⁴⁰, а храмови где су вршена жртвовања кумирнице. Ови називи за храмове су коришћени и код Срба и Руса. Сматра се да је њихово порекло са истока. Сасвим је јасно да је порекло ових појмова куманско. Имајући у виду одређене сличности паганских веровања, идола и храмова Словена и Кумана, без обзира и на велике разлике, постаје јасно зашто је дошло до стапања Кумана са Русима, Србима и Бугарима. Тај процес стапања је убрзан после примања православља од стране Кумана. Осим тога, као номади средње Азије, у IX–X веку, били су у додиру са будизмом. Нека племена су веровала и обожавала Буду и Раму¹⁴¹, али никада нису прихватили ислам што није искључено за период после појаве Турака Селџука у XIII веку на просторима Мале Азије, а потом и Балкана.

И као хришћани Кумани су били још увек крвожедни ратници који пљачкају цркве, скрнавe иконе и одводе монахиње... Међутим, то није била само њихова особина већ и освајача са Запада.¹⁴² Кумански стратиоти – ратници су били познати као изврсни коњаници, вешти у употреби мача и лука и стреле. Кумани су као ратници на целом простору Балкана били дуго привилеговани тако да су постали имућни, а христијанизацијом и асимилацијом су многи постали део богатог феудалног слоја.

Пошто су посебан значај придавали коњу заједно су сахрањивани. Нису имали тешке оклопе западног типа већ кожне „доламе“ које су споља у целости прекривали гвозденим плочицама. Истоврсну заштиту су правили и за коње. Такав тип заштите су имали и други степски народи а пре свих Монголи. Други вид заштите су представљале металне „кошуље“ сплетене од дебље гвоздене жице.¹⁴³ Користили су мачеве са округлим или срцоликим јабучицима и једноставним правим укрсницима. Такав мач се појављује и на руским иконама светих ратника.¹⁴⁴ На српским просторима мач са срцоликом јабучицом, у нашој археологији означеној, као „бразилски орах“, појављује се крајем XIII века, а потом једино на фрескама у Белој цркви каранској (1336.), Дечанима¹⁴⁵ (1346.

године), Леснову¹⁴⁶ (1346.), Руденици (1410.) и у Рамаћи – Куманици (1453.).

Посебитост куманске фризура огледала се у томе што су пустили дугу косу која је падала низ леђа, али не слободно већ сплетену у једну или више кика. Реч је о перчину који је у српском језику турцизам.¹⁴⁷ Ношење кике је забележено и код Руса и осталих источних народа и племена. Варвари са кикама, специфичне браде и бркова, са обала Каспијског мора приказани су у сценама Вартоломејевог и Јудиног мартиреја у цркви Св. Марка у Венецији¹⁴⁸, XIII век. Однос према кики је био истоветан као према бради или коси која је имала поред статусног и апотропејну симболику. Насртај на косу или браду сматран је највећом увредом и плаћао се главом. Таква фризура, нема сумње, није давала христалик изглед овим хришћанима. Уплитање косе и браде људи или гриве и репа коња у кики код Словена је у вези са демонима или ђаволом, али највише са кућним духом који је био добар и није имао негативне аспекте. Тако се веровало у Русији да кућни дух воли коња коме се уплете грива.¹⁴⁹ На фрескама и иконама у средњем веку, а и касније, у време робовања под Турцима, нема трага о сплитању косе у кики, поготову код мушкараца. Једини изузетак представљају ктитори цркве Куманице у Рамаћи који су јасно и недвосмислено приказани са перчинима и карактеристичним брадама и брковима. Међутим, традиција ношења кике – перчина код мушкараца на српским просторима, од Лике до Бугарске, забележена је у народној епизи¹⁵⁰, насталој у периоду од XVI до XIX века, а везана је најчешће за хајдуке.

Познат је портрет чувеног српског кнеза Алексе Ненадовића са перчином, као и младог Карађорђа.¹⁵¹ На левој страни западног портала цркве у Горовичу код Тополе, у којој се венчао Карађорђе, крај „расцветаног“ крста налази се представа ратника са јатаганом у рукама и дугим перчином.¹⁵² Уосталом, Срби у Шумадији су престали да носе перчин – кики тек после заузимања Смедерева, 1805. године, пошто је много устаника страдало у борби од стране Турака који су их хватали за кики и потом релативно лако убујали јатаганима у време борбе за освајање тврђаве. Вожд Карађорђе је прво дао да се њему одсече кика, потом је постројио војску и наредио да се перчин одсече свима под претњом смрћу.¹⁵³

БЕЛЕЖКИ

- ¹ P. Vlahović, *Narodi i etničke zajednice sveta*, Beograd 1984, с. 220, 223.
- ² Зонара каже да су Узи међу скитским народима сматрани бољим и по роду и по броју од Печенега. (***) *Византијски извори за историју народа Југославије*, III, Београд 2007, с. 255.
- ³ Етноним Кумани је највероватније у вези са турцизмом „кум“ у словенским језицима. „Кум“ на старотурским језицима значи „песак“: „Те Арапи косе исплетоше, насуше их кумом и каменом“. (***) *Ријечник ЈАЗУ*, књ. XI, Београд 1981, с. 20.)
- ⁴ Н. Косовић, *Повјест минулих љета или Несторов летопис*, Београд 2003, с. 40-46.
Интересантно је да се овај суров пагански обичај појављује у исто време и код Бугара. После победе над византијском војском бугарски хан Крум је одсекао цару Нићифору главу и од његове лобање направио пехар који је окувао златом и из кога је пио вино са својим великашима. (М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 2002, с. 220.) Много касније овакав поступак се приписује и српском краљу Душану. Наиме, после битке на Велбужду, 1331. године, краљ Душан је наредио да се отсече глава у боју рањеног и заробљеног бугарског цара Михајла III Шишмана, лобања искува и од ње направи пехар који је окуван златом. Из овог пехара је касније Душан често испијао вино. (Ј. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, с. 49.) Овај суров обичај је забележен и код паганских Келта на Балкану пре нове ере. (Ф. Папазоглу, *Средњобалканска племена у предримско доба*, Сарајево 1969, с. 385-386.)
- ⁵ *Исто*, с. 76-162.
- ⁶ G. Popa-Lisseanu, *Anonymus quondam Bele regis notarius*, Izvoarele istoriei romanilor, I, Bucuresti 1934, с. 31-32.
- ⁷ P. Vlahović, *Narodi i etničke zajednice sveta*, с. 286-287, 393.
- ⁸ Z. Đoković, *Stanovništvo Istočne Makedonije u prvoj polovini XIV veka*, Зборник радова Византолошког института 40, Београд 2003, с. 172-174.
- ⁹ *** *Историја на Балгарија*, том втори, Софија 1981, с. 104.
- ¹⁰ П. Павлов, *Бунтари и авантюристи в средновековна Балгарија*, В. Тарново 2000, с. 136-137.
- ¹¹ *Исто*, с. 138-140.
- ¹² Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1993, с. 316-317, 324.
- ¹³ П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађарске*, Београд 2002, с. 37-38.
- ¹⁴ П. Павлов, *Бунтари и авантюристи в средновековна Балгарија*, с. 145,
- ¹⁵ *Исто*, с. 147-149.
- ¹⁶ Г. Острогорски, *Историја Византије*, с. 339-340; *** *Византијски извори за историју народа Југославије III*, Београд 2007, с. 268.
- ¹⁷ *** *Историја на Балгарија*, том трети, Софија 1982, с. 68.
- ¹⁸ *Исто*, с. 86.
- ¹⁹ К. Јиричек, *Историја Срба I*, Београд 1978, с. 143.
- ²⁰ П. Срећковић, *Стање и односи српских архонтија према Угрији и према Византији у половини XII века*, Гласник СУД 54, Београд 1883, с. 174. Једна група православних Кезуна се доселила у Горњи Милановац, 1875. године, са простора Бјелог Поља. У новом завичају су се осећачи као посебна група, а нису

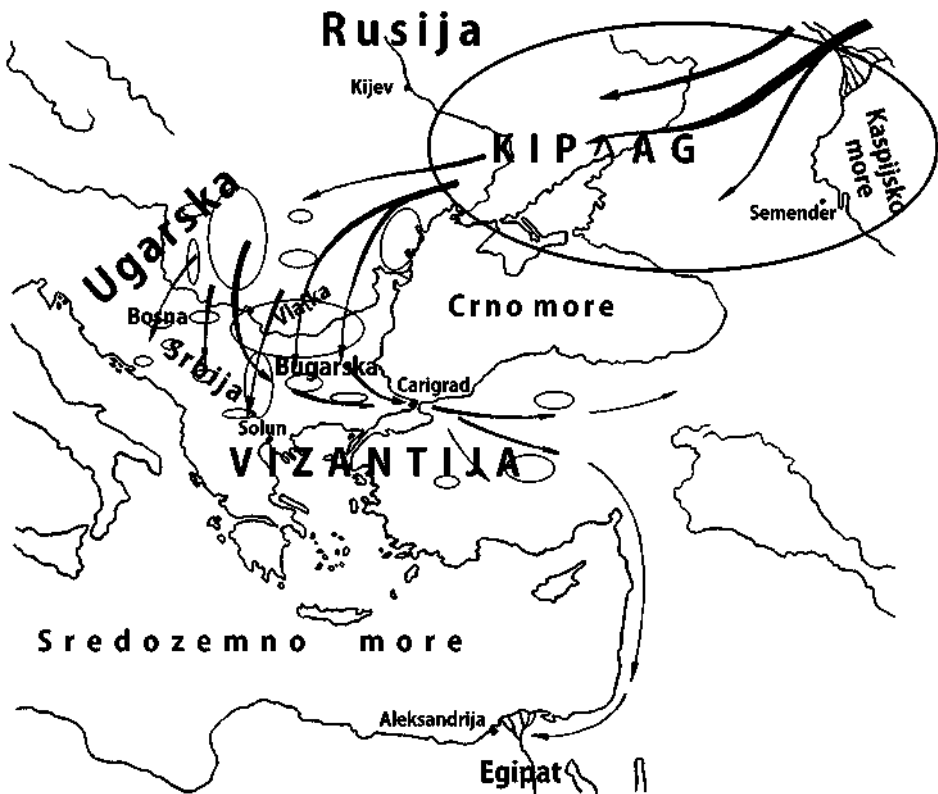
- били ни довољно прихваћени тако да су се груписали на периферији вароши и тај крај је назван Кезун-мала. (М. Филиповић, *Таково*, Насеља и порекло становништва 37, Београд 1960, с. 266.)
- 21 *** *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, Београд 2007, с. 32-33, 97, 122, 156, 221, 159; И. Лазаров, И. Тјутјунджијев, П. Павлов, *Документи за политическата историја на средновековна Балгарија XII–XIV век*, В. Тарново 1993, с. 18-19.
- 22 П. Павлов, *Бунтари и авантюристи в средновековна Балгарија*, с. 178.
- 23 *** *Историја српског народа I*, Београд 1994, с. 240.
- 24 П. Павлов, *Бунтари и авантюристи в средновековна Балгарија*, с. 180.
- 25 И. Лазаров, И. Тјутјунджијев, П. Павлов, *Документи за политическата историја на средновековна Балгарија XII–XIV век*, с. 23, 25-28.
- 26 П. Павлов, *Бунтари и авантюристи в средновековна Балгарија*, с. 181.
- 27 Ж. Андрејић, *Света српска лоза*, Рача 2005, с. 81.
- 28 П. Павлов, *Бунтари и авантюристи в средновековна Балгарија*, с. 180.
- 29 *Исто*
- 30 *** *Историја на Балгарија*, том трети, с. 162, 166.
- 31 Г. Острогорски, *Историја Византије*, с. 411, 415.
- 32 Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Београд 1988, с. 110-110.
- 33 *Исто*, с. 69.
- 34 *Исто*, с. 70-71.
- 35 *Исто*, с. 153.
- 36 Н. Радојчић, *Једно занимљиво место у Теодосијеву Животу Св. Саве*, Богословље X, св. 2-3, Београд 1935, с. 128-132.
- 37 R. Petrović, *Voguitili*, Beograd 2008, с. 31-33.
- 38 К. Лиречек, *Историја Срба I*, Београд 1978, с. 175.
- 39 И. Лазаров, И. Тјутјунджијев, П. Павлов, *Документи за политическата историја на средновековна Балгарија XII–XIV век*, с. 47.
- 40 З. Чемере, *Осврт на податке о Куманима око Кикинде*, Гласник 9/10, Панчево, Вршац, Зрењанин, Кикинда, 2000, с. 66.
- 41 П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађарске*, с. 73-74.
- 42 S. Andrić, *Samostan svetog križa u Frankavili (Mandelosu)*, Историјски часопис LII, Београд 2005, с. 58-60.
- 43 З. Чемере, *Осврт на податке о Куманима око Кикинде*, Гласник 9/10, с. 66-68.
- 44 *Исто*, с. 68-69.
- 45 З. Чемере, *Осврт на податке о Куманима око Кикинде*, 69-71.
- 46 *** *Precis d.histoire de la Romanine*, Bucaresti, с. 58.
- 47 П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађарске*, с. 39.
- 48 *Исто*, с. 40.
- 49 Г. Острогорски, *Историја Византије*, с. 429.
- 50 П. Павлов, *Бунтари и авантюристи в средновековна Балгарија*, с. 183.
- 51 И. Лазаров, И. Тјутјунджијев, П. Павлов, *Документи за политическата историја на средновековна Балгарија XII–XIV век*, с. 59.
- 52 А. Дероко, *На светим водама Лима*, Гласник Скопског научног друштва XI, Скопље 1932, с. 131.
- 53 Ж. Андрејић, *Света српска лоза*, с. 54.
- 54 *** *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, Београд 1986, с. 163.

- ⁵⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. 1, I, Београд 2006, с. 10, 494, 513.
- ⁵⁶ Д. Спасић, А. Палавестра, Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 1991, с. 203-206.
- ⁵⁷ *Исто*, II, с. 222-223.
- ⁵⁸ *Исто*, II, с. 223; *Исто*, I, с. 168, 118, 134, 407, 476.
- ⁵⁹ П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађарске*, с. 87-88.
- ⁶⁰ *Исто*, с. 88-89.
- ⁶¹ *Исто*, с. 89-90.
- ⁶² *Исто*, с. 90-92.
- ⁶³ *** *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, с. 44, 346.
- ⁶⁴ С. Ћирковић, *Српске и поморске земље краља Уроша I*, Историја српског народа I, Београд 1994, с. 356.
- ⁶⁵ *** *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, с. 44, 346.
- ⁶⁶ М. Митић, *Приче о краљевима српског средњег века*, Ниш 1993, с. 52.
- ⁶⁷ Данилови настављачи, *Живот архиепископа Данила Другог*, Београд 1989, с. 113.
- ⁶⁸ Љ. Максимовић, *Почеци освајачке политике*, Историја српског народа I, с. 442-443.
- ⁶⁹ *** *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, с. 41, 51,
- ⁷⁰ И. Андреев, М. Лалков, *Балгарските ханове и царе*, В. Тарново 1996, с. 235, 237, 245.
- ⁷¹ *** *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, с. 191-192, 215-221, 340-346.
- ⁷² Ж. Андрејић, *Света српска лоза*, Рача 2005, с. 81.
- ⁷³ П. Павлов, *Бунтари и вантјуристи в средновековна Балгарија*, В. Тарново 2000, с. 107-115.
- ⁷⁴ *Исто*, с. 115.
- ⁷⁵ Ж. Андрејић, *Света српска лоза*, с. 17-18, 53-54.
- ⁷⁶ *Исто*, с. 81.
- ⁷⁷ П. Павлов, *Бунтари и вантјуристи в средновековна Балгарија*, с. 126.
- ⁷⁸ Ж. Андрејић, *Света српска лоза*, с. 54.
- ⁷⁹ *Исто*, с. 17, 54-55.
- ⁸⁰ К. Јиречек, *Историја Срба I*, с. 110.
- ⁸¹ *** *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, с. 187.
- ⁸² *Исто*, с. 308, 319-320.
- ⁸³ М. Спремић, *Деспот Ђурђе Бранковић и његово доба*, Београд 1994, с. 196.
- ⁸⁴ *** *Мала енциклопедија Просвета 2*, Београд 1986, с. 422.
- ⁸⁵ Д. Бојанић, *Фрагменти општинског пописа видинског санџака из 1478/81. године*, Мешовита грађа 2, Београд 1973, с. 66-67, 123, 126, 130.
- ⁸⁶ П. Павлов, *Бунтари и авантјуристи в средновековна Балгарија*, с. 185.
- ⁸⁷ G. Elezeović, *Iz carigradskih turskih arhiva Muhimme defteri*, Beograd 1950, с. 386.
- ⁸⁸ *Исто*, с. 183, 192.
- ⁸⁹ P. Diaconu, *Les Cumans au Bas-Danube au Xie et XIIIe siecles*, Bucaresti 1978, с. 27.
- ⁹⁰ *Исто*, с. 34.
- ⁹¹ G. Elezeović, *Iz carigradskih turskih arhiva Muhimme defteri*, с. 183.
- ⁹² P. Diaconu, *Les Cumans au Bas-Danube au Xie et XIIIe siecles*, с. 26.
- ⁹³ *Исто*, с. 27-28.
- ⁹⁴ A. Stojanovski, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, Vranje 1985, с. 124, 152.

- ⁹⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* 1, Београд 1983, с. 129, 265, 438.
- ⁹⁶ Исто, 2, с. 54.
- ⁹⁷ Ј. Трифуноски, *Села на Сухој Гори*, Гласник Етнографског института I, Београд 1952, с. 404.
- ⁹⁸ М. Филиповић, *Рама у Босни*, Београд 1955, с. 114.
- ⁹⁹ П. Ивић, *Језик у немањихкој епоси*, Историја српског народа I, Београд 1994, с. 640.
- ¹⁰⁰ М. Филиповић, *Таково*, Насеља и порекло становништва, књ. 37, Београд 1960, с. 202-203.
- ¹⁰¹ Т. Радивојевић, *Насеља у Лепеници*, Насеља и порекло становништва, књ. 27, Београд 1930, с. 44.
- ¹⁰² Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Манастир Раваница, Београд 1997, с. 94; М. Стојакović, *Vraničevski tefter*, Београд 1987, с. 71.
- ¹⁰³ У Мачви, у области Битва. Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, с. 97.
- ¹⁰⁴ У жупи Брвеник челник Муса, 1363. године има и село Куманицу (М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, с. 71.).
- ¹⁰⁵ Д. Радичевић, Е. Зечевић, *Манастир Куманица на Лиму – резултати археолошких истраживања у 1999. години*, Ужички зборник 28, Ужице 2002, с. 60.
- ¹⁰⁶ Т. Радивојевић, *Насеља у Лепеници*, с. 206.
- ¹⁰⁷ А. Урошевић, *Косово*, Приштина 1990, с. 68-69.
- ¹⁰⁸ П. Ивић, *Језик у немањихкој епоси*, Историја српског народа I, с. 640.
- ¹⁰⁹ А. Урошевић, *Косово*, с. 95.
- ¹¹⁰ Б. Дробњаковић, *Смедеревско Подунавље и Јасеница*, књ. 19, Београд 1925, с. 217.
- ¹¹¹ Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево 1989, с. 11-16.
- ¹¹² *** *Историја на Балгарија*, Софија 1981, с. 73.
- ¹¹³ П. Ивић, *Језик у немањихкој епоси*, с. 640.
- ¹¹⁴ М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, књ. 25, Београд 1928, с. 167.
- ¹¹⁵ М. Недељковић, *Записи о Шумадији*, Крагујевац 1996, с. 44.
- ¹¹⁶ *** *Мала енциклопедија Просвета* 2, Београд 1986, с. 422.
- ¹¹⁷ Из почетка XIV века потиче *Куманичко четворојевањђеље* за које се сматра да је настало највероватније у манастиру Куманица на Лиму. (Ј. Максимовић, *Српска средњовековне минијатуре*, Београд 1983, с. 100-101.)
- ¹¹⁸ В. С. Радовановић, *Тиквеш и Рајац*, Насеља и порекло становништва, књ. 17, Београд 1924, с. 303, 412-416, 473-474, 477-479, 493.
- ¹¹⁹ P. Diaconu, *Les Sittans au Bas-Danube au Xie et XIIe siecles*, с. 27.
- ¹²⁰ П. Ивић, *Језик у немањихкој епоси*, с. 631.
- ¹²¹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд 1983, с. 381.
- ¹²² Исто, с. 54.
- ¹²³ *** *Ријечник ЈАЗУ*, књ. XI, с. 21.
- ¹²⁴ М. Недељковић, *Записи о Шумадији*, с. 26.
- ¹²⁵ М. Нишкановић, „*Маџарска гробља*“ у предањима Подунавља и Посавине, Етнички и етнокултурни контакти у панонско-карпатском простору, Београд 1997, с. 111-115.
- ¹²⁶ Н. Ђокић, Љ. Поповић, *Браничевска епархија у првој половини XIX века*, Пожаревац 2005, с. 109-114. Тумане се, нема сумње звало Кумане!
- ¹²⁷ В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд – Ниш 1990, с. 236.

- ¹²⁸ В. Ст. Карацић, *Српски рјечник*, Београд 1966, с. 824.
- ¹²⁹ И. Лазаров, И. Тјутјунджиев, П. Павлов, *Документи за политическата историја на средновековна Балгарија XII–XIV век*, с. 59.
- ¹³⁰ Н. Biderman, *Rečnik simbola*, Beograd 2004, с. 287.
- ¹³¹ *Исто*
- ¹³² О. Зиројевић, *Турци у нашем огледалу*, Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама, Београд 1998, с. 107-113.
- ¹³³ I. Vanas, *Grbovi – biljezi identiteta*, Zagreb 1991, с. 13, 18, 125, 133, 53.
- ¹³⁴ *Исто*, с. 52, 72, 163.
- ¹³⁵ *Исто*, с. 163.
- ¹³⁶ Банац тумачи грб и име Рама (земљу коју су угарски краљеви укључили у свој домен подразумевајући под тиме именом „Босну, Хливно и Херцеговину“ потпуно наивним објашњењем које прикрива праву суштину која је за нас, још увек, непозната. Банац каже да је име овој области намењено „по некој судбини: јер из сама њена имена Рама друкчијим распоредом слова настаје ријеч Арма – оружје“! (*Исто*, с. 127.)
- ¹³⁷ И Кумански камени идоли су имали дугу косу сплетену у једну или две кике (перчин), а осим тога су имали браду и бркове. Види у: С. А. Плетнева, *Стени Евразији в епоху средновековају*, Москва 1981, с. 127; D. Nikol, A. McBride, *Attila and the nomad hordes*, London 1990, с. 24, табле: E, F, L.
- ¹³⁸ D. Nikol, V. Shpakovsky, V. Korolkov, *Kalka River 1223 – Gengiz Khan's Mongols invade Russia*, London 1990, с. 44.
- ¹³⁹ Када је реч о овом култу, који се код нас доводи искључиво у везу са бабунума, бабицама или богумилима Милан Будимир сматра да су „оба ова деривата изведена од основе именице баба“ и да је очигледан „ајтиолошки карактер овог народног предања које несумњиво доказује старо паганско порекло руско и балканско словенског култа Бабе... Да је тај култ много старији од хришћанства показује топоним Дајбабе код Титограда где се у пећини налази укопана црква... бабуни су према томе исто као и бабице патаренске везани за култ Богиње Мајке“. Будимир нема у виду кумански паганизам и закључује: „Све то значи да у бабунским и хришћанским, синкретизам на који су ортодоксне цркве Истока и Запада удариле печат сваке и свакојаке јереси“. (М. Будимир, *Триклетни бабуни и бабице патаренске*, Са балканских источника, Београд 1969, с. 184, 188, 190.)
- ¹⁴⁰ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1978, с. 92; Р. Грујић, *Православна српска црква*, Крагујевац 1989, с. 5.
- ¹⁴¹ D. Nikol, A. McBride, *Attila and the nomad hordes*, с. 19-20.
- ¹⁴² Познато је, на пример, дивљачко понашање Нормана који су освојили Солун 1185. године. Направили су покољ становника тако да су многи убијени у црквама где су се склонили у нади да ће бити спашени. Нормани су обарали на под иконе са светитељима и Исусом Христом, газили ногама и чинили многе скарадне радње. (Р. Радић, *Страх у позној Византији 1180-1453*, II, Београд 2000, с. 139.)
- ¹⁴³ D. Nikol, V. Shpakovsky, V. Korolkov, *Kalka River 1223 – Gengiz Khan's Mongols invade Russia*, с. 20, 25-26, 30, 43-45, 56, 64, 68-69, 72-73; D. Nikol, A. McBride, *Armies of mediaval Russia 750 – 1250*, London 1999, таб. В, С, G, H, с. 41, 46-47; D. Nikol, A. McBride, *Attila and the nomad hordes*, с. 21, таб. F, H, I, K, L.

- ¹⁴⁴ Исто, с. 41; Исто, с. 36,
- ¹⁴⁵ Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005, с. 426 (Св. Арета), 496 (менолог, 29. и 30. август), 508 (Менолог, детаљ).
- ¹⁴⁶ С. Габелић, *Манастир Лесново*, Београд 1998, таб. XXIX (Св. Меркурије?).
- ¹⁴⁷ *** *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. 4, Нови Сад 1975, с. 395.
- ¹⁴⁸ О. Demus, *The mosaics of San marco in Venice*, I, Vol. 2, Plates, Chicago and London 1984, слике 79 и 82. Вароломеј је један од 12 апостола Исуса Христа који је пострадао у граду Албанопољу (мисли се да је у питању данашњи Баку). (***) *Велики православни богословски енциклопедијски речник*, Нови Сад 2000, с. 179.)
- ¹⁴⁹ А. Гура, *Симболика животиња у словенској народној традицији*, Београд 2005, с. 167-169.
- ¹⁵⁰ В. С. Карађић, *Српски рјечник*, Беч 1852, с. 269.
- ¹⁵¹ Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије*, Београд 1986, с. 213.; Г. Пантелић, *Казивања о српском устанку 1804*, Београд 1980, с. 78.
- ¹⁵² Б. Радић, П. Пајкић, *Знаменитости Шумадије*, Крагујевац 2007, с. 107. Портал је из XVIII века.
- ¹⁵³ П. Ј. Поповић, *Споменица смедервског града деспота Бурђа Бранковића*, с. 143.

THE CUMANS ON THE BALKANS AND THEIR ASSIMILATION DURING THE MIDDLE AGES

Jivoin Andreich

(résumé)

The invasion of Europe by the Turkic ethnicities from Southwestern Asia: Pechenegs, Torkils and Cumans, who have never been in contact with Islam, started through Ukraine and Moldova in the early 10th century. Their land of origin was around the Sea of Azov and the Caspian Sea. They worshiped pagan idols – statues of the gods of war – the so called “babi”, referred to as idols, while their temples were referred to as idol temples. The Cuman specific features could be detected in their outer appearance and hair-cut – they wore their hair long, in interwoven strands, called “kikas” – locks.

The Pechenegs (the “Polovtsi”) appeared on the Balkan Peninsula as early as the late 9th century when, at the invitation of the Bulgarian Tsar Simeon, they took part in the invasion of the Byzantine Empire in 917 and in the march of the Russian Prince Svetoslav and the Bulgarian Prince Boris II later on in 943. The Pechenegs attacked the Russian Prince Svetoslav for the first time at the request of the Byzantine Empire in 968. The first invasion of the Pechenegs into the “western Bulgarian lands” took place in 1026–1027. After 1043 the raids of the numerous Pechenegs into the Byzantine frontier districts of Parastrion and Bulgaria and their settling there brought about an actual demographic shock. The Byzantine Emperors made many Christianized Cuman warriors settle with their families in Asia Minor from where they were sent to take part in various battles against the Seljuk Muslim Turks. The Hungarian King Ladislaus I succeeded in winning a victory over the Cumans and the Pechenegs in 1068. The raids of the Cumans and the Pechenegs into Thrace during the period of 1078–1087 were referred to as “flooding with Cumans”, while the Byzantine Empire succeeded in gaining a victory against the Pechenegs in 1091, as the Cumans sided with the Byzantine Empire. In the mid 12th century the Cumans settled in large territories north of the Danube in Moldova, the Wallachia plain, Transylvania and Hungary. From the late 12th century the Cuman cavalry was generally part of the Hungarian, Bulgarian and Byzantine armies. They appeared in Serbia and Bosnia in the first half of 13th century. The last big invasion of the Cumans in Hungary, Bulgaria and Serbia was in 1239 under the leadership of Khan Kuten after the attacks of the Tartar *Golden Horde*. Across Byzantium the Cumans reached as far as Egypt in 1250 where they established a ruling dynasty governing the country till the early 16th century.

The Christianization of the Pechenegs and Cumans started in Byzantium (including the frontier districts of Parastrion, Bulgaria and Serbia) as early as 11th century. Initial conversions to Christianity of Cumans in Hungary were performed even in 1330. The Christianization accelerated the assimilation process in all the territories they inhabited. But only in the mid 15th century the Cuman warriors were no longer designated as such. Hungary was mentioned in Cuman sources as late as the mid 17th century; in Bulgaria

ethnic Cuman groups survived to the present day, some of which converted to Islam during the 5-century long Turkish domination of the Ottoman Empire.

The Cumans had a significant influence in Hungary during the reign of King Stephan V who was married to a Cuman woman, Elizabeth, and his son, Ladislaus the Cuman IV (1272–1291), as well as in Bulgaria when the members of the Cuman Terter dynasty – Georgi Terter I, Theodor Svetoslav and Georgi Terter II ascended the throne (1280–1322). Syrgiyan had a considerable influence in the Byzantine Court when he was Governor of Macedonia integrating it with Serbia of Tsar Dushan in 1333.

The Christian Turkic people – the Cumans – left their footmark in the anthropological characteristics of the Balkan people and also numerous toponymic traces can be seen in present day Hungary, Romania, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Bulgaria and Macedonia. Many churches on the territory of Serbia were named Cumanitsas, surviving to the present day. Most impressive as an instance in point is the church-cumanitsa of St. Nicola in Ramachi whose donors were depicted in the typical Cuman hairstyle – a lock and specific moustaches and beard. It has been established that a number of abandoned graves in Serbia – the so called Madjar (Hungarian) graves, whose tomb-stones were oriented in consistence with the orthodox tradition, were in fact Cuman graves.

ИКОНОГРАФСКА ПРОГРАМА НА СТЕНОПИСИТЕ В ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР” В АРБАНАСИ

(Предварителни бележки)

Елена Попова

Този текст има за цел да представи резултатите от първоначалното изследване¹ на един живописен комплекс, който досега не е бил предмет на специален научен интерес, макар отделни аспекти да са засягани в специализираната литература.

Църквата „Св. Димитър” с параклиса си „Св. Георги” напоследък влиза в обхвата на системните археологически проучвания на арбанашките църкви от Х. Вачев, в контекста на които той лансира някои хипотези относно историята, градежа и функциите на храма (Вачев 2005а, 301–305; Вачев 2005b, 64–69; Вачев, Станчева 2005, 91–98; Вачев 2006а, 50–56; Вачев 2006b, 22–33). Д. Косева публикува група триптиси-поменици от Арбанаси и определя един от тях като произхождащ от храма „Св. Димитър” (Косева 2007, 38–49). В докторската си дисертация, третираща стиловите особености на живописата в арбанашките църкви от XVI–XVII в., Г. Николова обръща внимание на стенописната украса на „Св. Димитър” от гледна точка на нейната стилистика, като отбелязва и наличието на някои по-четливи сцени и образи (Николова 2007). Отделни изображения са маркирани в иконографски студии, изследващи други паметници или пък явления в общобалканските културни процеси през поствизантийския период (Геров, Пенкова 1993, 67; Геров 2002, 646); в контекста на атоно-критските модели на сцената „Страшният съд” Бисерка Пенкова регулярно визира присъствието на сюжета в притвора на храма „Св. Димитър” (Пенкова 1992, 64; Пенкова 1993, 24; Пенкова 1995, 122; Пенкова 2006, 91), а във връзка с декорацията на митрополитската църква във Велико Търново споменава и изписаната в наоса на „Св. Димитър” „Лоза Йесева” (Пенкова 2007, 518). Естествено, няколко по-запазени сцени често се репродуцират в популярните туристически издания за Арбанашките църкви, но коментарът към тях

е пълен с грешки. Цялостно изследване, базиращо се на детайлно описание на стенописната програма и иконографски анализ, досега не е публикувано, вероятно поради лошото състояние на паметника. Големи участъци от живописния слой са разрушени, липсват цели стенописни регистри, фрагментарно оцелелите изображения са повредени и нечетливи и – въпреки ползотворната реставрационна дейност на Е. Николов в наоса на „Св. Димитър“ през последните години – предстои още много работа по почистването и укрепването на оцелялата живопис. Състоянието ѝ в момента извънредно затруднява разчитането на изображенията и идентификацията на сцени и образи, но дори и в този си вид те повдигат редица въпроси, които в този текст само ще маркирам. Отговорите ще дойдат при следващите по-детайлни изследвания.

I. ОПИСАНИЕ НА СТЕНОПИСИТЕ

На Х. Вачев принадлежи заслугата за коригирането на една трайно насадила се заблуда, възпроизвеждана в продължение на половин век – че параклисът е посветен на св. Нестор (Вачев 2005b, 64–69; Вачев 2006, 50–56). Тази теза датира от 1959 г. (Костов 1959, 32), но и до днес авторите на популярни издания не си правят труда да огледат стенописите и да я коригират; тя се повтаря в туристическите албуми (Харитонов 2003, Арбанаси 2004) и дори в научни монографии (Ръцева 2005). Аргументирайки се с изображението в патронната ниша и с наличието на житиен цикъл на св. Георги в първия живописен слой, Вачев логично прие, че тъкмо великомъченикът е патрон на параклиса – и нещо повече, на базата на археологически проучвания изказа хипотезата, че през втората половина на XVI в. е бил построен и живописван храмът „Св. Георги“, а едва впоследствие към южния зид бил добавен архитектурният обем, познат като наос на храма „Св. Димитър“. През 1621 г. и двете части са били декорирани със стенописи, като новият слой е покрил старата живопис в параклиса².

ЖИВОПИСЕН СЛОЙ ОТ XVI ВЕК В ПАРАКЛИСА „СВ. ГЕОРГИ“

ЮЖНА СТЕНА (в посока изток – запад):

Най-долен регистър:

Небесна литургия: АΠΘΟΥΡΓΙΑ – дясна половина; запазена е фигурата на Христос (Ил. 1) и шествието на четирима ангели (Ил. 2).

Шест сцени от житийния цикъл на св. Георги: 1. Св. Георги пред император Диоклетиан; 2. Бичуване с волски жили; 3. Св. Георги в тъмницата, затиснат с каменна плоча; 4. Мъчението с колелото; 5. Св. Ге-

орги във варницата и обезглавяването на двама християни; 6. Обуват на св. Георги нажежени ботуши (Ил. 3).

Сцени от менология. Запазени само незначителни фрагменти в основата на някои сцени от мартириума на светците, което ги прави трудни за идентифициране (Ил. 4). Цикълът продължава до края на южната стена, преминава и върху южната половина на западната стена и (вероятно) върху двете страници на входа към притвора: там върху всяка от срещуположните стени са поместени по две сцени; различава се част от надпис: [...]ΡΙΑΚΟΣ[...]ΥΜΑΡ[ΤΙ]ΡΕΣ.

Цокъл – декориран с два вида орнамент: 1. геометричен: вълнообразни диагонални линии в червено и охра върху бял фон (в източната част на южната стена); 2. растителен фриз: спираловидно нагънат ластар с полупалмети в червено и бяло върху синя основа (на западната половина на южната стена, продължаващ и върху западната стена, както и на страниците на входа към притвора).

СТЕНОПИСИТЕ ОТ 1621 Г. В ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР”

ΝΑΟΣ

ИЗТОЧНА СТЕΝΑ

I ред (в люнета и върху подсводната арка): Лоза Йесева – Ἰ ΡίΖΑ ΤΟΥ ΞΕΣῚ. Композицията е структурирана в 5 реда върху източната стена, като продължава нагоре и върху лъка на подсводната арка. Съдържа общо 92 фигури (Ил. 5, 6).

Първи регистър (описанието е в посока отдолу-нагоре и от центъра към периферията, тъй като следва логиката на развитие на композицията): най-долу в центъра е Йесей. Вляво от него (към север): праведния Ахеим син на Садок – ΟΔΙΚΕΟς / [Α]ΧΡΙΜου, праведния цар Елезар син на Елиуд – ΟΔΙΚΕΟς / ΕΛΕ //ΖΑ, праведния цар Елиуд син на Ахеим – ΕΛΕδουΔ, праведната Рахил, втора жена на Иаков – Η ΔΙΚΙ ΡΑΧΙΑ // ΙΒ ΓίΝΙ Του // ΙΑΚ /ΟΒου, праведната Сара, жена на Авраам – ΣΑΡΑ / ΓΙΝΙ Του //ΑΒΡΑΜ, праведната Мириам, сестра на Мойсей – Η ΔΙΚΕα / ΜΑΡ[ΑΜ]. Южно от Йесей: праотец(?) – ΟΔΙΚΕΟς / ΑΧΙΑ, праведния Иосиф – ΟΔΙΚΕΟς /ΙΟΥΣΙΦου, праведния (?) – ΣΙΟΛΙ[...], праведната Салом(ия) – ΙΔΙΚΕΑ /ΣΑΛΟΜ, праведната Соманития, приютила Елисей – ΙΔΙΚΕΑ /[ΣΟ]ΜΑΝΙ, праведния Авиуд син на Зоровавел – ΟΔΙΚΕΟς ΑΒΙΟΥ.

Втори регистър: в центъра е цар Давид – ΟΠΡΟΦΙΤ / ΔΑΒΙ. Отляво (към север): праведния Валам – ΟΔΙΚΕΟς / ΒΑΛΑΜ, праведния Иаков – ΟΔΙΚΕΟς / ΙΑΚΟΒ, праведната Ревека жена на Исаак – ΙΔΙΚΙα / ΡΕΒ,

праведната Ерусалим (?) – ΙΔΙΚΕΑ / ΕΡΟΥΣΑ[...], праведната Лиа, първа жена на Иаков – ΙΔΗΚΕΑ / Ι ΛΙΑ Ἀ ΓΗΝΗ // Του ΙΑΚΟ / Βου, праведната Асинета, жена на Йосиф Прекрасни – Η ΔΪΚΙ ΑΣΙΝΕΘΑ // Η ΓΙΝΙ / Του ΙΟΥΣΙΦ. Южно от Давид: бюст на цар на средна възраст – ΟΔΙ[...], праведния Салатиил син на Йехоний – ΟΔΙΚΕος / ΣΑΛΛΑΘΙ // ΙΑ, праведния Сит син на Адам – ΟΔΙΚΕ / Ος ΣΙΘΙ, праведния(?) – ΟΔ[...]/ΜΑ[...], праведния Аминадав син на Арам(?) – ΔΙΚΕ[...]/ Α[...]/ΙΑ[...], праведния Манасий – ΟΔΪΚΙΟΥς / ΜΑΝΑΣ [...].

Трети регистър: в центъра е Соломон – [...] ΣΟ[...]ΜΟ. Наляво: пророк Гедеон в цял ръст – ΟΠΡΟ / ΓΕΔΕΟ, праведния Елиаким син на Авиуд(?) – ΟΔΙΚΕΟς / ΕΛΕΑ[ΡΙ], пророк със свитък (ΥΚΕΚΛΙ... / ΑΡΧΟΝΕΣ...), праведния Вооз(?) – ΟΔ/ ΙΚΕΟς / Β[...], стар пророк със свитък (Οἴη / Εῶς Ο / ΕΡ), Анания – ΑΝΑΝΙΑ (от тримата еврейски отроци), пророк Йоил – ΙΩΪΛ със свитък (не се чете), праведната Рут – ΗΔΙΚΕα / ΡουΤ, млад пророк (Авакум?) със свитък (не се чете), праведната Юдит, убила Олоферн – [ΗΔΙΚΕα] ΟΛΟΦΕ. Южно от Соломон: пророк без обозначение, праведния Енох син на Иаред – [ΔΙ]ΚΕ[Ος] ΕΝΟΧ, пророк Агей – ΑΓΓΕΟς със свитък ([...]ΒΙΜ. / Ν[...] ΣΙ [...]), праведния (?) – ΟΔΙΚΕ / ΙΣΤΟΣ, пророк Илия – ΟΠΡΟ / ΙΛΪΑΣ със свитък (ΚΑ / ΡΙῶΣΟ / ΙΝῶΣ), бюст на праведния Зара син на Иуда (?) – Ο ΔΙΚΕΟς / ΣΑ [...]Α[ς], пророк Наум – ΟΠΡΟ / ΝΑ / ουΜ със свитък (... ΒΡΟ/...Σ/ ..ΡΕ/ ΣΕ/ Τ), праведния Йехоний син на Иосия (?) – ΟΔΙΚΕΟς / ΕΧΟΝ, праведния Ахаз син на Йоатам(?) – ΟΔΪ [...] / ΑΧΑ[Σ].

Четвърти регистър: в центъра е Мелхиседек – ΜΕΛ / [ΧΙ]ΣΙ // ΔΕ / Κ. Отляво (в посока към север): пророк, праведник – ΟΔΙ/ Κ[...], Исус Навин в цял ръст – ΪΣ/ [ΝΑ] / ΒΙ със свитък, праведния (Самуил?) – [...]ΙΛ, пророк Захария – ΠΡΟΦΙ // ΖΑΧΑΡΙ[Α] със свитък (не се чете), праведния (Йосиф?) – ΟΔΙΚΕ / [οΣ] ΙΘΙ, млад светец без обозначение, праведната Сузана – [ΔΙ]ΚΕΑ / ΣΟ[ΣΑ]/ΝΑ , Южно от Мелхиседек: фронтално изправена фигура без обозначение (Христос?), праведен цар – ΟΔΙΚ / ΕΟΣ, пророк Варух – Ο ΠΡΟ / ΒΑΡΟΥΧ, праведния Елеазар син на Елиуд – Ο ΔΙΚΕΟς / ΕΛΕ / ΖΑΡ, пророк Елисей (?) – [...] ΛΗΣΕ със свитък (не се чете), праведния (?) – ΟΔΙΚ / ΟΣ , необозначена фигура със свитък (.../ [...]ΕΛΑ / [...] / Θ...ΛΟ), праведния Синов (?) – ΔΙΚΙΟΥς / ΣΙΝΟΒ, праведния (?) – ΙΚΙΟΥς / [...]ΧΙΣΙ / ΙΟΥΣ.

Пети регистър: в центъра е св. Богородица – ΜἩΡ ΘΥ. Отляво към север: пророк – ΟΠΡΟ / [ΓΙΥΙ] със свитък (не се чете), необозначен праведник – ΟΔΙΚΕΟς, пророк Софония – ΟΠΡΟΦΙΤις ΣΟ[...] със свитък (не се чете), бюст на праведник – ΟΔΙΚΟ, пророк Иезекиил – ΟΠΡ / ΕΖ[...] със свитък (не се чете), праведник – ΟΔΙΚ[ΕΟС...]. Вдясно: про-

рок в цял ръст – ПРО със свитък (не се чете), необозначен праведник, пророк Исаиа – ΟΠΡΟΦΙΤῆς ΙΣΑ[Α]Ι със свитък (не се чете), праведния Нахил (?) – ΟΔΙΚ/ ος / ΝΑΧ/ [Ιλος], пророк Даниил – ΟΠΡΟ Δ[Α]ΝΙΛ със свитък (ΤΑΔΕ / Ο.. / ΙΜΑ), праведния (?) – ΙΟΥΣ[Ο]/Χ, праведния (?) – ΟΔΙΚΕΟς / ΣΙΝΑΘ.

Шести регистър: върху долната част на лъка на арката. Изписан е фриз от полупалмети, в средата – растителен орнамент, явяващ се продължение на Лоза Йесеева, от центъра на който към фигурата на св. Богородица се спуска архангел Гавриил.

Седми регистър: върху западния профил на подсводовата арка, увенчаваща Лоза Йесеева, лозовите ластари образуват медальони, в които са вписани бюстовите изображения на 12-те апостоли. Живописният слой в централната част, където е било изображението на Христос (над архангел Гавриил), е полуразрушен.

Северно от абсидата:

II ред: Евхаристия (лява половина) – Христос причестява апостолите с хляб: Η ΜΕΤΑΔΟΣῚΣ (Ил. 7).

III ред:

В протезисната ниша: Христос в гроба плътски, с фигурите на св. Богородица и св. Йоан Богослов.

Дякон (архидякон Стефан?), допоясно изобразен над протезиса, с дарохранителница.

Св. Никола – в цял ръст, със затворено евангелие в ръка.

Абсида:

II ред: Богородица Платитера – ΜΡ ΘΥ; поради наличието на покъсно пробит в абсидата голям прозорец липсва мандорлата с образа на Христос Емануил, както и централната част в долната сцена (Ил. 8).

III ред: Мелисмос („Поклонение на жертвата”): св. Григорий Богослов (?) със свитък, чиито надпис е почти напълно заличен: [...]ΘΕ // [...]Η // [...]Α // [...] ³; св. Василий Велики с нечетлив свитък⁴. Срещу тях е св. Йоан Златоуст – Χ[ΡΙΣΤΟ]ΣΤΟ[Μος] и зад него св. Атанасий Александрийски – [Ο Α]ΓΙος ΑΘΑΝΑΣΙος; текстовете върху техните свитъци са изцяло заличени⁵.

Южно от абсидата:

II ред: Евхаристия (дясна половина) – Христос причестява апостолите с вино: Η ΜΕΤΑΛΙΨΗΣ, ΙῚ ΧῚ.

III ред:

Св. Кирил Александрийски – Ο ΑΓ[ΙΟΣ] ΚΙΡΙ[Λος], допоясно изобразен над диаконикона, обърнат към абсидата, със свитък с изличен текст⁶.

Св. Харалампий – Χ[ΑΡΑΛΑΜΠΙΟΥ], със свитък с изличен текст, допоясно изображение.

В диаконикона: св. Власий – със затворен кодекс; ΒΛΑΣΙΟΥ.

Цокъл, декориран с редуващи се зигзагообразни линии (3 сини / 3 червени). Продължава върху всички стени в наоса.

ЮЖНА СТЕНА

I ред:

I източен травей: две сцени от Великите празници, запазени само в основата: Благовещение и Рождество Христово.

II ред:

I източен травей: две сцени от Цветния триод:

Неделя на слепия – ΚΙΡΝΑΚΗ ΤΟΥ ΤΗΦΛΟΥ (Ил. 9)

Неделя на самарянката – ΚΗΡΙΑΚΗ Τη ΣΑΜΑΡηΤηΔος (Ил. 10)

II травей:

Поругание Христово

Сцена от Страстите Христови (заличена).

III травей (Ил. 11):

Носене на кръста

Разпятие

IV западен травей:

Сцена от Страстите Христови (заличена).

Юда връща 30-те сребърника – [...] ΑΡΓηΡΙΑ

Обесването на Юда

III ред:

II, III и IV травей: медальонен фриз с бюстови изображения на светци:

Св. Валерианос – Ο ΑΓΙΟΥ [Β]ΑΛΕΡΙΑΝΟΥ

Св. Акакиос – Ο ΑΓΙΟΥ ΑΚΑΚΙΟΥ

Св. Светец-мъченик (с къса брада) – Ο ΑΓΙΟΥ

Прозорец.

Св. (?)оксиклиос – Ο ΑΓΙΟΥ [...]ΟΞΙΚΛΙΟΥ

Св. Лизимахос – Ο ΑΓΙΟΥ [Λ]ΙΣΙΜΑΧΟΥ

Св. Светец-мъченик (горната част на изображението липсва);

Мъченик, главата липсва (Флави[ан]ос?) – ΦΛΑΒΙΑ[VOY].

Св. Мелетий – Ο ΑΓΙΟΥ ΜΕΛΕΤ[ΙΟΥ]

Млад безбрад мъченик (Св. Агатоник?) – [Ο ΑΓΙΟΥ] [...]ΤΟΝΗΚ

Прозорец

Заличени изображения.

IV ред: светци в цял ръст:

Св. Григорий (Нисийски? Аграгантийски?) – [Ο ΑΓΙΟΥ] ΓΡΗΓΟΡ[...]
със свитьк: ΕΥ[...]ΡΙ // [...] // ΜΕ[Σ]ΟΙ // [...] // ΕΥΑ[ΟΡ] // [ΑΤΕ] (= Ευχαριστούμεν σοι, βασιλέυ αόρατε. *Благодарим Тебе, Царю невидимий* – молитва след Отче наш в Златоустовата литургия⁷), (Ил. 12).

Св. Ахилий Лариски – Ο ΑΓΙΟΥ ΑΧΙΛΙΟΥ // ΛΑ[Ρ]ΙΣΙΣ, със затворен кодекс.

Св. Андрей Критски – Ο ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΑΣ // ΚΡΙΤ[...], със затворен кодекс.

Св. апостол Петър, със сгънат свитьк, извърнат надясно.

Квадратна ниша в стената, затворена с дървена вратичка.

Св. апостол Павел, обрънат наляво към нишата, със затворен кодекс.

Светец – полуфигура вляво над аркирана ниша.

Лява страница на арката: долна част от фигура.

Голям прозорец, пробит по-късно в аркосолия, е заличил първоначално изписаната там сцена (Дейсис?)

Дясна страница на арката: долна част от фигура.

Светец – полуфигура вдясно над нишата.

Св. Теодор Стратилат – Ο ΑΓΙΟΥΣ [ΘΕΩΔΩΡΟΥ] // Ο ΣΤΡΑΤΙΛΑΤΗΣ

Св. Теодор Тирон – Ο ΑΓΙΟΥΣ ΘΕΩΔΩΡΟΥ // Ο ΤΥΡΩΝ

Св. Козма – Ο ΑΓΙΟΥΣ ΚΩΣΜΑΣ

Св. Дамиан (?) – Ο ΑΓΙΟΥΣ

Част от фигура на светец-безсребърник (св. Пантелеймон?)

Прозорец, западно от него: долна част от фигура в цял ръст.

Цокъл.

ЗАПАДНА СТЕНА (Ил. 13)

I ред:

Рождество Богородично – Η ΓΕΝΗΣΙ[Σ] ΤηΣ Θ̅Κου (Ил. 14).

Успение Богородично – Η ΚΟΙΜΙΣΙΣ̅.

Въведение Богородично – ΤΑ Η̅Σ[ο] ΔΙΑ ΤΗΣ Θ̅Κου.

II ред:

Св. Трифон в цял ръст – Ο Α̅ΓΙΟΥΣ [ΤΡ]ΥΦΩΝ[ος].

Св. Архангел Михаил с меч и свитьк – Ο ΑΡΧ[...]; текстът на свитька е заличен.

Над входа: ктиторски надпис в три реда (Ил. 15):

† ΕΣΤΟΡΗΘΟΙ · Κ[ΑΙ] ΕΥΤΡΕ[Π]ΣΤΙ· [Ο] Θ(ΕΟΤΑ)ΤΟΣ ·
Κ[ΑΙ] ΠΑΝΣΕΠτος · ΝΑΟΣ̅ · ΟΥΤΟΣ · ΤΟΥ̅ · ΑΓΙ[ου] ΕΝΔΟΞΟΥ ·
ΜΕΓΑΛΟΜΑΡτηρου · ΔΗμιΤΡΙου̅ // ΤΟΥ̅ ΜΙΡΟΒΛΙΤΟΥ̅ · ΕΝ[ε]ΤΕ□ ΤΟΥ̅
[...] [Ζ̅]. Ρ̅. Κ̅. Θ̅ ~ ΔΙΑ · ΕΞΟΔΟΥ̅ · Κ[ΑΙ] ΚΟΠΟΥ̅ · ΤΟΥ̅ ΕΒΛΑΒΕΣΤΑΤΟΥ̅

· ΚΥΡ· ΠΑΠΑ ΘΕ // ΩΔΟΡΟΥ· ΔΙΚΥΤΗΣ· ΑΜΑ ΤΟΥ· ΤΙΜΟΪΟΤΑΤΟΥ
· ΚΥΡ· ΓΕΩΡΓΙΟΥ· Κ[ΑΙ]· ΠΑΣΙ· ΝΕΝΟΡΙΑ· ΑΥΤΟΥ~

(† Изписа се и се изпълни този божествен и всепочитан храм на светия всеславен великомъченик Димитър // Мироточивец в лето [от Адама? От Сътворението?] 7129 със средствата и труда на най-благочестивия господин папа Те // одор наместник заедно с почтеннейшия господин Георги и цялата му енория).

Св. Константин и св. Елена – Ο ΑΓΙΟΣ ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΣ, Η ΑΓΙΑ ΕΛΕΝΙ

Цокъл.

СЕВЕРНА СТЕНА

I ред: разрушен

II ред:

I източен травей: запазен е само фрагмент от последната, най-източна сцена в I регистър, от цикъла по Цветния триод: Неделя на разслабления.

III ред: разрушен

IV ред (в посока от IV западен към I източен травей):

Деветима светци-мъченици в цял ръст, трудни за идентифициране, надписите не са запазени: Св. Мина Египетски(?), петима неизвестни мъченици-воини, св. Меркурий, още един светец-мъченик, светец-воин.

Преподобен светец – полуфигура, вместена вляво над аркирана ниша.

Лява страница на арката: ангел.

Отгоре: Христос, благославящ с две ръце, допоясно изображение.

В аркосолия: личи само основата на изображението и част от сграда в горния северен ъгъл (Св. Троица Старозаветна?)

Дясна страница на арката: ангел.

Светец – воин (различава се само щитът, изправен до нозете му)

Св. Димитър на трон

Св. Спиридон – ΣΠΗΡΙΔΩΝ.

Видението на св. Петър Александрийски – Ο ΑΓΙΟΣ ΠΕΤΡ[ος]; текст на св. Петър: ΤΙ ΣΟΥ Τ[ov] ΧΙΤΟΝΑ // [Σ]ΤΡ̄ ΔΠΛΕΝ (= „Кой ти хитона, Спасе, раздра?“).

В нишата (под изображението на кивория с малкия Иисус): дякон (Лаврентий или Евпъл).

Под нишата: Арий в устата на змея – Ад.

Цокъл.

ЖИВОПИСЕН СЛОЙ ОТ XVII ВЕК В ПАРАКЛИСА „СВ. ГЕОРГИ“ ИЗТОЧНА СТЕНА (Ил. 16)

I ред: Възнесение Христово – фрагментарно запазена сцена над абсидата: различават се долните части на някои фигури вдясно (южно) от центъра.

II ред: от двете страни на абсидата е имало сцени, днес почти напълно заличени.

III ред:

Медалионен фриз с бюстови изображения на светци-архиереи от 70-те апостоли – (продължение на „Мелисмоса“), който преминава и върху източната част на южната стена. Частично е оцелял само първият медалион (O AΓIOΣ) до северната стена, както и този вдясно от абсидата: Св. Яков, еп. Ерусалимски: ΙΑΚΩΒΟΣ.

В протезисната ниша: Христос в гроба плътски, с фигурите на св. Богородица и св. Йоан Богослов.

Абсида:

Богородица Платитера – Η ΠΛΑ[ΤΗΤΕΡΑ], ΧΣ, с два ангела, изобразени до поясно.

Мелисмос – в левия край е фигурата на св. Василий Велики със свитък, пред нея е част от друга фигура на архиерей, вижда се и горната част на ореола на трети светец-литургист. Вдясно: св. Йоан Златоуст – запазен е само надписът: [ΧΡ]ΥΣΟΣΤΟΜΟΣ; св. Атанасий Велики – O AΓIOΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, държащ свитък с текст в шест реда: ΕΝΑΘ[...] // ΣΕΒ[...] // ΜΕΘΑ // Ε[...]ΡΙΑ // Α..ΜΙ. // Ι[...] ΑΔΙ (= Ένα Θεόν σεβόμεθα εἰς τρία πρόσωπα εἰς μονάδι, [μῆδε τα πρόσωπα συγχέοντες, μήτε τὴν οὐσίαν διαχωρίζοντες]. – Част от Втората молитва на верните в Златоустовата литургия) ; малък фрагмент с фигурата и свитъка на неизвестен архиерей – O AΓIOΣ, с текст в четири реда: ΕΙΣ ΘΣ̅ // ΠῆΡ· ΛΟ // ΓΟΣΣ̅ // ΩῆΤος̅ // ΣΟΦΙΑΣ̅ (= Εἰς Θεός Πατήρ Λόγου ζώντος, Σοφίας [ὑφέστωσης...]) – част от молитвата пред Тялото и Кръвта Христови в Златоустовата литургия).

Цокъл.

ЮЖНА СТЕНА

I ред: не е запазен.

II ред: оцеляла е само основата на няколко сцени (неидентифицируеми) в западната част на стената.

III ред: шест бюстови изображения в медалиони на светци-йерар-

си – от 70-те апостоли – държащи затворени кодекси, поместени в източната част на стената, като продължение на фриза върху източната стена:

Св. Василий (Амасийски или Севастийски?): ΒΑ[...].

Св. Клеопас – ΚΛΕΟ // ΠΑΣ

Св. Матей – ΟΑΓΙος ΜΑΘ[...]

Св. Тадей – ΘΑΔΕος

Св. Ананиос – ΑΝΑΝΙος

Св. Прохорос – ΟΑΓΙος ΠΡΟΧΟΡος

IV ред: светци в цял ръст.

Четири фигури на архиереи в източната част на стената (покривали са „Божествената литургия” от първия живописен слой):

Св. Спиридон Тримитунтски – ΟΑΓΙος ΣΠΥΡΙΔΩΝ

Св. Силвестър папа Римски – ΟΑΓΙος ΣΥΛΒΕΣΤΡος

Св. Модест Йерусалимски – ΜΟΔΙΣΤος

Св. Герман Цариградски – ΟΑΓΙος ΓΕΡΜΑΝ[ος]

Следват фигури на светци-мъченици в цял ръст; по-запазени са тези в западната половина от стената:

Свещец (държащ с две ръце неидентифицируем предмет, извърнат надясно).

Свещец-воин (облегнат на щита си).

Св. Трифон – ΤΡΙΦ[...]

Св. Христофор Богоносец – [ΧΡΙ]ΣΤΟΦΟΡος

Свещец – ΟΑΓΙος

Св. Меркурий – ΟΑΓΙος ΜΕΡ[ΚΟΥΡΙ]ος

Св. Козма – [ΚΟΣ]ΜΑΣ

Св. Дамиан – ΔΑΜ[ΙΑΝος]

Свещец-безсребърник – Пантелеймон(?)

Млад мъченик – безбрад, извърнат към следващия вдясно: ΟΑΓ[Ιος]

Свещец – [...]ΣΤ[...] (Стратилат? Нестор? Евстатий?)

Свещец.

ЗАПАДНА СТЕНА

IV ред: светци в цял ръст, живописният слой не е запазен. Частично се различава само долната част на една права фигура вляво от вратата.

ПРИТВОР ИЗТОЧНА СТЕНА

I патронна ниша над входа към параклиса „Св. Георги“: Св. Димитър и св. Георги поднасят на Иисус Христос модел на храма.

II патронна ниша над входа към наоса на „Св. Димитър“: Св. Димитър и св. Георги – изправени фронтално, от небесен сегмент Христос благославя с две ръце: ΙΣ ΧΣ, ΟΑΓΙΟΣ // ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, [Ο] ΑΓΙΟΣ // ΓΕΩ[Ρ]ΓΙΟΣ.

Върху останалата част от стената пред наоса е изписана сцената Страшният съд (Ил. 17):

I зона в люнета: горната част е разрушена, оцеляла е долната половина на Дейсисната група с Христос Праведен съдия и ангели, проектирана върху сгъвания от ангели небесен свитък; надписите липсват.

II зона. В центъра е Уготований престол: ΗΕΤΙΜΑΣΙΑ Του ΘΡΟΝου, над него част от надпис Η ΔΕ [ΥΤΕΡΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑ], от двете страни седят върху тронове апостоли, зад тях – ангели.

III зона. В центъра под Хетимасия е патронната ниша, от двете й страни са Адам и Ева: ΑΔΑΜ, ΟΠ[...]. Вляво зад Адам (отляво-надясно) – шествие на групи праведници (Ил. 18), като всяка от тях се предвожда от две фигури [ΧΟΡΟΣ] ΓΙΝΕΚΟΝ (св. Мария Египетска и св. Параскева Епиватска), ΧΟΡΟΣ ΩΣΗΟΝ (водена от св. Йоан Рилски), ΧΟΡΟΣ ΜΑΡΤΥΡΟΝ (св. Димитър и св. Георги), ΧΟΡΟΣ ΕΡΑΡΧΟΝ (св. Йоан Златоуст и св. Василий Велики), ΧΟΡΟΣ ΠΡΟΦΗΤΟΝ (Соломон и Давид), Η ΔΗΚΕΙ. Вдясно зад Ева: сиромаси: Η ΕΛΑΧΙΣΤΗ, Мойсей води юдеите: Ο ΠΡΟΦ ΜΟΥΣΙΣ, Η ΟΥΔΕΝ, тръбящ ангел Господен: ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΥ ΣΑΛΠΗΖΕΙ Τ Γηη Κ[ΑΙ] Τ ΤΑΛΑΒΑΝ.

IV зона (Ил. 19). Вляво от входа: фрескоикона на Богородица Елеуса (със синя подеа отдолу) – Μ, Η ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ; Раят: Ο ΠΑΡΑΔΙΣΟΣ. Запазени са само надписите, свързани с притчата за десетте деви: ΙΣ ΧΣ, Η ΠΕΝΤΕ ΠΑΡΤΘΕΝΟΙ // ΒΟΝΗΜΟΙ [...]ΣΟΘΕΝ, Κ[ΑΙ]Π [...]ΩΘΕΝ. Надпис на райските двери: Η ΦΛΟΓΗ [ΚΙΡΣΦΕΛ?!]. Две от райските реки са сигнирани: [Θ]ησων, Γη (Геон). Вдясно от входа: ъгъл от фрескоиконата на Христос: ΧΣ; над нея: Сънят на пророк Даниил: ΟΡ[ΑΣΙ]Σ ΤΟΥ ΠΡΟΦ[ΗΤ]ΟΥ // [ΔΑ]ΝΗΛ, текст на свитъка: ΕΓΟ ΔΑΝΗΛ // ΕΘΕΩΡΟΥΝ· // ΕΩΣΟΥΕΤΕ // ΘΗΣΑΝ ΘΡΟ // ΝΟΙ ΣΤΣΚΡΙ // ΣΙΝ ΚΑΙ·ΟΠΑ // ΛΕΟΣ (Дан. 7:9). В огнената река: богатият „Лазар“ – Ο ΠΛΟΥΣΙΟΣ // Ο ΛΑΖΑΡΙΣ. Изображението на Божията десница с Мерило праведно е почти изтрито, надписът [Η ΨΗΧΟΣΤΑΣ]ΗΣ(?) не се чете.

V цокълна зона. Вляво – основата под Рая е украсена с бяла завеса, декорирана със сини орнаменти. Вдясно от входа зоната се разделя на два тесни хоризонтални пояса: нисък цокъл с орнаментална украса и над него – поизтрит фриз с алегорични изображения на Смъртта на праведника и на грешника [ο θανατο]ς τοῦ δικεου, ο ε[...]μ[...]τος τοῦ [...], и Смъртта на спящия в неделя: ο κυόμενος τοῦ κυρια[κε]ς.

II. ИКОНОГРАФСКИ ОСОБЕНОСТИ

СТЕНОПИСИТЕ В ПАРАКЛИСА „СВ. ГЕОРГИ”

От ранния живописен слой достига до наши дни незначителна, но крайно интересна част, свидетелстваща за необичайна иконографска програма – за това говори на първо място уникалното разположение на оцелелия фрагмент от Небесната литургия. Традиционното място на Небесната и на Божествената литургии в системата на стенописната декорация следва да бъде в най-високите зони на храма: в свода около Пантократора или в най-горния регистър на олтарната част. Като изключение се среща и локализация на сцената в по-ниските олтарни пояси: напр. Божествената литургия в олтарната абсида в Марков манастир край Скопие (Ђурић 1974, 81; Грозданов 1980, 83–93)⁹ или Небесната литургия в църквата „Св. Димитър” във Велико Търново (XIV в.) – там тя е разположена под Богородичното изображение, в зоната над „Поклонение на жертвата”. В същия среден регистър на абсидата в друга търновска църква – митрополитския храм „Св. апостоли Петър и Павел” – около век по-късно е изписана Божествената литургия, в която служат светци-дякони.

През XVI в. в по-нисък регистър е поместена Божествената литургия в почти съвременен на „Св. Георги” паметник като църквата „Св. Спас” в с. Добри дол, Скопско (1576 г.; Видоеска 1996, 170) а, по мнението на някои изследователи (Ђурић 1974, 83) тя присъства и в живописния слой под стенописите от XVII в. в манастирската църква „Св. Никола Шишевски”. В изписаните през поствизантийския период паметници по българските земи поместването на сцената Небесна литургия в средния регистър на абсидата, на мястото на Причастие на апостолите, е често срещано явление¹⁰ – в тях по правило композиционният център с фигурата (или дублираната фигура) на Христос, сигнализираща началната и крайната позиция в процесийното шествие на Великия вход, е фиксиран в абсидата.

Търсейки аналогии с нашето изображение на Небесната литургия, откриваме известни сходства в най-близкия до параклиса „Св. Георги”

паметник: църквата „Рождество Христово” в Арбанаси – в трета абсидна зона на мястото на Мелисмаса, под изображенията на Богородица Платитера и Причастието на апостолите (Прашков 1979, 63, схема №53 на с. 70). Стенописта там обаче датира от средата на XVII в., когато изображението в „Св. Георги” вече е било скрито под новия живописен пласт, сиреч нямаме основания да търсим директни влияния; въпреки това сцената заслужава бърз поглед. Христос (Ил. 20), допоясно изобразен в центъра, облечен в сакос и омофор и с архиерейска митра, благославя в двете посоки. Отляво шествието на ангелите, облечени в стихари и орари, се отправя на север, като в центъра на групата два ангела крепят високо над главите си широк дискос, в който е положен Христос-Агнецът; той е покрит със звезда и въздух, върху които е заметнат голям покровец; единият ангел вероятно придържа и потира с виното, скрит под покровеца. Вдясно, върху южната стена на абсидата, ангели със свещ, трикирион, рипида и кадилница завършват Входа, пристъпвайки към Христос.

В параклиса „Св. Георги” живописиста на източната и северната стени не е запазена; от цялото шествие на Небесната литургия разполагаме само с втората, „финална” част от Великия вход, развита в най-долния регистър на южната стена. В най-източния край е Христос, облечен в сакос и омофор; дали главата Му е била покрита, не е ясно. Изправен е зад св. престол, покрит с индитион, върху който лежи св. Евангелие. Повдигнал ръце, Иисус докосва/приема св. Агнец, покрит с въздух (формата на звездичата отдолу изпъква под тъканта), носен над главата от първия ангел. Вторият, който също е с вдигнати ръце, несъмнено носи потира с Кръвта Христова (слоят е разрушен), третият и четвъртият държат рипиди и голяма процесийна свещ. После внезапно започва нов тематичен цикъл – житието на патрона св. Георги, като основата на живописния регистър осезаемо се повдига; сега долната рамка на изображението се явява продължение на основата на архитектурния масив, формиращ фона зад фигурите в Небесната литургия и така се подчертава конструктивната връзка между двете тематични ядра. Вероятно тази денивелация е маркирала и мястото на иконостасна преграда, изцяло затваряща Небесната литургия в олтарното пространство и оставаща патронния цикъл открит пред очите на богомолците в наоса.

Мартириумът на св. Георги също изглежда непълнен: липсват редица важни сцени като: Св. Георги изпива отрова; Св. Георги пробождан с копия; Мъчението с железни щипци; Мъчението с трион; В казана с врящо масло; Царицата посещава св. Георги в тъмницата; Св. Георги възкресява мъртвец; Възкресяването на вола на Гликерий; Молит-

вата на св. Георги (Св. Георги събаря идолите) – както и последната, задължителна сцена с обезглавяването на светеца. Тъкмо отсъствието ѝ е индикатор за това, че върху южната стена е била изписана само половината от житийния цикъл на патрона – логично е да се предположи, че останалата част е била поместена върху отсрещната северна стена, като финалната сцена Посичането на св. Георги се е срещала с „челото” на ангелското шествие от Небесната литургия. Движението в двата тематични „масива” се осъществява в противоположни посоки: от север към юг при Литургията (по подобие на реалната процесия на Великия вход в храма, излизаща от протезиса през северните двери) и епизодите от наративния цикъл, подредени от юг към север – така че хипотетично можем да си представим как последната сцена от мартириума на св. Георги с мъченическата му смърт се „среща” с небесната процесия, понесла символичните дарове на Христовата жертва, мистично присъединявайки жертвата на великомъченика към евхаристийното тайнство. А при положение, че хипотезата за присъствието на календарен цикъл, развит (поне) в най-ниската зона на стените, е вярна, то в този регистър се очертава наличието на една цялостна, детайлно премислена живописна програма, изцяло пропита от идеята за Христовата – и християнската – жертва¹¹. Така отчасти би се обяснило „смъкването” на Небесната литургия на земята – с факта, че в декорацията на „Св. Георги” визуализацията на основните догматични тези се обособява не само по хоризонтала, а и по вертикала, т. е. евхаристийната и есхатологичната теми, традиционно разделени в източните и западните пространствени ядра, тук съвместно образуват едно полифонично единство в най-ниския регистър на стенописите.

Все пак остава най-важният въпрос: каква би могла да бъде през XVI в. декорацията на източната стена и абсидата, където по правило се концентрира изобразителната квинтесенция на евхаристийната догма – при положение, че най-висшето ѝ иконично възплъщение е изнесено встрани, върху надлъжните стени на наоса? Логичният отговор е: никаква. Композициите Евхаристия и Мелисмос стоят една степен по-ниско от Небесната литургия в йератичната скала на символичните изображения, тъй че трудно бихме възприели тяхното присъствие в абсидата, докато Христос и ангелите-участници във Великия вход биват „низвергнати” ниско долу по страничните стени; за православния човек от XVI в. пък такава инверсия би била немислима. Също тъй трудно обаче можем да си представим една бяла, непокрита с живопис източна стена, където единственото изображение може да бъде това на св. Богородица в конхата – фланкирана от юг и север от изписани стени!

Вторият стенописен слой, положен в началото на XVII в., само подсилва недоумението. Новите стенописи не следват иконографските схеми на по-ранната програма. Небесната литургия е покрита с фигурите на църковни отци. На пръв поглед традиционното статукво е спазено. Декорацията на източната част на „Св. Георги”, тогава вече параклис на църквата „Св. Димитър” – пространство, което хипотетично¹² можем да обозначим като *I източен травей* по аналогия с ясното пространствено членение на новопостроения храм – следва същата убедителна логика на структуриране на догматичните теми в пространствени ядра, адекватни на извършваните в тях богослужбни действия. Така темата Мелисмос, чиято кулминация е службата на архиереите в долната зона на абсидата, се разгръща в отчетливо обособен ареал – тя се поема от двата долни пояса на стенописите върху източната и южната стена: в медалионния фриз с бюстови изображения на йереи и в регистъра на правите светци-архиереи от юг (св. Спиридон, св. Силвестър, св. Модест и св. Герман). Краят ѝ върху южната стена е ясно фиксиран, леко изместен на запад спрямо границата на Небесната литургия в долният слой, като покрива и първата житийна сцена на патрона (Св. Георги пред Диоклетиан). Нататък декоративният код рязко се сменя: рамката на основата се повдига, медалионният фриз прекъсва, на по-високо ниво се редуват светци-воини и лечители в цял ръст, а директно над тях се изписват сцени.

Едно по-внимателно вглеждане в живописата от XVII в. върху източната стена с абсидата, обаче, отново повдига въпроси.

Забелязаното от Х. Вачев отклонение на входа на параклиса „в северна посока с 0,70 м спрямо оста на симетрия” (Вачев 2006, 53)¹³ не е единствената странност в планировката на параклиса, рефлексирала и върху структурата на изображенията. Асиметрията ясно личи в изображенията в абсидното пространство, където всяко отклонение от централната вертикална ос, маркирана от главите на майката и Сина в конхата, изглежда фрапиращо. Тясното прозорче, пробито в центъра на Богородица Платитера, всъщност деструктира само лявата (северна) половина от мандорлата с Христос Емануил. Групата на шестимата отци-литургисти от Поклонение на жертвата в долната зона (доколкото се разчита въпреки изкъртените големи участъци от мазилката) също е дебалансирана – ореолите на липсващите архиереи в центъра са изместени встрани от вертикалната ос и при това са дотолкова доближени, че помежду им едва ли е оставало някакво място за обекта на тяхното поклонение. Не е много обичайно и положението на св. Василий Велики в самия край на групата – по традиция той би следвало да стои в центъра

срещу св. Йоан Златоуст, макар и да познаваме и по-ранни отклонения от този принцип (Бакалова 1976, 20).

Най-драстична е асиметрията в долната част на сцената Възнесение Христово, вместена на традиционното си място над абсидата. Изправената фигура на св. Богородица Оранта следва да маркира средата на композицията; левият долен край на нейния мафорий частично закрива единия ангел зад нея, на мястото на втория стената е повредена, очертава се и групата на апостолите в южния край. За втората група от север обаче пространството над абсидната дъга едва ли е било достатъчно, дори и при максимална концентрация на фигурите.

Обяснението се налага от само себе си. Орантата действително маркира средата на източната стена. Горната половина на сцената Възнесение е била традиционно изнесена на свода над олтарното пространство, където мандорлата с фигурата на Христос несъмнено е била поместена точно в зенита – а всички изброени странности по отношение на симетрията в центрчните композиции произтичат от необяснимото „изместване” на абсидната ниша не в средата на източната стена, а в южна посока. Едва ли необходимостта от оформянето на по-обширна проскомидийна ниша в протезиса е принудила строителите към това конструктивно решение, неимоверно усложнило работата на зографските екипи. Очевидно е, че при първоначалния градеж църквата „Св. Георги” е била с по-тесни размери и с напълно симетрична планировка; абсидата е била в центъра на източната стена и точно срещу нея на западната стена бил входът на храма, увенчан отвътре и отвън с по една ниша. Впоследствие се наложило да разширят пространството от север с около метър (на свой ред новата стена рухнала при земетресението през 1913 г., сегашният северен зид иззидали на нейното място през XX в.). Абсидата, естествено, останала на старото си място, а входа зазидали и до него пробили нов. Това разширение е станало още през XVI век, преди първото изписване на храма; доказват го остатъците от ранния живописният слой, преминаващ без прекъсване от южната върху западната стена и върху страниците на „новия” вход. Какво е наложило тези – а и по-сетнешните – трансформации на храма? Отговор тепърва ще се търси.

СТЕНОПИСИТЕ ОТ 1621 Г. В НАОСА НА „СВ. ДИМИТЪР”

Остатъците от сцени по високите регистри в наоса показват, че те са били групирани в няколко традиционни цикъла: Великите празници, Страстите Христови, сцени от Цветния триод. От горните зони по юж-

ната и северните стени е оцеляло малко, докато стенописите върху източната и западната стени имат цялостен вид дотолкова, че да разкрият една оригинално замислена иконографска концепция.

Ключът към нея трябва да търсим в композицията, поместена в люнетата на източната стена, в цялото надабсидно пространство: Лоза Йесеева. Това решение е уникално; частична аналогия може да се направи единствено с живописния слой от края на XV – началото на XVI в. в митрополитската църква на св. апостоли Петър и Павел във Велико Търново¹⁴. Там елементите на лозницата с Христовата генеалогия са поместени върху арките между притвора и наоса, като медальоните с 12-те сина на патриарх Йаков преминават в средната зона на абсидата, между Мелисмоса и Евхаристията. Б. Пенкова, изследвала подробно тези изображения, отбелязва влиянието, което те вероятно са оказали върху арбанашките стенописи, визирайки включените в Лоза Йесеева в „Св. Димитър“ образи на жените-прамайки (Пенкова 2007, 518).

Авторите на арбанашката живопис безусловно са се ориентирали по примера в митрополитската църква. Там образите на праведните жени са 14, придружени от подробни надписи на български език, уточняващи връзките им със старозаветните праотци и пророци. В „Св. Димитър“ те са 11, като в някои случаи (в по-долните зони) гръцкият текст също тъй подробно пояснява самоличността им; надписите към три от изображенията обаче дават повод за размисъл. [HΔIKEα] OΛOΦE („праведната] Олофе“) несъмнено визира юдейската героиня Юдит, убила Олоферн. IΔIKEA /ΣAΛOM („праведната Салом[ия]“) вероятно е неправилен прочит на „Сарафтия, при която бил изпратен пророк Илия“ (още повече, че до нейния образ стои този на Соманития, приютила Елисей) – име явно по-непознато на зографите от началото на XVII в. и затова заменено с това на новозаветната Саломия. IΔIKEA / EPovΣA[...] („праведната Ерусал[им]“) може да бъде Девора, съдила Израил или Естир, избавила израилтяните – и в двата случая подмяната на топонима Израил с Ерусалим подсказва, че зографите (за разлика от екипа, работил в търновския храм) не са разполагали с писмен иконографски наръчник, съдържащ точни указания за имената на старозаветните праведни жени, а са се ръководили от живописен модел, опитвайки се да преведат непознатите им имена от български на гръцки език. Че това са били уникалните изображения на прамайките от Христовата генеалогия в митрополитската църква, е повече от ясно. Защо грешките не са били забелязани от по-образованите представители на църковния клир? Вероятно поради факта, че надписите са миниатюрни, поставени

високо в мрачината над олтарната абсида и мъждивият светлик на кандила и свещи изобщо не е бил достатъчен за техния прочит.

Части от изображенията от Христовата генеалогия в Търново обаче са били използвани само като ориентир, не и като общ модел – дотолкова различна и оригинална е концепцията за Лоза Йесеева в арбанашкия храм. От една страна, присъствието на много от предците на Иисус по плът я сближава със замисъла на авторите на стенописите в „Св. св. Петър и Павел” – от друга, обаче, развитието на изображението по вертикала целенасочено води към идейната и композиционно акцентирани поанта: възплъщението на Богочовека. За разлика от повечето изображения на Лоза Йесеева в поствизантийското изкуство в това не са включени популярните старозаветни епизоди, служещи като Мариологични префигурации, нито пък новозаветни сцени; единствената „сцена” е т.нар. „Благовещение чрез слух” – изображение, разчленено по вертикала в трите пространствени зони на върха, в което и позата на св. Богородица, извила глава нагоре и повдигнала ръка с жест на почуда, и тялото на стремглаво падащия към нея ангел с жезъл, са добре познати във византийското изкуство. Изобразяват се в контекста на старозаветните пророчества за Божията майка (в илюстрираните псалтири), на Богородичния акатист (икос 1) или на цикъла Животът на св. Богородица, базиран на Протоевангелието на св. Иаков; в Лоза Йесеева те се включват през Палеологовата епоха (напр. върху стена в югозападния дял на наоса в Дечанската църква; там аналогично построената фигура на св. Богородица, към която се спуска ангел, е специално обозначена като „Благовещение” (Милановић 1995, 237). Този тип Благовещение (=Зачатие, както се тълкува от множество автори като Григорий Неокесарийски, Теодот Анкирски, Прокъл, Ефрем Сирийски и др.) дискретно отправя към пророческите думи на Давид: *Ἀκούσων, θυγαῖτερ, καὶ ἴδε καὶ κλίβων το οὐῖς σου* от Псалм. 44:11 (Покровский 1892, 20–21) – и не е случаен фактът, че две от трите фигури в центъра на Лозата, осъществяващи връзката между Иесей и Богородица, са тези на Давид и Соломон, традиционно обвързани с догмата за Боговъплъщението. Що се отнася до третата фигура, непосредствено под тази на св. Богородица – на Мелхиседек, (включен и в Генеалогията в „Св. св. Петър и Павел”, Пенкова 2007, 513) – тя директно отправя към идеята за Христовото първосвещенство (Велик архиерей и Цар на царете).

С други думи, извънредно необичайната локализация на Лоза Йесеева в люнета на източната стена в наоса на „Св. Димитър” не е творческа приумица, а плод на внимателно обмислена концепция. Структурирана по този начин, композицията *de facto* акумулира семантиката

на олтарните програми: тя включва в себе си елементи от сцени, тук неприсъстващи директно върху източната стена и същевременно акцентира върху догматите, заложи в декорацията на съседните зони. Мелхиседек (и растителният код на Лозата) осъществяват връзката с евхаристийната тема, разгърната непосредствено под Лоза Йесеева (Евхаристия), в долната зони на абсидата (Мелимос) и изобщо в четвъртия регистър на I източен травей на наоса. Богородичното Благовещение/ Зачатие кореспондира с образа на св. Богородица Платитера в конхата и същевременно замества традиционно поместваната върху триумфалната арка двуфигурна сцена – и се свързва с Благовещението, въвеждащо във Великите празници, с което започва от изток първият регистър върху южната стена на наоса. Дванадесетте апостоли, изнесени върху лъка на подсводната арка, заемат мястото на апостолите от поместваните там Възнесение и Съшествие на св. Дух и въвеждат темата за Домостроителството, за тържеството на Църквата, развита и в сцените от Цветния триод (Неделите на слепия, на разслабления и на самарянката) във II регистър на прилежащите най-източни части на южната и северната стени. Текстовете на пророческите свитъци (днес нечетливи) безусловно биха разширили още догматичния кръг, възплътен в изображението. Но разбира се, в цялата полифонична звучност на композицията се налага най-вече Мариологичният мотив.

Пандан на Богородичната тема в горната част на източната стена е декорацията във високата зона на срещуположната западна стена на наоса, където са събрани трите големи Богородични празника: Рождество Богородично, Успение и Въведение в храма. Две от сцените имат традиционна иконография, но третата – Рождество Богородично – отново привлича внимание с уникалната си трактовка. В една обща композиция са събрани елементите на самото Рождество (ложето на св. Анна, край което прислужват три жени), фигурата на седналия на преден план св. Йоаким, държащ в прегръдките си новороденото (срещу него седи прислужница) и отново той, представящ отрочето на тримата старейшини в храма. На пръв поглед това е контаминация на три поредни епизода от цикъла „Детство Богородично” по Протоевангелието на св. Иаков Ерусалимски: Рождество, Милование, Благословията на иереите. Събирането им в общ кадър е твърде необичайно, то не се среща дори в иконописата, където в иконата Рождество Богородично нерядко се вписват на заден план Благовещението на Йоаким и Срещата край Златните врата. Това обаче не е единствената особеност на сцената в „Св. Димитър”. Изненади крие и трактовката на самия епизод Милование, изнесен в предния план на изобразителното поле. Непосредствено пред

одъра на родилката седи св. Йоаким, прегърнал пеленачето; с ръцете си опъва нещо като връв. Ключът към тълкуването на това странно действие е в празната масичка до него, зад която седи жена с протегнати ръце. Очевидно тук класическото Милование (от което е отпаднала фигурата на майката) се е трансформирало в конкретен битов епизод, поразяващ със своята правдоподобност: върху масичката прислужницата току що е повила новороденото и го е подала на бащата, който го подпира на рамото си, докато завърже пелените с повой. Подобна остра наблюдателност и внимание към детайла, чрез който в тъканта на сакралния наратив проникват интимни мигове от битието на съвремието, се забелязват и в други сцени – напр. във Въведение Богородично (в деликатния жест, с който св. Анна докосва раменете на малката Мария, сякаш „побутвайки” я напред към стъпалата на храма).

Под тези композиции, на традиционното си място над входа, е полето с ктиторския надпис – и то предлага нова загадка. В хода на понататъшните изследвания може би ще се изясни точната самоличност на благочестивите господа поп Теодор „наместник” и Георги, платили за зографията на храма през 1621 г. (за съжаление началните записи в триптиха-поменик, идентифициран от Д. Косева като произхождащ от църквата „Св. Димитър”, са заличени и ктиторските имена липсват; Косева 2007). В случая обаче още по-интересен е въпросът не какво е написано, а какво не е – иначе казано: поради каква причина правоъгълното поле, старателно разграфено с червени линии и подготвено за изписването на надпис от 6 реда, е наполовина празно? Каква информация още е следвало да съдържа долните три реда, останали незапълнени? Възможно е те просто да са били предвидени за началните думи на тропара на храмовия покровител св. Димитър; при всички случаи загадката едва ли скоро ще се реши.

Едва ли някога ще получат отговор и множеството въпроси, отнасящи се до безвъзвратно заличените изображения по стените на църквата. Сред тях се откроява проблемът за иконографската програма в двата аркосолия, ситуирани като пандан във II травей (на границата с III) върху южната и северната стени. Избитите там прозорци фатално са разрушили живописния слой. Логично е да предположим, че в северния аркосолий е била композицията Дейсис – но явно не е. Прозорецът, пробит към параклиса, е с по-малки размери от южния, тъй че са запазени следи от живописиста в основата на сцената: виждат се долните части на маса и столове със супеданеуми в двата ѝ края, а високо вдясно са запазени очертанията на двуетажна сграда. Най-вероятно там е била поместена Св. Троица Старозаветна (Гостолубие Аврамово), ма-

кар веднага да възниква въпросът защо е било нужно дублирането на ангелските фигури върху страниците на арката. Дейсис вероятно е бил разположен в южния аркосолий, въпреки че там липсват и най-малките остатъци от живописата, които биха могли да подкрепят тази хипотеза; дори от фланкиращите сцената фигури в страниците на арката са оцелели твърде незначителни фрагменти, които не подсказват дали там също са били изписани ангели или светци.

От съвсем различен характер са въпросите, възникващи при иконографския анализ на голямата и относително добре запазена сцена Страшният съд в притвора на храма. За разлика от тези, провокирани от изображенията в наоса и параклиса, те се свеждат не до уточняване на морфологията, семантиката или функционалната мотивация при избора на иконографско решение, а до проблема за моделите и влиянията в един по-широк регионален контекст; иначе казано – до точното ситуиране на сцената в кръга от изображения на Страшния съд със сходни иконографски параметри, създавани в храмовете на територията на Велико Търново и Арбанаси в един относително кратък период от време – от края на XVI до 80-те години на XVII век. В общи черти хронологията на изображенията има следния вид: първи живописен слой от църквата „Рождество Христово” в Арбанаси (кр. XVI в.), църквата „Св. Георги” във Велико Търново (1616), „Св. Димитър” в Арбанаси (1621), втори слой стенописи от „Рождество Христово” в Арбанаси (ср. XVII в., свалени и експонирани в Националния исторически музей), новоразкритите стенописи в притвора на манастирската църква „Успение Богородично” в Арбанаси (втора половина на XVII в.). Влиянието на този кръг паметници се простира и напред в годините, като засяга живописата на даскал Цойо и Недьо в параклиса „Св. Харалампий” на храма „Св. Атанасий” в Арбанаси (1724), но пък не се отразява на иконографията на Страшния съд в църквата „Св. Георги” в същото село, изпълнен от зограф Христо (1710).

В публикациите си върху сцените за Страшният съд в поствизантийската живопис Б. Пенкова многократно анализира присъствието на мотиви като групата на просящите (Пенкова 1993, Пенкова 1995, Пенкова 2006), сънят на Даниил или Притчата за десетте девы (Пенкова 2006) всички те присъстват и в сцената в притвора на „Св. Димитър”. И ако групата на просящите фигурира в структурата на още немалко паметници от този период, то начинът, по който Христос и петте разумни девы се поместват в райската градина, докато групата на неразумните безутешно наднича зад стените, би могъл да се третира като „регионален” и неговата ре-интерпретация може отчетливо да се проследи в декораци-

ята на всички споменати храмове в Търново и Арбанаси. Отделно внимание изисква оформлението на входовете към наоса с фрескоикони (съвсем идентични в търновския храм „Св. Георги” и ”Св. Димитър” в Арбанаси, изписани само в разстояние на пет години); характерната трактовка на най-високите зони с Дейсиса и небесния свитък, сгъван от ангели или пък формата на тронове на апостолите (сходен в „Св. Димитър”, във втората редакция на Страшния съд в „Рождество Христово” и в притвора на манастира „Успение Богородично”), небесният сегмент с Божията ръка, държаща Праведное мерило, ситуиран непосредствено до огнената река (в същите три паметника) и редица още детайли. Някои от тях заслужават особено внимание – напр. комбинацията от епизодите със Смъртта на праведника и грешника и Смъртта на спящия в неделя (в най-ниската зона на сцената в „Св. Димитър” и двата живописни слоя от „Рождество Христово”) – във всички случаи обаче иконографският анализ следва да бъде придружен с детайлна съпоставка на стиловите особености на изображенията, поради което проблемът с влиянията при интерпретациите на Страшния съд ще бъде предмет на друго изследване.

В един по-широк контекст следва да бъдат разгледани иконографските и стилови влияния и взаимовръзки в стенописите на територията на Търново и Арбанаси при анализа на редица още сцени и образи от наоса и параклиса на църквата „Св. Димитър” – като Евхаристия (с извърнатия назад Иуда, плюещ причастието), третираната по критски маниер фигура на св. Христофор Богоносец, образите на светците воители и лечители, трите патронни изображения (в наоса и в двете патронни ниши в притвора), начинът, по който са представени облеклата и въоръжението на персонажа. Надписите изискват отделен епиграфски анализ. Всичко това далеч надхвърля скромните задачи на този текст, чиято цел бе да обърне внимание предимно на онези иконографски решения в стенописите на храма „Св. Димитър”, които засега изглеждат без аналог в познатите паметници от периода.

БЕЛЕЖКИ

¹ Изследванията са в резултат от приключването на първия етап (2008 г.) на проекта “Комплексно изследване на храм “Св. Димитър” в Арбанаси (XVI–XVII в.)” на колектив от Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий” (с ръководител доц. Евгений Николов и екип: ст.н.с. II ст. д-р Елена Попова, ст.н.с. II ст. д-р Хитко Вачев, гл. ас. Тодор Енчев и ст. ас. Десислава

- Иванова), през който се направи пълно заснемане на храма и неговата стенописна декорация.
- ² Съществуването на параклиса още през XVI в. допуска Ив. Гергова (Гергова 1999, 9–10). Църквата на арбанашкия манастир "Успение Богородично". – Проблеми на изкуството, 1999, бр. 1, 9–10), а в по-нова публикация тя лансира идеята, че първите и най-стари култови постройки са били църквите "Св. Димитър" (имаща "от север параклис със стенописи") и "Св. Георги", между които се е простирало новото селище Арбанаси. След тях издигнали "Рождество Христово", станало след редица преустройства към средата на XVII в. "най-големия арбанашки храм". Единствената манастирска църква през този ранен период била "Св. Архангели" (Гергова 2005, 53).
 - ³ Стандартният текст, полагащ се на св. Григорий Богослов, е от началото на Молитвата на трисветата песен (Ο Θεός ο άγιος ο εν άγιος αναπαβομένος) (Babic 1976, 279).
 - ⁴ Върху свитъка на св. Василий традиционно се изписва началото на молитвата *Никто же достоин* (Ουδείς άξιος τών συνδεδεμένων ταίς σαρκικάίς επιθυμίαις), която се чете при пеенето на Херувимската песен в двете литургии (Babic 1976, 279).
 - ⁵ В „Поклонение на жертвата” изображението на св. Йоан Златоуст най-често се придружава от началния текст на Молитвата на предложението на честните дарове, която се чете пред жертвеника в края на Проскомидията (*Боже, Боже наш, небесний хлеб*; Ο Θεός Ο Θεός ημών, ο τών ουράνιον άρτων), а това на св. Атанасий – с Втората молитва на верните от Златоустовата литургия (*Паки и многажди Тебе припадаем; Πάλην και πολλάκις σοι προσπίπτομεν*); естествено, няма стопроцентова гаранция, че тъкмо тези тестове са били изписани и в абсидата на “Св. Димитър”.
 - ⁶ Обичайният литургичен цитат върху свитъка на св. Кирил Александрийски, подчертаващ връзката му с култа към св. Богородица, е от възгласа, с който свещеникът известява последващото изпълнение на Богородичния химн, докато прикадява Св. Дарове (*Изрядно о пресвятой, пречистей, преблагословенней; Εξαίρετως της παναγίας αχράντου υπερευλογημένης εωδόξου*).
 - ⁷ Служебник 1951, 99. През XVIII в. Дионисий от Фурна препоръчва този текст за свитъка на св. Григорий Нисийски (Порфирий 1993, 159).
 - ⁸ Началните думи на тази молитва (Πάλην και πολλάκις) най-често се изписват на свитъка на св. Григорий Богослов. «Ένα Θεόν σεβόμεθα είς τρία πρόσωπα εω μονάδι» е текстът, който Дионисий предписва за свитъка на св. Атанасий Александрийски, когато се рисува в братска трапезария, също и във водосветни фиали (Порфирий 1993, 230).
 - ⁹ В църквата на Марков манастир сцената Божествената литургия, в която участват ангели, св. архиереи и дякони, е развита в олтарната абсида.
 - ¹⁰ Повече по въпроса в: Попова 2009.
 - ¹¹ Тази хипотеза тепърва ще бъде подложена на проверка чрез съпоставка с наличния археологически материал и фактите от историята на селището и Търновската митрополия през последните десетилетия на XVI век.
 - ¹² Терминът „травей” засега се употребява условно, доколкото за момента липсват достатъчно категорични индикации за първоначалната архитектуроника на

- „Св. Георги“; от предстоящото архитектурно заснемане на паметника се очаква да внесе яснота и в това отношение.
- ¹³ Както забелязва авторът, индикация за първоначалната позиция на входа дава надвратната патронна ниша; сега под нея има плътна стена, а входът е изместен в северна посока.
- ¹⁴ Литературата, третираща отделни аспекти от стенописната декорация на Търновската митрополитска църква от различните периоди на съществуването ѝ, напоследък значително нарастна; последното авторитетно изследване е на Б. Пенкова, анализираща изображенията на Христовата генеалогия (Пенкова 2007, 507–520); там е цитирана и пълната библиография за храма.

ЛИТЕРАТУРА

Арбанаси 2004: Арбанаси. В. Търново, 2004.

Бакалова 1976: Е. Бакалова, Стенописите на църквата при село Беренде. С., 1976.

Вачев 2005а: Х. Вачев, Археологически приноси за историята на Търновската митрополия. – В: Международна конференция в чест на проф. д-р Тотю Коев. В. Търново, 2005.

Вачев 2005б: Х. Вачев, Църквата “Св. Димитър” в Арбанаси (предварително съобщение) – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи. IV. Текстове в архитектурата и образи. С., 2005.

Вачев, Станчева 2005: Х. Вачев, М. Станчева. Щрих към облеклото през Късното средновековие (по материали от некрополите в Арбанаси). – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи. III, Знаци, текстове, носители. С., 2005.

Вачев 2006а: Х. Вачев, Църковният ансамбъл в Арбанаси. Варна, 2006.

Вачев 2006б: Х. Вачев, Църквите в Арбанаси (Търновско) и Арбанаси (Разградско) – историко-археологически паралели. – В: Култова архитектура и изкуство в Североизточна България (XV–XX век). С., 2006.

Видоеска 1996: Б. Видоеска, Црква Св. Спас с. Добри дол – Скопско. – В: Зборник, Нова серија бр. 2, Средновековна уметност. Музей на Македонија, Скопје, 1996.

Гергова 1999: Ив. Гергова, Църквата на арбанашкия манастир “Успение Богородично”. – Проблеми на изкуството, 1, 1999.

Гергова 2005: Ив. Гергова, Църквата “Св. Георги” в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 3, 2005.

Геров 2002: Г. Геров, Западни влияния в паметниците на монументалната живопис от XV–XVII век по българските земи. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. С., 2002.

Геров, Пенкова 1993: Г. Геров, Б. Пенкова, Р. Божинов. Стенописите от Роженския манастир. С., 1993.

- Грозданов 1980:** Цв. Грозданов, Из иконографије Марковог манастира. – Зограф, 11, 1980.
- Ђурић 1974:** В. Ј. Ђурић, Византијске фреске у Југославији. Београд, 1974.
- Косева 2007:** Д. Косева, Триптиси – поменици от Арбанаси. В. Търново, 2007.
- Костов 1959:** Д. Костов, Арбанаси. С., 1959.
- Милановић 1995:** В. Милановић, Старозаветне теме и Лоза Јесејева. – В: Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије. Београд, 1995, 213–242.
- Николова 2007:** Г. Николова, Стилони особености на арбанашките стенописи от края на XVI – края на XVII век. ВТУ, 2007 (дисертација).
- Покровский 1892:** Н. Покровский, Евангелие въ памятников иконографии, преимущественно византийскихъ и русскихъ. С. -Петербург, 1892.
- Пенкова 1992:** Б. Пенкова, Фреске на фасади главне цркве Роженског манастира код Мелника. – Зограф, 22. Београд, 1992.
- Пенкова 1993:** Б. Пенкова, “Тия мои най-малки брата” в поствизантијската иконографија на “Страшниот сџд” в контекста на балканската народна култура. – Проблеми на изкуството, 4, 1993.
- Пенкова 1995:** Б. Пенкова, Един атонски иконографски мотив в балканското изкуство от поствизантијскиот период. – В: Светогорска обител Зограф, I, С., 1995.
- Пенкова 2006:** Б. Пенкова, Арбанашкиот Страшен сџд от XVII век от Националниот исторически музеј в Софија. – В: Любен Прашков реставратор и изкуствовед. (Сборник, посветен на 70 год. на проф. Л. Прашков). С., 2006.
- Пенкова 2007:** Б. Пенкова, Христовата генеалогия в стенописите на търновската църква на апостолите Петър и Павел. – В: Сборник радова Византолошког института XLIV. Београд, 2007.
- Попова 2009:** Е. Попова, Стенописите от XVI и XVII в. в параклиса „Св. Георги” на храма „Св. Димитър” в Арбанаси. – Слово и образ, 1, 2009 (под печат).
- Порфирий 1993:** Порфирий, епископ Чигиринский. ЕРМИНИЈА или наставление в живописном искусстве, составленное еромонахом и живописцем Дионисием Фурнаграфиотом. Изд. Киевопечерской Лавры, 1868 (репр. Москва, 1993).
- Прашков 1979:** Л. Прашков, Църквата „Рождество Христово” в Арбанаси. С., 1979.
- Ръцева 2005:** Св. Ръцева, Църквата „Св. Атанасий” в Арбанаси и традициите на епирското ателие. С., 2005.
- Служебник 1951:** Служебник. С., 1951.
- Харитонов 2003:** Хр. Харитонов, Г. Чохаџиева, Св. Ръцева. Арбанаси. С., 2003.
- Babic 1976:** G. Babic, C. Walter. The Inscriptions upon Liturgical Rolls in Byzantine Apse Decorations. – Revue des etudes byzantines, v. 34, 1976.

ICONOGRAPHICAL PROGRAMME
OF THE MURALS IN THE CHURCH
OF ST. DEMETRIUS IN ARBANASSI.

(Preliminary study)

Elena Popova

(résumé)

The St. Demetrius church in Arbanassi has one of the most unknown mural decorations from the Post-Byzantine period in Bulgaria – and has some of the most unusual iconographical decisions also.

The murals in the chapel of St. George date back to different periods – to the second part of 16th century and probably to 1621 year, when the new-built, supplemented to chapel's south wall church of St. Demetrius was depicted – are in bad condition. Small parts of the primary coat of painting are remained up till now, especially in the lowest eastern zone of the south wall – but they are enough to testify about an extraordinary unusual iconographical programme. The second part of the scene Divine Liturgy with the figure of Christ as a High Priest receiving the procession of the angels carrying the Liturgical Gifts, has unique location: below the south wall. Undoubtedly the first half of the scene had been situated against the north wall of the chapel, subsequently demolished. The first part of the cycle with the scenes of life and sufferings of the patron St. George on the south wall had also been continued as a pandan on the north, whereas the scenes of Menologion with the Martyrdom of the saints were probably decorating all the lower zone of the western space of the chapel. Obviously the theme of the Eucharistian offering of Christ and the sacrifice of the Christian martyrs had been entirely dominated in the programme of the chapel's murals from the first period. Nearly half century later they were covered by new coat of paint. The presence of numerous figures of archbishops, participants in the scene Melismos and images of saints-martyres from the beginning of the 17th century testifies about more traditional iconographic concept.

The decorative code of the murals depicted in 1621 year in the new-built church of St. Demetrius however is not traditional. The scene The Tree of Jesse is situated at unusual place – the upper part of the east wall, immediately upon the altar apse – and some particularities (the presence of the images of the pious women from the Old Testament, for example) testify that the painters of 17th c. had had used the murals in the Bishop's church of Sts. Peter and Paul dated from earlier period as a model. There are other scenes with iconographical peculiarities – such as The Birth of Mother of God, contaminated with the scene based on The Jacob's Gospel (The Priests give their blessing on the Virgin) and with an episode inspired from the everyday life (Joachim wraps the infant Mary with diaper). The Donator's inscription from 1621 year also contains some cryptic elements. But the most interesting scene is the large composition of the Last Judgment in the narthex. It contains a great number of details that might be understood only in the context of all the churches in the region of Tarnovo and Arbanassi decorated in the Post-Byzantine period – which will be the forthcoming step of our study.

МАТЕРИАЛИ ОТ РАННИЯ НЕОЛИТ, ОТКРИТИ В ЕМЕНСКАТА ПЕЩЕРА, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

Недко Еленски

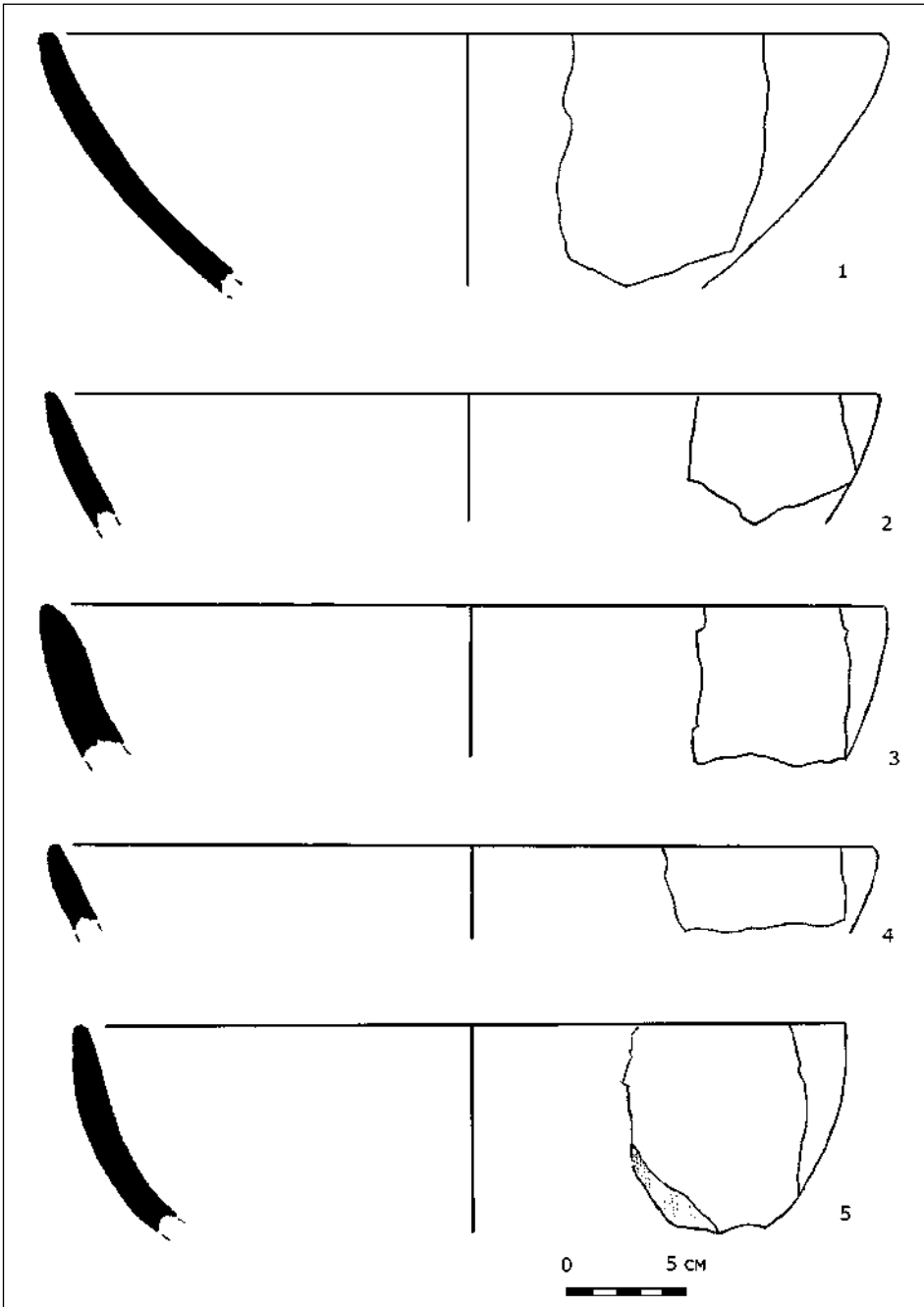
През 1959 г., при спасителни разкопки е извършено проучването на Еменската пещера. Разграничени са пет културни и исторически периода в обитаването ѝ (Николова, Ангелов 1961, 297–316). При новата обработка на материалите се идентифицира керамика, която не е разпозната по времето на проучванията. Част от новите наблюдения върху керамичния материал, които се отнасят за енеолитната епоха (Еленски 2003, 11–25) и постенеолитния период (Илчева 1997, 103–105) вече са публикувани. Находките, които не са разграничени по време на проучването и не са обнародвани се отнасят към първите етапи на ранния неолит. В настоящето съобщение ще бъде анализирана и публикувана керамиката от този период на заселване на пещерата.

Материалите, които принадлежат към ранния неолит нямат точна стратиграфска позиция. Те се откриват на различни дълбочини и хронологичен контекст. Към ранният неолит могат да се отнесат 50 броя керамични фрагмента. Те принадлежат на дебелостенни и със средна дебелина съдове и се обособяват в две основни технологични групи. Първата група са фрагменти от съдове с кафява или тъмнокафява повърхност. Тя е много добре загладена, излъскана или матирана. На много от фрагментите по повърхността се виждат отпечатъци от органиката, която е използвана за опоснител. Ломът е винаги трицветен – две кафяви ивици и по средата черен, но има единични случаи на едноцветен – черен. За опоснител е използвана органика, която представлява ситно нарязана плява или мекина. Към тази група мога да причисля и фрагментите с червено-кафява, излъскана и ангобирана повърхност. Те също имат триделен лом и опоснителят им е органичен. Втората група са съдове със светлокафява и добре загладена повърхност. Ломът е триделен, който се състои от две светлокафяви ивици и черна или сива

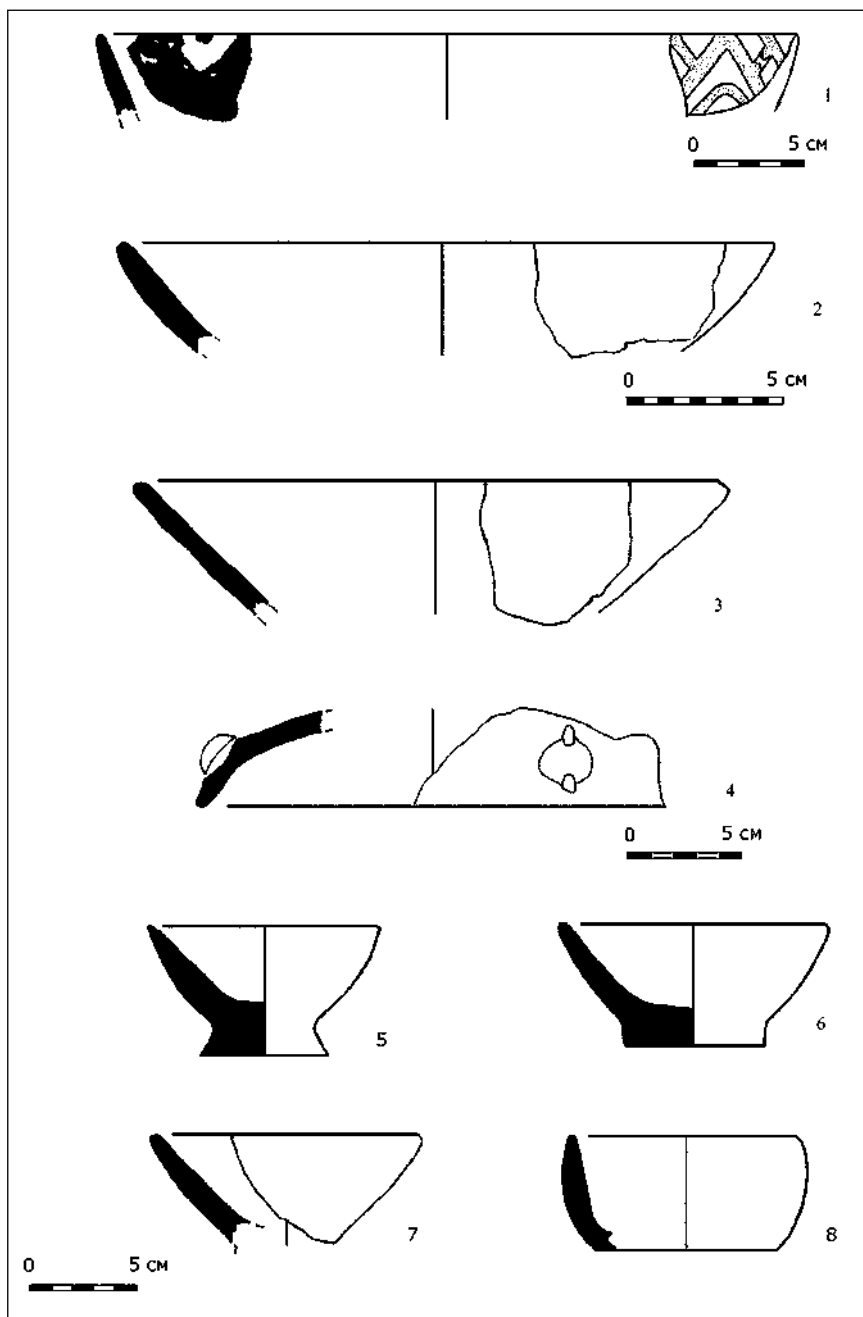
ивица по средата. Тестото е пречистено като по някога се констатира единични включвания от камъчета.

Разграничават се четири основни групи съдове. Първата е на паниците (Обр. 6), които принадлежат към първата технологична група. В нея се установяват два основни типа. Първият е с обърната конична форма (Обр. 1.2, 1.4, 2.1, 2.3), а вторият с полусферична (Обр. 1.1, 1.3, 1.5, 2.2). Следващата група е на съдове с оформена къса шия и сферична долна част (Обр. 5). Тя е представена в двете технологични групи. Според височината на шията се разделя на два типа. Първият е с шия, на която височината е от 5 см до 7 см и заоблено устие (Обр. 3.1, 3.2). Следващия е с къса шия от 2 см до 3 см. Представен е с два варианта със заоблено и ориентирано навън устие (Обр. 3.3, 3.4, 3.6) и с право устие (Обр. 3.5, 3.7). Към този тип предполагам, че принадлежат и две вертикални „въжести” дръжки (Обр. 4.8, 4.9). Третата група са купите, които се обособяват в два основни типа и принадлежат към двете технологични групи. Първият тип е с обърната конична форма и ниско плътно столче. Според формата на столчето могат да се разделят на два подтип. Първият подтип е с цилиндрично ниско плътно столче (Обр. 2.6, 2.7), а втория подтип е с конично ниско плътно столче (Обр. 2.5). Следващият тип е с полусферична форма и равно дъно (Обр. 2.8). Последната група са капците, която е представена с един фрагмент (Обр. 6.6). Той принадлежи към втората технологична група. Има полусферична форма и „въжести” дръжки (Обр. 2.4).

Украсата на съдовете е предимно от релефни ленти и импресо. Релефните ленти се разграничават на два типа. Първият е лента прекъсната от притискания с пръст (Обр. 4.1, 4.5, 4.7). Втория тип е разположен на прелома между шията и тялото на съда и представлява вероятно висящи триъгълници със заоблен ъгъл (Обр. 3.1). Импресо украсата е от три типа: отпечатъци от пръсти по външния ръб на устието (Обр. 3.7); прищипвания с пръсти (Обр. 4.1, 4.2, 4.4, 4.11) и отпечатъци с правоъгълно острие (Обр. 4.3). Открити са по един фрагмент с канелюрна украса (Обр. 4.6) и с рисунка (Обр. 2.1). Фрагментът с канелюри има черна и полирана повърхност с малки по-светли петънца. Отвътре е със сива и загладена повърхност. Изработен е от пречистена глина, но се забелязва, че в тестото има и слюда и минерални частици. Канелюрите са широки, дълбоки и коси и леко вълнообразни (Обр. 4.6). Фрагментът от паница с рисунка има за опоснител органика и триделен лом (две светлокафяви ивици и по средата черна). Външната страна е ангобирана с бяла ангоба-боя (в момента частично опадала), а отвътре също е с бяла ангоба-боя и върху нея има рисунка с червено-кафява боя (Обр. 2.1).

Обр. 1. Керамични фрагменти от Еменската пещера – паници 1–5.
Fig. 1. Ceramic fragments from the cave of Emen – dishes 1-5.

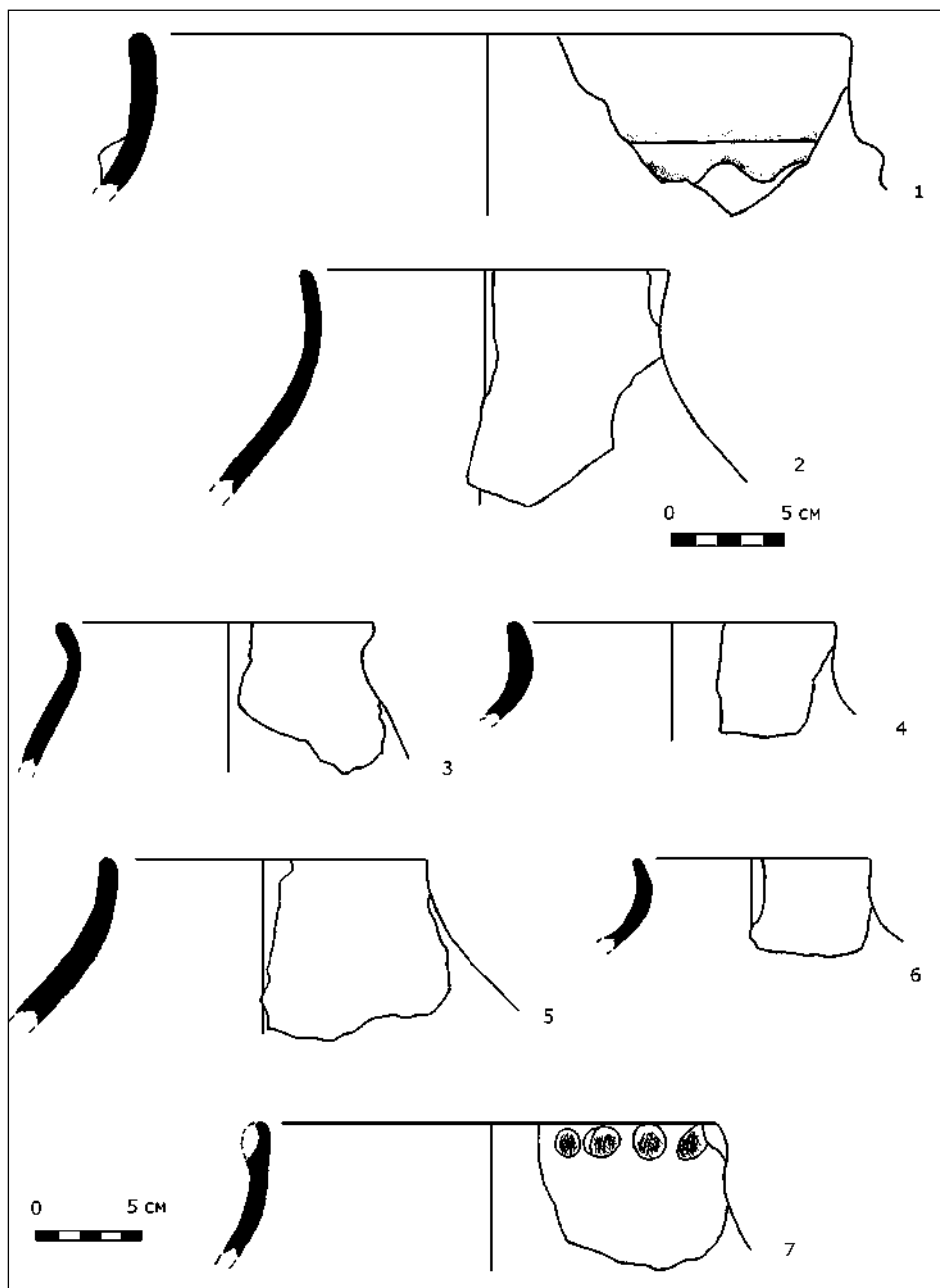

Обр. 2. Керамични фрагменти от Еменската пещера – паница с червено-кафява рисунка 1; паници 2, 3; капак 4; купи 5–8.
 Fig. 2. Ceramic fragments from the cave of Emen – dish with a drawing in red – brown color 1; dishes 2,3; lid 4; bowls 5-8.

Орнаментът представлява широки линейни мотиви. Широчина на линиите е 0,7см.

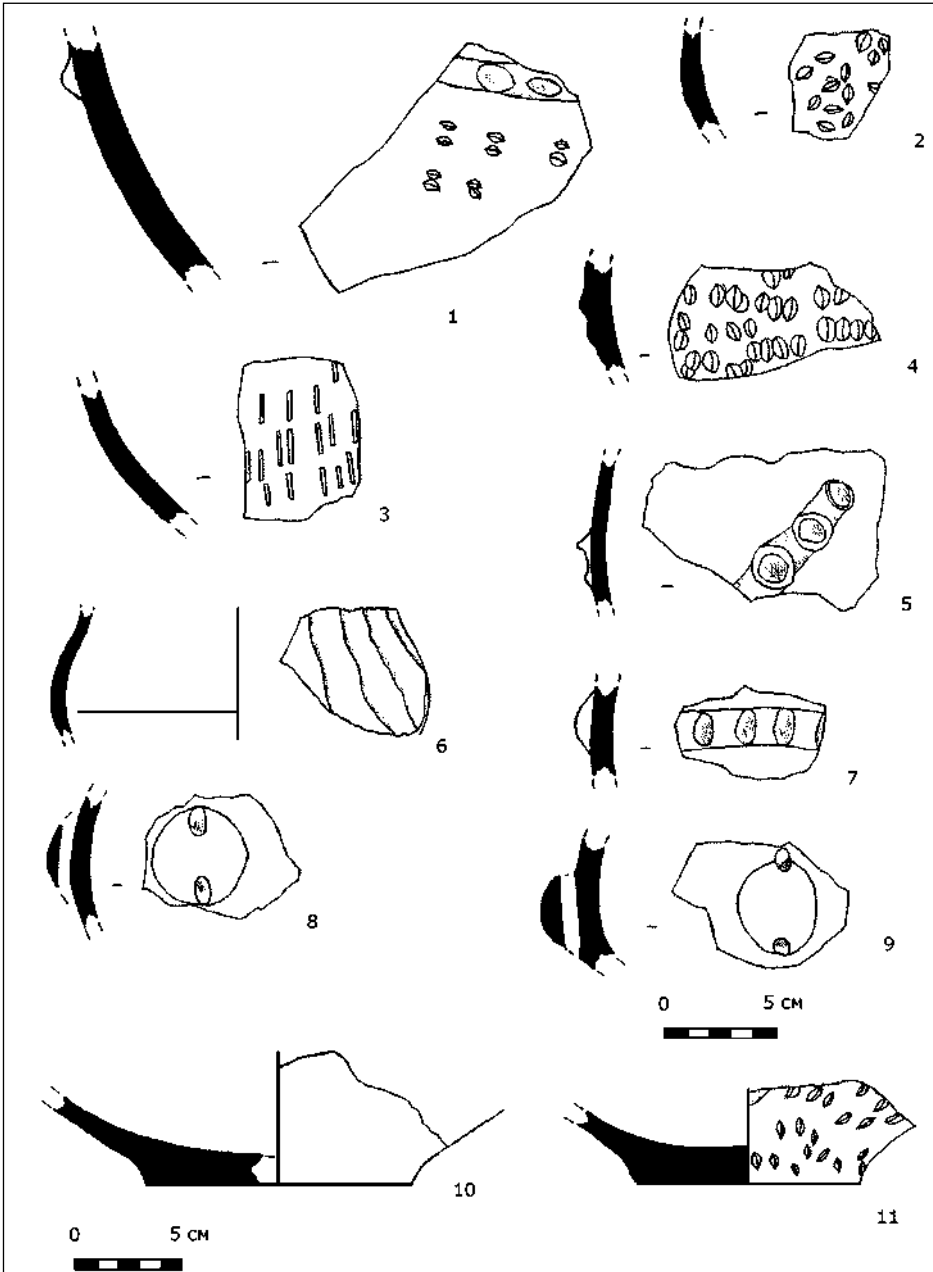
При разглеждането на технологичната и типологическа характеристика на керамиката се разкриват нейните общи белези. Те носят чертите на раннеолитната културна група Копривец в тези два аспекта (Попов 1996, 48, 52-53, 80; Еленски 2000, 23; 2006, 96-117; 2008, 96-105) или в още по общ контекст на Карпатско-Дунавския раннеолитен блок (Николов 1999, 61). За технологията това е изработката на съдовете с лентеста техника, използваният опоснител за глината е органика (плява–мекина) и предимно окислителна среда за изпичането им. При керамиката се наблюдават характерните за тази културна група конични паници, сферични съдове с оформена шия, полусферични купи като украсата е импресо и релефни ленти прекъснати с пръст. Тази типологическа и технологична характеристика на керамиката се наблюдава във най-ранните фази на ранния неолит, за това тези критерии не могат с точност да определят към коя фаза принадлежат фрагментите (Еленски 2006, 102-108). Несигурната стратиграфска позиция също не допуска да се оформят в цялостен комплекс.

Купите с ниско плътно столче намират близки аналогии в Орловец А₂ (Станев 2008, 112, обр. 125) и Копривец, само че там столчетата са по-високи (Попов 1996, обр. 23-5.2) и формата е по-близо до полусфера. Поставени в по-широк контекст материалите намират аналогии в редица селища от кръга на културите Протостарчево и Прекриш. Много близки паралели намира съдът от (обр. 3.7) в селищата Тимишоара–Флателиа (Draşovean 2001, Pl. 4-6), Доня Браневина II (Karmanski 1979, Tab. LXIII-5) и Елешница (Тао 2000, Fig. 3-9). Първото селище принадлежи към културния хоризонт на Старчево–Криш ПА (Draşovean 2001, 34-35), Доня Браневина към Протостарчево (Перић 1998, 28), а Елешница принадлежи към първата фаза на култура Караново I (Николов 1996, 2). Паницата с червено-кафява рисунка върху бяла ангоба (Обр. 2.1) не е характерна за раннеолитната рисувана керамика в българските земи. Близък аналог намирам в селището Гура Бачулуй където също има червено-кафява рисунка върху бяла ангоба и за опоснител на глината е използвана органика (плява) (Vlassa 1976, 256-261, fig. 57; Lazarovici, Maxim 1995, 362-363, PC VII-4). Различието е във формата на съда. Изследователите отнасят тези фрагменти в различни хоризонти на селището като в първия случай към първи хоризонт на селището (Vlassa 1976, 256-261), а при вторият към втори хоризонт (Lazarovici, Maxim 1995, 362-363). Аналогии на този тип рисунка те намират в култура Протосескло в селищата Агриса Магула и Одзак Магула

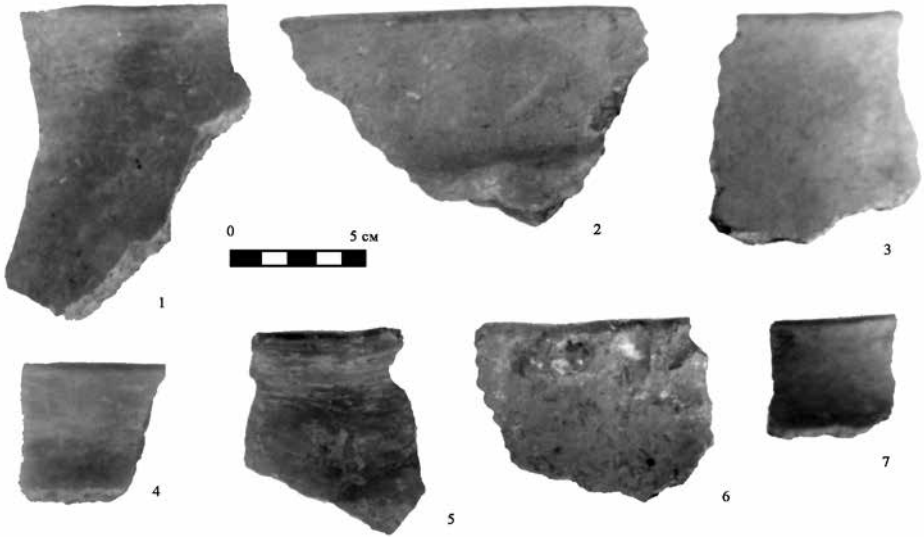
Обр. 3. Керамични фрагменти от Еменската пещера – сферични съдове с оформена шия 1–7.

Fig. 3. Ceramic fragments from the cave of Emen – spherical vessels with a formed neck 1–7.

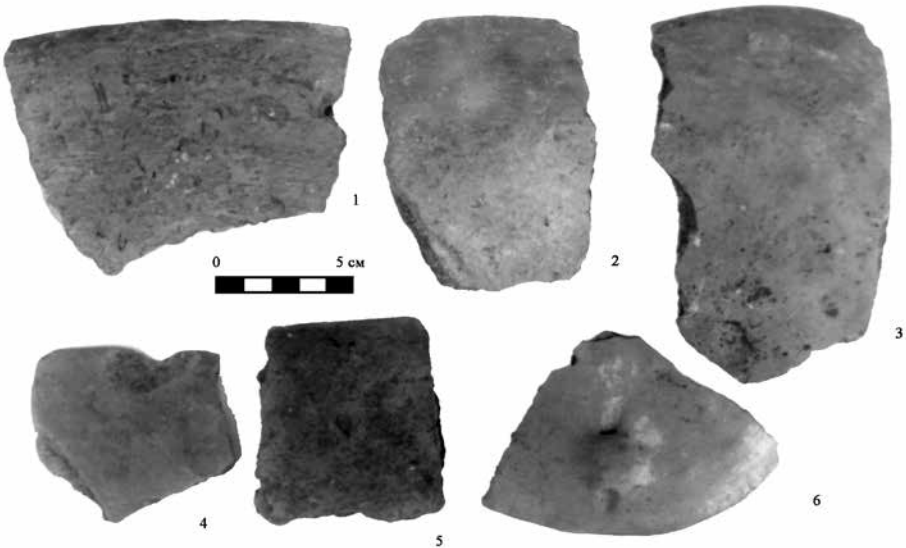

Обр. 4. Керамични фрагменти от Еменската пещера – фрагменти с импресо украса 1, 2, 4, 11; украса от правоъгълни отпечатъци 3; украса с релефни ленти 1, 5, 7; “въжести” дръжки 8, 9; канелюрна украса 6; дъна 10, 11.

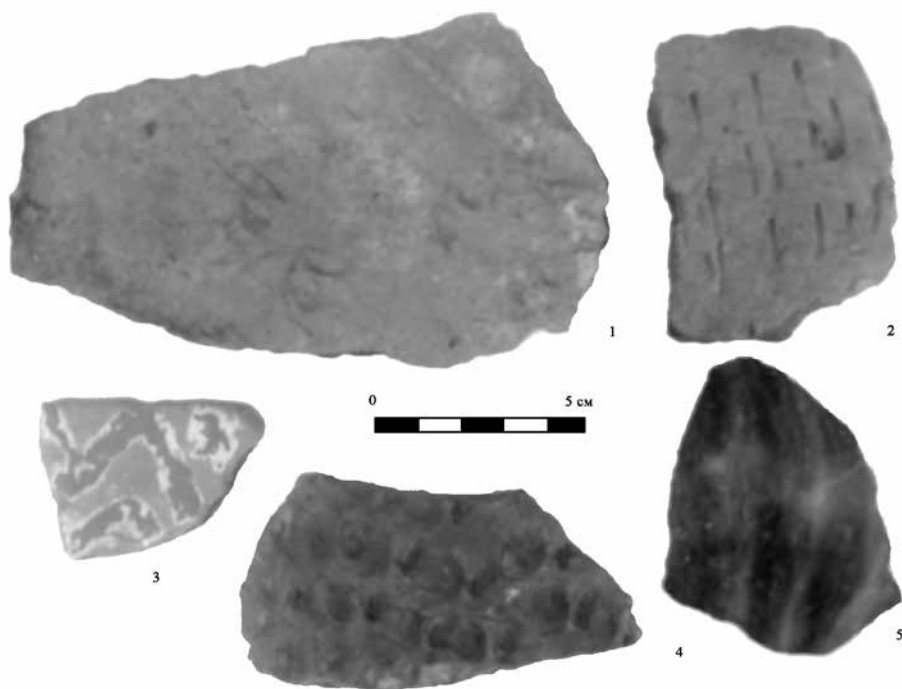
Fig. 4. Ceramic fragments from the cave of Emen – parts with impresso decoration 1, 2, 4, 11; decoration of rectangular prints 3; an embossed bands decoration 1, 5, 7; “rope-like” handles 8, 9; fluted decoration 6; bottoms 10, 11.

Обр. 5. Керамични фрагменти от Еменската пещера – сферични съдове с оформена шия 1-7.
 Fig. 5. Ceramic fragments from the cave of Emen – spherical vessels with a formed neck 1-7.

Обр. 6. Керамични фрагменти от Еменската пещера – паници 1-5; капак 6.
 Fig. 6. Ceramic fragments from the cave of Emen – dishes 1-5; lid 6.

Обр. 7. Керамични фрагменти от Еменската пещера – фрагменти с импресо украса 1, 4; украса от правоъгълни отпечатъци 2; паница с червено-кафява рисунка върху бяла ангоба 3; канелюрна украса 5.

Fig. 7. Ceramic fragments from the cave of Emen – parts with impresso decoration 1, 4; decoration of rectangular prints 2; a bowl with a drawing in red-brown color on a white engobe – paint with a full brush 3; fluted decoration 5.

(Vlassa 1976, 261; Lazarovici, Maxim 1995, 362). Сходна е ситуацията в Илъпънар фаза X, в която е разкрита кана, на която повърхността отвън и отвътре е с бяла боя (ангоба), и отвън има рисунка с червени прави и криви линии. (Roodenberg, Thissen 2001, 21, fig. 8-10). Проучвателите на селището също търсят произхода на тези фрагменти в Тесалия (Roodenberg, Thissen 2001, 21). Според мен близостта на посочените по-горе керамични фрагменти с тези от култура Протосескльо не е убедителна, а за тези случаи не са посочени конкретни аргументи. Независимо от сходната трактовка при изработката на паницата от Еменската пещера и съдовете от Гура Бачулуй не предполагаме, че произхода на тази керамика трябва да се търси в Тесалия. По склонен да съм търся паралели в рисуваната керамика от югозападна Анатолия, където се развива култура Хаджилар. В еталонните за културата селища Хаджилар

и Куручай Хююк също има червено-кафява рисунка върху бяла ангоба. Широчината на линиите е идентична, техниката на изпълнението и мотивите също много напомнят за разглеждания от мен фрагмент (Dugu 1994, lev. 37-10, lev. 42-1, lev. 65, lev. 78, lev. 87-4, lev. 88-1, lev. 89-4,5, lev. 101; Mellart 1970, pl. LXVI, pl. LXVII). Разкритият капак (Обр. 2.4) намира точни аналогии в Ильпънар X и IX (Roodenberg, Thissen 2001, 20, fig. 8-4; 44, fig. 28-5) като от този тип не са известни в други селища на българският раннен неолит. Точна аналогия на релефната лента тип „дантела” намирам (Обр. 3.1) в селището Куйна Туркулуй-Дубова III (Păunescu 1979, fig. 19-17) и Ваксево (Чохаджиев 2001, Рис. 26-2). При първото селище тя е разположена върху паница, а при второто е върху съд, който има сходна форма с този от Еменската пещера. Във Ваксево този съд е от първи хоризонт на селището, който се отнася към фаза Па на раннеолитните култури в поречието на Струма (Чохаджиев 2001, 58), а в Куйна Туркулуй-Дубова III е отнесен към III фаза на Старчево-Криш (Păunescu 1979, 45). Сред материалите се откроява и фрагмента с канелюрна украса, който единствен попада в технологичната група на финната керамика. Той се отличава от познатата раннеолитната канелюрна украса в културите Караново I, Караново II и Овчарово-Самоводене. Наличието на този вид украса е регистрирана още в началния етап на ранния неолит в селището Елешница. В някои от фрагментите може да се видят общи белези, но те не са убедителни (Тао 2000, Fig. 2.36-54, 3.24, 3.30). Твърде вероятно канелюрите от Еменската пещера да разкриват една ранна фаза на тяхната употреба. Фрагментът с отпечатъци от правоъгълно острие (Обр. 4.3) е аналогичен на украсата от керамичен фрагмент произхождащ от раннеолитното селище Черничево (Nikolova 2000, 67, fig. 6.4-2).

Прави впечатление, че аналозиите попадат почти в един хронологичен отрязък на ранния неолит независимо от различната географска и културна принадлежност. Само в някои се наблюдава известно разминаване. Според мен това може да се дължи на пространственото разминаване на селищата и устойчивото използване на отделните елементи привлечени като аналогии. Въпреки това се вижда, че те се развиват в един определен етап на ранния неолит и може да се предположи една синхронизация с тези селища. Не е изключено материалите да произхождат от две различни фази, но според мен на базата на няколко фрагмента не може този извод да е категоричен. В по-ранна разработка изказах предположение, че материалите от Еменската пещера са синхронни с втория етап на култура Караново I (Еленски 2000, 24). Извършеният анализ на керамиката разкрива една по-ранна фаза от предполагаема-

та. Според досега съществуващата периодизация смятам, че пещерата е обитавана на границата между първата и втората фаза (Попов 1996, 104-105; Еленски 2000, 24), първата и втората фаза (Тодорова, Вайсов 1993, 74-75) или във втория етап на първата фаза (Николов 1999, 61) за ранния неолит в Централна Северна България. Това е самият край на седмото и началото на шестото хилядолетие.

Паницата с рисунката и капакът отново подкрепят моята теза за тесните контакти на този регион с Анатолия (Еленски 2004, 67-79; 2008, 96-105), а синхронизирането с анатолийските селища не противоречи на хронологичните рамки, в които се поставят материалите от Еменската пещера.

ЛИТЕРАТУРА

Еленски 2000: Н. Еленски. Раннеолитни селища по средното течение на Янтра. – В: Карановски конференции за праисторията на Балканите 1. Тракия и съседните райони през неолита и халколита. С., 2000, 21-31.

Еленски 2003: Н. Еленски. Принос към проучванията на енеолитната епоха в басейна на река Янтра. – Известия на Исторически музей Кюстендил, 2003, 8, 11-25.

Еленски 2004: Н. Еленски. Културни контакти през ранния неолит на централна Северна България с Тракия и районът на Мраморно море. – В: Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара Загора (30. 09.–04. 10. 2003). В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев (ред.). София-Стара Загора, 2004, 67-79.

Еленски 2006: Н. Еленски. Сондажни проучвания на раннеолитното селище Джулоница-Смърдеш, Великотърновско (предварително съобщение). – Археология, 2006, 1-4, 96-117.

Еленски 2008: Н. Еленски. Най-ранните фази на неолита в басейните на реките Янтра и Русенски Лом. Проблеми на културната индентичност. – В: Праисторически проучвания в България: Новите предизвикателства. М. Гюрова (ред.), 2008, 96-105.

Илчева 1997: В. Илчева. Технология и класификация на керамиката на селищата от преходния период от енеолита към бронзовата епоха в средния басейн на река Янтра. – Известия на исторически музей Велико Търново, 1997, XII, 91-113.

Николов 1996: В. Николов. Югозападен вариант на култура Караново I. – Археология, 1996, 2-3, 1-8.

Николов 1999: В. Николов. Културно-хронологически проблеми на ранния неолит в днешна Западна България. – Старини, 1999, 2, 59-65.

Николова, Ангелов 1961: Я. Николова, Н. Ангелов. Разкопки на Еменската пещера. – Известия на археологическия институт, 1961, 24, 297-316.

Перић 1998: С. Перић. Вишеслојна неолитска населба и проблем културне стратегија неолита на територији Србије. – *Starinar*, 1998, 45, Beograd, 11-33.

Попов 1996: В. Попов. Периодизација и хронологија на неолитните и халколитните култури от поречието на р. Русенски Лом. Русе, 1996.

Станев 2008: П. Станев. Орловец. Неолитен комплекс. В. Търново, 2008.

Тодорова, Вайсов 1994: Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Ново-каменната епоха в България. С., 1994.

Чохаджиев 2001: Ст. Чохаджиев. Ваксево. Праисторически селища. В. Търново, 2001.

Duru 1994: R. Duru. Kuruçay Höyük. I, Ankara, 1994.

Draşovean 2001: F. Draşovean. Early neolithic settlement at Timișoara-Flatelia. – In: *Festschrift für Georghe Lazarovici. Biblioteca Historica et Archaeologica Banatica*, 30, Timișoara, 2001, 33-40.

Karmanski 1979: S. Karmanski. Donja Branjevina, Odžaci, 1979.

Lazarovici Maxim 1995: G. Lazarovici, Z. Maxim. Gura Baciului. Monografie arheologici. – *Biblioteca Musei Napocensis*, 1995, 11, Cluj-Napoca.

Mellart 1970: J. Mellart. Excavations at Hacilar. II, Edinburg, 1970.

Nikolova 2000: L. Nikolova. Towards the Neolithic and Copper Age Development in the Balkans. – In: L. Nikolova (ed.). *Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory*, British Archaeological Reports International Series, 854, 2000, 65-92.

Păunescu 1979: Al. Păunescu. Cercetarile de la Cuina Turcului-Dubova (jud. Mehedinți). – *Tibiscus*, 1979, 10, 11-56.

Rodenberg Thissen 2001: J. Rodenberg, L. Thissen. The Iipinar Excavations II. – *Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten*, Leiden, 2001.

Tao 2000: M. Tao. The Early Neolithic Pottery from Delnicite near Elešnica. – In: *Karanovo. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*, 3, 2000.

Vlassa 1976: N. Vlassa. Neoliticul Transilvaniei. – *Biblioteca Musei Napocensis*, 1976, 3, Cluj-Napoca.

КАТАЛОГ НА КЕРАМИЧНИТЕ ФРАГМЕНТИ

1. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е червено-кафява, полирана; отвътре е кафява, полирана; много добре запазена (Обр. 1.1).

2. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е червена боя (ангоба), излъскана; отвътре е червена боя (ангоба), излъскана; лошо запазена (Обр. 1.2).

3. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е кафяво-черна, загладена; отвътре е кафяво-черна, излъскана; частично запазена (Обр. 1.3).

4. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е кафява, много добре загладена; отвътре е тъмнокафява, излъскана; добре запазена (Обр. 1.4).

5. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е светлокафява, излъскана – горе и загладена – долу; отвътре е кафява, полирана; много добре запазена (Обр. 1.5).

6. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е с бяла боя (ангоба); отвътре е червено-кафява рисунка върху бяла боя; лошо запазена (Обр. 2.1)
7. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е червено-кафява, загладена; отвътре е тъмнокафява, полирана; много добре запазена (Обр. 2.2).
8. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е светлокафява, много добре загладена; отвътре е светлокафява, много добре загладена; много добре запазена (Обр. 2.3).
9. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е светлокафява, много добре загладена; отвътре е сива много добре загладена (Обр. 2.4).
10. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е светлокафява, загладена; отвътре е светлокафява, много добре загладена; добре запазена (Обр. 2.5).
11. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е кафяво-черна, загладена; отвътре е кафява, полирана; много добре запазена (Обр. 2.6).
12. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е кафяво-сива, излъскана; отвътре е кафяво-сива, излъскана; много добре запазена (Обр. 2.7).
13. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е червено-кафява, излъскана; отвътре е червено-кафява, излъскана; много добре запазена (Обр. 2.8).
14. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е кафява, добре загладена; отвътре е с кафява ангоба, полирана; добре запазена (Обр. 3.1).
15. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е сиво-кафява, много добре загладена; отвътре е сиво-кафява, много добре загладена; добре запазена (Обр. 3.2).
16. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е тъмнокафява, излъскана; отвътре е черна, излъскана; много добре запазена (Обр. 3.3).
17. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е кафява, полирана; отвътре е тъмнокафява, излъскана; много добре запазена (Обр. 3.4).
18. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е светлокафява, излъскана; отвътре е сиво-черна, излъскана; много добре запазена (Обр. 3.5)
19. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е кафява, полирана; отвътре е тъмнокафява, полирана; много добре запазена (Обр. 3.6).
20. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е кафява, грубо загладена; отвътре е черна, полирана; много добре запазена (Обр. 3.7).
21. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е червено-кафява, добре загладена; отвътре е черна, излъскана; добре запазена (Обр. 4.1).
22. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е кафява, загладена; отвътре е черна, излъскана; добре запазена (Обр. 4.2).
23. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е червено-кафява, загладена; отвътре е кафяво-червена излъскана; добре запазена (Обр. 4.3).
24. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е тъмнокафява, загладена; отвътре е кафява, полирана; много добре запазена (Обр. 4.4).
25. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е черна, много добре загладена; отвътре е черна, добре загладена; много добре запазена (Обр. 4.5).
26. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е черна, полирана; отвътре е сива, загладена; много добре запазена (Обр. 4.6).
27. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е светлокафява, много добре загладена; отвътре е тъмнокафява, полирана; много добре запазена (Обр. 4.7).

28. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е тъмнокафява, излъскана; отвътре е тъмнокафява излъскана; добре запазена (Обр. 4.8).

29. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е сиво-кафява на петна, много добре загладена; отвътре е сиво-кафява на петна, много добре загладена; добре запазена (Обр. 4.9).

30. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е черна, ангоба, излъскана; отвътре е червено-кафява, излъскана; лошо запазена (Обр. 4.10).

31. Керамичен фрагмент. Повърхността отвън е кафява, излъскана; отвътре е тъмнокафява излъскана; много добре запазена (Обр. 4.11).

ARTIFACTS FROM THE EARLY NEOLITHIC AGE FOUND IN THE EMEN CAVE, THE REGION OF VELIKO TARNOVO

Nedko Elenski

(résumé)

After the recent study of the ceramic artifacts from the cave of Emen, fragments were found that reveal a new period of settling of the cave. They bear the characteristic features of the early Neolithic cultural group of Koprivets. This fact shows that the cave was settled after the first stage of the Early Neolithic Age in Central North Bulgaria, considering the present periodization. This is the very beginning of the 6th Millennium (6000–5900 B.C.) The bowl with a red-brown drawing on a white engobe and a lid support my thesis about the close relations of this region with Anatolia during the early Neolithic Age.

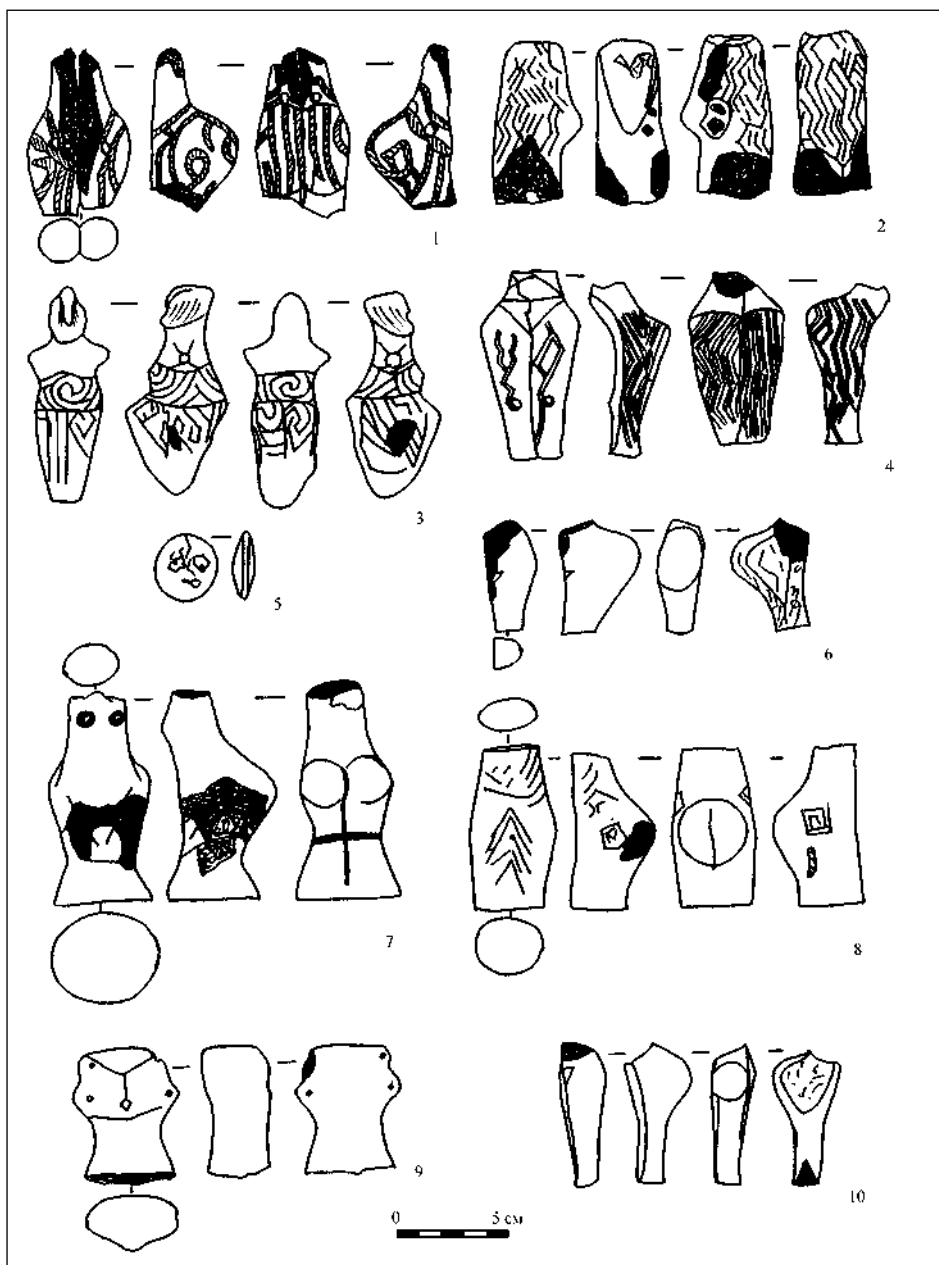
АНТРОПОМОРФНА ГЛИНЕНА ИДОЛНА ПЛАСТИКА ОТ ПРАИСТОРИЧЕСКИЯ ФОНД НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Вълка Илчева

Едни от срещаните находки при археологическите проучвания на праисторически обекти са произведенията на антропоморфната идолна пластика. В настоящото съобщение ще се спира на антропоморфната глинена идолна пластика, придобита при археологически разкопки на праисторически селища във Великотърновския регион.

Неолитна пластика. От неолитната антропоморфна пластика са на лице 28 броя фигурки и части от тях. Изцяло запазена е само една фигурка (Обр. 1.3). Тя е от типа на полуседящите. Възщност положението ѝ е твърде нехарактерно. Погледната отпред фигурката е в седнало положение, а ако я погледнем отзад е изправена. Между двете части е издълбана дупка, която от едната страна има правоъгълна форма, а от обратната става полукръгла. Фигурката е изработена от един къс глина. Схематично е представена глава и разтворени встрани къси ръце. В долния край двата крака са представени общо и са заострени. Явно фигурката е стояла забита в пясък или почва. От бюста надолу съдържа богата връзана геометрична украса, състояща се от спирали, меандри, прави и коси линии. Фигурката е намерена при археологически разкопки на неолитна селищна могила Самоводене и е отнесена от Петър Станев към Самоводене В2 (Станев 2002, 162).

Седем от фигурките са от типа на изправените, изработени от една част (Обр. 1.7, 1.8; 2.7, 2.9; 3.1, 3.2, 3.3). Главите са отчупени, кръста и ханша са слабо изразени. Надолу задните части са подчертани чрез стеатопигия. Някои от тях имат бюст и полов триъгълник в предната част. Краката са сумарно представени с кръгла, стабилна основа и с разделителна връзана линия помежду, която продължава и нагоре и разделя и задните части. Кръглата основа е изработена с цел фигурките да

Обр. 1. Антропоморфна глинена пластика от неолитна селищна могила Самоводене и раннеолитно селище Орловец

Abb. 1. Antropomorphe tönerner Plastik aus dem neolithischen Siedlungshügel Samovodene und der frühneolithischen Siedlung Orlovez

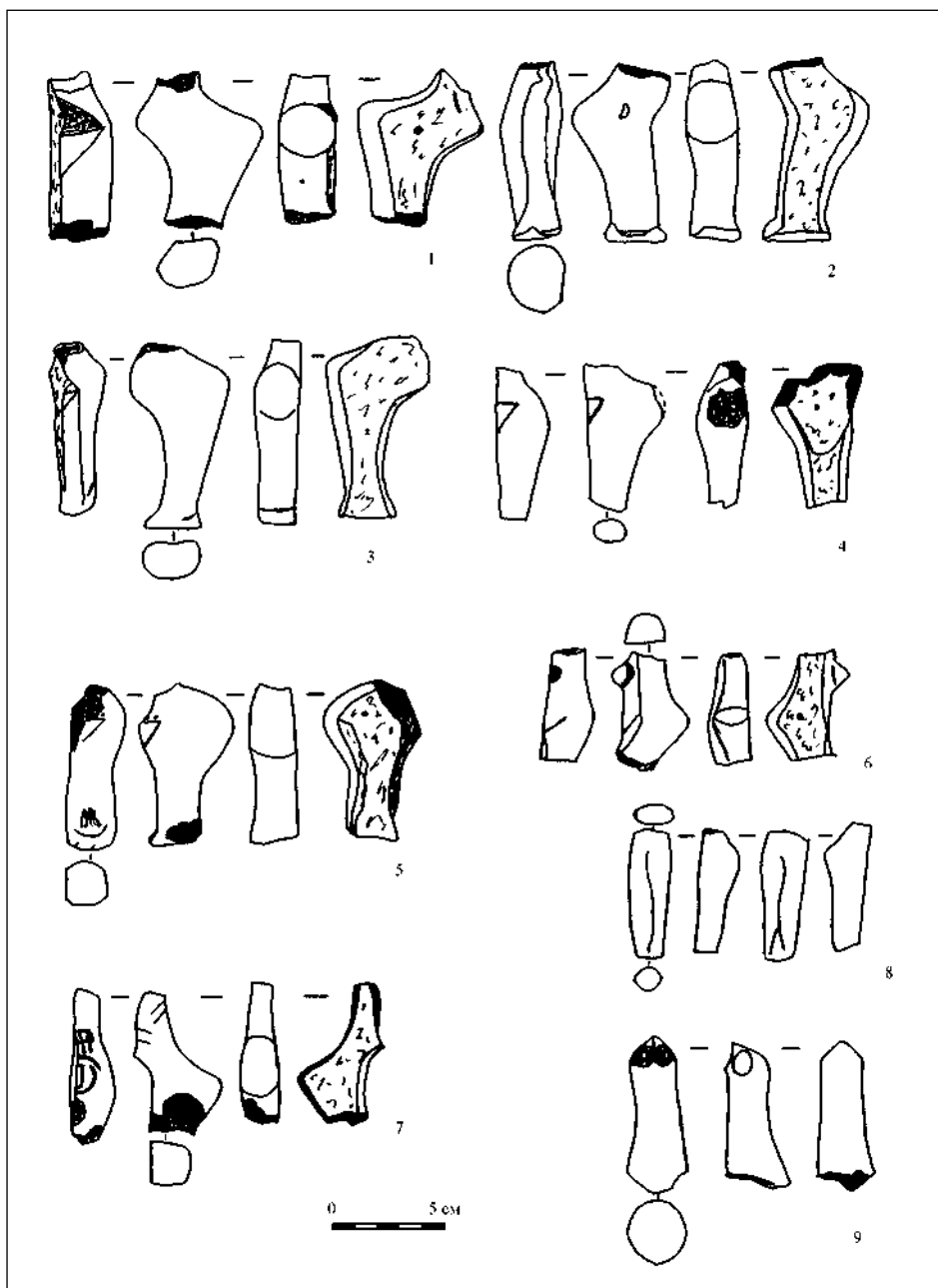
стоят изправени. В друг случай фигурката е изчистена от подробности. Моделирана е схематично от едно парче глина с цилиндрична форма., издута по средата, с подчертана стеатопигия. Краката са общо представени, без разделителна черта. Такива има само на задните части. Цялата фигурка отпред и в страни съдържа врязана геометрична украса (Обр. 1.8). Гореописаните фигурки са намерени при разкопки на неолитна селищна могила Самоводене (Станев, 2002, обр. 214–216).

От къснонеолитното селище Велико Търново-Качица произхождат части от три изправни фигурки, и трите моделирани от една част. При две от тях ханша е добре изразен, особено погледнати отзад (Обр. 3.2, 3.3). Краката са представени сумарно, задните части са моделирани доста реалистично. При двете фигурки има врязана разделителна линия отзад. Основата е правоъгълна, стабилна, за да може фигурката да стои изправена. Третата фигурка от Качица е запазена в долната част от кръста надолу. Изчистена е отпред, краката са леко свити в колената (Обр. 3.1). В профил изглежда приклепнала. И трите фигурки не съдържат украса.

По-голямата част от неолитните глинени фигурки са моделирани от две части. Това са две надлъжни половинки, които са слепени. При някои от тях личи малка ямичка по средата, оставена от дървена пръчица при слепването на двете части преди изпичането. Запазени са единични и двойни части от фигурките, най-често от кръста надолу. При част от тях е отразен полов триъгълник, имат подчертана стеатопигия и богата украса (Обр. 1.1, 1.4, 3.6). Други са напълно изчистени, само с подчертана стеатопигия и в повечето случаи с отразен полов триъгълник.

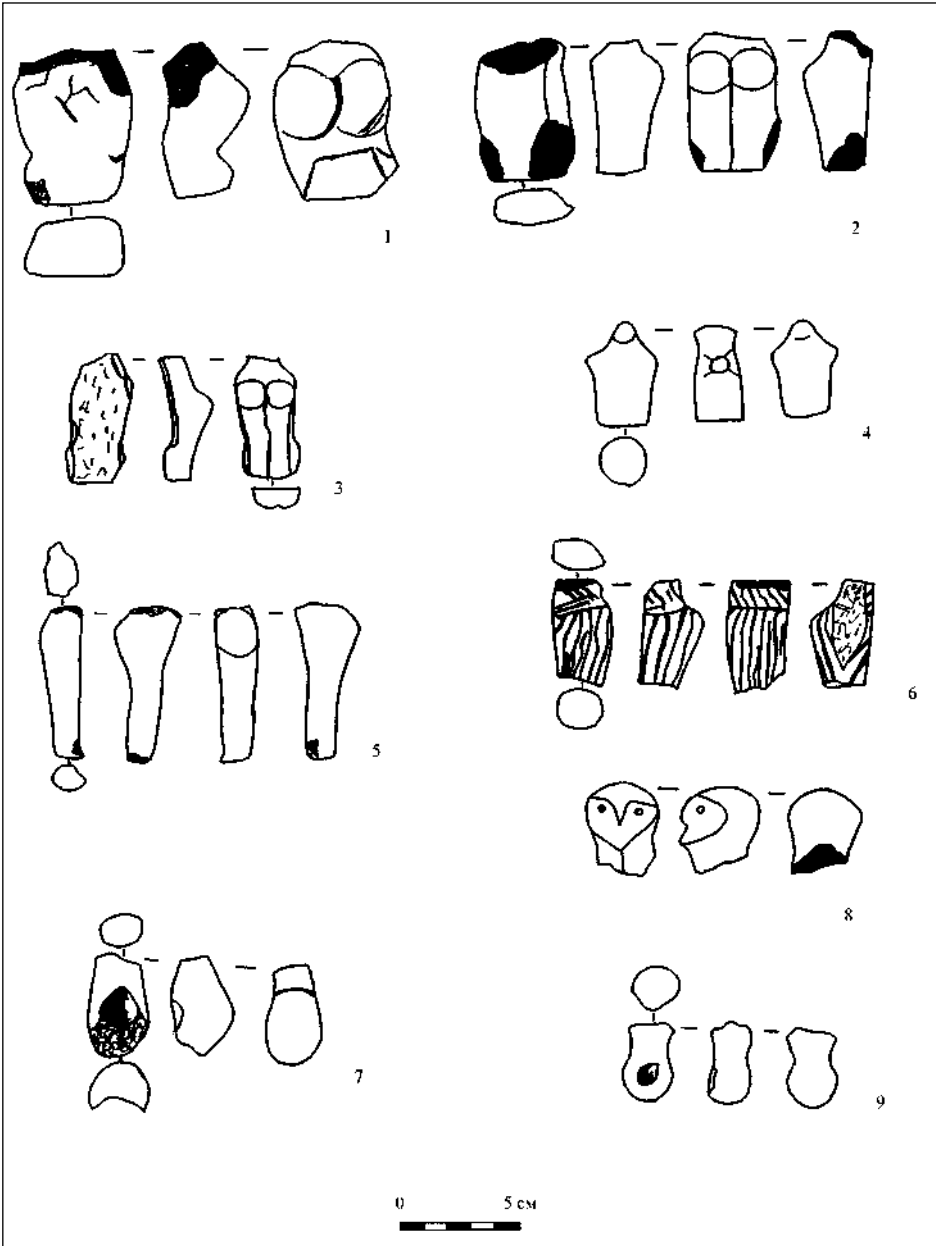
От неолита разполагаме с три фигурки-бюстове. Едната се отнася към ранния неолит и произхожда от селището Орловец-Ада козу. Съвсем схематично е представен обобщен мъжки образ – глава с цилиндрична удължена форма и изпъкнал нос. Отстрани и отзад цялата фигурка съдържа врязан зигзагообразен орнамент, който отразява косата на изобразявания индивид. Никакви други подробности не са представени (Обр. 1.2). Може да се каже че това е една от най-ранните фигурки от праисторическата епоха у нас (Станев 2008, обр. 166).

Втората фигурка-бюст произхожда от разкопките на неолитна селищна могила Самоводене (Станев 2002, обр. 215). При нея са представени повече подробности. Моделирана е триъгълна глава с издължена шия. Лицето е изразено чрез две плоскости, които се съединяват под ъгъл и образуват вертикален нос, който завършва отдолу с издълбана ямичка (уста). Отстрани се разширява в областта на ушите, където са

Обр. 2. Антропоморфна глинена пластика от неолитна селищна могила Самоводене

Abb. 2 Antropomorphe tönerner Plastik aus dem neolithischen Siedlungshügel Samovodene

Обр. 3. Антропоморфна глинена пластика от къснонеолитното селище
 Велико Търново–Качица
 Abb. 3 Antropomorphe tönerner Plastik aus der spätneolithischen Siedlung
 Veliko Tarnovo–Katschiza

пробити по една кръгла дупка. По-нагоре са пробити още две дупки за очи. Шията е удължена, дебела, част от нея отчупена (Обр. 1.9).

Третата фигурка-бюст се отнася към късния неолит. Произхожда от обекта Велико Търново-Качица. Моделирана е глава с овална форма и удебелена шия. Лицето е представено чрез две триъгълни вдлъбнатини, които при съединяването си образуват вертикален нос, заострен при върха (Обр. 3.8). Очертана е остра брада и очи чрез две симетрично разположени връзани кръгчета. Обикновено фигурите – бюстове се тълкуват като мъжки изображения. Предполага се, че те отразяват култа към духовете на някои особено забележителни близки предци, чиито качества би искал да наследи притежателят на фигурката (Тодорова 1986, 198 и сл). Тази концепция е близка до хероизацията.

Към идолите-бюстове можем да отнесем и глинено антропоморфно кръгче с пробити дупки от лицевата страна и връзани чертички, които напомнят части от човешко лице – нос, очи, вежди, уста. Находката произхожда от селищната могила Самоводене и е отнесена от нейния откривател П. Станев към пласта Самоводене В 2 (Обр. 1.5).

Друга подобна фигурка на идолите бюстове произхожда също от неолитната селищна могила Самоводене. Тя е толкова схематично моделирана, че би могла да се изтълкува и като зооморфна фигурка. Има цилиндрична форма, в горния край е заострена, в долния леко се разширява. Главата е малка. Чрез две елипсовидни вдлъбвания са предадени големи очи, които помежду си оформят вертикален релефен нос. Главата плавно преминава в масивна удължена шия, която отдолу е отчупена (Обр. 2.9).

От Качица произхожда цилиндрична фигурка с малки размери. Изработена е от един къс глина. Тялото е цилиндрично. В горния край завършва с малка кръгла глава напълно изчистена от подробности. Шията е широка. Главата почти плавно преминава в цилиндрично тяло, леко разширено в областта на ръцете, които са леко загатнати. Долни крайници не са представени (Обр. 3.4).

От къснонеолитното селища Велико Търново-Качица произхождат още два малки идола, които с интересната си форма не могат да бъдат причислени към нито един от познатите ни типове. Имат неправилна цилиндрична форма, в долния край са овални. По средата на фигурката е издълбана дупка като пещеричка. Нагоре фигурката леко се стеснява, след което отново се разширява. Едната е много добре запазена (Обр. 3.9). Част от другата е отчупена (Обр. 3.7). Според мен съвсем стилизирано и при двете фигурки е представено женско тяло, напълно изчистено, с една единствена подробност, която е добре представена – дете-

родният женски орган. Може би са изработвани във връзка с култа към плодородието или чрез тях са извършвани заклинания за безболезнено раждане на жената.

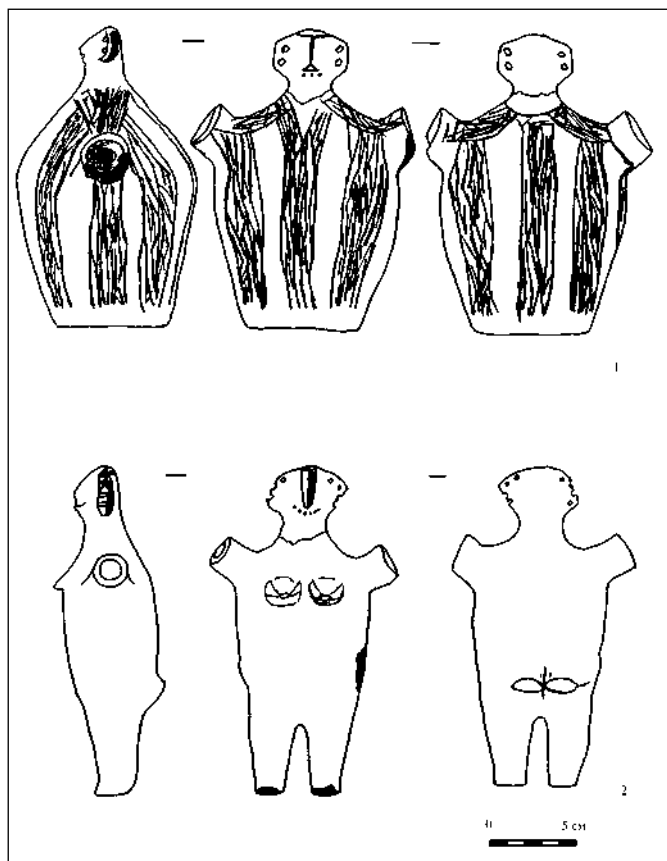
Енеолитна пластика. Във праисторическия фон на Регионален исторически музей във Велико Търново се съхраняват 20 броя антропоморфни глинени фигурки от енеолита и части от тях. Основната част произхожда от селищната могила Хотница и е придобита при разкопките на Н. Ангелов през 1956–1959 година. Една от фигурките произхожда от селищната могила Еренджика в село Орловец, а от Еменската пещера – част от фигурка бюст. Постъпили са две кухи фигурки, придобити при разкопките на селищната могила Хотница. На едната от фигурките е моделирано тумбесто женско тяло с малка, плоско третирана глава, на която са отразени всички анатомически подробности – релефен вертикален нос, който завършва отдолу с вдлъбната чертичка, очертаваща ноздрите (Обр. 4.1). С три набодени ямички под носа е отразена устата. В областта на ушите главата се разширява и от двете страни са пробити по две кръгли дупки. Чрез къса шия главата преминава в разширено кухо тяло, силно издуто отпред и отзад по средата. Ръцете са къси, цилиндрични, кухи. Крака не са моделирани. Дрехата на фигурката продължава до долу. Фигурката представя стояща бременна жена, облечена в дълга орнаментирана дреха с вдигнати в жест на адорация ръце. Добре запазена.

Втората куха фигурка също е стояща. При нея са отразени повече подробности. Представена е женска фигурка с подчертани бюст и задни части, стояща на двата си крака. Тялото е тремаво, без отразяване на ханш и кръст. Ръцете са къси, кухи, цилиндрични, вдигнати в жест на адорация. Шията плавно преминава в сплескана глава с релефен нос, под който с шест малки ямички е представена уста. В областта на ушите главата изтънява и на това място са пробити четири кръгли дупки, които отразяват уши и очи. Фигурката не съдържа дреха. Добре запазена (Обр. 4.2).

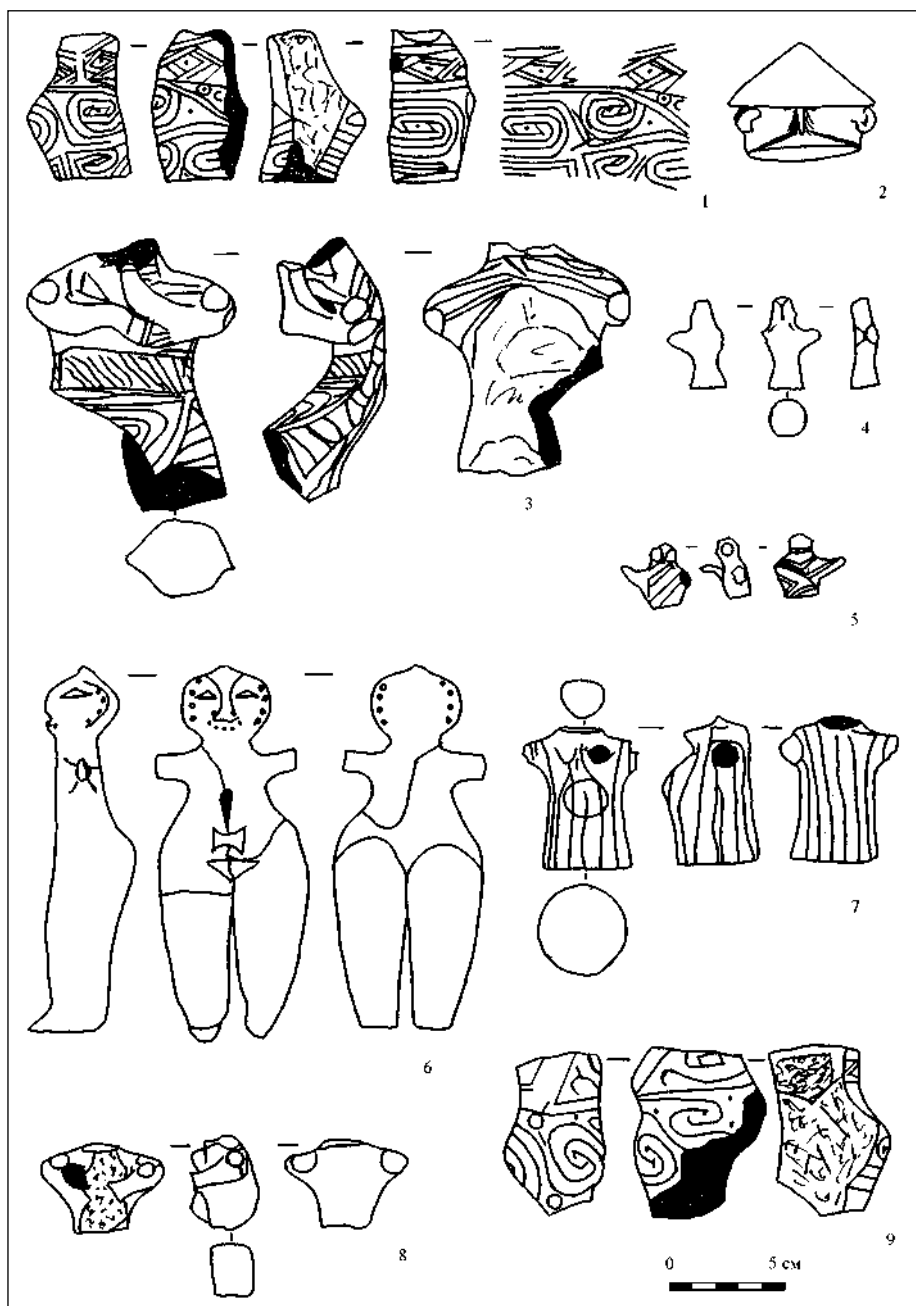
При разкопките на Хотнишката селищна могила са намерени две седящи фигурки, които обикновено се интерпретират като фигури на Великата богиня майка. Обикновено това е фигура на възрастна жена, изобразена в седнало положение. Първата седнала фигурка е доста голяма. Изработена е от един къс глина. Главата и част от тялото са отчупени. Двете ръце са скръстени на гърдите. Лявата ръка достига до шията. Фигурката е облечена в дълга дреха. В областта на кръста се откроява широк колан, представен чрез врязани успоредни коси черти, ограничени отгоре и долу с успоредни прави. Дрехата продължава

надолу чрез врязан геометричен орнамент. Отпред, под колана е маркирана полукръгла престилка. Дрехата продължава и от кръста нагоре отпред. Отзад фигурката е грубо моделирана. Дреха не е отразена. Това навежда на мисълта, че тя е била апликирана към нещо, може би към съд (Обр. 5.3).

Втората седяща фигурка е запазена частично. Главата и долната част са отчупени. Ръцете са реалистично представени, скръстени на гърдите. Едната е отчупена от лакътя надолу. Раменете са широки, гърбът е извит. В областта на кръста се стеснява. Отпред е плоско третирана (Обр. 5.8). И двете фигурки са открити в жилища.

Обр. 4. Кухи глинени фигурки от селищната могила Хотница – енеолит
 Abb. 4 Hohle tönerner Figürchen aus dem Siedlungshügel Hotniza – Äneolithikum

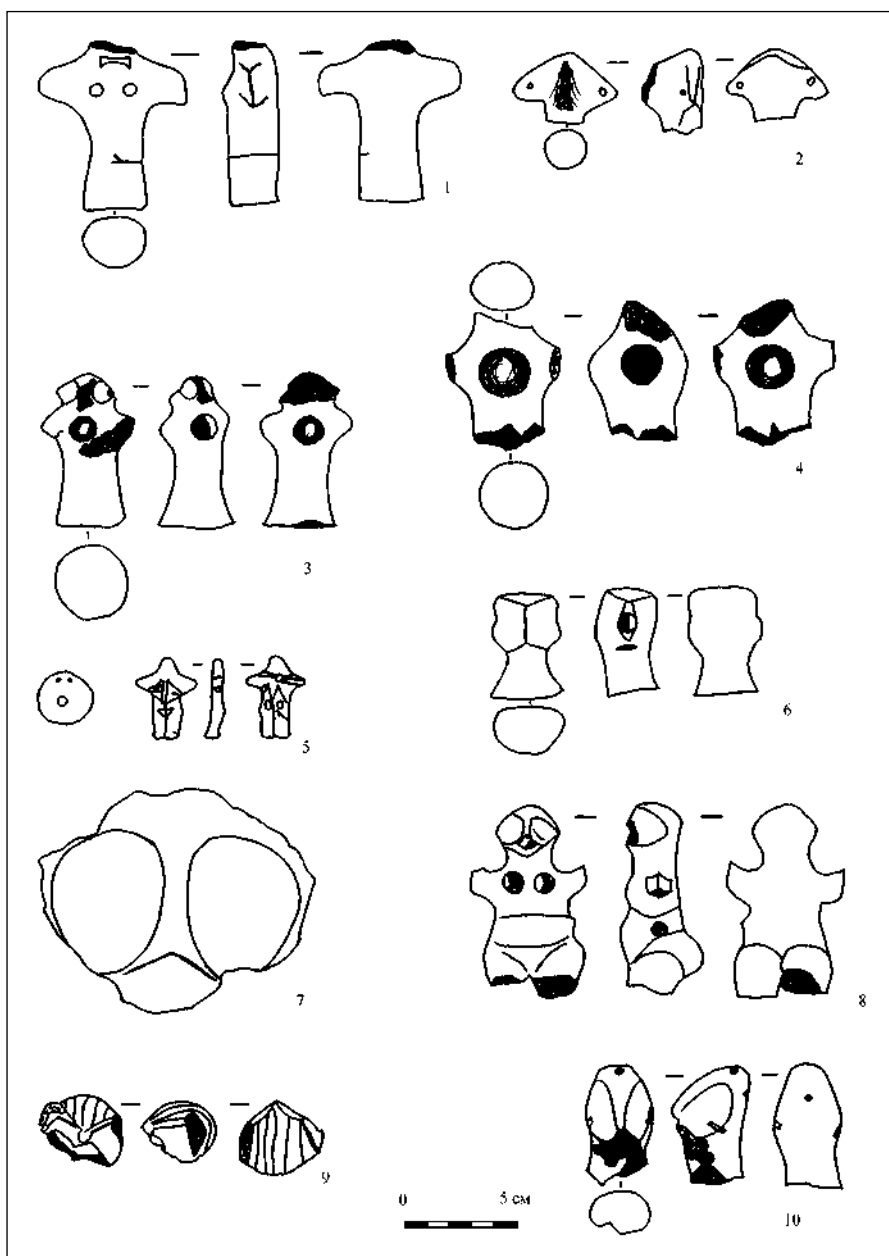
Обр. 5. Антропоморфна глинена пластика от селищната могила
Хотница – енеолит

Abb. 5 Antropomorphe tönerner Plastik aus dem Siedlungshügel
Hotniza – Äneolithikum

Налице са две стоящи фигурки. Първата произхожда от Хотнишката селищна могила. Представено е женско тяло с разтворени встрани ръце. Главата е плоска. Изобразен е релефен нос с две кръгли ямички в долния край (ноздри) и хоризонтална връзана чертичка под тях. Устата е представена с пет кръгли ямички, разположени в дъга. Очите са изобразени чрез два връзани триъгълника. Ушите са представени от по четири пробити дупки от двете страни, където главата значително изтънява. Горната част на тялото е несъразмерно слаба в сравнение с частта от кръста надолу. Там тялото е хиперболизирано. Краката са дебели и завършват с ходила. Чрез връзване е отразен половият триъгълник, а над него, в областта на корема, който е плосък е връзан втори знак – четириъгълник с конкавни стени (Обр. 5.6).

Втората фигурка, за която предполагам, че също е стояща, е от селищната могила Орловец-Еренджика. Фигурката представя женско тяло с вдигнати в жест на адорация ръце по доста реалистичен начин. Главата е заоблена отзад. Отпред лицето е отразено чрез две леко вдлъбнати ямички, които се пресичат под прав ъгъл и оформят две големи очи и вертикален нос. С елипсовидна ямичка под него е отразена уста. Брадичката е заострена, шията е дебела. Гърдите са малки и са представени чрез две конични пъпки. Тялото надолу е леко удебелено чрез подчертан корем и задни части. Краката са реалистично представени, както и цялото тяло. По-голямата част от краката са отчупени (Обр. 6.8).

В праисторическия фонд на РИМ–Велико Търново се съхраняват и три миниатюрни стоящи глинени фигурки от енеолита. Едната е съвсем изчистена от подробности. Представена е фигурка с кръстообразна форма. Има цилиндрично тяло, разтворени встрани ръце и малка глава с леко загатнат релефен нос. Краката са представени сумарно (Обр. 5.4). Втората фигурка е запазена в горната част, до кръста. Главата е ръбеста, лицето е схематично представено чрез две вдлъбнатини, които се пресичат и очертават релефен нос. Шията е къса и дебела, тялото е плоско третирано. Ръцете са вдигнати в жест на адорация, едната ръка е отчупена. Цялата повърхност е покрита с канелирана украса, която отразява дрехата (Обр. 5.5). Третата миниатюрна фигурка представя голо женско тяло схематично и плоско третирано. Главата е малка, заоблена, изчистена от всякакви подробности, плавно преминава чрез разширена шия в разтворени в страни ръце с конична форма. Надолу тялото е по-реалистично представено. Краката са събрани, разделени с връзана линия и отдолу завършват с ходило. Отпред с връзани линии са отразени половият триъгълник и гърдите. Отзад гърбът и задните части са

Обр. 6. Антропоморфна глинена пластика от селищната могила Хотница – 1, 7, 9; от селищна могила Орловец – Еренджика – 8; от Еменската пещера – 10; от селището Хотница-Османкин дол – 11

Abb. 6. Antropomorphe tönerner Plastik aus dem Siedlungshügel Hotniza – 1, 7, 9; aus dem Siedlungshügel Orlovez – Erendshika – 8; aus der Höhle bei Emen – 10; aus der Siedlung Osmankin dol – 11

представени чрез три връзани кръгчета, от които излизат прави и зигзагообразни линии (Обр. 6.7). И трите фигурки произхождат от селищната могила Хотница. Първата произхожда от стратиграфския профил на могилата, а последните две са открити в жилища.

От Хотнишката селищна могила са придобити и четири цилиндрични фигурки. Едната представя тяло на бременна жена с разтворени встрани ръце. Главата е отчупена, тялото е цилиндрично. Гърдите са моделирани чрез два конични израстъка. Коремът е силно издут, отзад фигурката е плоско третирана. Бременната е облечена в дълга дреха, украсена с връзани успоредни вертикални линии (Обр. 5.7). Открита в стратиграфския профил на могилата.

При другата фигурка схематично е представено женско тяло с разтворени встрани ръце, широки рамене. Надолу изтънява и завършва цилиндрично, без моделирани крака. Бюстът е очертан чрез две малки пъпки, а над него, малко под шията има връзан правоъгълен знак. Двете успоредни по-дълги страни на знака са вдлъбнати. Кръстът е отразен чрез връзана линия малко под средата на тялото (Обр. 6.1). Почти напълно запазена е друга цилиндрична фигурка с триъгълна форма на главата. Отпред, чрез две вдлъбнатини са представени очи и релефен вертикален нос, сега отчупен. Шията е много къса и дебела. Ръцете също са къси, едната наполовина отчупена, другата завита напред. В областта на гърдите и гърба има по една издутина. Отзад прилича на гърбица, а отпред вероятно отразява гърди, представени схематично. Надолу фигурката преминава в цилиндрично тяло, разширено в долната част като постамент, на който стои изправена. Част от главата отзад е отчупена (Обр. 6.3).

Подобна на нея е друга фигурка, която е частично запазена в средната част на тялото с издутини в областта на гърдите и гърба. Надолу преминава в цилиндрично тяло. Главата, части от ръцете, които са разтворени в страни и долната част на фигурката са отчупени (Обр. 6.4). Интересно е това издуване отпред и отзад на двете фигурки. Не бих казала, че изобразяват бременни жени. Погледнати в профил се виждат ясно очертани гърди и нещо като гърбица. В областта на корема и двете фигурки са плоски.

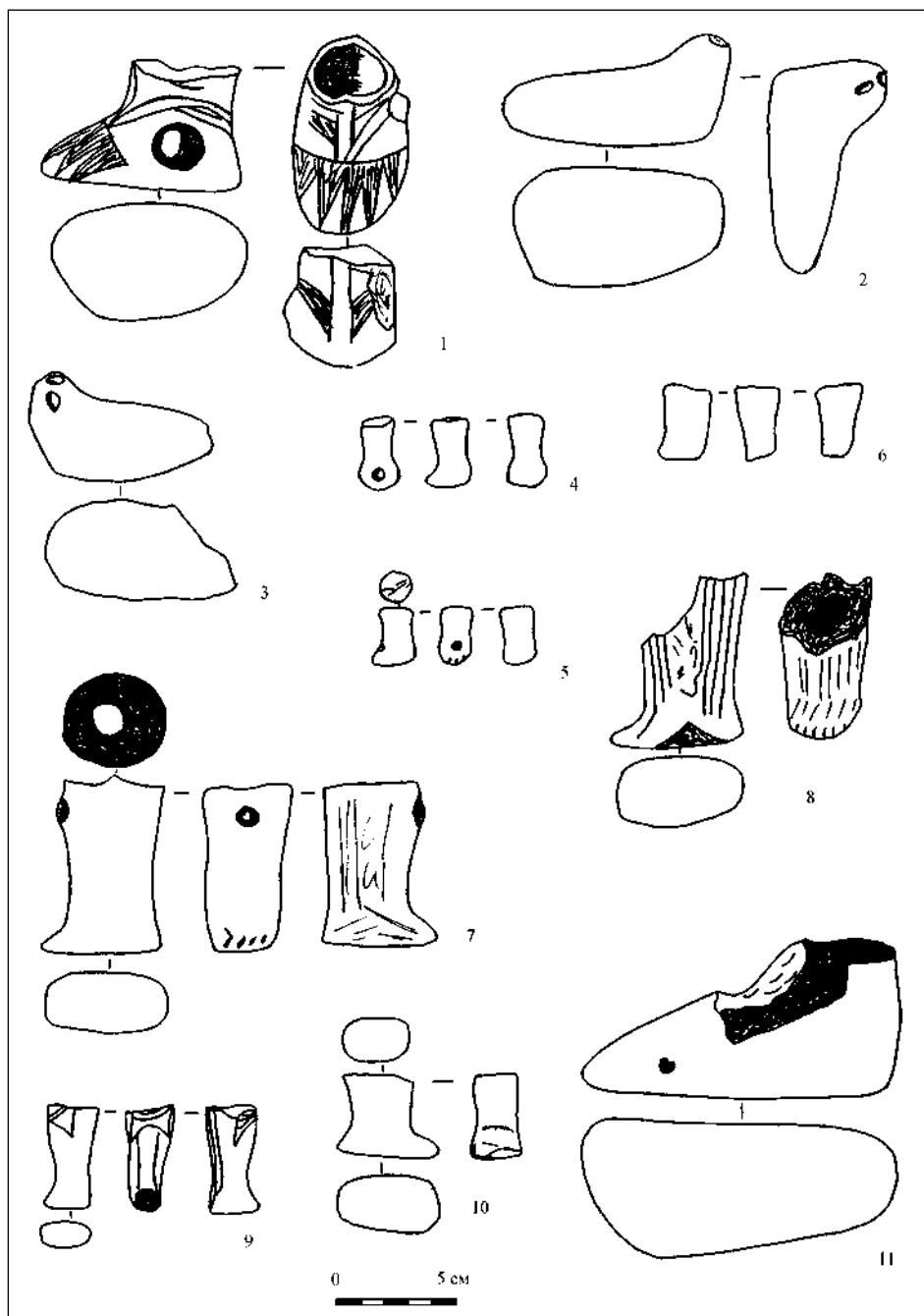
Разполагаме с три фигурки бюстове от енеолита. Първата представлява глава с триъгълна форма (Обр.6.2). Двата долни ъгъла представят уши, пробити с кръгла дупка. По средата на лицето е моделиран релефен нос. Част от него е отчупена. Очите са представени чрез леки вдлъбнатини между носа и ушите. Надолу фигурката продължава в цилиндрична шия, част от която е отчупена.

Втората фигурка-бюст схематично представя глава, вероятно мъжка. Лицето е моделирано чрез две пресичащи се плоскости, които образуват релефен нос и очи. От двете страни чрез леко разширяване и вдлъбнатини са представени уши. Лицето продължава в дълга, пресечено конична шия, която е отделена от лицето чрез малък отстъп. В края на шията фигурката е отчупена (Обр. 6.5). Към фигурките-бюстове причисляваме и схематично представена кръгла глава с отразени уста, а над нея две малки дупки за очи. Това е типично изпълнение в глина на кръглите златни идоли от Хотнишкото златно съкровище. Вероятно фигурката е носена като амулет, а двете дупки за очи са служили и за нанизване за носене на шията (Обр. 6.6).

От Еменската пещера произхожда част от глава на антропоморфна кука фигурка. Възможно е да бъде и от антропоморфен съд. Запазена е малка част от горния край на главата. Тя е овална, кука, схематично е представен малък релефен нос. Двете очи са отразени чрез две тесни връзани линии. Представени са и релефни уши, сега отчупени. В горната част е моделирана прическа чрез връзани линии, показващи прибрана назад коса. От носа надолу фигурката е отчупена. Намерена е като случайна находка при изкопни работи в Еменската пещера (Обр. 6/10).

Друго интересно антропоморфно изображение произхожда от Хотнишката селищна могила. Това е фрагмент от стена на сграда, съоръжение или голям съд с антропоморфно изображение. Представено е схематично лице с овална форма. С две елипсовидни вдлъбнатини са отразени очите, които помежду си оформят релефен нос. В долната част лицето е отчупено (Обр. 6.9).

В праисторическия фонд на музея се съхраняват части от ходила на фигурки, произхождащи от Хотнишката селищна могила. Те се подразделят на няколко вида. Това са крака (или обувки), изработени като самостоятелни и напълно завършени предмети, а не са части от фигури. Моделирано е плътно стъпало, което в горния край се стеснява и загатва крак. Там са пробити две дупки, явно за окачване. Предназначението на този вид изображения остава неясно (Обр. 7.2, 7.3). На лице са четири стъпала от масивни антропоморфни фигури. Три от тях са кухи, другото е плътно. Едно от кухите стъпала (Обр. 7.1) по-скоро представлява обувка, доста реалистично моделирана и цялата украсена с връзан геометричен орнамент. На другото кухо стъпало чрез къси връзани линии са представени пръсти (Обр. 7.7). Има и три плътни крачета на малки фигури. Запазени добре са стъпалата и част от крака на различна височина (Обр. 7.6, 7.9, 7.10).

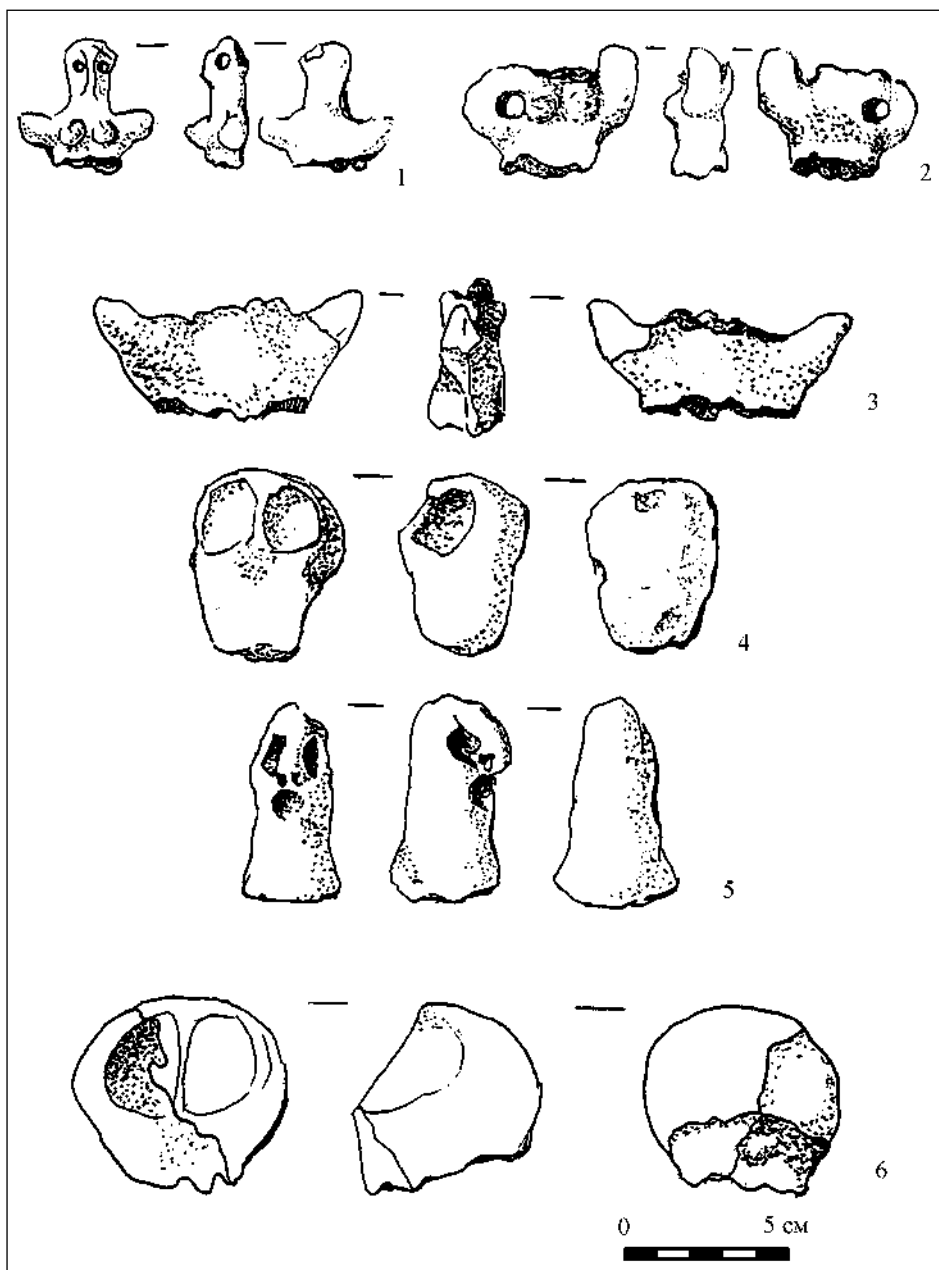

Обр. 7. Долни крайници от антропоморфни глинени фигурки – енеолит
 Abb. 7 Untere Gliedmaßen von antropomorphen tönernen Figürchen –
 Äneolithikum

От селищната могила Еренджика при село Орловец произхождат две малки крачета с дупка в долния край (Обр. 7.4, 7.5). На едното с къси чертички са изобразени пръсти. Тези предмети се срещат и сред неолитната пластика. Могат да се изтълкуват като схематично представено женско тяло, на което е изобразен един единствен атрибут – женският детероден орган.

От преходния период от енеолита към бронзовата епоха разполагаме с части от шест антропоморфни глинени фигурки (Илчева 1992, 127–133). Намерени са при археологически разкопки на праисторическото селище Хотница-Водопада. Две от фигурките са от типа на изправените женски фигурки. Първата (Обр. 8.1) е запазена от кръста нагоре. Моделирано е женско тяло с оформена глава от две вдлъбнати плоскости, пресичащи се под прав ъгъл и очертаващи вертикален нос. Очите са изобразени чрез две кръгли ямички. Надолу главата преминава в удължена шия, плавно преминаваща в тяло с вдигнати в жест на адорация ръце. Бюстът е силно подчертан с два конични израстъка. От втората фигурка е запазена частта от кръста нагоре, без главата. Гърдите са подчертани чрез две пъпки, а ръцете са представени в състояние на танц – дясната свита и поставена на кръста, а лявата вдигната (Обр. 8.2). Фигурките са изтълкувани като жени-жрици, които се явяват като посреднички между боговете от соларния култ и хората. Чрез вдигнатите в жест на адорация ръце те отправят молби от хората към слънцето, луната и божествените сили на природата (Тодорова 1973, 5–8; Тодорова 1986, 198 и сл.). Фигурки на танцуващи жени са открити в Кукутенско-Триполската култура (Маркевич 1981, 152 и сл.). Те се тълкуват като обредни сцени, ритуални действия на жрици, изпълняващи действия на свещения танц, свързан с магико-религиозните представи на култа към плодородието. Най-често срещани са сцените на танца „пеперуда“ – молебен за дъжд. Срещат се и сцени, свързани със заклинанията за здравето на кравите, за размножаване на диви и домашни животни, за успех в лова. Запазена е и част от друга плоска антропоморфна фигурка с вдигнати в жест на адорация ръце (Обр. 8.3). Поради отсъствието на бюст, макар че фигурката е запазена точно в тази част, тя се тълкува като мъжка фигурка.

Две от фигурките се отнасят към фигурките-бюстове. Те са изключително схематично представени. Главата е овална и чрез две елипсовидни вдлъбнатини са представени очи, вдигнати нагоре за молитва. Между тях схематично е оформен вертикален нос (Обр. 8.4, 8.6). Последната антропоморфна фигурка е от типа на цилиндричните. Схематично е представена фигурка в цял ръст, оформена като цилин-

Обр. 8. Антропоморфни глинени фигурки от Хотница-Водопада – преходен период от енеолита към бронзовата епоха

Abb. 8. Antropomorphe tönerner Figürchen aus Hotniza – Vodopada – Übergangsperiode von dem Äneolithikum zur Bronzezeit

дрично тяло, леко заострена в горния край, а отдолу завършва с кръгла основа.

Главата е леко заострена отгоре. Очите са оформени чрез две симетрично разположени широки и дълбоки ямички, а устата – чрез кръгла дълбока ямичка. Носът е релефен, допълнително подчертан чрез две по-малки кръгли ямички. Крайници не са представени (Обр. 8.5). Надолу фигурката продължава сумарно като цилиндрично тяло. При тази фигурка, въпреки схематичният начин на третиране, в изобразяването на лицето се долавя определено състояние, имащо отношение към вътрешния мир на индивида. Като наблюдаваме фигурката, у нас остава впечатлението, че виждаме човек, който разпалено говори, дискутира, убеждава, леко наклонил глава. Склонна съм да отнеса фигурката към мъжките изображения и да видя в нея идеята за хероизация. Тя е близка до фигурките бюстове.

Бронзова епоха. От праисторическото селище Хотница-Османкин дол произхожда една фигурка-бюст. Отнася се към края на ранната и началото на средната бронзова епоха (РБ III). Представена е глава на антропоморфна фигурка, вероятно мъжка, моделирана по схематичен начин. Има издължена овална форма, леко заострена в горния край. Чрез две елипсовидни вдлъбнатини са представени очите, които помежду си очертават вертикален нос. На темето има пробита вертикална дупка, а в областта на ушите има две цилиндрични връзвания. Главата плавно преминава в дебела, цилиндрична шия, леко отчупена. Фигурката е важна за това, че през бронзовата епоха пластиката е доста рядко явление. Намерената фигурка-бюст ни дава представа за този род изкуство в края на ранната бронзова епоха в Централна северна България (Обр. 6.11).

От направения преглед на антропоморфната глинена пластика, с която разполага Регионален исторически музей във Велико Търново е видно, че са на лице представители на всички периоди на праисторията – неолит, енеолит, преходен период от енеолита към бронзовата епоха и бронзова епоха. Основната част от находките са придобити при археологически разкопки на селища и само някои са случайни находки. Застъпени са почти всички видове изображения. За неолита и енеолита е характерно преобладаването на женските фигурки, докато мъжките са рядко срещани. За тези периоди е на лице т. нар. “женско царство” в антропоморфната глинена пластика. От това време три от фигурките се отнасят към седящите фигурки. Това са изображения на седнали възрастни жени със скръстени на гърдите ръце, които се тълкуват като изображения на Великата богиня майка. Останалите женски изображения

на млади жени с вдигнати в жест на адорация ръце представят жени-жрици, които посредничат между божествата и хората и се молят за плодородие, благополучие, здраве на хората и добитъка. През неолита при моделирането на фигурките е обърнато особено внимание на задните части, характерна е т. нар. стеатопигия. Другите части на тялото не са толкова важни. Ясно изразен е половият триъгълник и корема. По този начин е изразена идеята за плодородието в религиозните представи на неолитния човек. Във връзка с това са произвеждани съвсем схематични, изчистени фигурки, при които единствено изобразен е детеродният женски орган. Този вид фигурки се среща в неолита и енеолита.

В енеолита се срещат кухи фигурки. Възможно е да се изпълнявали и ролята на антропоморфни съдове, използвани в култа. Налице са още фигурки на бременни жени, цилиндрични и миниатюрни фигурки. Тук изработката е свързана с по-голям реализъм. И в двата периода е характерна богатата украса по фигурките, в повечето случаи отразяваща украсата на дрехата. Рядко срещани в тези епохи са фигурките-бюстове, които се тълкуват като мъжки фигурки и отразяват идеята за хероизацията. От енеолита произхождат и няколко фрагмента от долни крайници на антропоморфни фигурки. Едни от тях са кухи и съвсем ясно показват, че са част от по-големи фигури, докато други са плътни, изработени отделно, напълно завършени и тяхното предназначение остава неясно.

През преходния период от енеолита към бронзовата епоха се нарушава женското царство в пластиката от предходните две епохи. От придобитите шест фигурки от Хотница-Водопада, четири са отнесени към мъжките и две към женските изображения.

Според мен жреческото съсловие вече не е приоритет на жената. В ритуалите на религиозния култ взема участие и мъжа. Материалите от това време са твърде оскъдни, за да се направи по-задълбочен анализ. Общото впечатление е, че се запазват традициите от неолита и енеолита. Древният майстор употребява същата иконографска схема и изобразява познатите ни типове, свързани с представите на праисторическия човек за заобикалящата го действителност и с ритуала на религиозния култ. Общият упадък на културата след загиването на енеолитните общества се забелязва и в изкуството от това време. Засилва се схематизма и шаблона при моделиране на фигурките. Богатата и пищна орнаментация от предходните епохи изчезва напълно. За разлика от изображенията от неолита и енеолита, където са представени персонажи с подробности при представяне на лицето като прически, бради, накити и пр., през

преходния период тези неща са съвсем изчистени и представени по опростен схематичен начин.

От бронзовата епоха в музея е постъпил един единствен екземпляр, който ни дава бегла представа за идолната пластика за тази епоха.

*Благодаря на Александър Чохаджиев, че ми разреши да включа в изследването непубликувани материали от селищната могила Орловец-Еренджика. Сърдечно благодаря и на Н. Еленски, който ми предостави материал от непубликувани спасителни разкопки на селищната могила Самоводене.

ЛИТЕРАТУРА

Илчева 1992: В. Илчева. Глинена идолна пластика от праисторическото селище Хотница-Водопада. – Известия на исторически музей–В. Търново, 7, 1992, 127–133.

Маркевич 1981: В. И. Маркевич. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. Кишинев, 1981.

Станев 2002: П. Станев. Самоводене. Неолитна селищна могила. В. Търново 2002.

Станев 2008: П. Станев. Орловец. Неолитен комплекс. В. Търново, 2008.

Тодорова 1973: Х. Тодорова. Енеолитна култова сцена от Овчарово. – Музеи и паметници на културата, 4, 1973, 5–8.

Тодорова 1986: Каменно-медната епоха в България. С. 1986.

ANTROPOMORPHE TÖNERNE IDOLPLASTIK AUS DEM RÄHISTORISCHEN FONDS DES REGIONALEN HISTORISCHEN MUSEUMS

Valka Ilcheva

(Resümee)

Veröffentlicht sind 28 Stück tönerner Figürchen und deren Teile aus der Neolithenzeit, 20 Stück aus dem Äneolithikum, 6 Stück aus der Übergangsperiode von dem Äneolithikum zur Bronzezeit und ein Brustfigürchen aus der Bronzezeit. Die neolithenzeitlichen Figürchen stammen von der frühneolithischen Siedlung Orlovez – Ada Kosu, von dem neolithischen Siedlungshügel bei Samovodene und von der spätneolithischen Siedlung Veliko Tarnovo – Katschiza.

Der Hauptteil der äneolithischen antropomorphen Plastik stammt von dem Siedlungshügel bei Hotniza und drei Figürchen sind bei Ausgrabungen in dem Siedlungshügel Orlovetz – Erendshika gefunden.

6 antropomorphe Figürchen vertreten die Siedlung Hotniza–Vodopada von der vorigen Periode.

Vorhanden sind fast alle Arten von Figürchen, die in der prähistorischen Zeit bekannt sind – sitzende Figürchen der großen Göttin – Mutter, stehende Frauenfigürchen mit hochgehobenen Händen zur Anbetung oder zum Tanzen – Priesterinnen, schwangere Frauen, hohle Figürchen, Brustfigürchen u. a.

Es wird versucht die Hauptcharakteristiken der Plastik in den verschiedenen Perioden und die Unterschiede angegeben zu werden.

ПРЕОТКРИТА ЕЛИНИСТИЧЕСКА РИЗНИЦА ОТ ЕКСПОЗИЦИЯТА НА РИМ – В. ТЪРНОВО

Станимир Димитров

Експонатът, който е предметът на настоящото изследване е изложен в зала „Средновековие“ на Археологическия музей във Велико Търново.* Той е закрепен към железен шлем, намиращ се във витрина с друго оръжие, описвано като принадлежащо към периода XII–XIV в.

Шлемът има сферичен купол с разположени по него полукръгли масивни тела. По периферията е прикрепена защита за врата изработена от желязна тел, която се явява най-масовата защита при средновековните шлемове за тила и раменете. За жалост в нашата литература тя няма название. В рускоезичната оръжейна литература се нарича *бармица*, а в англоезичната *aventail*.

Защитата за врата при него е запазена частично (Обр. 1). Тя се състои от отделни железни халки, с диаметър 0,9 см, изработени от тел с дебелина 0,1 см. Те са сплескани и имат плоска форма, като всички са затворени с железен нит. За съжаление в момента те образуват една безформена маса, което пречи да се определи първоначалната им форма. Фрагментът е закрепен от вътрешната страна на шлема към обръч чрез единадесет запоени към него скоби с цвят различен от този на останалата маса от халки, без патина. Към него има захванати няколко масивни железни артефакта със сложна форма. На първо място, това е предмет състоящ се от розета с осем лъча, към която са закрепени две части, с краища оформени като куки (Обр. 2, 3). Общата му дължина е 20 см. Розетата има кръгла форма с диаметър от 7 см. Отделните ѝ лъчи са с еднакви размери, а разстоянието между тях е от 1,7 см, дебелината на околният бордюр, в който се събират осемте лъча – 0,7 см. В центъра на розетата е разположен кръг, от чиято средна част се издига масивен израстък със заоблен край. От противоположната, обратна страна за кръга е захванат нит с голяма глава (Обр. 4).

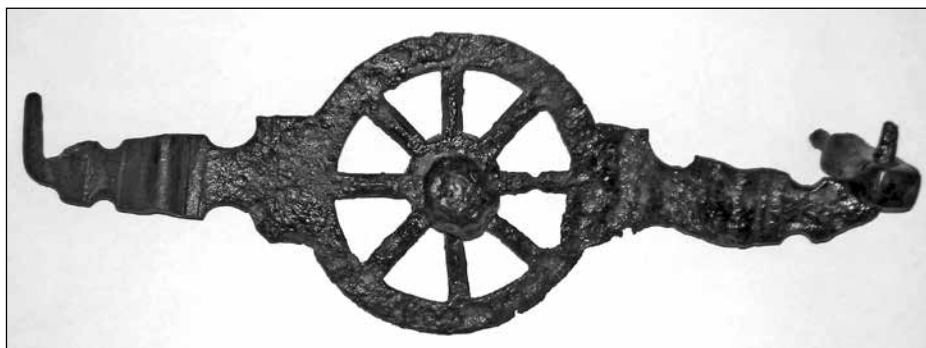
От розетата излизат две масивни части, които имат сложна форма в резултат на множество удебелявания и стеснявания. Те завършват с

Обр. 1. Шлем от средновековната експозиция на РИМ – В. Търново
Fig. 1. Helmet from the medieval exhibits of the Veliko Tarnovo RMH

Обр. 2. Фрагмент от халчеста плетка с железни артефакти към нея
Fig. 2. Fragment of ring stitch together with iron artefacts

Обр. 3. Желязна закопчалка
Fig. 3. Iron buckle

Обр. 4. Желязна закопчалка – профил
Fig. 4. Iron buckle – profile

две извити куки разположени под прав ъгъл спрямо центъра ѝ. Едната кука е захваната в масивен предмет с гъбообразна форма, с дължина от 3 см. Той има кръгла плоска глава и трапецовидно тяло, в чиято широка част е пробит кръгъл отвор. В него е пъхната една от куките на розетата. Съществува още един такъв елемент, но без плоската кръгла глава, явно загубена.

Към металната плетка са закрепени и две кръгли шайби, съставени от по две части, скрепени помежду си чрез три нита. В централната им част има кръгъл отвор, като в едната сега е пъхнат по-запазеният гъбовиден предмет.

Първоначално считах, че въпросните отделни части образуват своеобразна закопчалка. Чрез нея предпазната част за врата, която свободно е висяла надолу, се е закопчавала отпред на гърдите. В хода на проучването се зароди друга хипотеза, която ще се опитам да обоснова.

Съществуват две групи *aventail* за протекция на частите незащитени пряко от шлема. Първата се състои от затворена защита, подобна на качулка, покриваща главата и гърдите заедно с шията, оставаща свободно само лицето. Тя е характерна преди всичко за шлемовете от Западна Европа, въпреки че се среща, макар и рядко, и на Изток. Втората група се състои от плетена ризница, която се закрепя за края на шлема всейки свободно без да се събира на гърдите (Mayer 1943, 1–12; Russell Robinson 1967, 45, 49, 136, Pl. II, IV). Тя не е толкова свършена, защото не може да защити шията под брадичката.

От познатите ми многобройни видове средновековни шлемове не съм срещал такъв с закопчалка на *aventail* върху гърдите. Не ми е познат шлем, на който предпазните части за врата да са закрепени от вътрешната му страна, където явно биха пречили на нормалното му използване. Те винаги са захванати за отвори по периферията или за скоби разположени по външната периферия на доспеха, наричани в английската литература *vervelles* (Димитров 2003, 300; Pyhri 1989, 91). Халките, за които е закрепен *aventail* на разглежданият шлем изглеждат нови в сравнение с тези на ризницата, явно изработени в процеса на реставрация.

Сложната система съставена от розетата и частите към нея биха били твърде непрактична закопчалка, която с тежестта си само би пречила на боеца, лежейки върху неговите гърди.

От всичко това мога да заключа, че железните халки и частите към тях не принадлежат към шлема изложен във Великотърновският археологически музей. При неизвестни за сега обстоятелства, но категорично в ново време, ризницата е била закрепена от реставратор към разглеждания доспех. Сложността на “закопчалката” както и прецизността на изработка изключват възможността да е изработена специално за възстановения предмет.

Това, че ризницата не е част от допълнителна защита на шията за шлема, не отхвърля общия ѝ произход с железните фрагменти. Тази хипотеза се потвърждава от факта, че двете кръгли шайби са захванати за железните халки. Подобни предмети не са известни от запазените средновековни ризници. Такива или приблизително подобни се откриват при няколко плетени доспеха отнасяни към Античността.

Няма да се спирам на все още нерешения в оръжейната литература въпрос за произхода на плетената ризница. Ще спомена само, че

въпреки известни опити от български учени да се обоснове тракийският ѝ произход (Китов, Агре 2002, 333–334), за сега необорена остава версията на Марк Теренций Варон, живял в I в. пр. Хр., че келтите са нейните създатели (Bishop, Coultson 1993, 59; Connolly 1998, 124–125; Russell Robinson 1975, 164; Feugere 2002, 74).

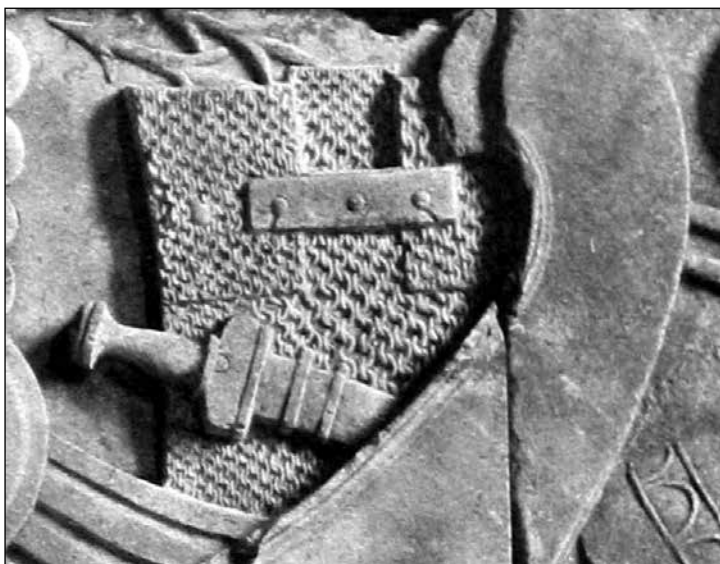
Плетената ризница през Античността най-общо има две основни форми. Едната, разпространена преди всичко през епохата на Елинизма, представлява дреха с правоъгълна форма, която защитава торса. След като се облече, ризницата се закрепя за тялото странично, отляво или дясно. Накрая секция закрепена за гърба се прехвърля през раменете, закрепвайки се в горната част на гръдната клетка. При келтите тя често е масивна, нараменниците се събират и закопчават в една точка върху гърдите (Connolly 1998, 125). Нараменните части на гръцките и римски ризници се закопчават по отделно в областта на гърдите. Така ризницата по кройката си наподобява доспехите от лен, използвани в Древна Елада и Италия (Connolly 1998, 132–133; Russell Robinson 1975, 58, 97), като вероятно ги използва за свой първообраз.

Добър пример за външния вид на доспеха дават надгробната стела на наемник от Сидон (III–II в. пр. Хр.), Пергамският олтар (II в. пр. Хр.) (Обр. 5, 6), монументът на Емилий Павел от Делфи (II в. пр. Хр.), олтарът на Домиций Ахенобарб (I в. пр. Хр.), релефите от Осуна (I в. пр. Хр.) (Bishop, Coultson 1993, 59; Connolly 1998, 124–125; Russell Robinson 1975, 164).

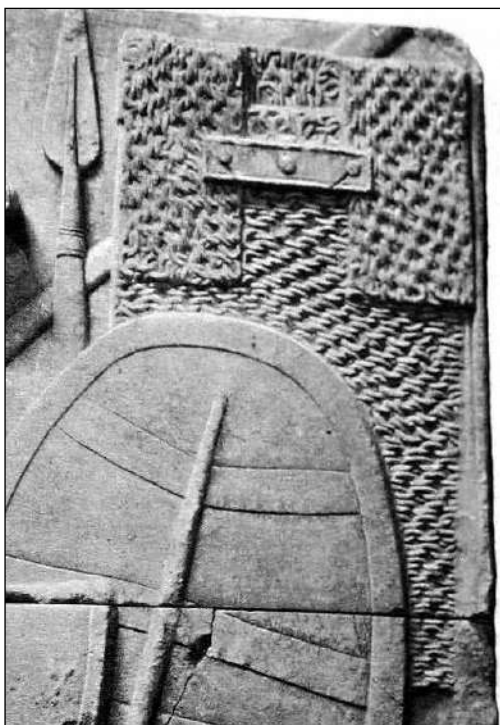
Втората разновидност е използвана от римляните през императорския период. Тя е като средновековните плетени ризници, наподобявайки риза с къси ръкави, достигаща до бедрата. Този тип доспех се е навличал през глава, без да има някакво закопчаване (Connolly 1998, 234–235; Russell Robinson 1975, 169–170). Виждаме го изобразен на римски надгробни паметници от I–II в., върху Траяновата колона и метопите от Адаклиси (II в.), на бронзова статуетка на аукселарий от II в. (Russell Robinson 1975, Pl. 474, 476–9).

Ще обърна внимание на първия тип защитен доспех, като предполагам, че описаните в началото на статията елементи принадлежат именно на такъв тип плетена ризница.

За него е характерно копирането на формата на ленената броня, при която към гърба е закрепена правоъгълна секция, от която се издават два израстъка. Те се прехвърлят през раменете и се закопчават отпред на гърдите. Така се постига двоен ефект: ризницата лесно се облича и сваля, а над лесно поразимите рамене се поставя сигурна защита.

Обр. 5. Релеф от Пергамският олтар (II в. пр. Хр.)
Fig. 5. Relief from the Pergamum altar (2nd c. BC)

Обр. 6. Релеф от Пергамският олтар (II в. пр. Хр.)
Fig. 6. Relief from the Pergamum altar (2nd c. BC)

С изобретяването на плетената ризница, закрепването в областта на гърдите се променя. То вече не се осъществява чрез завързване, а с планка – метална или от твърда кожа, неподвижно захваната отпред, която в краищата си има специални отвори. В тях влизат съответните издадени части, закрепени към нараменните клапани. Възможно е древните оръжейници да са дошли до тази идея с цел да предотвратят сръзването на връзките по време на бой и възможните неприятни последици. Макар че изглежда на пръв поглед ненадеждна, тази свързка може да бъде учудващо практична, стига доспехът да е достатъчно добре прилегнал върху тялото на носещия го. При навеждане напред, което е спомагано от подвижността на ризницата, клапаните са поставяни върху гърдите и закопчавани, след което при изпъване на тялото те са се законтряли.

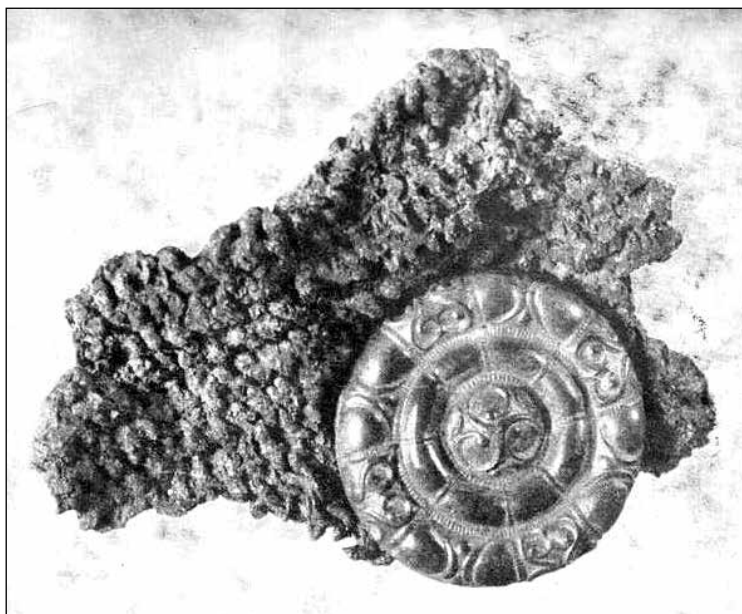
Закопчалката се е свеждала до два вида. Първият, макар и с няколко подвида, е представлявал планка закрепена за гърдите, в чиито прорези са влизали цилиндрични издатъци, заработени за клапаните на гръбната част. Вторият, характерен за римските доспехи, има U-образна кука на гърдите, чиито краища захващат клапаните (Bishop, Coultson 1993, Fig. 48–49).

Съдейки по запазените артефакти и паметници, закопчаването с планка е по-старо, а може би и по-разпространено на Изток. Среща се при находката от Чумеш в Румъния, датирано в III в. пр. Хр. (Rusu, Vandula 1970, 135–137) (Обр. 7), вероятно Кълново и Желъд датиращи в края на III–началото на II в. пр. Хр. (Домарадски 1995, 22); Мездра и Търнава, датирани в края на II–I в. пр. Хр. (Torbov 2004, 57), изобразено е и върху Пергамският олтар (II в. пр. Хр.) (Simonenko 2001, 278).

Закрепването на нараменните части с U-образна кука се среща при находката на ризница от Дойренци, датирана най-общо в III–I в. пр. Хр. (Обр. 8) (Torbov 2004, 57).

Като хипотеза бих могъл да предположа, че железните артефакти от РИМ–Велико Търново, описани по-горе, са принадлежали към ризница, в частност към нейният механизъм за закопчаване. Големият артефакт с формата на розета се е разполагал в средата на гърдите чрез масивен нит, запазен и досега. Съответно двата цилиндъра са се намирили отстрани. Когато нараменните части се прехвърляли отпред, двете кръгли шайби, заработени в тях, са влизали в цилиндрите. След това е оставало куките от двете страни на розетата да се пхнат в отворите на цилиндрите и ризницата е била надеждно закопчана върху война (Обр. 9).

Видът на закрепяне наподобява този с U-образна кука, но само донякъде. Търновският вариант е много по-сложен, с наличието на по-голямо

Обр. 7. Част от закопчаващ механизъм на ризница, Чумец (III в. пр. Хр.)
Fig. 7. Part of the buckle mechanism of chain-armor, Chumesht (3rd c. BC)

Обр. 8. U-образен закопчаващ механизъм на ризница, Доиренци (III-I в. пр. Хр.)
Fig. 8. U-shape buckle mechanism of chain-armor, Doirentsi (3rd-1st c. BC)

число отделни съставни части. Вероятно е възникнал в едно време, когато все още плетената ризница е била нововъведение сред доспехите и са се търсели различни пътища на нейното окончателно оформяне. Това е довело до приемането на едни начини на закрепяне на раменните клапани, а съответно и отхвърляне на други. Сред тях е бил и разглежданият от мен в настоящата статия. Голямото му тегло и сложната изработка са го направили неприложим, при все по-масово навлизащата на въоръжение халчеста ризница. Поради това, той е бил заменен с този с U-образна кука, оставайки едно интересно нововъведение на оръжейното дело.

Трудно може да се докаже, от кое време датира разглежданият артефакт. Това е почти невъзможно при липсата на данни къде е намерен и кога е бил прикрепен към шлема в експозицията на Великотърновския археологически музей. Той е достатъчно сложен като изработка и използване, за да може да се смята, че е някаква напреднала форма в

Обр. 9. Предполагаемо положение на частите към ризница от РИМ – В. Търново
 Fig. 9. Hypothetical positions of the parts of the chain-armor from the Veliko Tarnovo RMH

оръжейното дело. По-скоро се явява първоначален опит, една техническа новост, останал самостоятелен и непродължен.

По-горе изказах хипотезата, че закопчаването чрез планка е по-старо. За това говорят: находката от Чумещ (III в. пр. Хр.); релефите от Пергамския олтар (II в. пр. Хр.). Системата на закрепване от Велико-търновския археологически музей е по-близка технологически до тази с куката, но е по-сложна, то вероятно непосредствено я предхожда. Считаю, че може да бъде разположена най-общо в периода от втората половина на III в. пр. Хр. до първата половина на II в. пр. Хр. Тогава U-образната кука вече е даденост, наложена вече в оръжейното дело.

Трудно може да се определи и производителят на ризницата от Търново. Често доспехите като скъпи и ценни предмети са били събирани и пазени дълго време, минавайки от ръка на ръка. Все пак има известни индикации за това, кой може да е произвел разглеждания предмет. Най-характерна негова част е осемлъчната розета. Подобна, също с осемлъча розета, е представена върху рогати шлемове от келтския трофей, изобразен на арката в Оранж, Южна Франция. Такъв орнамент с осем дяла е представен върху закопчалката на ризницата от Чумещ (Обр. 7) (Connolly 1998, 121,123).

Кръглата розета, безспорен соларен символ, се среща и върху антични шлемове. В колекцията на братя Бобокови се съхранява бронзов коничен шлем, от група характерна за земите населени с келти в Централна и Източна Европа през III–II в. пр. Хр. На неговите набузници релефно е предадена розета с девет лъчи. Подобни розети, само че с четири лъча, има закрепени върху бронзови шлемове произхождащи от Италия. Такъв има от Бари, при който две розети са разположени на върха на купола, а по-ниско има два декоративни рога, изрязани от бронзов лист (Connolly 1998, 122). Друг шлем, при който розетите са разположени върху слепоочието, се съхранява в Руво (Waurick 1998, 122,124). Авторите, пишещи за античното оръжие ги свързват с влияние на келтите след нашествията им на юг.

Тези аналогии помагат да се предложи хипотезата за евентуален келтски произход на ризницата. Твърде възможно е тя да бъде изработка извън тракийските земи, при което при неясни обстоятелства е попаднала тук. Въпреки фрагментарността на артефакта, той е поредно доказателство за значителната роля на днешните български земи във военно отношение през епохата на Елинизма.

* Благодаря за предоставената ми възможност да проуча експоната, на изпълняващата тогава длъжността директор на РИМ – В. Търново н.с. д-р. Паулина Владкова и на н.с. д-р. Евгени Дерменджиев.

ЛИТЕРАТУРА

Димитров 2003: Ст. Димитров. Западноевропейски шлем от Великотърновския музей. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003.

Домарадски 1995: М. Домарадски. Тракийско предпазно въоръжение. – В: Въоръжение от древна Тракия. Каталог на изложба. Шумен, 1995.

Китов, Агре 2002: Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология. София, 2002.

Bishop, Coultson 1993: M. Bishop, J. Coultson. Roman Military Equipment from the Punic Wars to the fall of Rome. London, 1993.

Feugere 2002: M. Feugere. Weapons of the Romans. Brimscombe Port, 2002.

Connolly 1998: P. Connolly. Greece and Rome at War. London, 1998.

Mayer 1943: L. A. Mayer. Saracenic Arms and Armour. – *Ars islamica*, 10, 1943.

Pyhrr 1989: S. Pyhrr. European Armour from the Imperial Ottoman Arsenal. – *Metropolitan Museum Journal*, 24, 1989.

Russell Robinson 1967: H. Russell Robinson. Oriental armour. London. 1967.

Russell Robinson 1975: H. Russell Robinson. The Armour Of Imperial Rome. London, 1975.

Rusu, Bandula 1970: M. Rusu, O. Bandula. Mormintul unei careteni celtice de la Ciurlesti. Baia Mare, 1970.

Simonenko 2001: A. Simonenko. Bewaffung und Kriegswesen der Sarmaten und spatén Skythen im nordlichen Schwarzmeergebiet. – *Eurasia Antiqua*, 7, 2001.

Torbov 2004: N. Torbov. Chain-mails from northern Bulgaria (III–I C BC). – *Archaeologia Bulgarica*, 2004, 2.

Waurick 1988: G. Waurick. Helme Der Hellenistischen Zeit Und Ihre Vorlaufer. – In: *Antike Helme*. Mainz, 1988.

REDISCOVERED HELLENISTIC CHAIN-ARMOUR FROM THE EXHIBITS OF THE VELIKO TARNOVO RMH

Stanimir Dimitrov

(résumé)

The subject of this paper is a part of chain-armour fixed to a metal helmet, kept at the Museum of Archaeology in Veliko Tarnovo. There are several iron objects linked to the fragment, complex in form and undoubtedly connected with it. The performed analysis of the surviving artefacts and figures definitely rule out the possibility that the fragment was at the back of the helmet.

Most probably it is part of body chain-armour dating back to the Hellenistic period, which, under vague circumstances in modern times, must have been affixed to the iron helmet. The objects linked with rings functioned like a buckle fixing the armour upon the soldier's body. These differ from the ones familiar to us from monuments and archaeological finds, which provides grounds to refer it to the initial period of appearance of the ring linked armour. Hypothetically the artefacts can be dated to the period from the second half of 3rd c. BC – to the first half of 2nd c. BC.

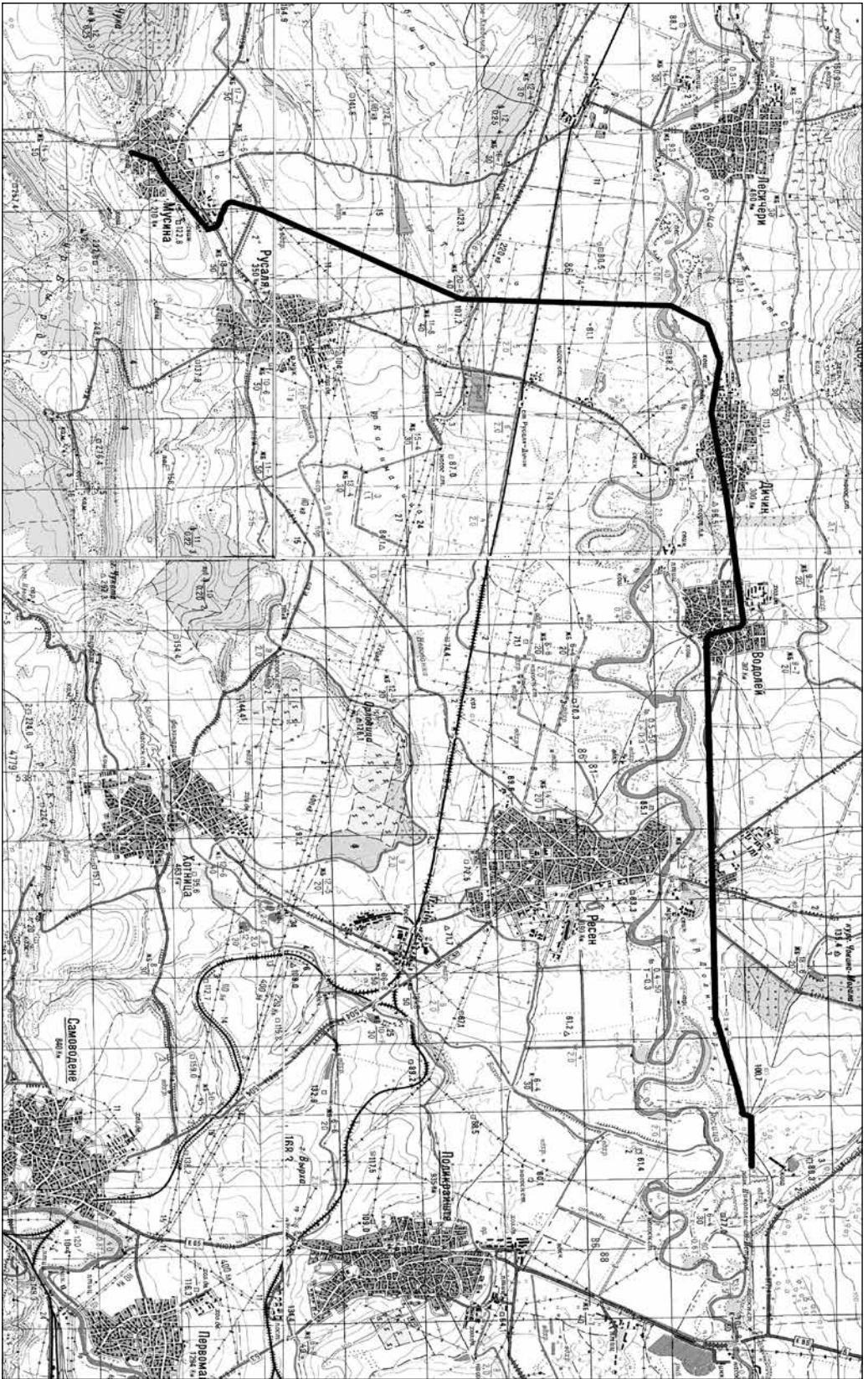
ЗАПАДНИЯТ АКВЕДУКТ НА НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ: ТОПОГРАФИЯ НА ТРАСЕТО

Иван Църров

Строителството на западният акведукт на Никополис ад Иструм вероятно е започнало при император Траян (98–117 г.). По това време в провинция Тракия, към която е принадлежал града със своята административна територия, са работели архитекти по водоснабдяване. Това се разбира от разменените писма между императора и управителя на провинция Витиния Плиний Млади, датирани в 112 г. (Plin. Epist., X, 41, 42). Вероятно строителството на скъпото и сложно в инженерно отношение съоръжение е продължило години наред и е завършено при император Хадриан (117–138 г.). Известна е неговата голяма благотворителност за мащабни граждански проекти, някои завършени от наследниците му. Такъв е случаят с Големия акведукт и баните в Картаген и Атина (Walker 1987, 62).

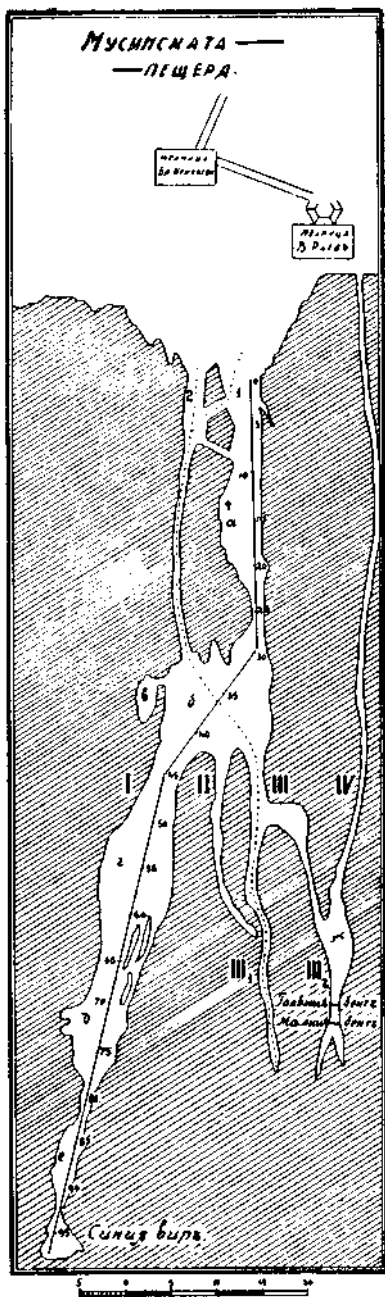
Линията на трасето попада изцяло в долината на долното течение на р. Росица (Обр. 1). Реката извира от Калоферския дял на Стара планина и се влива като ляв приток на р. Янтра при с. Крушето, община Горна Оряховица. Дължината ѝ е 164,3 км, а средния годишен отток (при гр. Севлиево) е 10,5 куб. м/сек. Акведуктът е сложно в техническо и инженерно отношение съоръжение, което преминава през височини, депресии и речни корита.

Началото на акведукта е в южните покрайнини на с. Мусина, община Павликени, където се намира едноименна карстова пещера с два входа – единият широк и сух, а другият воден тесняк (Цончев 1931/34, 132, Обр. 68; Biernaska-Lubanska 1973, 106). Пещерата е дълга 382 м и има денивелация от 6 м. В нея е прониквано чрез плуване през пещерни сифони до 532 м (Берон, Даалиев, Жалов 2009, 142, 326). При влизане в достъпния вход с координати N 43°09'04.00"; E 25°25'39.32" започва понижението с –2 м и следващо повишение с +5 м, след това отново понижението от –3 м до кален сифон по главната галерия. Във вътрешността тече подземна река. Част от нея изтича навън през водните

Обр. 1 Трасето на акведукта
Fig. 1 The bed of the aqueduct

тесняци (галерии) и дава началото на р. Пещера (Мусинска река), която е дълга 6 км до вливането ѝ като десен приток на р. Негованка. Средният годишен дебит на оттока е 0,392 куб. м/сек. В една от галериите са регистрирани два баража. Според първия им изследовател те са изградени от споени с хоросан камъни и се отнасят към „римско време”. При северният бараж той е установил височина 2 м и ширина 1 м, като спояващият хоросан е бял. На 3 м южно от него се намира вторият бараж, изграден с използване на червен хоросан. Височината му е 1,0 м при ширина 0,7 м, като прегражда малко изкуствено езеро с дълбочина 1,2 м, с две дълги по 5–6 м разклонения (Цончев 1931/34, 134, Обр. 68). Спелеолози, изследвали пещерата през 1978 г. и автори на последната към момента публикация считат, че баражите са свързани със съществува там воденица, сега вече разрушена. Според тях разклоненията са три – едното достига до полусифона на мелничната вада, а другите две са срещу течението на идващата вода и завършват с непроходими стесняващи се сифони. При проникването те са констатирани, че дъното е покрито с циментирани плочи, за да не се губи вода. В пещерата няма образувания. Регистрираната температура на въздуха е 13° С, а на водата 14,1° С. Открити са шест вида представители на животинския свят (Берон, Даалиев, Жалов 2009, 326). Защитен природен обект (Държавен вестник 1972, бр. 59). При мое посещение в пещерата през 1996 г. видях само единия бараж, изграден от споени с хоросан тухли и допълнително укрепен с полиетилен. Не открих никаква индикация, която да позволява точното му датиране, но факта, че се използва за неизвестни на мен цели и в наши дни по-скоро е предпоставка за отнасянето на изграждането му в ХХ в. във връзка със спомената воденица. Все пак липсата на специално оборудване при огледа не ми позволява да бъда категоричен в преценката си в желаната от мен степен. Логично обаче е да се приеме, че поне единият бараж е направен едновременно със строителството на акведукта. Вероятната му функция е да концентрира оттока на водата към конкретната галерия, пред която се намира каптажът. При внимателно разглеждане на представеният от Цончев план на пещерата (Обр. 2), правят впечатление неестествено правата линия на водния тесняк № IV, както и на тези с № II и № III. Това ме кара да допусна, че е възможно пещерата да е била реконфигурирана чрез прокопаването на система от тунели. Използването на тунели с функция на канал за оттичане (*emissarium*) и увеличаване на дебита на пътищата за събиране на водни потоци е практика, позната и прилагана от римските инженери (Hodge 2005, 208–214). За съжаление към момента Мусинската пещера не е била обект на изследване в този аспект. Дори

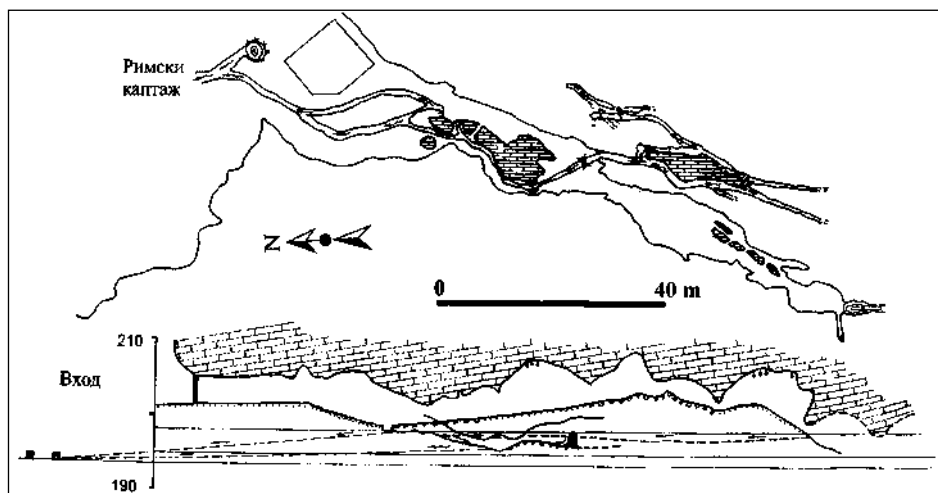

Обр. 2 План на Мусинската пещера (по Цончев)
 Fig. 2 Plan of the Moussina cave (by Tsonchev)

в последния публикуван план (Берон, Даалиев, Жалов 2009, 326) не е нанесена галерия №IV по Цончев (Обр. 3).

Пред пещерата е изграден каптаж (*caput aquae*). Макар все още видим, сега цялата запазена конструкция остава под водата на р. Пещера. Причината е, че в края на 80-те години на миналия век, в непосредствена близост е изграден бараж от бетон, който да отклонява речната вода към намиращата се в съседство рибовъдна ферма.

По мостова конструкция, унищожена при строителството на две воденици в началото на XX в., каналът (*specus*) е прехвърлен на левия бряг, където в миналото, за разлика от сега, следите му са личали отчетливо в границите на с. Мусина. Според Цончев, в първите 60 м трасето има посока северозапад, след което прави завой към север. След 100 м завива към североизток, следвайки конфигурацията на терена. Преди моста над реката прави извивка към север, поддържайки общата североизточна посока до края на селото. Някои собственици на имоти, през които минава канала, са съобщили за отвори, затваряни с добре оформени четвъртити плочи. Това вероятно са контролни отвори за проверка и почистване (*spiramen*). Извън селото трасето има посока изток, почти успоредно на реката, след което завива към север-северозапад. Акведукта пресича напречно широката тук около 300 м долина на р. Негованка, която в този район тече от запад към изток. Нейното начало е извор, каптиран сега в чешма, попадащ в землището на с.

Обр. 3 План на Мусинската пещера (по Даалиев-Жалов)
 Fig. 3 Plan of the Moussina cave (by Daaliev-Jalov)

Идилево, община Севлиево. Влива се като десен приток на р. Росица при с. Ресен, община Велико Търново. Предполага се, че името произлиза от латински език и означава „къса река с близък извор”. Дължината ѝ е 46,3 км, при среден годишен отток от 138 л/сек, но с големи сезонни колебания. Понякога в особено сухи години дори пресъхва за 15–40 дни. Широкото около 10 м корито, акведуктът преодолявал чрез специално изграден мост. При многократните ми посещения не успях да открия видените от Цончев части от мостовата конструкция (Цончев 1931/34, 136). Причината за това е промяната в топографията при корекцията на речното корито, осъществена през 60-те години на миналия век. Дължината на описания сектор е около 2500 м.

Следващият участък от трасето е вкопан поради повдигането на терена. Вкопането не е дълбоко, тъй като през 1871 г. Феликс Каниц вижда западно от с. Яларе (днешното с. Русаля, община Велико Търново), разкритият от селяните на сравнително дълго протежение стар водопровод, без да знае че това е Западният акведукт на Никополис (Kanitz 1882, 21).

Продължавайки в посока север, трасето достига и пресича малката речичка Бабино (Кору) дере, десен приток на р. Росица. Дължината ѝ е 7,5 км, а началото ѝ е в землището на с. Михалци, община Павликени. В миналото са личали слабо следи от конструкцията на акведукта, която Цончев интерпретира като аркада (Цончев 1931/34, 136; Viernaska-Lubanska 1973, 108). При няколкократните ми обхождания на района

през различни сезони не успях да открия никакви следи. Вероятно те са изчезнали напълно след началото на механизиранията обработка на околните земеделски площи в средата на ХХ в. Имам съмнения, че проектантите на акведукта са разрешили проблема с преодоляването на дифузията при р. Бабино дере чрез аркада. Денивелацията на терена е около 5 м, но трябва да се има предвид, че при канала тя е по-малка, тъй като същият е вкопан, неизвестно (за сега!) на каква дълбочина в участъците преди и след рекичката. По вероятно е преодоляването да е осъществено чрез изграждането на носеща платформа, подобно на някои сектори от акведуктите на *Ratiaria* (Atanasova 1980, 87) и *Novae* (Стефанов 1930–1931, 269; Tsarov 2007, 218). Приблизителната дължина на този участък е 2400 м.

Следващите 650 м от трасето отново са вкопани и върху терена следи от конструкцията не се наблюдават. Така то достига до ръба на ската, свързващ надзаливната и заливната речни тераси на десния бряг на р. Росица. Тук считам за уместно да спомена, че на 1,3 км западно се намира археологическия комплекс, наречен „Лесичерски стълб“. Състои се от вила рустика, гробница-хероон, могили, водоизточник и два каменни стълба, от които до наши дни е запазен само единият, висок 13,80 м. Функционирането му се датира във II–IV в. Споменаването е наложително, тъй като Каниц допуска възможността стълбовете да са част от конструкцията на акведукта (Kanitz 1882, 7). Проведените през 1987–1990 г. археологически проучвания на обект „Лесичерски стълб“ категорично доказаха, че такава връзка не съществува (Църков 1996, 113, 114). На 160 м западно от трасето на канала се намира могила с ВНМ 103,2 м и координати N 43°11'14.48"; E 25°27'02.64". Същата послужи като опорна точка за измерването на ВНМ на отделните сектори от геодезиста Св. Бояджиев.

Скатът от надзаливната към заливната речни тераси е наричан от местното население Яладжика. Мястото, където проведех археологически проучвания през 2002 и 2003 г. се нарича “Емите” („ямите” – б.м.), вероятно поради останалите след ограбването на камъните от конструкцията изкопи и ями. Тук скатът е с дължина 250 м и денивелация от 23 м. В горната част на *Обект „Rusalina”*, при най-южният *сондаж „L”* при ВНМ на терена 104,03–103,85 м, каналът на акведукта е вкопан изцяло. Постепенно конструкцията му излиза над земята. При следващият към север *сондаж „K”* с ВНМ 102,91 м, отстоящ от *сондаж „L”* на 26 м, конструкцията на канала в по-голямата част вече се е издигала над античния терен. Същото установих и при разкриването на конструкцията при следващите на север *сондажи „H”, „G”, „F”*

и „Е”. И така до южната част на сондаж „А” с ВНМ 96,84 – 96,43 м, където канала преминава върху аркадата, пресичаща долината на р. Росица (Цървов 2002b, 189–197). Дължината ѝ е приблизително 2785 м. Разстоянието между сондажи „А” – „L” е 114,6 м, а денивелацията е 7,60 м. Наименованията на обектите и секторите са с обозначения на английски език, тъй като проучването на Западния акведукт е част от британско-български археологически проект.

Едно инфраструктурно съоръжение е променило топографията на ската в средата на ХХ в. През него в периода 1950–1954 г. е прокопан канал от напоителната системата на язовир „Александър Стамболийски”, разрушил част от конструкцията на аркадата. ВНМ при дъното му тук е 87,26 м, а мястото на пресичането е с координати N 43° 11' 18.18"; E 25° 27' 09.34".

Пак от тук преминават изградените през 70-те години на миналия век трасета на три високоволтови далекопровода от националната електропреносна система. При прочистването на 50-метровия сервитут на южния далекопровод, извършено с булдозер през 2001–2002 г., са разкрити части от конструкцията на аркадата, което стана повод за началото на разкопките на този обект.

Изграждането на преминаващият от запад път Русаля–Стамболово не е оказало съществена промяна на топографията на разглеждания сектор от ската.

Заливната тераса по десния бряг на р. Росица, която в интересуващия ни участък е с широчина 2475 м и ВНМ между 80,0 и 81,0 м, до пускането в експлоатация на язовир „Ал. Стамболийски” през 1954 г. често е била наводнявана от високите пролетни и есенни речни води. И сега на някои места в съседните ниви се наблюдава заблатяване от подпочвени води, просмукващи се от реката, въпреки корекциите на нейното корито. Трасето на аркадата на акведукта тук служи за естествена граница между землищата на селата Лесичери и Дичин. Това е ивица с ширина около 10 м, която е обрасла с храсти и дървета. От двете ѝ страни през 60-те г. са прокарани малки отводнителни канали, които за щастие не са унищожили запазените основи на водопреносното съоръжение. Днес от тук преминава двулинейният железен път София–Горна Оряховица. До трасето на ЖП №I е разкрит кей от конструкцията на аркадата (Цървов 2002а, 35; Цървов 2002с, 193) с координати N 43° 11' 42.17"; E 25° 27' 11.36".

Последните 275 м преди речното корито приличат на специално направена платформа с височина 3 м, която да пази конструкцията от високи води. Геоморфологическото проучване (Neumann 1997, 24–26)

показа, че „платформата” всъщност е естествено глинесто образуване между два речни меандъра, сега несъществуващи поради затлачване, като източният се нарича „Солнара”. Проектантите на акведукта съвсем удачно са използвали топографската даденост за изграждане на конструкцията, съчетавайки естествената защитеност с използване на варовикови блокове за кейовете, имащи контакт с течащи води. Околният терен до речния бряг е с ВНМ 78,0 м, а „платформата” е с ВНМ 79,5 м. Тук местността се нарича „Раклите”, вероятно поради видимите руини от конструкцията на аркадата, изградена от големи варовикови блокове, които живеещите в околните села са оприличавали с някакво воденично съоръжение. Междувпрочем този топоним е познат и от други места във великотърновския регион, където има останки от разрушени мостови конструкции (Марков 2004, 17). В тази част от трасето проведените археологически разкопки са обозначени като *Обект „Dichin”*. В *сондаж „А”* е разчистен кей, при който запазената част от суперструкцията дава представа за начина на оформяне на външния вид на конструкцията (Poulter 1999, 152, fig. 5). Той отстои на около 210 м от речното корито, а непосредствено до него се намира *сондаж „В”*, в който са проучени два кея (*В1; В2*). Същите са изградени по различен начин от всички споменавани до тук, от масивни каменни блокове, поради пряк контакт с речните води (Poulter 1999, 153). Част от блоковете са сполии, вземани от разрушени по-ранни монументални постройки. Върху някои от тях се наблюдават декоративни орнаменти – архитрав, цилиндричен крак и лъвска лапа. Това показва, че са с произход от отстоящия на 12 км Никополис ад Иструм или от разрушени гробници от околността. Теоретично най-ранната възможна дата за ползване на сполии е времето след нашествието на костобоките при Марк Аврелий. При констатираните напоследък големи разрушения в града (Vladkova 2002, 30, 31), може да се предполага, че е имало в наличност достатъчно строителни материали, удобни за преизползване.

При строителството на акведукта през античността главно корито на р. Росица е сегашния южен ръкав. В наши дни е широк около 6 м, дълбок 0,1–0,5 м и вече почти затлачен с наноси и блатна растителност, като протичащата през него вода е минимално количество. Съвременното корито на р. Росица е широко около 120 м по линията на аркадата на акведукта. През различни геоложки периоди то се е променяло, като същевременно са отлагани инертни материали. На въздушна снимка от 1947 г. днешното главно корито не се наблюдава (Обр. 4). То не е отбелязано и на ползваните картни планшети, които са отпечатани през 1976 г., което ми дава възможност да заключа, че се е формирало по-

Обр. 4 Аероснимка на с. Дичин и югозападната част на землището му (1947 г.)
Fig. 4 Aerial picture of the village of Dichin and the southwestern part of its territory (1947)

късно. Пак тук се е образувал обрасъл с гора остров с площ 4–5 декара, като причината за появата му вероятно са останките на аркадата на акведукта, зад които се задържат влачените от водите наноси. В старото корито и на острова са запазени (някои под вода) варовикови блокове без декорация от конструкцията на последния кей на левия бряг, който е имал досег с речните води. Между тях се наблюдава фрагмент от тухлена конструкция. Обичайно кейовете, имащи досег с течащите води се изграждат от каменни блокове при основите и от тухли, камъни и хоросан във височина. Днешното състояние представя топография, раз-

лична от това което се вижда на една фотография, правена през 1895 г. (Шкорпил 1905, Обр. CVI-1). Макар и с недобро качество, на нея се виждат високите речни води, които мият основите на три от кейовете (Обр. 5).

Новото корито е широко около 50 м. Течението е най-силно до левия бряг, където е и най-дълбоко. В коритото се открояват пет кея, от които четирите са в линия с посока север с отклонение от 10° към запад. Петият, попадащ почти изцяло на левия бряг и наричан в документацията *Обект „River Rositsa” – кей „5”*, бе проучван археологически през 2004 г.

Левият бряг е с височина от 3,25–3,50 м над нивото на водата и средна ВНМ 77,0 м. Тук местността се нарича „Долния соргун” (соргун – обрасло с върби място) и представлява заливна тераса, съставена от донесени от речните води чакъл и пясък. Най-горният пласт е съставен от песъчливо-глинеста почва със светложълт цвят. Последните години се обработва и засява с агрокултури. При внимателният ми оглед при 100% видимост (липса на растителност) не открих следи от конструкцията на акведукта.

На споменатата вече вертикална въздушна фотография от 1947 г., в същата местност се наблюдава линия, която има посоката на трасето от десния бряг, изместена на запад. Не е възможно обаче това да са следи от аркадата, тъй като изместването е с около 200 м от местоположението на сондаж „А” от *Обект „Dichin – west”*, където е разкрита конструк-

Обр. 5 Останки от кейовете на акведукта (1895 г.)
Fig. 5 Remains of the piers of the aqueduct (1895)

цията на акведукта. На това място понастоящем се намира изоставена заблатена кариера за добив на инертни материали (баластерна). Не се наблюдават следи и върху сателитни снимки.

След 480 м предполагаемата линия на трасето на акведукта достига старо речно корито, което сега представлява тресавище обрасло с растителност. Широчината му е около 20 м, като е практически непроходим участък. Непосредствено от северната страна се намира високия 15–16 м скат на надзаливната тераса, служещ за граница между местностите „Долния соргун” и „Лесичерския път” с ВНМ 93,61 м, измерена при конструкцията на акведукта с координати $N 43^{\circ}12'47.89''$; $E 25^{\circ}27'25.11''$. Обрасъл е с дървета и храсти. Наблюдават се много активни ерозионни процеси, които в рамките на няколко години променят вида му. Промените се дължат на подпочвените и изворните води, както и на състава на почвата – изветряли глини. Споменатата ерозия на ската е довела до унищожаване на участъка от трасето, където каналът е преминавал от аркадна мостова конструкция в такава, изградена в земята – сондаж „D”. Един обезличен, но компактен фрагмент от конструкцията с дължина 3,25 м открит свлечен в долната част на ската.

Геоморфологичната форма на местността „Лесичерския път” е надзаливна тераса с наклон към юг. При ръба на ската има ВНМ около 93,0 м, а при асфалтовия път Дичин–Лесичери около 102,50 м. Тук конструкцията на акведукта отново е вкопана частично и напълно в терена. На споменатата фотография от 1947 г. се наблюдава интересно обстоятелство – земеделски парцел с необичайна трапецовидна форма, за разлика от околните правоъгълни. Причината е именно конструкцията на канала на акведукта, която е била запазена до някаква степен във височина и служела за граница-синор. При започналата в края на 40-те години на XX в. интензивна механизизирана селскостопанска обработка на нивите тя е разрушена. Извадените голямо количество строителни материали са струпани на ръба на ската. При теренен обход на близката околност е открита битова керамика от III–IV в., както и варовикови архитектурни детайли – волута от капител, база за колона. Още в началото на проучването успяхме да проследим върху повърхността следи от акведукта по протежение на 176 м (Цървов 2001, 497; Цървов 2002а, 37). При последвалите археологически разкопки обекта е означен в документацията като „*Dichin – west*”. Направени са 10 сондажа („A”, „B”, „C”, „E”, „F”, „G”, „H”, „K”, „L” и „J”) до 450-я метър, като целта е проследяване на трасето. В осем от тях до 350-я метър се попадна на конструкцията. До там трасето на акведукта е с посока североизток и отклонение от 48° . Вероятно след това прави плавен завой към изток.

Също така категорично се установи, че вкопаването на конструкцията се е наложило поради увеличаващият се наклон на терена и за да бъде запазен гравитачния наклон на канала. Другата важна констатация е, че в даден момент от съществуването на акведукта се е наложило дублирането му с два тръбопровода (Обр. 6). Те са разположени от дясната му (условно южна) страна. По-нататък посоката им не съвпада с тази на зидания канал. Възможни са поне две причини за отклоняването към север на акведукта. Едната е вероятната необходимост от намаляване скоростта на водния поток след аркадата, а втората избягването на дълбок овраг с извор (сега чешма) в западната покрайнина на с. Дичин, около който сега са разположени стопанските сгради на местната земеделска кооперация.

На изток от оврага, вече в чертите на с. Дичин, конструкцията на акведукта минава по самия ръб на ската. Ерозионните процеси са нанесли сериозни поражения на конфигурацията му. Няколко отделни обезличени фрагмента с дължина от 2–3 м се намират в този свлачищен район. Тук все още е запазен известният отдавна и публикуван сектор от акведукта (Обр. 7) с координати N 43° 12' 52.42"; E 25° 28' 21.41" (Цончев 1931/4, 140; Biernacka-Lubanska 1973, 109, fig. 132, 133; Църов 2002a, 37). При дъното на покрития с хидрофобна обмазка канал е фиксирана ВНМ 93,34 м. На 30 януари 2003 г. се активира свлачище, отстоящо на

Обр. 6 Каналът на акведукта с дублиращите тръбопровода
Fig. 6 The canal of the aqueduct with the duplicate pipelines

21 м източно от споменатия сектор. Отнесената част от улицата разкри напълно запазен сектор с дължина 8 м от подземната конструкция на акведукта. На практика здравата структура на римското съоръжение предотврати разрастването на свлачището. Използвах възможността да извърша наблюдения относно технологичните процеси при изграждането на акведукта. Обилните дъждове през лятото на 2005 г. предизвикаха три нови свлачища. За съжаление сега са затрупани от нерегламентирано сметище. Трасето в източна посока е вкопано и попада под частни парцели в южната част на селото. Последователността им представям от запад към изток по кадастралния план на с. Дичин от 1926 г., като уточняването е извършено от краеведа И. Кръстев (Харитонов, Кръстев, Лефтеров 1991, 21-22):

- квартал (кв.) 19, парцел (пар.) VII, планоснимачен номер (п. н.) 262;
- кв. 20, пар. V, п. н. 212;
- улица;
- кв. 20, пар. III, п. н. 206;
- кв. 21, пар. VI, п. н. 203;
- кв. 21, пар. V, п. н. 204;
- кв. 21, пар. IV, п. н. 205;

Обр. 7 Каналът на акведукта в с. Дичин
Fig. 7 The canal of the aqueduct in the village of Dichin

- овраг;
- кв. 27, пар. I, п. н. 167;
- кв. 27, пар. II, п. н. 166;
- кв. 28, пар. III, п. н. 165;
- кв. 28, пар. I, п. н. 127;
- кв. 28, пар. II, п. н. 128;
- кв. 32, пар. XII, п. н. 130;
- кв. 32, пар. VIII, п. н. 111;
- кв. 32, пар. VI, п. н. 109;
- площада пред старото кметство и улицата (пътя за с. Русаля);
- кв. 84а, пар. I, п. н. 71;
- кв. 84а, пар. II, п. н. 72;
- кв. 84а, пар. III, п. н. 73;
- кв. 84а, пар. VI, п. н. 76;
- кв. 84а, пар. VI, п. н. 81;
- улица и площад със стълб, забит в акведукта;
- кв. 80, пар. III, п. н. 42;
- кв. 80, пар. II, п. н. 43;
- кв. 80, пар. I, п. н. 39;
- улица и площадче;
- кв. 79, пар. I, п. н. 35;
- улица;
- кв. 77, пар. III, п. н. 29;
- кв. 77, пар. V, п. н. 30;
- кв. 77, пар. VI, п. н. 31;
- улица;
- кв. 76, пар. II, п. н. 11;
- кв. 76, пар. V, п. н. 537;
- улица;
- ниви.

В границите на селото е дълбокият дол „Урвата”, през който протича малко дере. Вероятно водопроводът с лек завой го е заобикалял от север, тъй като едва ли е оправдано строителството на скъпо мостово съоръжение на това място. От последният *сондаж „J”* до източния край на с. Дичин секторът от акведукта е с приблизителна дължина 2200 м.

На изток от с. Дичин трасето преминава в землището на с. Водолей, община Велико Търново, както и в регулацията му. Не е установено как е преодолявана широката около 150 м депресия с дерето над селската чешма. След нея преминава под частни парцели, правейки поне два завоя. Този сектор не е изследван детайлно. През пролетта на 2003 г. ми

бе съобщено за дълбока дупка в обработваемите площи на изток от селото. Огледът показва наличието на правилен вертикален отвор с диаметър 0,3 м, чиято направа остава загадка. Няколко месеца по-късно вече не съществуваше. Същият отстоеше на приблизително 16 м източно от настилката на пътя към гробищата и на 11 м от асфалтовата настилка на пътя към с. Ресен. Теренът на това място има ВНМ 95,0 м и координати N 43° 12' 53.92"; E 25° 31' 13.29". Посредством завързано за връв фенерче установих, че дълбочината му е 4,6 м, като се достига до конструкция, в която има спокойна вода. Предполагам, че това е акведукта, който в тази част е на около 3,0 м под земята, а вероятно сводът му е разрушен. Дължината на този участък е приблизително 2900 м. Допускам, че посоката му през местността „Горния бряг” е успоредна с тази на пътя към ресенския квартал Малък Ресен. Споменаваната от Цончев изправена колона (Цончев 1931/4, 140) би била добър ориентир, ако бе запазена на място. За съжаление, през 50-те години на миналия век е изнесена в канавката край пътя, където в началото на 90-те все още можеше да се види. Сегашното ѝ местонахождение е неизвестно. Посоченият автор описва трасето на акведукта, преминаващо северно от могилиците. Моите наблюдения ми дават основание да смятам, че трасето минава на около 300 м южно от могилиците, близо до ръба на надзаливната тераса.

При изграждането на газопроводно отклонение за Велико Търново през 2004 г. в споменатата местност в землището на с. Ресен, трасето на акведукта е пресечено северно от пътя. Теренът има ВНМ 90,0 м. Неспазването на законовите разпоредби от страна на строителите доведе до пропускане на възможността за проучване и документиране на обекта в този участък.

Преодоляването на поредната депресия, през която протича р. Бара в района на днешния квартал Малък Ресен, вероятно се е осъществявало чрез аркада. Приемам такова конструктивно решение, тъй като при вариант със заобикаляне към север по хоризонтала, трасето би се удължило с 3–4 км. Към момента не са локализирали следи от конструкцията, каквито са наблюдавани в миналото (Цончев 1931/34, 140, 141). Строителство на рибарници и производствени халета обаче е променило ландшафта. Надеждата, че проучваната в през м. юли 2009 г. конструкция в района на кръстовището в кв. Малък Ресен ще е част от акведукта не се оправда. Оказа се, че разкритото водно съоръжение е колектор (*cloaca*) за отпадъчни води на близка вила рустика. Дължината на поредния участък е приблизително 3000 м.

Само най-общо идентифицирах мястото на видимия в началото на ХХ в. сектор от акведукта, отстоящ източно от Малък Ресен, върху

Обр. 8 Каналът на акведукта в м. Могилите
Fig. 8 The canal of the aqueduct in the locality of Mogilite

Обр. 9 Аероснимка на терена западно от Никополис ад Иструм, с последните 1000 м от трасето на акведукта (1943 г.)
Fig. 9 Aerial picture of the terrain west of Nikopolis ad Istrum, with the last 1000 m of the bed of the aqueduct (1943)

който е построен пътя за с. Никюп, община Велико Търново (Цончев 1931/4, 141). Асфалтовото покритие прави невъзможно изследването му в наши дни. Старият път се е изкачвал от заливната към надзаливната речни тераси по един сега частично запазен дол, оставащ непосредствено след кръстовището в ляво от шосето за с. Никюп.

Трасето на конструкцията в посока изток е изградено под земята, тъй като върху терена не се наблюдават следи, въпреки многократните ми обходи през различни сезони. Вероятната му посока е с няколко градуса към североизток, преминавайки през местност с лек наклон от север към юг. На 4 април 2009 г. в местността Могилите попаднах на частично разкрит малък сектор от канала на акведукта, на границата между землищата на селата Ресен и Никюп, с координати N 43°13'01.47"; E 25°35'31.02". Дължината на този участък е 2900 м. През м. юли се осъществи археологическо проучване – *Обект „Mogilite”*, което даде интересни резултати (Обр. 8). Тук акведуктът е ориентиран най-общо запад-изток, на 82° измерено с компас. На една вертикална въздушна фотография от 1943 г. (Иванов, Иванов 1994, 14, Обр. 5) мястото на изследвания сектор не се откроява. На фотоса обаче се наблюдава земен път, минаващ вероятно непосредствено върху конструкцията, тъй като е съвсем възможно тя да е достигана с плуговете на земеделците, обработващи нивите (Обр. 9).

В западна посока от сектора трасето бе проследено по протежение на 182 м. Това е ширината на изораната част от земеделската нива през м. август 2009 г. Проследяването се извърши по видимите на повърхността следи от хоросан и камъни с хоросан, наблюдавани през няколко метра. Те са извадени на повърхността поради достигането им от ножовете на плуга на тежкия трактор, тъй като тук конструкцията е на 0,35 – 0,40 м дълбочина под сегашният терен. Видимо е отклонението му към юг, което може да се обясни с естествения наклон на терена. В източна посока на този етап на проучване линията не може да се проследи, поради неразораната нива.

Следвайки извивките на терена, на около 320 м вероятното трасе би следвало да прави два завоя – първият към север, а вторият към изток. Това е необходимо поради промяната на посоката на наклона. Теренът тук вече е с лек наклон към изток. Върху тази надзаливна речна тераса са разположени градските квартали на Никополис ад Иструм. Отчетливо се наблюдават 843,7 м от трасето върху споменатата снимка от 1943 г. Със сигурност последните 577,0 м са аркадна конструкция с денивелация в двата края от 1,7 м при ВНМ съответно 85,0 м и 83,3 м. Акведукта достига своя край при градският резервоар (*castellum aquae*) с координати N 43°13'04.01"; E 25°36'22.18", видът на който през последните 140 години е почти непроменен (Обр. 10).

Дължината на трасето на акведукта е приблизително 22–22,5 км. Тук следва да отбележа, че измерването е направено по карта, а не на терена. Причината е лесна за обяснение – по-голямата част от канала

Обр. 10 Градският резервоар (вляво) (по Kanitz, 1871)
Fig. 10 The town reservoir (to the left) (by Kanitz, 1871)

е под земята, което го прави невъзможен за проследяване и до някаква степен линията му е хипотетична. В участъците, където е над повърхността, той е разрушен за преизползване на материалите в други строени. Пример за това са градежите в късноантичното укрепено селище „Градището” край с. Дичин (Poulter 1999, fig. 16-18; Poulter 2002, 18, fig. 8, 9). Възможната грешка в дължината едва ли е повече от 0,5 км, което е напълно допустимо и почти не влияе при изчисляване на хидравличните параметри на съоръжението.

ЛИТЕРАТУРА:

Берон, Даалиев, Жалов 2009: П. Берон, Т. Даалиев, А. Жалов. Пещери и спелеология в България. С., 2009.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. I. С., 1994.

Марков 2004: И. Марков. Нестихващ огън. История на колибарския тревненски и килифарски предбалкан 1185–1876. Русе, 2004.

Стефанов 1930–31: С. Стефанов. 1930–31. Римските водопроводи на Novae. – Известия на българския археологически институт, VI, 265–279.

Харитонов, Кръстев, Лефтеров 1991: Х. Харитонов, И. Кръстев, П. Лефтеров. Село Дичин. В. Търново, 1991.

- Цончев 1931/34:** Д. Цончев. Водопроводите на ΝΕΙΚΟΠΟΛΙΣ ΠΡΟΣ ΙΣΤΡΟΝ. – Годишник на пловдивската народна библиотека с музей, 1931/1934, 131–148.
- Цървов 1996:** И. Цървов. Дикилиташ – Стълбо – Марков камък – Лесичерски стълб. Един хероон? – В: Юбилеен сборник „30 години Великотърновски клон на Съюза на учените в България”. Кн. I. В. Търново, 1996, 111–118.
- Цървов 2001:** И. Цървов. Нови данни за западния акведукт на Никополис ад Иструм. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения “Професор Иван Гълъбов”. В. Търново, 2001, 495–502.
- Цървов 2002а:** И. Цървов. Западният акведукт на Никополис ад Иструм – 70 години по-късно. – In: *The Roman and Late Roman City*. Sofia, 2002, 35–44.
- Цървов 2002б:** И. Цървов. Западният акведукт на Никополис ад Иструм: аркадата в долината на Росица. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII–XVIII, 2002, 189–198.
- Цървов 2002с:** И. Цървов. *Nicopolis ad Istrum – 2001*. Сектор 6–акведукт. – Археологически открития и разкопки през 2001 г., С., 2002.
- Шкорпил 1905:** К. Шкорпил. Абоба – Плиска. – Известия Рускаго археологического института в Константинополе, X, 1905, албум.
- Atanasova 1980:** J. La conduite d'eau de la ville de Ratiaria. – *Ratiarensia*, 1980.
- Biernacka-Lubanska 1973:** M. Biernacka-Lubanska. *Wodociągi rzymskie i wczesnobizantyjskie z obszaru Mezji Dolnej i polnocnej Tracji*. Wrocław, 1973,
- Hodge 2005:** A.T.Hodge. *Roman Aqueducts and Water Supply*. London, 2005.
- Kanitz 1882:** F. Kanitz. *Donau–Bulgarien und der Balkan*. I. Leipzig, 1882.
- Neumann 1997:** H. Neumann. *Geomorphic Investigations at the Settlement Hill at Gradishteto in the Floodplain of the River Rositsa*. – A Bulgarian/British Programme “The City and Village in the Roman and Late Roman Empire: Nicopolis ad Istrum and Village in its Territory. Report on the Second Season of Field-work 1997. Nottingham, 1997.
- Plin. Epist.:** C. Plinius Caecilius Secundus. *Epistulae*.
- Poulter 1999:** A. Poulter, *The Transition to Late Antiquity on the Lower Danube: an Interim Report (1996–8)*. – *The Antiquaries Journal*, Vol. 79, 1999.
- Poulter 2002:** A. Poulter. *From City to Fortress and from Town to Country: 15 Years of Anglo-Bulgarian Collaboration*. – In: *The Roman and Late Roman City*. Sofia, 2002, 14–29.
- Tsarov 2007:** I. Tsarov. *Water supply in the Legionary Camps Oescus, Novae and Durostorum (Moesia Inferior)*. – In: *The Lower Danube in Antiquity*. Sofia, 2007, 217–226.
- Vladkova 2002:** P. Vladkova. *The Earliest Nicopolis ad Istrum*. – In: *The Roman and Late Roman City*. Sofia, 2002, 30–34.
- Walker 1987:** S. Walker. *Roman Nymphaea in the Greek World*. – In: *The Society of Antiquaries Occasional Papers*. London, 1987, 60–71.

THE WESTERN AQUEDUCT OF NICOPOLIS AD ISTRUM (MOEZIA INFERIOR): ROAD BED TOPOGRAPHY

Ivan Tsarov

(résumé)

The construction of the Western Aqueduct of Nicopolis ad Istrum started during the rule of Trajanus (98–117). Most probably the construction of the expensive works, from an engineering point of view, took years on end and it was completed during the rule of Hadrianus (117–138).

The entire road bed runs in the valley of the lower course of the Rossitsa River. The aqueduct begins in the south parts of the village of Moussina, Pavlikeni municipality, where there is a Karst cave of the same name having the following coordinates: N 43°09'04.00"; E 25°25'39.32". The aqueduct ends at the city reservoir (*castellum aquae*) having the following coordinates: N 43°13'04.01"; E 25°36'22.18". The length between these two points of the facility is approximately 22–22,5 km. It has to be noted that the measurements were taken on the map, not in the field. The reason is easy to understand – most of the canal is underground which makes it impossible to trace and the course of its bed is to some extent hypothetical.

В памет на Марко Цочев

ЕДНА „ИЗЧЕЗНАЛА” МОНЕТНА НАХОДКА ОТ ВЕЛИКОТЪРНОВСКО: РОДИНА 1964 (IGCH, NO. 679)¹

Евгени Паунов

През есента на 1964 г. при обработка на кооперативна земя в местността „Дерменя” край село Родина, Великотърновско, е била открита колективна находка от сребърни монети. Никой не знае вече колко точно е бил броят им, но Б. Султов уведоми Т. Герасимов, че са били над 80, от които музея във Велико Търново придобил 55 (всъщност 54)² монети (Герасимов 1966, 213). Това са 5 тетрадрахми на Маронея и 49 римски републикански денари, заведени надлежно в инвентарната книга на музея под №№2169–2214. Досега никога те не са били каталожно определени и обнародвани³. Същата кратка информация за находката от Родина е предоставена от Т. Герасимов и влязла в *“Инвентара на гръцките монетни съкровища”* (IGCH, no. 679) и други международни издания (Schönert–Geiss 1987, 104–105). За съжаление, съдбата на монетите от Родина е твърде нерадостна – те споделят участието на няколко други големи музейни колекции в България, ограбени през последните десетина години. След неколkokратно установени кражби (1969 и 1971) на единични монети от експозицията на музея, останалата, запазена част от находката от Родина не е надживяла големия обир на РИМ – Велико Търново през януари 2006 г. Днес, макар и напълно загубени за нумизматичния фонд, научната информация за монетите от Родина е спасена, благодарение на описите в инвентарната книга и няколко съхранени снимки, и може да бъде сполучливо анализирана. Такава е именно целта на автора на тези редове.

Село Родина (бивше Тантури до 1950 г.) е малко населено място в община Златарица. Разположено е на 20 км югоизточно от В. Търново, в живописна равнинна местност в полите на Еленския предбалкан на Централна Стара планина, край река Златарица (приток на р. Веселина

и Лафеджа, а оттам на Янтра). Както се забелязва, името на реката и града (Узунов 2006) произхожда от добиването на златоносен пясък, което несъмнено е известно още от древността.

В региона на Златарица са засвидетелствани следи от активно обитаване от праисторията до ново време (Султов, Цочев 1979, 32–41; Султов и др. 1984, 21–23).

Тракийски селища от желязната епоха са известни западно от с. Добри дял, и североизточно от с. Джулюница. Все от този регион, малко по на юг – край с. Големаните е и богатото тракийско погребение от края на V в. пр. Хр. (Църков 2008, 12). Недалеч от Родина, южно от село Мерданя е открит бронзов шлем от III в. пр. Хр. (Църков 1994, 101; Димитров 2002, 181–185). Поради липса на конкретни археологически проучвания обаче няма данни за поселения и конкретни археологически находки от II–I в. пр. Хр.

Край село Родина и в самата местност “Дерменя” са регистрирани поселения с подемен материал от IV–VI в. и XII–XIV век⁴. Находка с над 73 провинциални римски бронзови монети от III в. (от Септимий Север до Филип Араб) е била намерена в близост до „локализирано тракийско селище” (Gerov 1977, 159, no. 129; Цочев 1995, 87–99).

Както стана дума по-горе, находката от Родина е със смесен характер – състои се от два номинала – елинистически тетрадрахми и републикански денари.

Тетрадрахмите

И петте тетрадрахми от находката са отсечени в антична Мароня на егейския бряг, през последния автономен период от монетосеченето на града, традиционно датиран в 189/8–49/5 г. (Head 1911, 251, fig. 158; Шьонерт–Гайс 1982, 7–8; Schönert–Geiss 1987, 64–75). Всичките са от типа:

Лице: Глава на младия Дионис с бръшлянов венец и тения надясно.

Опако: ΔΙΟΝΥΣΟΥ / ΣΩΤΗΡΟΣ / ΜΑΡΩΝΙΤΩΝ. Дионис гол, прав наляво, държи грозд в дясната ръка, и две високи лозови пръчки (нартек) в лявата, хламида праметната през лакътя. Встрани в празните полета – магистратски монограми.

Две от тетрадрахмите (кат. №№50 и 51) са маркирани с монограми [Ϝ ⊙] (тип Schönert–Geiss 1987, №1099–1107; SNG Oxford, №3628), други две с монограми [Ϝ Ϝ] (Schönert–Geiss 1987, №1146–1169), а последната (№54) – е с монограми [Ϝ Ϝ] (Schönert–Geiss 1987, №1076–1081; SNG Oxford, №3622).

Всъщност, макар и с очевиден елинистически дизайн, гръцки легенди и тегловен стандарт, фактически монетосеченето на Маро-

нея (както и на Тасос в този период – вж. Reinach 1911, 356–360) е било организирано от Римската република, в чийто владение града се намирал след 185/184 г. пр. Хр. (Шьонерт–Гайс 1982, 8). Веднага след разгрома на Македонското царство, в 167 г. пр. Хр. Мароней (заедно с Енос) били обещани от Рим като лично владение на бъдещия пергамски цар Атал II Филаделф (160–138), но скоро след това решението било анулирано от Сената и двата града – обявени за свободни (Полибий, xxx, 3; Диодор, xxxi, 8.8; Ливий, xlv, 29).

Много вероятно сребърното монетосечене на Мароней да е преустановено от римската администрация още към 85–75 г. пр. Хр., както вече е предположено в литературата (De Callataŭ 1991, 213–226; Прокопов 2002, 20). Самата Ед. Шьонерт–Гайс, изследователка на Мароней, приема за долна граница на сребърните серии интервала 88–79 г. пр. Хр. (Шьонерт–Гайс 1982, 7).

Денарите

Републиканските монети в находката, първоначално записани в музея са били общо 49 броя. Ако се доверим на посочената от Т. Герасимов цифра за оригиналния обем на находката от Родина е бил около 80 монети (Герасимов 1966, 213), тогава това е най-вероятно ~68% от обема ѝ (при запазено съотношение ~1:10 за тетрадрахми: денари).

Денарите са отсечени от името на тридесетина римски монетни

Обр. 1. Анонимен републикански денар, 189–180 г. пр. Хр. (кат. № 1).

Fig. 1. Anonymous republican denarius, 189–180 BC (Rodina hoard, cat. no 1).

Обр. 2. Денар на Сп. Papirius Carbo, 121 г. пр. Хр. (кат. № 10).

Fig. 2. Denarius of Cn. Papirius Carbo, 121 BC (Rodina hoard, cat. no 10).

Обр. 3. Денар на L. Flaminius Chilo, 109–108 г. пр. Хр. (кат. № 18).

Fig. 3. Denarius of L. Flaminius Chilo, 109–108 BC (Rodina hoard, cat. no 18).

Обр. 4. Денар на L. Sentius C.f., 101 г. пр. Хр. (кат. № 24).

Fig. 4. Denarius of L. Sentius C.f., 101 BC (Rodina hoard, cat. no 24).

Обр. 5. Денар – нечетлив, деформиран, края на II в. пр.Хр. (кат. № 25).

Fig. 5. Denarius – unidentified, deformed, end of II c. BC (Rodina hoard, cat. no 25).

Обр. 6. Денар на С. Licinius L.f. Macer, 85 г. пр. Хр. (кат. № 37).

Fig. 6. Denarius of C. Licinius L.f. Macer, 85 BC (Rodina hoard, cat. no 37).

Обр. 7. Денар на С. Claudius Pulcher, 110–109 г. пр. Хр., от Търновско (РИМ–ВТ, инв. № 2043).

Fig. 7. Denarius of C. Claudius Pulcher, 110–109 BC, Veliko Tarnovo region (RMH–VT, inv. no 2043).

магистрати в интервала II–средата на I в. пр. Хр. Както и в другите находки от Тракия, те са разнообразни и включват стандартни типове за периода. Сравнително рядък тип е монетата (кат. №45) на магистрата L. Rustius от 76 г. пр. Хр. (Crawford 1974, no. 389/1), тя се среща едва още 4 пъти в находките от Тракия.

Най-ранните денари са два – анонимни серии на монетарницата в Рим, без допълнителен символ или обозначен магистрат, отсечени в периода 189–180 г. пр. Хр. (Crawford 1974, no. 139/1).

Всички представени денари са били отсечени в главната монетарница на Републиката в Рим. Изключение прави само №40 – издание на военновременна монетно ателие в Северна Италия за армията на Л. Корнелий Сула под командването на Q. Caecilius Metellus Pius, 81 г. пр. Хр. (Crawford 1974, no. 374/1).

Хронологическото разпределение на денарите от Родина показва няколко ясни тенденции и върхове при натрупването (Обр. 10). Това е сравнително ранна находка, като композицията на денарите е ”архаична” според профила си (т.е. преобладават по-ранните емисии). Най-близки по вътрешно разпределение са находките с републикански денари от с. Бели брег, Монтанско (Герасимов 1966, 211; IRRCHBulg, no. 5), от Койнаре I, Врачанско (Герасимов 1964,

242; Герасимов 1965, 248; IGCH, 687; IRRCHBulg, no. 110), както и Рабишко езеро/Магурата, Видинско (IRRCNBulg, no 55).

От находките извън тракийските земи сходни по съдържание и дата на укриване са три съкровища от съседна Румъния:

- Vaziaş (Lunca Deal), на Железни врата (Crawford 1969, no. 293; Lockyear 2007, no. 219)
- Stăncuța, край Браила (Crawford 1969, no. 331; IGCH, 662; Lockyear 2007, no. 221), и
- Licuriciu, край Александрия (Crawford 1969, no. 332; Lockyear 2007, no. 223).

Според запазената част от съкровището от Родина, последната по дата на отсичане монета е денар на L. Aemilius Lepidus Paullus от 62 г. пр. Хр. (Crawford 1974, no. 415/1). Това е и момента, скоро след който трябва да се търси неговото укриване/загубване в полите на Стара планина.

Не много по-късна крайна дата има и находката от с. Батин, Русенско, открита край устието на Янтра (Станчев 1988, 43–47; IRRCHBulg, no. 100). Сред запазените 54 (от ~200) денара най-късните са на магистрата Q. Iunius Caerius Brutus, от 54 г. (Crawford 1974, no. 433/1).

От находката край Родина интерес представляват две монети, които имат доста странен външен вид – деформирани, със следи от припой, а едната – направо е разкъсана (инв. №2181а–б, Обр. 4–5). Това са денари от края на II в. пр. Хр., като само единият е четлив – с името на магистрата L. Sentius C. f., сечен в 101 г. пр. Хр. Те вероятно са били припоени един към друг (за копче или накит?), което несъмнено е било извършено по-късно и вероятно е местна, тракийска преупотреба на монетите.

В земите на древна Тракия общо 34 монетни съкровища съдържат републикански денари смесени с елинистически типове, от Север-

Обр. 8. Денар на Aurelius Rufus, 144 г. пр. Хр., от с. Ресен (РИМ–ВТ, инв. № 1326).

Fig. 8. Denarius of Aurelius Rufus, 144 BC, village of Resen (RMH–VT, inv. no 1326).

Обр. 9. Денар на C. Iulius Caesar, 49–48 г. пр. Хр., от с. Ресен (РИМ–ВТ, инв. № 1327).

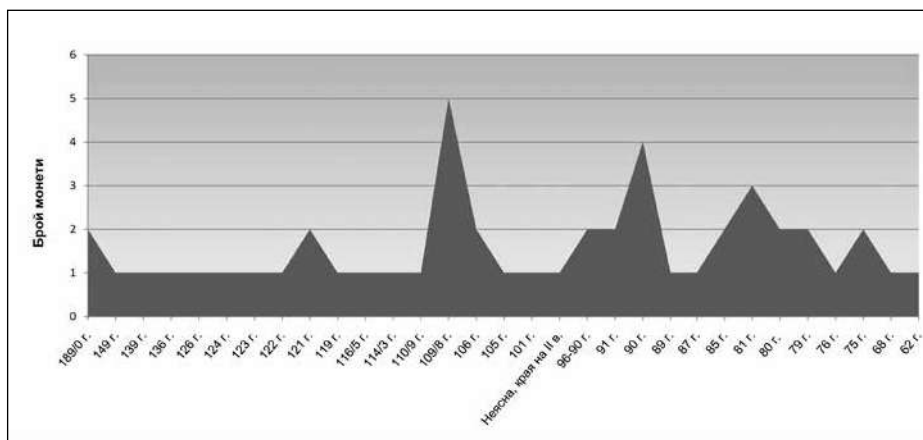
Fig. 9. Denarius of C. Iulius Caesar, 49–48 BC, village of Resen (RMH–VT, inv. no 1327).

на България са едва 13 (Тодоров 1992, 67; IRRCHBulg, no. 100–132). Смесването им не е неочаквано, а показва паралелната циркулация на различни номинали и постепенното навлизане и установяване на републиканската валута – *денарът* на тракийските пазари след ~90–80 г. пр. Хр. (Прокопов 1997, 5–19; Prokоров 2000, 386; IRRCHBulg, 89–91). Както е известно, разменният курс на двата номинала обикновено е бил фиксиран при съотношение 1 тетрадрахма за 4 римски денара.

Като местонамиране и дата монетното съкровище от Родина има най-близък паралел находката от съседното село Миндя (Герасимов 1962, 231; IGCH, no. 664). Едва наскоро обнародвана в известната си част, струва си накратко да припомним състава ѝ (Karayotov 1994, 119, no. 27; подробно у Русева 2005, 15–23):

- тетрадрахми „Александов” тип – постумни: 4, от тях:
 - издание на Одесос (монограм KOI): 1
 - издание на Месамбрия: 3 (отсечени с един и същ лицев печат)
- тетрадрахма от „тасоски тип”: 1
- варварски имитации на Тасоски тетрадрахми: 3 (препечатки)
- републикански денар: 1 – на магистрата L. Cassius Longinus, 60 г. (Crawford 1974, no. 413/1).

Всъщност няма абсолютно нищо „енигматично” у републиканския денар от Миндя, така изненадващо объркал издателката на находката Б. Русева (Русева 2005, 20). Тъкмо напротив, той е единствената сигурна отправна точка за абсолютната датировка на съкровището, съставено видимо от поне три монетни емисии, които са трудно и широко датира-

Обр. 10. Графика на хронологическото разпределение на денарите от КН Родина.

Fig. 10. Graphic of chronological distribution of denarii in Rodina hoard.

ни късно-елинистически тетрадрахми. Видимо двете съкровища, намерени само на ~8 км едно от друго, образуват заедно един общ хоризонт на укриване – а именно към 63–62 г. пр. Хр.

Като състав пък Родина'1964 е най-близка с находката от недалечното село Камен (бивше Теодосиево), край Стражица, пак в Търновско (IGCH, no. 680). От него са известни само 4 монети, някога част от частната колекция на Н. Стателов – 2 републикански денара (неуточнени) и отново – 2 тетрадрахми на Маронея (Герасимов 1959, 361).

От същия хронологически хоризонт е и находката от с. Върбица (бивше Влашица), край Долна Оряховица, публикувана още от Г. Кацарова (Кацарова 1962, 17–30; IGCH, no. 529). Тя е съдържала обаче само тетрадрахми: – 35 на Маронея, 3 оригинални на Тасос, 6 от „тасоски” тип и 2 груби тасоски имитации (последно у Прокопов 2002, 18–23). Тетрадрахмите на Маронея се срещат общо в 5 находки от Търновския регион, но само в две те са смесени с републикански денари.

Находката от Родина показва, че тетрадрахмите на Маронея продължават да циркулират редовно на тракийските пазари до края на 60-те години на I век пр. Хр. Това се потвърждава и от няколко още по-късни находки от южна Тракия, например сборното съкровище от Болярино, Пловдивско, което се датира след 48 г. пр. Хр. (IGCH, no. 975; De Callataŭ, Prokorov 1995, 11–12).

Таблица 1. Монетните съкровища от долината на Янтра, II–I в. пр. Хр. (подредени според обема на находките)

№	колективна находка	област	библиография	дата на укриване	общ брой монети	единици сребро ⁵
1.	Горна Оряховица 1939	ВТ	IGCH 521	~120–100 г.	355 тетр.	1420
2.	Новград 1958	Русе	IGCH 487; Прокопов 1994, 12, 27	~100–90 г.	110 тетр.	440
3.	Недан 1964	ВТ	IGCH 531	~120–100 г.	103 тетр.	408
4.	Крушево 1959	Габрово	IGCH 485	~120–100 г.	70 тетр.	280
5.	Хотница 1961	ВТ	IGCH 525	~90–70 г.	63+ тетр.	252+

6.	Върбица (Влашица) 1934	ВТ	IGCH 529	~80–70 г.	59 тетр.	236
7. 1.	Батин 1974	Русе	Станчев 1988; IRRCHVg 100	54/50 г.	1 тетр. 200+ ден.	204+
8.	Върбовка 1935	ВТ	IGCH 530	~120–80 г.	47+ тетр.	188+
9.	Свищов 1958	ВТ	IGCH 493	~120–100 г.	40 тетр.	160
10.	Красно градище 1954	ВТ	IGCH 486	~120–100 г.	37 тетр.	148
11.	Самоводене 1933	ВТ	IGCH 522	~100–80 г.	25 тетр. 50 АЕ	100+
12. 1.	Родина 1964	ВТ	IGCH 679	62/60 г.	5+ тетр. 49+ ден.	69+
13.	Миндя 1959	ВТ	IGCH 664	~60 г.	9 тетр. 1 ден.	37
14.	Лясковец 199.?	ВТ	Prokopov 2006, no. 161	~120–80 г.	8+ тетр.	32+
15.	Кормянско 1977/8	Габрово	Юрукова, 1979, 60	~120–90 г.?	7 тетр.	28
16. 1.	Камен 1957	ВТ	IGCH 680		2+ тетр. 2+ ден.	10+
17.	Долна Златица 1962	Търговище	IGCH 904	~120–80 г.	? тетр.	неизвестно

Смесеният състав и на трите споменати по-горе монетни находки от Търновско подсказва и същината на този регион през късно-елинистическата епоха. Отдавна поречието на река Янтра е възприемано от изследователите като преходна, гранична зона на монетната циркулация в северна Тракия през II–I век пр. Хр. (Юрукова 1963, 42; Тодоров 1992, 70–71; Prokopov 2000, 382–383; Прокопов 2005, 33–36). Последвалото навлизане и установяване на римската имперска власт по Долния Дунав повтаря в голяма степен тази географска особеност. Не случайно долината на Iatrus/Янтра станала източна граница на единната провинция Мизия при управлението на Клавдий (или Нерон?), когато бил основан и легионния лагер *Novae* (Dyczek et al. 2008, 25).

Досега известните данни за единични монети на Римската република от района на Търновско са сравнително оскъдни. Те са сумирани в по-долната таблица:

Таблица 2. Единични римски републикански денари от РИМ – Велико Търново

№	Денар – магистрат	Дата	Crawford, RRC, №	Тегло /гр./	Местонамиране	Инв. №/източник	Брой
1.	Aurelius Rufus	144 г.	221/1	3,33	с. Ресен, 1960 г.	инв. №1326	1
2.	L. Antestius Graculus	136 г.	238/1	3,02	Търновско, <1956 г.	инв. №310	1
3.	Ti. Minucius C.f. Augurinus	134 г.	243/1	3,41	Павликени, разкопки 1975 г.	инв. №3390 Цочев 1998, 109, №1	1
4.	M. Aburius M. f. Geminus	132 г.	250/1	4,47	Търновско, <1956 г.	инв. №483	1
5.	Неопределен, РОМА	~190–110 г.	/?/	3,05	Търновско, <1956 г.	инв. №357	1
6.	C. Claudius Pulcher	110/109 г.	300/1	3,59	В. Търново / Търновско, 1963 г.	инв. №2043	1
7.	L. Appuleius Saturninus	104 г.	317/3b	3,27	с. Бутово, разкопки 1969 г.	инв. №3362, Цочев 1998, 125, №1	1
8.	D. Iunius Silanus	91 г.	337/3	3,78	Търновско, 1987 г.	инв. №3612	1
9.	Анонимен – за Gargonius, Ogulnius et Vergilius	86 г.	350A/2	3,10	неизвестно, 2009 г.	инв. №4761	1
10.	Q. Antonius Balbus	83/82 г.	364/1	3,80	Търновско, <1959 г.	инв. №622	1

11.	L. Corn. Sulla Imp / L. Manlius Torquatus	82 г.	371/1	3,72	Търновско, <1959 г.	инв. №620	1
12.	P. Crepusius	82 г.	361/1с	3,95	Търновско, <1959 г.	инв. №473	1
13.	L. Procilius L.f.	80 г.	379/1	---	с. Хотница?	Читалищна сбирка – Хотница, инв. №1	1
14.	L. Farsuleius Mensor	75 г.	392/1а	3,43	Търновско, <1959 г.	инв. №579	1
15.	L. Axsius L.f. Naso	71 г.	400/1а		Търновско, <1959 г.	инв. №621	1
16.	Г. Юлий Цезар	49/48 г.	443/1	3,38	с. Ресен, 1960 г.	инв. №1327	1
17.	Марк Антоний – (LEG нечетлив)	32/31 г.	544/ ?	2,91	Nicopolis ad Istrum – Термоперипатос, разкопки 1988 г.	инв. №3976	1
18.	Марк Антоний – (LEG IV)	32/31 г.	544/17	---	с. Хотница ?	Читалищна сбирка – Хотница, инв. №2	1
19.	Марк Антоний – (LEG XV)	32/31 г.	544/30	---	с. Хотница ?	Читалищна сбирка – Хотница, инв. №3	1
20.	Марк Антоний – (LEG нечетлив)	32/31 г.	544/ ?	3,26	Търновско, <1956 г.	инв. №355	1
21.	Марк Антоний – (LEG IV)	32/31 г.	544/17	3,18	Търновско, <1956 г.	инв. №359	1
22.	Марк Антоний – (LEG VI)	32/31 г.	544/19	3,36	Търновско, <1956 г.	инв. №360	1

23.	Марк Антоний – (LEG XIV)	32/31 г.	544/29	3,24	Търновско, <1956 г.	инв. №372	1
24.	Марк Антоний – (LEG нечетлив)	32/31 г.	544/ ?	3,30	Търновско, <1956 г.	инв. №361	1
25.	Марк Антоний – (LEG нечетлив)	32/31 г.	544/ ?	3,21	Търновско, <1956 г.	инв. №362	1
26.	Марк Антоний – (LEG нечетлив)	32/31 г.	544/ ?	2,95	Търновско, <1956 г.	инв. №363	1
27.	Марк Антоний – (LEG нечетлив)	32/31 г.	544/ ?	3,62	Търновско, <1956 г.	инв. №364	1
28.	Марк Антоний – (LEG нечетлив)	32/31 г.	544/ ?	3,18	Търновско, <1956 г.	инв. №365	1
29.	Марк Антоний – (LEG нечетлив)	32/31 г.	544/ ?	2,88	Търновско, <1956 г.	инв. №366	1

Както се вижда, проникването на републикански денари в региона на Велико Търново започва не по-рано от 90–80 г. пр. Хр., а реалното им участие на местните пазари – вероятно едва към 60–50-те години на I в. пр. Хр. Изводите за селищната мрежа от разглежданата епоха са затруднени, поради най-често несигурното местонамиране на монетите. Единствено сигурно позиционирани са два денара от землището на село Ресен. Те са съответно на Aurelius Rufus (№1, Обр. 8) и Г. Юлий Цезар (№16, Обр. 9), предадени заедно с денар на император Веспасиан (69–79 г.). Независимо дали трите монети са част от пръсната и загубена колективна находка на денари (републикански+императорски), те очевидно са свързани с ранно римско поселение разположено край р. Росица.

Двата републикански денара от II в. пр. Хр. (№№3 и 7) намерени при разкопки край Бутово и Павликени произхождат от обекти от императорската епоха и нямат датировъчна стойност.

Впечатление в областта прави и сравнително големия брой на “легионни” денари на Марк Антоний, отсечени в 32–31 г. пр. Хр. преди

битката при Аксиум (Crawford 1974, 102, 699–671, no. 544; Paunov, Prokоров 2010 (in print)). Те, както е известно, обикновено нямат никакво значение при датировка, тъй като обикновено продължават да бъдат съставна част от монетното обръщение през целия I-и, та и дори и във II в. сл. Хр (макар, че били изтеглени частично при Траян, в 106–107 г., и изцяло при М. Аврелий и Луций Вер). Повечето силно загрити от употреба и често контрамаркирани, “легионните” денари най-вероятно са достигнали земите на северна Тракия едва през I век сл. Хр.

Известните данни за историческите събития от този период в северна Тракия са твърде бегли и неясни (вж. преглед у Геров 1949, 4–5; Велков 1979, 286–288; Тачева 1987, 67–68, 79), за да можем евентуално да ги свържем с обстоятелства около укриването на съкровището от Родина. Задължително е да се спомене обаче, че по това време се случил злополучният поход на римския проконсул на Македония Гай Антоний Хибрида (изворите у Дион Касий, XXXVIII, 10, 1–3; Тит Ливий, *Periochae*, CIII, 8) в Мизия. Придвижвайки се някъде из Северна и Североизточна Тракия, през 62–61 г. пр. Хр. Хибрида достигнал с войската си долното течение на Дунав и там (край Истрос?) влязъл в битка с дардани (?), скити и бастарни, в която срамно загубил няколко военни знамена и отличия, а понтийските градове се обявили отново за независими.

Макар и частично запазена, представената тук част от находката от Родина има важно значение за икономическата история и монетната циркулация в земите на средна Северна България в I в. пр. Хр. Тя представя един етап от монетното обръщение в района около 70–60 г. пр. Хр., когато републиканските денари навлезли по-активно в Северна Тракия. И докато денарите били една от тези стотици групи от „*prefabricated shipments of coins*” (IRRCNBulg., 89–90; Paunov, Prokоров 2010 in print) предварително подготвени от римляните, то тетрадрахмите на Маронея били добавени на местна почва, като предпочитани стари и добре познати елинистически монетни типове.

КАТАЛОГ НА МОНЕТИТЕ⁶:

1. AR денар – Анонимен тип, без допълн. символ, Опако: Диоскурите яздят над., държат дълги копия, в отреза: ROMA. 189–180 г. (Crawford 1974, 139/1), монетарница Рим, AR, д. 18 мм, тегло 3,93 гр., затрит (инв. №2200а, липсва от 2006 г.) (Обр.1).

2. AR денар – Анонимен тип, вероятно същият, ~189–180 г. Рим, д. 18 мм (инв. №2200б, липсва от 1971 г.).

3. AR денар – на магистрата С. Iunius C.f., 149 г. (Ср. 210/1), Рим, д. 18 мм (инв. №2203, липсва от 1971 г.).
4. AR денар – А. Spurilius, 139 г. (Ср. 230/1), Рим (инв. №2197, липсва от 1971 г.).
5. AR денар – L. Antestius Gragulus, 136 г. (Ср. 238/1), Рим, д. 19 мм (инв. №2189, липсва от 1971 г.).
6. AR денар – С. Cassius, 126 г. (Ср. 266/1), Рим, д. 18 мм (инв. №2190, липсва от 1971 г.).
7. AR денар – Q. Fabius Labeo, 124 г. (Ср. 273/1), Рим, д. 19 мм (инв. №2191, липсва от 1971 г.).
8. AR денар – С. Porcius Cato, 123 г. (Ср. 274/1), Рим, д. 18 мм (инв. №2195, липсва от 1971 г.).
9. AR денар – Q. Minucius Rufus, 122 г. (Ср. 277/1), Рим, д. 18 мм (инв. №2201, липсва от 1971 г.).
10. AR денар – на Сп. Papirius Carbo, 121 г. (Ср. 279/1), Рим, леко затрит, д. 21 мм, 3,81 гр. (инв. №2182а, липсва от 2006 г.) (Обр. 2).
11. AR денар – на Сп. Papirius Carbo, 121 г. (Ср. 279/1), Рим, д. 21 мм (инв. №2182b, липсва от 1971 г.).
12. AR денар – на М. Furius Philus L.f., 119 г. (Ср. 281/1), Рим (инв. №2214, липсва от 1969 г.).
13. AR денар – на М. Sergius Silus Q., 116/5 г. (Ср. 286/1), Рим (инв. №2204, липсва от 1971 г.).
14. AR денар – на Мп. Aemilius Lepidus, 114/3 г. (Ср. 291/1), Рим (инв. №2205, липсва от 1971 г.).
15. AR денар – на Р. Porcius Laeca, 110/9 г. (Ср. 301/1), Рим (инв. №2213, липсва от 1971 г.).
16. AR денар – на L. Flaminius Chilo, 109/8 г. (Ср. 302/1), Рим, д. 19 мм; (инв. №2180а, липсва от 1971 г.).
17. AR денар – на L. Flaminius Chilo, 109/8 г. (Ср. 302/1), Рим, д. 19 мм (инв. №2180б, липсва от 1971 г.).
18. AR денар – на L. Flaminius Chilo, 109/8 г. (Ср. 302/1), Рим, д. 19 мм, 3,95 гр. (инв. №2180в, липсва от 2006 г.) (Обр. 3).
19. AR денар – на L. Flaminius Chilo, 109/8 г. (Ср. 302/1), Рим, д. 17 мм (инв. №2194, липсва от 1971 г.).
20. AR денар – на L. Memmius, 109/8 г. (Ср. 304/1), Рим, д. 19 мм; (инв. №2178, липсва от 1971 г.).
21. AR денар – на L. Cornelius Scipio Asiagenus, 106 г. (Ср. 311/1с), Рим, д. 18 мм (инв. №2183, липсва от 1971 г.).
22. AR денар serratus – на L. Memmius Galeria, 106 г. (Ср. 313/1?), Рим, д. 18 мм (инв. №2196, липсва от 1971 г.).

23. AR денар – на L. Thorius Balbus, 105 г. (Ср. 316/1), Рим, д. 19 мм; (инв. №2173, липсва от 1971 г.).

24. AR денар – на L. Sentius C.f., 101 г. (Ср. 325/1a), деформиран, следи от припой, д. 20 мм; 3,41 гр, (инв. №2181a, липсва от 2006 г.) (Обр. 4).

25. AR денар – неясен, кр. II-и век пр. Хр. (тип: Глава на Рома над, отзад Х / Квадрига над.), разкъсан, средата липсва, следи припой, д. 20 мм; 3,79 гр, (инв. №2181б, липсва от 2006 г.) (Обр. 5).

26. AR денар – на A. Postumius Albinus Sp. f. / L. Metellus / C. Malleolus, ~96-90 г. (Ср. 335/1a-b?), Рим, д. 19 мм (инв. №2209, липсва от 1971 г.).

27. AR денар – A. Postumius Sp. f. Albinus, ~96-90 г. (Ср. 335/9), Рим (инв. №2202, липсва от 1971 г.).

28. AR денар – на D. Iunius Silanus L.f., 91 г. (Ср. 337/1) Рим, д. 19 мм (инв. №2187, липсва от 1971 г.).

29. AR денар – на D. Iunius Silanus L.f., 91 г. (Ср. 337/3) Рим, д. 18 мм (инв. №2193, липсва от 1971 г.).

30. AR денар – на L. Calpurnius Piso L.f. Frugi, 90 г. (Ср. 340/1 вар.), Рим, д. 18 мм; (инв. №2179a, липсва от 1971 г.).

31. AR денар – на L. Calpurnius Piso L.f. Frugi, 90 г. (Ср. 340/1 вар.), Рим, д. 18 мм (инв. №2179b, липсва от 1971 г.).

32. AR денар – на C. Vibius C.f. Pansa, 90 г. (Ср. 342/5b), Рим, д. 18 мм (инв. №2192, липсва от 1971 г.).

33. AR денар – на C. Vibius C.f. Pansa/?, 90 г. (=Ср. 342/5 ?), Рим, затрита, д. 20 мм (инв. №2188, липсва от 1971 г.).

34. AR денар – на L. Titurius Sabinus, 89 г. (Ср. 344/1), Рим, д. 19 мм (инв. №2211, липсва от 1971 г.).

35. AR денар – на L. Rubrius Dossenus, 87 г. (Ср. 348/1) Рим, д. 18 мм (инв. №2184, липсва от 1971 г.).

36. AR денар – на L. Iulius Bursio, 85 г. (Ср. 352/1), Рим, д. 21 мм (инв. №2186, липсва от 1971 г.).

37. AR денар – на C. Licinius L.f. Maser, 85 г. (Ср. 354/1), Рим, затрит, д. 19 мм, 3,91 гр. (инв. №2185, липсва от 2006 г.) (Обр.6).

38. AR денар serratus – на A. Postumius A.f. S.n. Albinus, 81 г. (Ср. 372/1), Рим, д. 19 мм (инв. №2208, липсва от 1971 г.).

39. AR денар serratus – на A. Postumius A.f. S.n. Albinus, 81 г. (Ср. 372/2), Рим (инв. №2212, липсва от 1971 г.).

40. AR денар – на Q. Caecilius Metellus Pius Imperator, 81 г. (Ср. 374/1), военна монетарница в Северна Италия, д. 18 мм (инв. №2175, липсва от 1971 г.).

41. AR денар serratus – на L. Procilius L.f., 80 г. (Сг. 379/1), Рим, д. 19 мм (инв. №2206, липсва от 1971 г.).
42. AR денар serratus – на L. Procilius L.f., 80г. (Сг. 379/2), Рим, д. 19 мм (инв. №2198, липсва от 1971 г.).
43. AR денар serratus – на C. Naevius Balbus, 79 г. (Сг. 382/1 a-b ?), Рим, д. 18 мм (инв. №2199, липсва от 1971).
44. AR денар serratus – на L. Papius, 79 г. (Сг. 384/1), Рим, д. 19 мм; (инв. №2176, липсва от 1971).
45. AR денар – на L. Rustius, 76 г. (Сг. 389/1), Рим, д. 19 мм (инв. №2174, липсва от 1971).
46. AR денар – на M. Volteius M.f., 75 г. (Сг. 385/1), Рим, д. 20 мм; (инв. №2177, липсва от 1971).
47. AR денар – на M. Volteius M.f., 75 г. (Сг. 385/2), Рим, д. 19 мм (инв. №2172, липсва от 1971).
48. Денар serratus – Q. Fufius Kalenus / P. Mucius Cordus, 70 г. (Сг. 403/1), Рим (инв. №2207, липсва от 1971).
49. AR денар – L. Aemilius Lepidus Paullus, 62 г. (Сг. 415/1), Рим, д. 20 мм (инв. №2210, липсва от 1971).
50. AR тетрадрахма на Маронея, ~185/4–80/75 г., тегло 16,05 гр., д. 34 мм – 2 монограма – тип Schönert–Geiss 1987, no. 1099–1107; SNG Oxford 3628 (инв. №2169а, липсва от 2006)
51. AR тетрадрахма на Маронея, ~185/4–80/75 г., 16,30 гр., д. 34 мм, 2 монограма – Schönert–Geiss 1987, no. 1099–1107; SNG Oxford 3628 (инв. №2169б, липсва от 2006)
52. AR тетрадрахма на Маронея, ~185/4–80/75 г., 16,88 гр, д. 30 мм, – Schönert–Geiss 1987, no. 1146–1169 (инв. №2170а, липсва от 2006)
53. AR тетрадрахма на Маронея, ~185/4–80/75 г., 16,67 гр., д. 36 мм – Schönert–Geiss 1987, no. 1146–1169 (инв. №2170б, липсва от 2006)
54. AR тетрадрахма на Маронея, ~185/4–80/75 г., 16,56 гр., д. 34 мм – Schönert–Geiss 1987, no. 1076–1081; SNG Oxford, №3622 (инв. №2171, липсва от 2006).

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Авторът благодари най-сърдечно на г-н Стоян Михайлов, уредник на нумизматичния фонд на РИМ–В. Търново – за любезното съдействие при работата с музейната документация, както и на ст.н.с. д-р Иля Прокопов за предоставените снимки от 1993 г.
- ² Монетите били откупени за музея от Фетме Р. Ахмедова от с. Родина на 25.12.1964 г.
- ³ В средата на 1990-те г. оцелелите 11 монети от находката от Родина са били прегледани, заснети и обработени от И. Прокопов (тогава директор на РИМ–Кюстендил) и покойния вече Марко Цочев, с намерение да бъдат обнародвани, заедно с останалите съкровища от II–I в. пр. Хр. През есента на 1999 г. М. Цочев ни предостави данните за монетите от Родина за изследване и публикация.
- ⁴ По информация на д-р П. Владкова (РИМ – В.Търново), за което ѝ благодаря.
- ⁵ Калкулацията за „единица сребро” е направена на базата на съотношение между номиналите: 1 тетрадрахма = 4 денара; така *единица* = 1 драхма = 1 денар.
- ⁶ Каталогът на монетите от Родина е съставен от автора на базата на описанията в инвентарната книга на фонд „Нумизматика” на РИМ–В. Търново, както и на снимки на шестте денара, запазени до 2006 г.

ИЗВОРИ

Диодор: Диодор Сицилийски. Историческа библиотека. – В: Д. Дечев, Г. Кацаров (съст.).

Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949, 199–200; Христоматия по тракология, 2, София, 1998, 131–132.

Дион Касий: Дион Касий. Римска история. – В: Д. Дечев, Г. Кацаров (съст.). Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949, 372; http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/38*.html.

Полибий: Полибий. Всеобща История. 1–3, София, 2001–2003.

Тит Ливий: Тит Ливий. Историята на Рим от основаването на града. 1–6, София, 2004–2009.

Тит Ливий, Periocha: <http://www.livius.org/li-ln/livy/periochae/periochae101.html>.

ЛИТЕРАТУРА

Велков 1979: В. Велков. Римското нашествие на Балканите и образуването на провинции. – В: История на България, 1, София, 1979, 286–299.

Герасимов 1959: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1956 и 1957 г. – ИАИ, 22, 1959, 356–366.

- Герасимов 1962:** Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1958 и 1959 г. – ИАИ, 25, 1962, 222–237.
- Герасимов 1964:** Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1962 и 1963 г. – ИАИ, 27, 1964, 237–248.
- Герасимов 1965:** Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1964 г. – ИАИ, 28, 1965, 247–252.
- Герасимов 1966:** Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1965 г. – ИАИ, 29, 1966, 211–216.
- Геров 1949:** Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. Част I: От Август до Хадриан. – ГСУ –ИФФ, 45, кн. 4, 1949, 1–85.
- Димитров 2002:** Ст. Димитров, Два шлема от древна Тракия. – Известия на Исторически музей ВеликоТърново, 17–18, 2002, 179–187.
- Кацарова 1962:** Г. Кацарова. Принос към проучването на маронейските и тасоските тетрадрахми от II период. – Археология, 1962, 4, 17–30.
- Прокопов 1994:** И. Прокопов. Тетрадрахмите на Първа Македонска област. София, 1994.
- Прокопов 1997:** И. Прокопов. Проблеми на монетната циркулация в Тракия през II–I в. пр. Хр. – *Studia Numismatica*, 1997, 2–4, 5–19.
- Прокопов 2002:** И. Прокопов. Съкровището от Върбица, Великотърновско. – Трудове на научната група – Исторически музей Кюстендил, 1, 2001, 18–23.
- Прокопов 2005:** И. Прокопов. Долината на река Янтра – разделна зона в монетната циркулация на късния елинизъм. – В: П. Владкова, Г. Чохаджиева, В. Мартинова (Съст.). Монетите и банкнотите – възможни прочити. Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р Х. Харитонов. В. Търново, 2005, 33–37.
- Русева 2005:** Б. Русева. Фрагмент от съкровището от Миндя 1959 (IGCH 664). – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 2005, 2, 15–23.
- Станчев 1988:** Д. Станчев. Римски републикански монети от село Батин, Русенски окръг. – Годишник на музеите в Северна България, 14, 1988, 43–48.
- Султов, Цочев 1979:** Б. Султов, М. Цочев. Материали за археологическата карта на Великотърновски окръг. Старините в землището на Златарица. – Годишник на музеите в Северна България, 5, 1979, 32–41.
- Султов и др. 1984:** Б. Султов, П. Станев, В. Илчева, М. Цочев, А. Писарев. Старините в землището на Златаришка община. – Годишник на музеите в Северна България, 10, 1984, 21–23.
- Тачева 1987:** М. Тачева. История на българските земи в древността. Част II: Развитие и разцвет на робовладелското общество. София, 1987 (второ издание 1997).
- Тодоров 1992:** Ив. Тодоров. Характер на монетното обръщение в Тракия през II–I в. пр.н.е. – Трудове на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Исторически факултет, 28, кн. 3, 1990, 55–101.
- Узунов 2006:** В. Узунов. Древна Златарица. Исторически бележки. В.Търново, 2006.

- Цочев 1995:** М. Цочев. Колективна находка от бронзови монети от Родина, Великотърновско. – Известия на Исторически музей ВеликоТърново, 10, 1995, 87–100.
- Цочев 1998:** М. Цочев. Монети и монетно циркулация в античните керамични центрове Павликени и Бутово. В. Търново, 1998.
- Цървов 1994:** Ив. Цървов. Въоръжение от късножелязната епоха от региона на Велико Търново. – Известия на Исторически музей ВеликоТърново, 9, 1994, 97–113.
- Цървов 2008:** Ив. Цървов. Траките край Атрюс. Тракийско могилно погребение от с. Големаните, Великотърновско. София, 2008.
- Шьонерт–Гайс 1982:** Е. Шьонерт–Гайс. Монетосеченето на Мароня. – Нумизматика, 1982, 4, 3–8.
- Юрукова 1963:** Й. Юрукова. Една находка от републикански денари от Черноморското крайбрежие. – Известия на Народния музей Варна, 14, 1963, 39–44.
- Юрукова 1979:** Й. Юрукова. Монетните находки, открити в България през 1977 и 1978 г. – Археология, 1979, 4, 59–65.
- Crawford 1969:** М. Н. Crawford. Roman Republican Coin Hoards. (RNS Special Publication 4). London, 1969.
- Crawford 1974:** М. Н. Crawford. Roman Republican Coinage, 1–2. Cambridge, 1974 (19832).
- De Callataÿ 1991:** F. de Callataÿ. Un tétradrachme de Mithridate surfrappé à Maronée. – Quaderni Ticinesi, 20, 1991, 213–226.
- De Callataÿ, Prokopov 1995:** F. de Callataÿ, I. Prokopov. The Boljarino Hoard (IGCH 975 – near Plovdiv). – Revue belge de Numismatique, CXLI, 1995, 5–12.
- Dyczek et al. 2008:** P. Dyczek, J. Kolendo, T. Sarnowski. Novae. – В: П. Иванов (съст.). Римски и ранновизантийски селища в България, 3, София 2008, 24–40.
- Head 1911:** B.V. Head. Historia Nummorum. A Manual of Greek Numismatics. London, 1911.
- IGCH:** M. Thompson, O. Mørkholm, C. M. Craay. An Inventory of Greek Coin Hoards. The American Numismatic Society. New York, 1973.
- IRRCHBulg:** E. Paunov, I. Prokopov. An Inventory of Roman Republican Coin Hoards and Coins from Bulgaria. (=Glaux 15), Milano, 2002.
- Karayotov 1994:** I. Karayotov. The Coinage of Mesambria, 1: Silver and Gold Coins of Mesambria. Sozopol, 1994.
- Lockyear 2007:** K. Lockyear. Patterns and Process in Late Roman Republican Coin Hoards, 157–2 BC (BAR-IS 1733). Oxford, 2007.
- Paunov, Prokopov 2010 in print:** E. Paunov, I. Prokopov. Actium and the ‘Legionary’ Coinage of Mark Antony: Historical, Economic and Monetary consequences in Thrace (based on the coin evidence). – In: Proceedings of the First International Conference ‘Numismatic History and Economy in Epirus during Antiquity’, Ioannina, 3–7 October 2007. Athens, 2010 in print.

Prokopov 2000: I. Prokopov. The Infiltration of Roman Money in Thrace – Stages, Chronology and Territorial Distribution. – *Thracia* 13 (=Studia in memoriam Velizari Velkov), Sofia, 2000, 375–386.

Prokopov 2006: I. Prokopov. Die Silberprägung der Insel Thasos und die Tetradrachmen des „Thasischen Typs“ vom 2.–1. Jh. v. Chr. Berlin, 2006.

Reinach 1911: Th. Reinach, L'anarchie monétaire et ses remèdes chez les anciens Grecs. – Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres /ancienne série/, tome XXXVIII/2, Paris 1911, 351–369.

Schönert–Geiss 1987: E. Schönert–Geiss. Griechisches Münzwerk. Die Münzprägung von Maroneia (Schiften zur Geschichte und Kultur der Antike 26). Berlin, 1987.

SNG Copenhagen: Sylloge Nummorum Graecorum, Danmark. The Danish National Museum. Parts II–III: Macedonia and Thrace. Copenhagen, 1943 (19822).

SNG Oxford: Sylloge Nummorum Graecorum, Great Britain, Volume V. Ashmolean Museum, Oxford. Part 3: Macedonia. London, 1976.

A 'LOST AND FOUND' COIN HOARD FROM VELIKO TARNOVO REGION (CENTRAL NORTH BULGARIA): RODINA 1964 (IGCH 679)

Evgeni Paunov

(résumé)

This article discusses an unpublished 1st century BC hoard of c. 80 Roman Republican denarii and tetradrachms of Maroneia. It was found in 1964 in a cultivated field at the 'Dermya' locality near the village of Rodina, Zlataritsa municipality (Veliko Tarnovo region). Some 54 coins of them entered the numismatic collection of the Veliko Tarnovo museum. In 1973 M. Thompson summarized the same hoard in the *IGCH* under no. 679, but it was never published in detail. Unfortunately at present all these coins are no longer available, after a major robbery of the Tarnovo Historical Museum collection in the early 2006. However, the paperwork, inventory books and a few photos taken earlier have survived, so these 54 coins could be catalogued per types and analyzed in the current article.

The preserved fragment from Rodina includes 5 tetradrachms of Maroneia and 49 Republican denarii.

All five Maroneia tetradrachms are from the late type (period X) minted between 189/188 – 88/79 BC (Head 1911, 251, fig.158; Schönert–Geiss, 1987, 104–105). Civic coinage in this period was organized and controlled by the Roman administration of Macedonia. Two coins had a pair of moneyers monograms [T̄Ā ⊙] (Schönert–Geiss, 1987, 1275 ff.; SNG Oxford, 3628); two more with [N̄ Ā] (Schönert–Geiss, 1987, 1134 ff.), and the last – [T̄Ā Ā] (Schönert–Geiss, 1987, 1070 ff.).

Denarii are summarized in the following table:

<i>No.</i>	<i>Moneyer / issuer</i>	<i>Refer-ences</i>	<i>Date</i>	<i>Mint</i>	<i>Note</i>	<i>Number of coins</i>
1.	Anonymous – no additional symbol	Cr. 139/1	189/0 BC	Rome		2
2.	C. Iunius C.f.	Cr. 210/1	149 BC	Rome		1
3.	A. Spurilius	Cr. 230/1	139 BC	Rome		1
4.	L. Antestius Gragulus	Cr. 238/1	136 BC	Rome		1
5.	C. Cassius	Cr. 266/1	126 BC	Rome		1
6.	Q. Fabius Labeo	Cr. 273/1	124 BC	Rome		1
7.	C. Porcius Cato	Cr. 274/1	123 BC	Rome		1
8.	Q. Minucius Rufus	Cr. 277/1	122 BC	Rome		1
9.	Cn. Papirius Carbo	Cr. 279/1	121 BC	Rome		2
10.	M. Furius Philus L.f.	Cr. 281/1	119 BC	Rome		1
11.	M. Sergius Silus	Cr. 286/1	116/5 BC	Rome		1
12.	Mn. Aemilius Lepidus	Cr. 291/1	114/3 BC	Rome		1
13.	P. Porcius Laeca	Cr. 301/1	110/9 BC	Rome		1
14.	L. Flaminius Chilo	Cr. 302/1	109/8 BC	Rome		4
15.	L. Memmius	Cr. 304/1	109/8 BC	Rome		1
16.	L. Cornelius Scipio Asiagenus	Cr.311/1c	106 BC	Rome		1
17.	L. Memmius Galeria	Cr. 313/1 ?	106 BC	Rome	ser-ratus	1
18.	L. Thorius Balbus	Cr. 316/1	105 BC	Rome		1
19.	L. Sentius C. f.	Cr. 325/1a	101 BC	Rome		1
20.	A. Postumius Albinus Sp. f. / L. Metellus / C. Malleolus	Cr. 335/1a-b/?/	96-90 BC	Rome		1
21.	A. Postumius Albinus Sp. f.	Cr. 335/1	96-90 BC	Rome		1
22.	D. Iunius Silanus L.f.	Cr. 337/1, 3	91 BC	Rome		2
23.	L. Calpurnius Piso L.f. Frugi	Cr. 340/1 var.	90 BC	Rome		2

24.	C. Vibius C.f. Pansa	Cr.342/5, 5b/?/	90 BC	Rome		2
25.	L. Titurius Sabinus	Cr. 344/1	89 BC	Rome		1
26.	L. Rubrius Dossenus	Cr. 348/1	87 BC	Rome		1
27.	L. Iulius Bursio	Cr. 352/1	85 BC	Rome		1
28.	C. Licinius L.f. Macer	Cr. 354/1	85 BC	Rome		1
29.	A. Postumius A.f. S.n. Albinus	Cr. 372/1 & 2	81 BC	Rome	ser-rati	2
30.	Q. Caecilius Metellus Pius Imp.	Cr. 374/1	81 BC	North Italy		1
31.	L. Procilius L. f.	Cr. 379/1 & 2	80 BC	Rome	ser-rati	2
32.	C. Naevius Balbus	Cr. 382/1 a-b/?/	79 BC	Rome	ser-ratus	1
33.	L. Papius	Cr. 384/1	79 BC	Rome	ser-ratus	1
34.	L. Rustius	Cr. 389/1	76 BC	Rome		1
35.	M. Volteius M.f.	Cr. 385/1 & 2	75 BC	Rome	ser-ratus	2
36.	Q. Fufius Calenus / P. Mucius Cordus	Cr. 403/1	68 BC	Rome		1
37.	Paullus Aemilius Lepidus	Cr. 415/1	62 BC	Rome		1
38.	Uncertain – not identified moneyer	Cr. ----	L a t e 2nd c. BC	Rome		1
<i>TOTAL:</i>						49

The composition of the Republican denarii at Rodina has archaic profile of accumulation. The hoard structure may be closely compared with the hoards from Beli breg (Paunov, Prokopov 2002, no. 5) and from Коунаре (Герасимов 1964, 242; Герасимов 1965; 248; IGCH, 687) – both in Vratsa area, as well as two Romanian hoards – Baziaş / Lunca Deal (Crawford 1969, no. 293) and Stăncuța (Crawford 1969, no. 331; IGCH, 662). Its closing date is set by the latest denarii of the late 60's BC – an issue of Paullus Aemilius Lepidus (Cr. 415/1).

The Rodina hoard is analyzed in the context of other coin deposits from North Bulgaria. It demonstrates that the Maroneia tetradrachms were in circulation together with Republican denarii in Thrace, at least until the 60-50's bc.

The paper also provides further evidence for the distribution and circulation of single Republican denarii in the Tarnovo area and along the Yantra valley in the 1st century BC.

БИТОВА КЕРАМИКА ОТ КРЕПОСТТА ЗИКИДЕВА В ГР. ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Мария Долмова-Лукановска

Археологическите разкопки през 60–80-те години на XX в. на хълма Царевец в гр. В. Търново, откриха останки от голям и внушителен град от Ранновизантийската епоха (РВЕ) (Ангелов 1973, 271 и сл.; Долмова-Лукановска 2004, 7 и сл.). В списъка на крепостите, които са поправени при управлението на Юстиниан (521–565), непосредствено след Никополис ад Иструм, Прокопий споменава Зикидева, вариантна форма на тракийската Сукидева, която в превод означава селище край проход (Велков 1988, 76; Dinchev 1997, 67).

Архитектурните останки принадлежат на граждански и църковни сгради и комуникации, изпълнени със сивочерна до сивожълта пръст, много камъни, въглени, суров кирпич, отухлен на места от силен пожар, довел до разрушаването на града. В културният пласт се откри значително количество битова керамика – домашна и вносна, често единствено свидетелство за съществуването на сградите, разрушени от строителството на по-късните епохи. Силната ѝ фрагментираност затрудни възстановяването на отделни съдове, като в повечето случаи това се оказа невъзможно. Според произхода и изработката си керамиката се разделя на две големи групи: сивочерна домашна и вносна. Незначителният брой предмети на бита намерени в развалините, повечето излезли от употреба, потвърждават хипотезата за организирано напускане на града от неговите жители, пред заплахата от нечие варварско нашествие (Долмова-Лукановска 2004, 25).

I. Сивочерна домашна керамика

В тази голяма керамична група влизат съдове, които са изработени в града и близката околност. Най-многобройни са гърнетата, повечето от които имат къси и завити навън устия, кълбовидно тяло и една вертикална дръжка. Те са ниски и издути съдове, с широки дъна и гра-

пава повърхност от силния пясъчен примес в използваното тесто. По плещите на много от тях има пояс от врязани вълнообразни и прави линии, Най-ранните гърнета от този тип се появяват по нашите земи през III в., като продължават да се срещат до V–VI в. (Дремсизова-Нелчинова 1971, 25; Митова-Джонова 1968, 1).

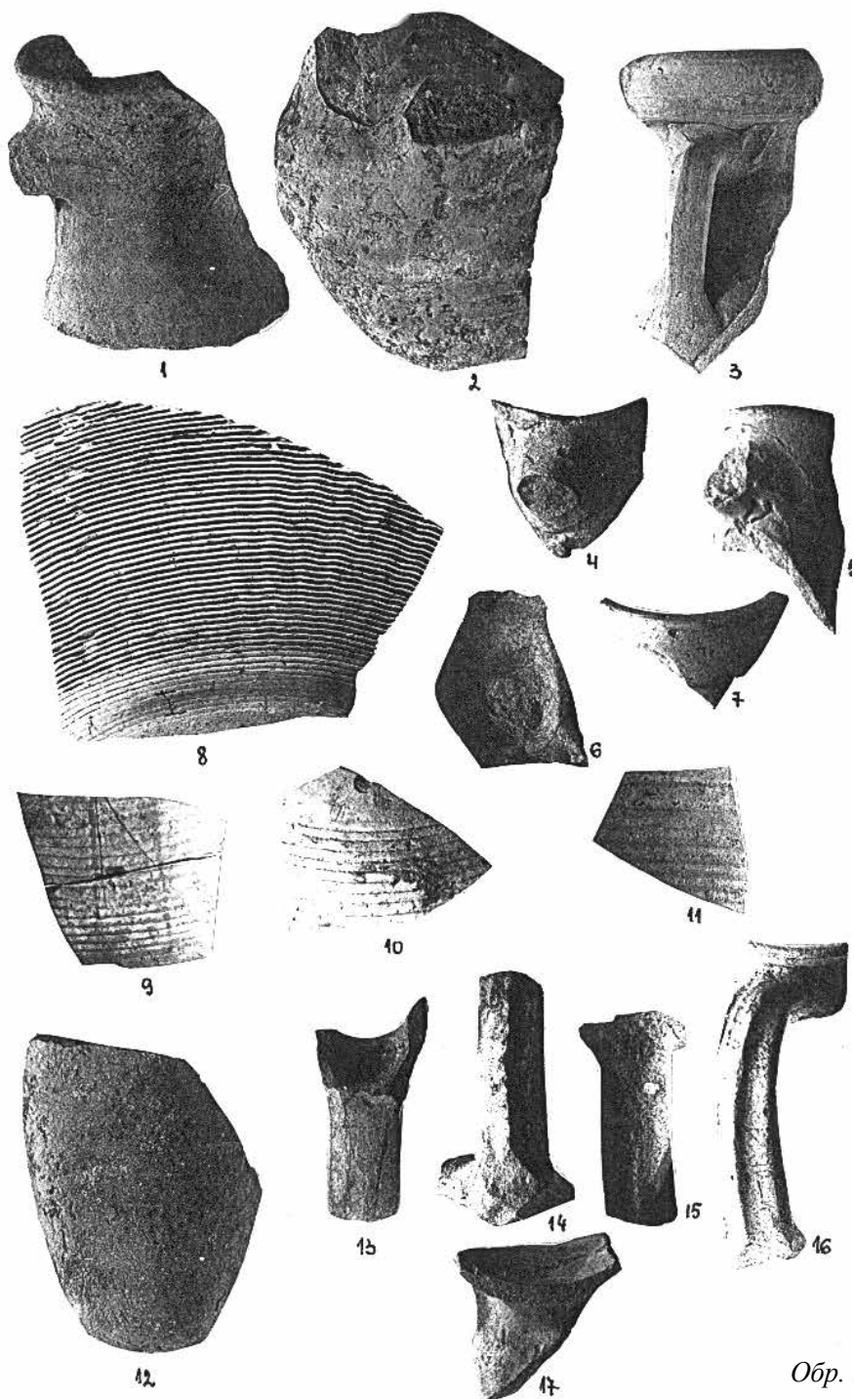
Основните характеристики на другия разпространен тип гърнета са късото фуниевидно устие, ниските плещи и вретеновидно тяло. Подобно на първите, и те са работени на грънчарско колело от глина със силен пясъчен примес. Цветът е опушен сивочер, а украсата от врязани концентрични окръжности е разположена в горната част на тялото. Дъната на тези гърнета са равни, а някои с отпечатъци от грънчарския кръг. Техните устия са къси и широко отворени, профилирани навън и често с жлеб за поставянето на похлупак. Конусовидни по форма – похлупците имат подвит страничен ръб и цилиндрична дръжка с уширен връх, служещ за захващане.

Всички открити гърнета са тънкостенни, добре изпечени с характерен сивочер цвят, опушен допълнително от поставянето на огнище, или от пожар, станал причина за разрушаването на много от сградите в крепостта. Техните дръжки започват от устния ръб, често с елипсовидно сечение и канелюри, като се захващат за широката част на тялото.

Широко разпространение в домашния бит през VI–VII в. имат каните. Макар фрагментираността да пречи за тяхното типологизиране се вижда, че това са сферични (кълбовидни) съдове с къса шийка, която преминава в широко отворено фуниевидно устие, прищипнато ойноховидно (трилистник с прищипнат среден лист) до получаване на улей за наливане на течности. Вертикалната дръжка на каните е с 1–3 канелюра и свързва устието с тялото.

Подобна форма имат още стомните, които сред множеството фрагменти се различават главно с тесните си цилиндрични шийки и прави чучурки. Те също имат по една (за повече няма сведения) вертикална канелирана дръжка, която е прихваната за устието с издутото кълбовидно тяло. Украсата при тях, подобно на каните е разположена по раменете, образувайки пояс от врязани прави или прави и вълнообразни линии.

Паниците са сред най-употребяваните съдове, но те са и най-нарошени. По-големите фрагменти издават дълбоки и конични по форма съдове, със завит навън устен ръб и равно дъно. Техните размери ги определят по-скоро като средни, отколкото като големи съдове. Успоредно с тях са използвани блюда, които се отличават с къса периферия на

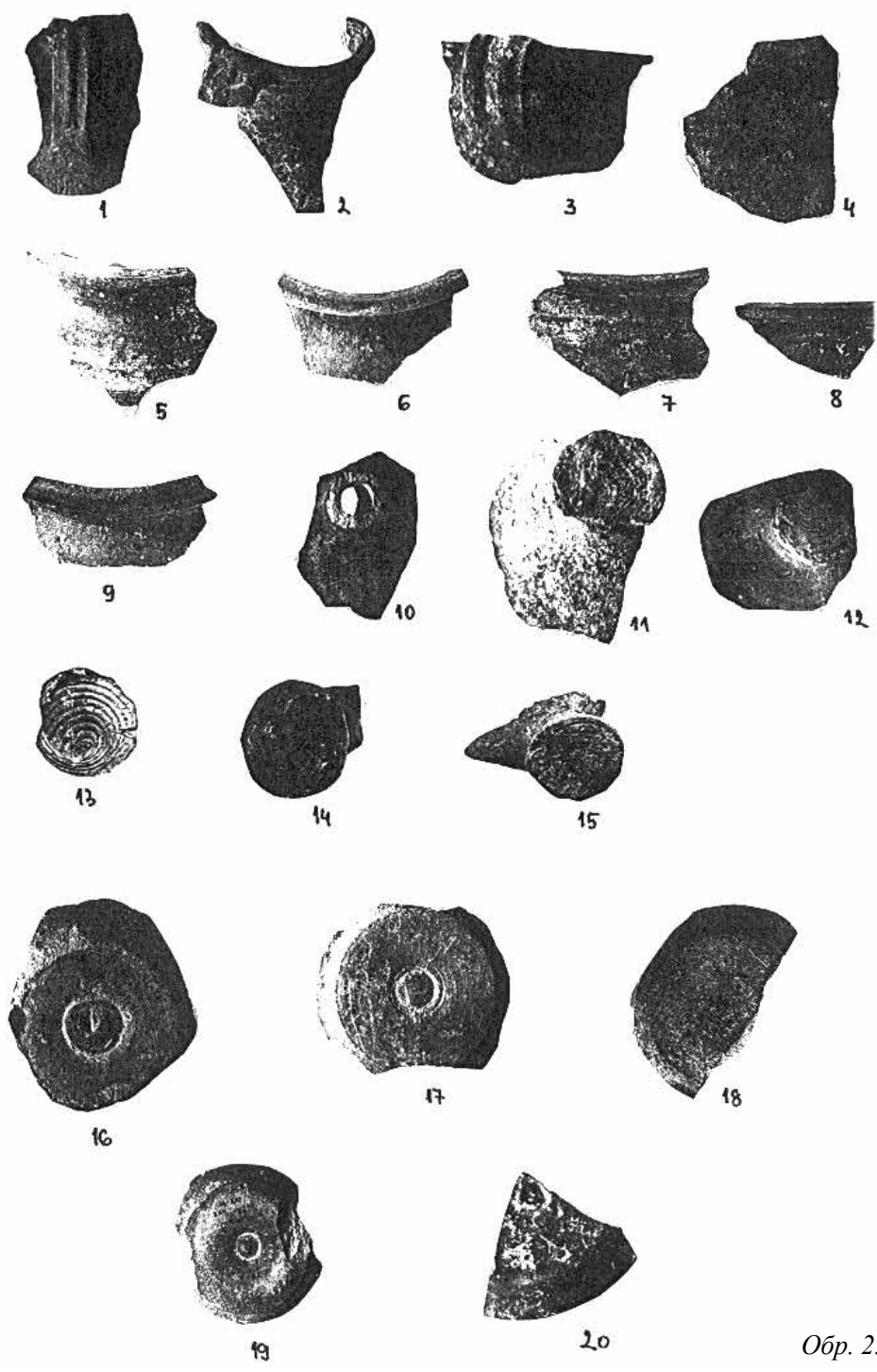
Обр. 1.

устията, тънки стени и средни към големи размери. Всички тези съдове имат характерния за керамиката сивочер цвят и грапава повърхност, поради силния пясъчен примес в използваното глинено тесто. Украсата (ако въобще има такава) е връзана и се състои от геометрични мотиви.

Неотменна част от битовата керамика на ранновизантийския град са големите съдове – долиуми от приземията на сградите, в които е съхранявано зърно и вода (Любенова 1981, 143, обр. 62). Намерените фрагменти издават дебели и гладки стени на кълбовидни до вретеновидни по форма съдове, дъната на които завършват с масивна пъпка. Хоризонталният ръб на късите устия е двустранно профилиран и масивен, което било важно условие за съдовете със стопанско предназначение. Много здравите долиуми са използвани продължително време за съхраняването на различни зърнени храни, както и за вода, която в крепостта, поради отсъствието на достатъчно естествени водоизточници, е била от голямо значение. Една част от тези съдове са късноантични, а другата по-голяма част е от VI–VII в. (Любенова 1981, 146).

Сивочерната домашна керамика от Зикидева намира аналогии в редица градове от РВЕ, сред които Нове, Ятрус, Войвода и т.н. Тя е произвеждана и употребявана дълго време, включващо периода II–VI в.

Към разглежданата керамична група отнасям още глинени лампи – канделабри, служещи за осветление, които поради силната си натрошеност и малки размери, най-често остават неидентифицирани. Макар и обект на самостоятелен занаят, те са част от керамичното производство на града, следи от което не са открити при разкопките. Многобройната керамична продукция от територията на крепостта обаче, представлява най-сигурното доказателство за неговото съществуване, още повече че това е градски занаят, който е характерен за всяко едно подобно поселение. Широко разпространени, глинени лампи се изработвали в калъп и на колело. Откритите фрагменти включват лампи от два вида. Тези от първия са тънкостенни, изработени от светлобежова глина, почти без пясъчни примеси и със скромна геометрична украса по диска и дъната. Имат кръгъл резервоар, леко издължен към фитилника, а дръжката е малка и прилепена към тялото. Повечето от тях са еднофитилни лампи, отнасящи се към III–IV в. (Кузманов 1973, 10 и сл.). Лампите от вторият вид са по-трудно различими сред многообразието от керамични фрагменти открити в сградите. Най-често намерените фрагменти са от техните дъна и устия, които са недостатъчни за да бъде възпроизведена с точност формата. Но присъствието им в сградите свидетелства за производство и разпространение в града през РВЕ.

Обр. 2.

II. Вносна керамика

Количеството на намерената вносна керамика е значително, като в някои райони от града дори превишава това на сивочерната домашна. Тя включва фрагменти от амфори, използвани като амбалаж при транспортирането и съхраняването на течности, главно вино и зехтин. По всичко изглежда, че пълните и празни съдове са оставяни и трупани в приземията на сградите, където се откриват при археологическите разкопки. Амфорните фрагменти могат да бъдат отнесени към няколко основни типа по класификацията на Г. Кузманов и Скорпан (Кузманов 1973, 14 и сл; Scorpan 1977, 281–285).

Сред тях най-многобройни са амфорите с гребенчат орнамент. Това са големи съдове с почти сферична форма, обли дъна с масивна и силно издадена пъпка. Отличават се с висока цилиндрична шия и профилиран устен ръб, под който са захванати двете срещуположни дръжки с елипсоидно сечение. При по-късните амфори от този тип устието представлява издължен пресечен конус, а плещите са украсени с широк пояс от гребенчат орнамент. Той е от прави линии нанесени с гребен, повечето леко начупени, което е характерно за тези съдове в края на VI–VII в. (Любенова 1981, 142).

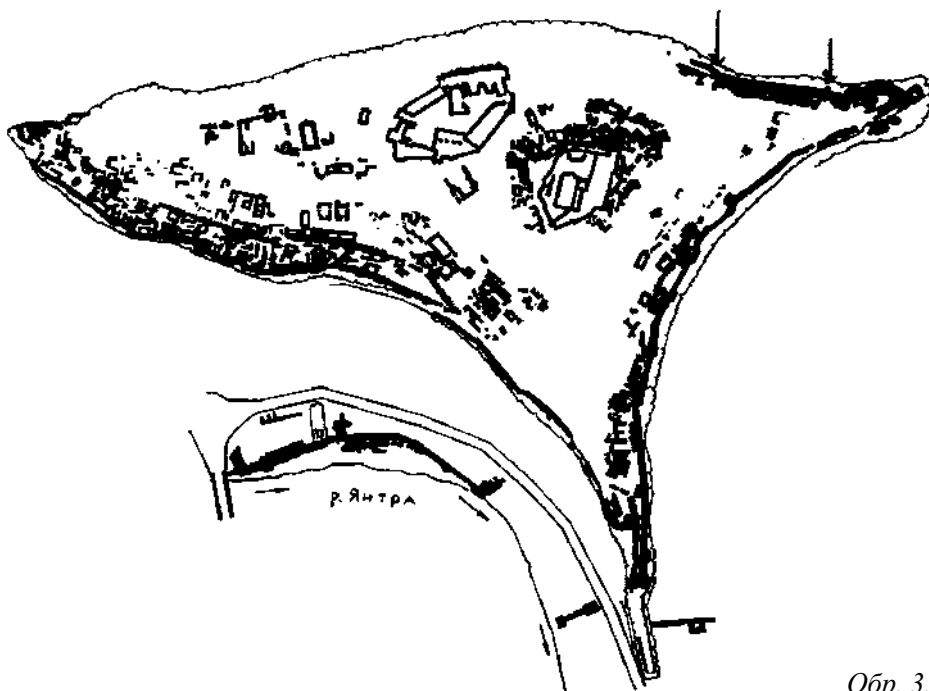
При по-ранните гребенът е имал тъп връх и прокарвал правилни хоризонтални линии, докато при по-късните става остър, а линиите наклонени до вълнообразни. След изпичането амфорите са получавали розов цвят, покрит с бежова ангоба. Много амфорни фрагменти сочат, че в тях е съхраняван зехтин, което се потвърждава от характерното опушване вследствие разразилия се в града пожар, довел до неговото разрушаване. Откритите амфори с гребенчат орнамент са от VI–VII в., и се отнасят към XIX–XX тип по класификацията на Г. Кузманов, и XVIII по тази на Скорпан (Кузманов 1973, 19, обр. 27; Scorpan 1977, 285, т. XVIII).

Наред с този широко разпространен тип са открити фрагменти от амфори с цилиндрично устие, прав и заоблен устен ръб и сферично тяло, покрито с широки хоризонтални ребра. Техните дръжки имат овално сечение и украса от плитки канелюри. Използваното глинено тесто е с пясъчни примеси, а получения след изпичането червен цвят е скрит от светложълта ангоба (Кузманов 1973, 17, Обр. 1–XIII). Често откривани в сградите са фрагментите от амфори с издължено цилиндрично тяло с висока шийка, г-образни канелирани дръжки и широко устие с грубо формуван околоръстен ръб. От устието надолу те имат украса от широки хоризонтални ребра. Глиненото тесто, от което са

изработвани съдържа пясъчни примеси. След изпичането амфорите са покривани със светложълта ангоба.

Освен от крепостта Зикидева, амфори от този тип са познати и от други селища у нас и в чужбина (Кузманов 1974, 317, т. II-12; Якобсон 1979, 15, рис. 3; Varnea 1966, 246, f. 8–6, 7). Сравнително по-малобройни са сферичните амфори с широко и късо гърло и малки уховидни дръжки. Глината, от която са изработени не е пречистена добре, а оформлението на гърлото е ставало чрез грубо, неколккратно напластяване на тестото. Отнасят се към VI–VII в. (Scorpan 1977, 282, f. 21-4, 5). Освен изброените по-горе амфори има и такива с по-малки размери. Фрагментите от тях сочат, че са работени от светла, добре пречистена глина, почти без пясъчни примеси, а след изпичането са покривани със светложълта ангоба. Те се датират в V–VI в.

Изключително голямото количество амфори, намерени в града от РВЕ – Зикидева, на хълма Царевец, е белег на интензивния и оживен контакт, който е имал през VI в., времето на най-големия му разцвет и благополучие, както за добрите материални възможности на неговите граждани (Ангелов 1973, 337; Долмова-Лукановска 2004, 30–31). По това време той става епископски и военно-административен център на

Обр. 3.

провинция Долна Мизия, а мощната му укрепителна система и величествена архитектура го определят като една от най-големите и значими крепости в тази част на византийската империя.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1973: Н. Ангелов. Културни пластове преди изграждането на Двореца. – В: Царевград Търнов. 1, С., 1973.

Велков 1988: В. Велков. Zikideva <Sykideva = дн. Велико Търново. – В: Палеоисторика и епиграфика в памет на проф. И. Гълъбов. В. Търново, 1988.

Долмова-Лукановска 2004: М. Долмова-Лукановска. Към въпроса за ранновизантийския град на хълма Царевец. – В: Средновековно Търново. В. Търново, 2004.

Дремсизова-Нелчинова 1971: Цв. Дремсизова-Нелчинова. Сивочерна керамика от римската вила край с. Мадара, Шуменски окръг. – Археология, 1971, 2.

Кузманов 1973: Г. Кузманов. Типология и хронология на ранновизантийските амфори в Долна Мизия и Тракия (I–IV в.). – Археология, 1973, 1.

Кузманов 1974: Г. Кузманов. Ранновизантийски керамичен комплекс от крепостта Овеч. – Известия на Народния музей Варна, 10, 1974.

Кузманов 1981: Г. Кузманов. За производството на глинени лампи в Долна Мизия и Тракия (I–IV в.). – Археология, 1981, 1–2.

Любенова 1981: В. Любенова. Селището на римската и ранновизантийската епоха. – В: Перник. 1, С., 1981.

Митова-Джонова 1968: Д. Митова-Джонова. Ранновизантийското жилищно строителство в кастела Ятрус. – Археология, 1968, 3.

Якобсон 1979: А. Л. Якобсон. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Л., 1979.

Barnea 1966: I. Barnea. L'incendie de la Dinogetia au visiecle. – Dacia, 10, 1966.

Dinchev 1997: V. Dinchev. Zikideva – An example of early Byzantine urbanism in the Balkans. – Archaeologia Bulgarica, 1997, 3.

Scorpan 1977: C. Scorpan. Contribution a la connaissance de certains types ceramiques Romano-Byzantins (IV–VII) dans l'espace Istro-Pontique. – Dacia, 21, 1977.

HOUSEHOLD POTTERY FROM THE FORTRESS OF ZIKIDEVA IN VELIKO TURNOVO

Maria Dolmova-Lukanovska

(résumé)

During the archeological excavations carried out on the hill of Tsarevets in Veliko Turnovo in the 60s-80s of the 20th century the remains of the large and impressive Early Byzantine town of Zikideva were discovered. The architectural remains belong to civil and church buildings and communications, made of grey-black to grey-yellow mud, stones and sun-dried bricks, burned at many places by the fire, which led to the destruction of the town. A considerable amount of household pottery was discovered in the stratum; its fragmentation made the restoration of separate vessels difficult and in most cases impossible. According to its origin and production the pottery is divided into 2 large groups: grey-black domestic pottery and imported pottery. The former includes vessels made in the town and the surroundings, while the latter – carried from abroad as wrapping of various wines and olive oil.

ПЛОЩАД НА ЗАПАДНИЯ СКЛОН НА СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

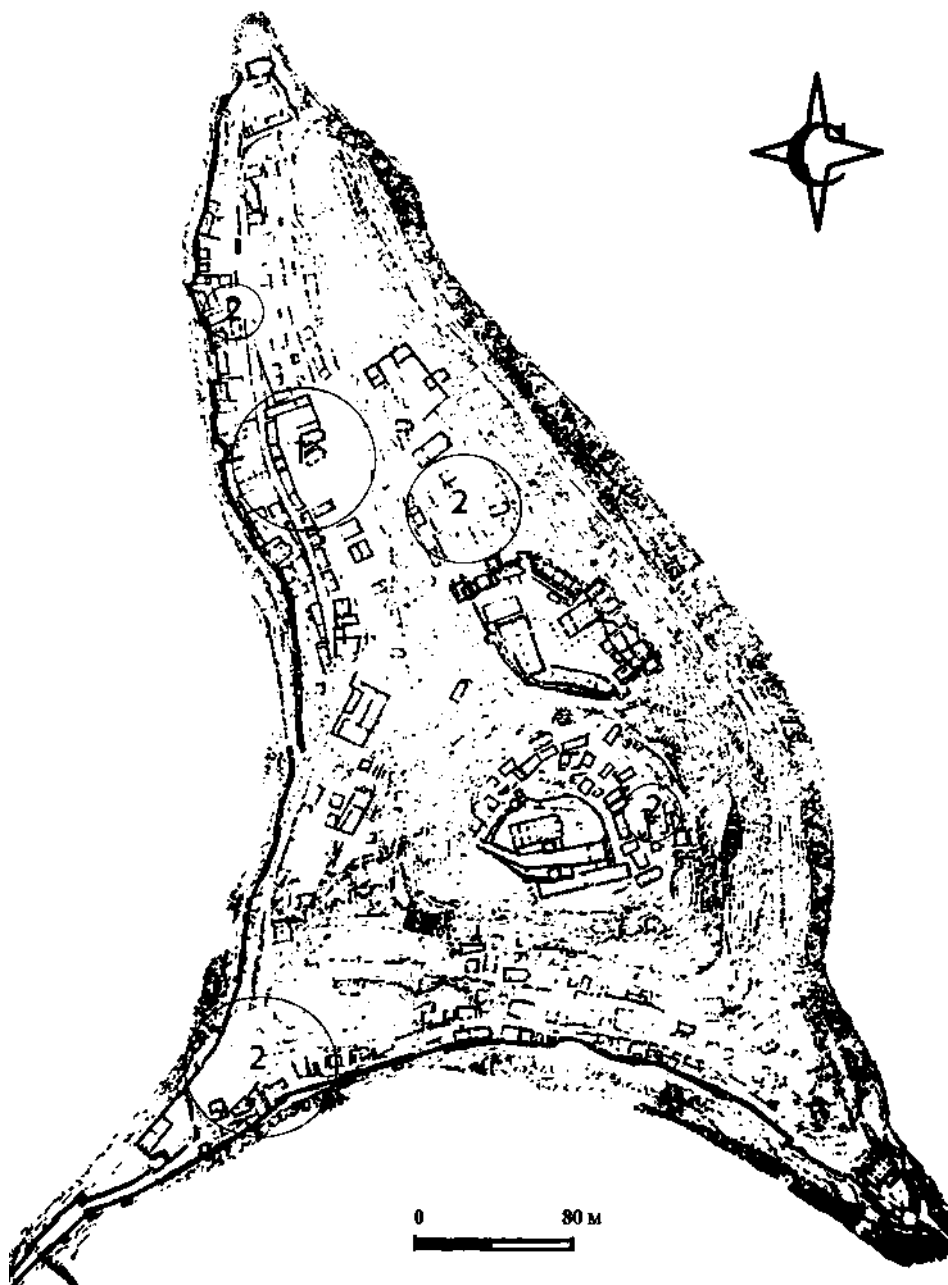
Евгени Дерменджиев

Западният склон на хълма Царевец е изцяло проучен при археологическите разкопки, проведени през 1966–1979 г. До днес обаче са публикувани резултатите само от обект 12-с (Писарев 1992, 159–169), манастирът при църква №14 (Нурков, Писарев 1979, 42–49), обект 21 (Долмова 2007, 7–128), обект 22 (Овчаров 2006, 108–168) и обект 23 (Джамбов, Станчева 2006, 125–133) (Обр. 1). Поради това наличната информация не позволява да се направят пълни и точни изводи за общата планировка, етапите на застрояване и развитието на градоустройството от края на 12 в. до края на 14 в. в тази основна част на столичната цитадела.

Особено интересен в това отношение е централният участък на западния склон, където са открити общо 5 църкви (№№10, 11, 14, 15 и 20), 1 параклис и 1 манастир – най-голямото струпване на култови сгради в очертанията на укрепения хълм (Обр. 1.1, 2). Важни данни за изясняването на посочените градоустройствени проблеми са получени при разкопките на обект 5 с ръководител Хр. Нурков и обект 16, ръководен от Ат. Писарев¹. Секторът, в който влизат двата обекта, има обща площ от около 4 дка, като обхваща терените западно от Западната главна улица², както и самата улица (обект 21); на север достига до обект 17 (Славчев, 1976, 72–73), а на юг до обект 9 (Дремсизова, Джонова 1973, 66–67) (Обр. 1.1, 3).

АРХИТЕКТУРНО ЗАСТРОЯВАНЕ ОТ КРАЯ НА 12 в. ДО ВТОРАТА ЧЕТВЪРТ НА 13 в.

1. Улици. Улици от този най-ранен етап от застрояването на столичната цитадела не са открити (Долмова 2007, 18). Поне една такава несъмнено е съществувала, но изглежда липсата на трайна настилка не е позволила локализирането на нейното трасе. Най-логично е да се

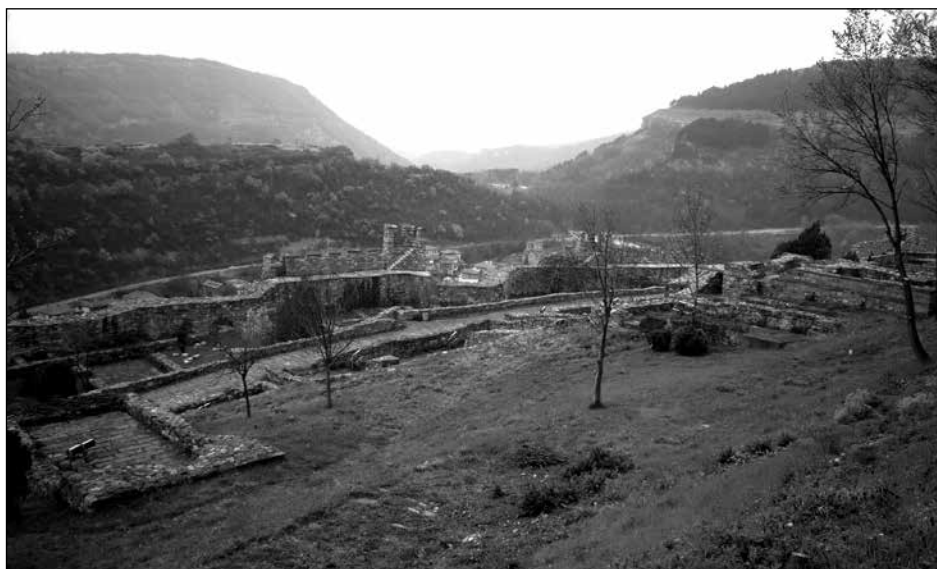

Обр. 1. Общ план на столичната цитадела на хълма Царевец.
1. Площад на западния склон. / 2. Други площи.
Fig. 1. General plan of the capital citadel on the hill of Tsareveti.
1. Square on the western slope. / 2. Other squares.

Обр. 2. Общ поглед от запад към централния сектор на столичната цитадела на хълма Царевец.

Fig. 2. General view from the west to the central part of the capital citadel on the hill of Tsarevets.

Обр. 3. Общ поглед от югоизток към площада на западния склон на столичната цитадела на хълма Царевец.

Fig. 3. General view from the south-east to the square on the west slope of the capital citadel on the hill of Tsarevets.

предположи, че по-късната Западна главна улица е прокарана по трасето на съществувала преди нея улица, тъй като това е най-удобното място за такава комуникация по западния склон.

2. Църкви. Църква №20 се намира в северозападния ъгъл на разглеждания сектор. От нея са запазени само част от основите на полукръгла абсида (Отчет 1971, 2) и един пилон, градени с камък и бял хоросан (Отчет 1973, 8) (Обр. 4). Край абсидата е открита и плочникова настилка. Другите стени на църквата са били напълно разрушени при направата на зид, калдъръм и стълбище от османската епоха (Отчет 1973, 8). Наличието на пилон подсказва, че църквата е била куполна и може би със значителни размери. Край църквата не е имало некропол.

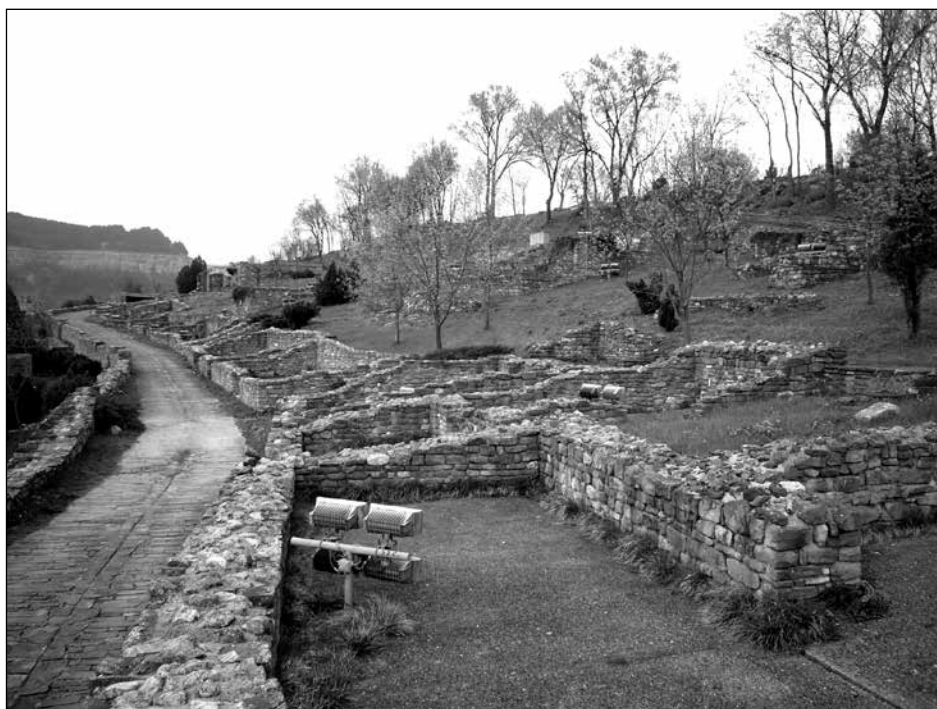
Църква №20 няма точна датировка. Стратиграфските данни и разположението на по-късните сгради около нея обаче могат със сигурност да определят времето на нейното съществуване и разрушаване. Така

*Обр. 4. Абсидата на църква № 20.
Fig. 4. The apse of church N 20.*

например трасето на Западната главна улица, което е прокарано към средата на 13 в. (Долмова, Илчева 1986, 62)³, е преминавало точно над наоса на унищожената вече църква. Освен това абсидната част на храма остава изцяло под фундаментите на западната оградна стена на манастира при църква №14, а по-късно и на неговото Западно крило (Отчет 1971, 2), изградени около средата на 14 в. (Нурков, Писарев 1979, 48) (Обр. 4). Предложените данни доказват, че църква №20 е разрушена през втората четвърт на 13 в. Времето на нейното строителство не може да се уточни, но използването на бял хоросан, а не калова спойка в зидарията, и особено отсъствието на данни за фасадна и интериорна украса: липсата на тухли, панички и розетки от керамопластична украса, както и на запазени на място или открити в насипите от разрушенията фрагменти от стенописна декорация насочват най-общо към самото начало на столичния период на Търнов – последните години на 12 в.

3. Сгради. В южния участък на сектора частично са проучени 3 сгради (Долмова, 2007, 20–21) (Обр. 11.2). Техните планове не са уточнени, защото сградите са разрушени от по-късните жилища или остават

*Обр. 5. Западната главна улица – поглед от юг.
Fig. 5. The West central street – viewed from south.*

под трасето на Западната главна улица. Друга сграда е открита в обект 14 (Вълов 1973, 60–61), но нейната датировка е поставена в широки хронологични граници: от началото на 12 в. до средата на 13 в., което не позволява да се установи със сигурност принадлежността ѝ към представяния период. Части от зидове са разкрити и източно от църква №10 (обект 5) (Отчет 1969, 4), като при тях изглежда става въпрос за подпорни стени, с които е укрепена по-високата тераса от изток. Сграда от края на 12 в. е проучена и в разположения на север обект 17 (Славчев 1976, 72). Всички отбелязани сгради остават извън очертаванията на разглеждания сектор, но маркират неговите очертавания в западна и северна посока.

АРХИТЕКТУРНО ЗАСТРОЯВАНЕ ОТ ВТОРАТА ЧЕТВЪРТ НА 13 в. ДО СРЕДАТА НА 14 в.

1. Улици. В началото на този период е прокарана Западната главна улица (Долмова 2007, 18) (Обр. 5). Данни за други странични, напречни или второстепенни улици не са засвидетелствани при археологиче-

*Обр. 6. Църква № 15.
Fig. 6. Church No15.*

ските разкопки. Главната улица е била основно ремонтирана в първата половина на 14 в. (Долмова 2007, 18–19).

2. Църкви. Църква №15 е разположена почти в средата на сектора. Тя е еднокорабна, едноабсидна, без притвор (Обр. 6). Зидана е с камък и бял хоросан, а запазените ѝ размери са 10 x 6,80 м (Отчет 1968, 4). Абсидата е разрушена и не може да се установи дали е кръгла или тристенна. В насипите са открити фрагменти от стенна мазилка, стенописи и панички от керамопластична украса. Край църквата не е имало некропол.

В края на 13 в. или началото на 14 в. е построена църква №14 (Нурков, Писарев 1979, 48) (Обр. 7). Тя е издигната върху заравнените рушевини на църква №15, която е била изцяло съборена по неизвестни засега причини (Отчет 1968, 6). Църква №14 е куполна, еднокорабна, едноабсидна, с притвор (Нурков, Писарев 1979, 42–44). Има външни размери 11 x 6,50 м. Вътрешността ѝ е била стенописана, а фасадите – декорирани с керамопластична украса: тухлени редове, панички и розетки. Край църквата не е имало некропол.

*Обр. 7. Църква № 14.
Fig. 7. Church No 14.*

Църква №11 отстои на 19 м южно от църква №15 (Обр. 3). Тя е с полукръгла отвътре абсида, без притвор (Отчет 1969, 7). Фундирана е направо върху скалата, като е строена с камъни и бял хоросан, но няма данни за стенописване и керамопластична украса. Църквата не е датирана с точност, но несъмнено е съществувала през 13–14 в.

3. Некрополи. В южния и северния край на сектора са проучени 2 некропола. Църква №11 е издигната върху по-ранен от нея некропол, като костите от разрушените гробове са били препогребани северно от нея (Отчет 1969, 7) (Обр. 12.2). Данни за инвентара в гробовете няма, а самият той не е датиран. По всичко изглежда, че други 20-ина гроба от този некропол има и от западната страна на Главната улица, някои от които остават под основите на църква №10 (Отчет 1970, 1–2); (Отчет 1973, 8) (Обр. 12.2). Гробовете от този некропол са датирани като цяло в 13 в.: М. Долмова ги отнася към първата половина 13 в. (Долмова 2007, 23), а според Хр. Нурков те са не по-късни от втората половина на 13 в. (Отчет 1970, 2). Фактът, че под трасето на Западната главна улица не са регистрирани гробове от този некропол безспорно показва, че те се появяват едва след нейното трасиране през втората четвърт на 13 в. Откритите в един от гробовете, който е пресечен при фундаването на абсидата на църква №10, златни ажурни обеци и фрагменти от злато-сърмен текстил показват, че гробовете от този некропол могат с по-голяма увереност да се отнесат към втората половина на 13 в.

Впоследствие край църква №11 се развива нов некропол, с проучени 20 гроба, който не е точно датиран, но може най-общо да се постави в 14 в. (Отчет 1973, 8).

Друг некропол се намира на 30–35 м северно от църква №14 (Нурков, Писарев 1979, 46). От него са проучени общо 51 гроба, около 10 от които са вторични (Нурков, Писарев 1979, 46); (Славчев 1976, 73). Некрополът е отнесен към времето на съществуване на църква №14 и манастира, който впоследствие е изграден около нея (края на 13–края на 14 в.).

4. Сгради. Жилищни сгради или постройки с друго предназначение не са били строени. Извън разглеждания сектор остават няколко постройки, които всъщност маркират неговите граници в северна и южна посока. Така например югоизточно от църква №11 е издигната голяма сграда с размери 11,80 x 9 м, която не е точно датирана (Отчет 1969, 7–8). Освен това в съседния обект 9 са проучени още 5 жилищни сгради от 2 строителни периода, датировката на които също не е уточнена, но явно е в границите на 13–14 в. (Дремсизова, Джонова 1973, 67). Голяма едноделна сграда с размери 9,50 x 6 м (Отчет 1973а, 5),

както и други 3 сгради от 13–14 в. са изградени от север – в обект 17 (Славчев 1976, 72) (Обр. 8). Няколко сгради са построени и източно от крепостната стена (успоредно на трасето на Западната главна улица) (Долмова, 2007, 20–21).

АРХИТЕКТУРНО ЗАСТРОЯВАНЕ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА 14 в.

1. Улици. Западната главна улица продължава да се използва. Други улици в сектора не са локализирани (Обр. 5).

2. Църкви. Църква №14 продължава да функционира след известни преустройства и ремонти (Нурков, Писарев 1979, 42–44) (Обр. 7).

3. Некрополи. Некрополите край църква №11 и този северно от църква №14 се използват без прекъсване.

4. Сгради. За първи път през столичния период на града в разглеждания сектор са построени 2 жилищни сгради от източната страна на Главната улица (Обр. 10). Те се намират западно и северозападно от църква №11. Издигнати са през втората половина на 14 в. и опожарени

*Обр. 8. Сгради северно от площада – поглед от изток.
Fig.8. Buildings, north of the square – viewed from the east.*

през 1393 г. (Отчет 1973, 5). Други сгради са построени по протежението на улицата и в южна посока (Обр. 5).

5. Манастир. Около средата на 14 в., по време на царуването на Иван Александър (1331–1371 г.), край църква №14 е построен малък градски манастир (Нурков, Писарев 1979, 44–46) (Обр. 9). Манастирът включва Източно и Северно крило, като общата му площ е близо 650 кв. м. От север на църква №14 е издигнат параклис (Обр. 7). В края на 14 в. е изградено Западно крило, а на Източното крило са правени допълнителни пристроявания и ремонти. Манастирът, заедно с църква №14, са опожарени и разрушени през лятото на 1393 г. (Нурков, Писарев 1979, 48).

ГРАДОУСТРОЙСТВО

Представените данни за архитектурното застрояване и комуникациите в разглеждания сектор от централната част на западния склон на столичната цитадела на хълма Царевец очертават няколко характерни особености:

*Обр. 9. Манастирът при църква № 14 – поглед от североизток.
Fig. 9. Buildings along the West central street – viewed from the south-east.*

- не са строени жилищни сгради и производствени съоръжения от края на 12 в. до средата на 14 в.;
- не са прокарани никакви улици, с изключение на Западната главна улица, която преминава по периферията на сектора;
- изградени са последователно 3 църкви (№№20, 15 и 14) съвсем близо една до друга;
- край нито една от тези църкви не е създаден некропол;
- жилищни сгради и градски манастир са построени едва около средата на 14 в.;
- дори и след тяхното строителство остава немалка свободна площ почти в центъра на цитаделата.

Всички тези факти доказват, че в разглеждания сектор, още от първите години след избирането на Търнов за столица на Второто българско царство, е бил оформен голям градски площад. Този площад не е отбелязван досега в нито една от публикациите, свързани с градоустройството на столицата. Установяването на неговите граници, прилежащото застрояване, етапите на развитие и датировка са резултат от

Обр. 10. Сгради край Западната главна улица – поглед от югоизток.
 Fig. 10. The monastery at church No14 – viewed from north-east.

интерпретацията на данните от археологическите разкопки на обектите, на чиято територия той се намира.

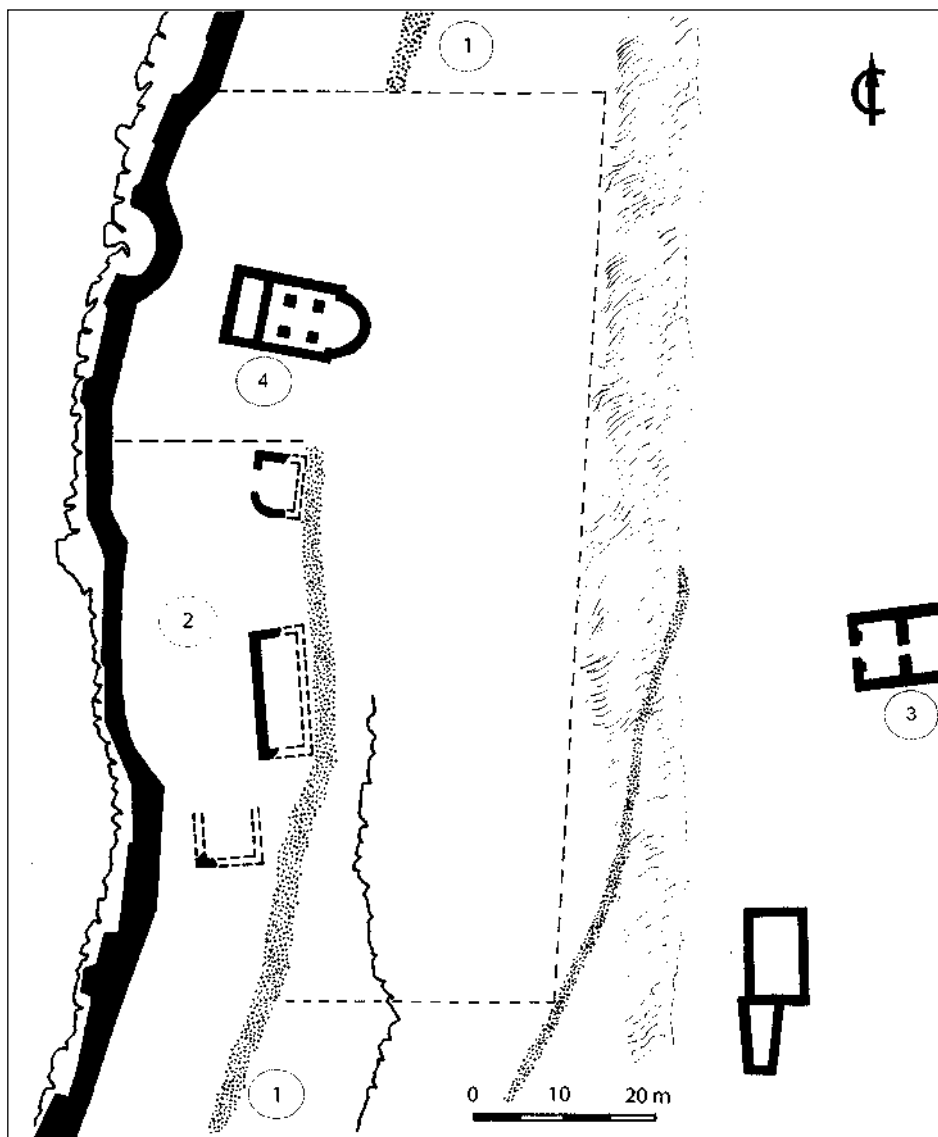
ПЪРВИ ПЕРИОД (края на 12 в. – втора четвърт на 13 в.)

Данните за живота през предходните десетилетия на 12 в. са изключително оскъдни, което показва, че най-вероятно тази част на западния склон не е била трайно обитавана и терените не са били застроявани. По тази причина изглежда, че оформянето на площада е започнало още в началото на столичния период на Търновград. Построените тук жилищни сгради (Обр. 11.2) го затварят в западна посока (най-вероятно трасето на първоначалната Западната главна улица е било прокарано точно пред техните източни фасади), докато на изток той е достигал до полегатия склон, изкачващ се към широката тераса, на която е била издигната катедралата на града – църква №5 (Обр. 11.3). На север площадът е бил затворен от една или няколко сгради, но за южната граница няма точни данни и за сега тя остава неуточнена. Като цяло той е имал издължена Г-образна форма с размери около 100 м в посока север-юг и от 60 м до 30 м от запад на изток, с приблизителната площ 4200 кв. м. Площадът има равномерен (не много голям) наклон от изток на запад, който следва естествената денivelация на западния склон. Няма данни за трайна настилка, а по всичко личи, че не е било правено и специално подравняване на терена.

Площадът е бил свързан с комуникациите на цитаделата чрез по-ранната Западна главна улица, която го е фланкирала от запад (Обр. 11.1). Точно в неговия северозападен ъгъл, с пряк подход откъм улицата, е била построена църква №20, която се явява и естествен акцент не само на площада, но и на централната част на западния склон на хълма (Обр. 11.4). Изглежда, че единствено около нея площадът е достигал до крепостната стена, като се е образувало широко свободно пространство, което още по-добре подчертава мястото на църква №20 в градоустройството на цитаделата.

ВТОРИ ПЕРИОД (втора четвърт на 13 в. – средата на 14 в.)

През втората четвърт на 13 в. е предприето изцяло ново планиране и основно архитектурно застрояване на вътрешната територия на столичната цитадела на хълма Царевец. Тези мащабни строителни дейности, свързани с управлението на цар Иван Асен II (1218–1241 г.), обхващат крепостните стени и съоръжения (Вълов 1992, 186–187), жилищните квартали (Долмова, 2007, 18, 251), комуникациите (Долмова, Илчева 1986, 62), водоснабдяването (Дерменджиев 2003, 55–57), както и самия царски дворец (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 62–64).

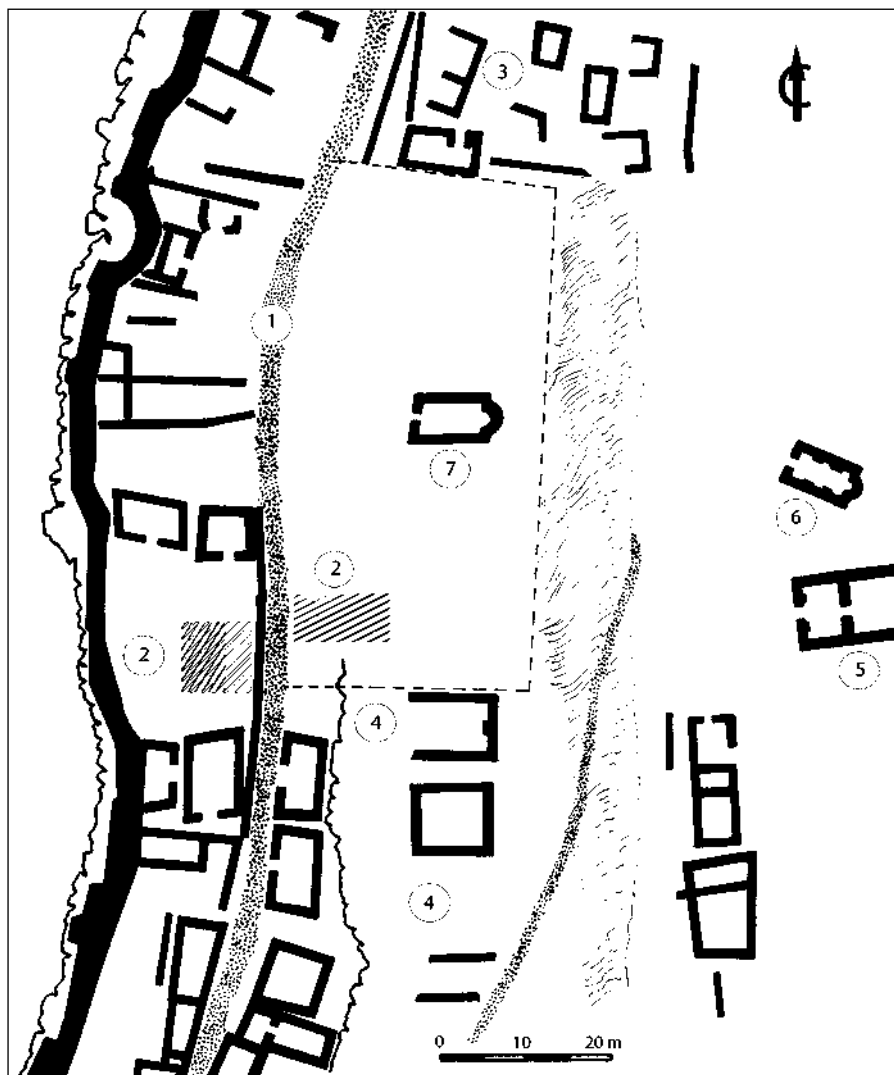

Обр. 11. План на площада от Първи период (края на 12–втора четвърт на 13 в.) – реконструкция.

1. Западна главна улица.
2. Жилищни сгради.
3. Църква № 5.
4. Църква № 20.

Fig. 11. The plan of the square from the first period/ the late 12th c. to the second quarter of 13th c.

1. West central street.
2. Residential buildings.
5. Church No 5.
20. Church No 20.

Обр. 12. План на площада от Втори период (втора четвърт на 13 – края на 13 в.) – реконструкция.

1. Западна главна улица.
2. Некропол в южната част на площада.
3. Сгради северно от площада.
4. Сгради южно от площада.
5. Църква № 5.
6. Църква № 6.
7. Църква № 15.

Fig. 12. The plan of the square from the second period / the second quarter of 13th c. to the late 13th c/.

1. West central street.
2. Necropolis south and south-west of the square.
3. Buildings north of the square.
4. Buildings south of the square.
5. Church No 5.
6. Church No 6.
15. Church No 15.

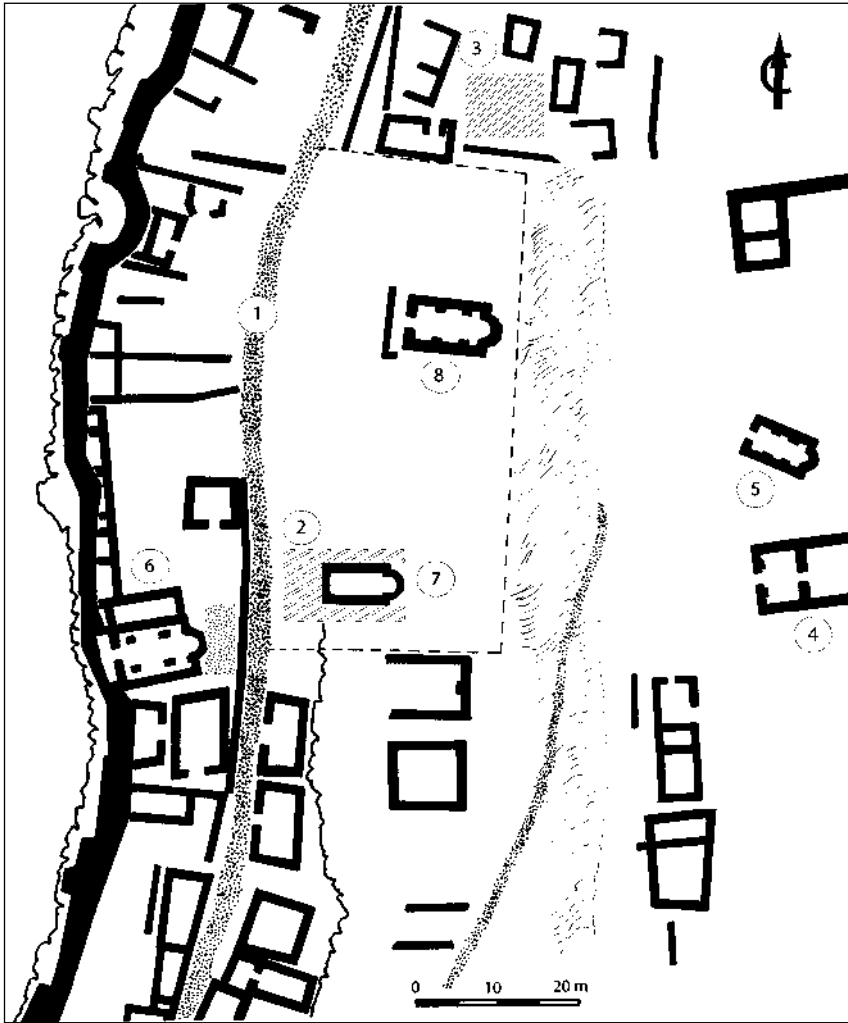
Площадът на западния склон е запазен като вече съществуваща даденост, но с известни корекции по отношение на неговите граници и площ (Обр. 12). Новата Западна главна улица изцяло ограничава площада от западната страна (Обр. 12.1). По този начин не се нарушава пряката комуникационна връзка по трасето на улицата между северната и южна част на цитаделата. Същевременно дейностите, развивани и осъществявани на площада, не са били затруднявани или прекъсвани от движението по улицата. Така площадът е бил изолиран от трафика по Главната улица и едновременно с това е свързан с нея, защото тя го фланкира по цялата му дължина от запад. Настилка на площада не е открита, както не са регистрирани и никакви мероприятия за подравняване на терена.

Ограничаването на площада в западна посока от новото трасе на Главната улица довежда до мащабна архитектурна промяна в конфигурацията на терена. Чрез подпорни стени и стълбища е оформена тясна и дълга тераса на по-ниско ниво, между тази улица и западната крепостна стена на цитаделата, на която са изградени няколко сгради и църква №10 (Долмова 2007, 18–21) (Обр. 13.6).

От север и юг на площада са построени сгради, които точно определят неговите граници в тези посоки (Обр. 12.3, 12.4). Така площадът е стеснен от 3 страни, неговата територия е силно намалена – до около 1800 кв. м (60 x 30 м), а формата му от Г-образна е променена в правоъгълна. Към средата или втората половина на 13 в. се появява малък некропол, който заема югоизточния ъгъл на площада (Отчет 1969, 7) (Обр. 12.2). По-късно върху гробовете от този некропол е изградена църква №11, около която възниква нов некропол (Отчет 1973, 8) (Обр. 13.7, 13.2).

Църква №20 е била изцяло разрушена, най-вероятно във връзка с прокарването на трасето на Западната главна улица. Вместо нея е построена църква №15 (Обр. 12.7). Новата църква остава почти в идеалния център на площада, като по този начин култовата постройка отново се оказва негов основен акцент. Църква №15 просъществува от 50 до 100 години, след което е била изцяло съборена (Отчет 1968, 6).

В края на 13 в. или началото на 14 в. е построена църква №14, която става централна сграда на площада (Обр. 13.8). Този нов храм е издигнат върху неголям насип, получен от разрушенията на църква №15 и на сграда от ранновизантийския период (Отчет 1969, 6). Преди това този насип е образувал площадка пред северната фасада на църква №15. Изградена върху тази височина, църква №14 е доминирала вече

Обр. 13. План на площада от Втори период (началото на 14–средата на 14 в.) – реконструкция.

1. Западна главна улица.
2. Некропол в южната част на площада.
3. Некропол северно от площада.
4. Църква № 5.
5. Църква № 6.
6. Църква № 10.
7. Църква № 11.
8. Църква № 14.

Fig. 13. The plan of the square from the second period /early to mid 14th c./

1. West central street.
2. Necropolis south of the square.
3. Necropolis north of the square.
4. Church No 5.
5. Church No 6.
6. Church No 10.
7. Church No 11.
8. Church No 14.

не само над самия площад, но и над цялата северозападна част на този склон на столичната цитадела.

ТРЕТИ ПЕРИОД (втора половина на 14 в.)

Към средата на 14 в. около църква №14 е изграден градски манастир с обща площ от около 650 кв. м (Нурков, Писарев 1979, 44–46), който заема почти цялата северна част на площада (Обр. 14.7, 14.10). По това време започва застрояването на ивицата от изток на Западната главна улица. Двете големи жилищни сгради са разположени в един ред (Отчет 1973, 5), който заема останалата западна част от площада, като по този начин се оформя склученото застрояване край цялото трасе на Западната главна улица (Обр. 14.4). Така почти половината от площада е била ликвидирана, като остават свободни североизточната и южната му част – между манастира и църква №11 (Обр. 14.7, 14.9). Фасадите на манастирския комплекс и сградите са подравнени с Главната улица, поради което площадът остава изцяло затворен откъм запад. Единствено тесен проход, оставен между двете жилищни сгради е осигурявал достъпа от улицата. Площадът е редуциран до около 700 кв. м (35 x 20 м), като при това е бил изцяло лишен от преки и удобни връзки с комуникациите на цитаделата. Той вече не разполага със собствена църква и се слива или по-точно се губи сред архитектурното застрояване по западния склон на цитаделата (Обр. 14, 15).

Така като нов архитектурен център се налага манастирът при църква №14 (Обр. 14.7). Почти пълното изолиране на площада от градските улици показва, че той остава свързан основно с функционирането на манастира, който е ориентиран към него с цялата си южна фасада (Обр. 15). Към него извежда и главният манастирски вход.

Манастирът край църква №14 и новите сгради са опожарени и разрушени през лятото на 1393 г. (Отчет 1973, 5–7; Нурков, Писарев 1979, 48), а площадът е бил изоставен.

* * *

Представените данни от археологическите разкопки позволяват да се възстанови първоначалната планировка на централната част на западния склон на цитаделата върху хълма Царевец. Тук е бил оформен най-големия столичен площад (Обр. 11), който в началото е бил по-голям както от площада пред Главния вход (1700 кв. м.) (Писарев 1985, 86), така и от Дворцовия площад (1200 кв. м.) (Нешева 2000, 50–59) (Обр. 1.2).

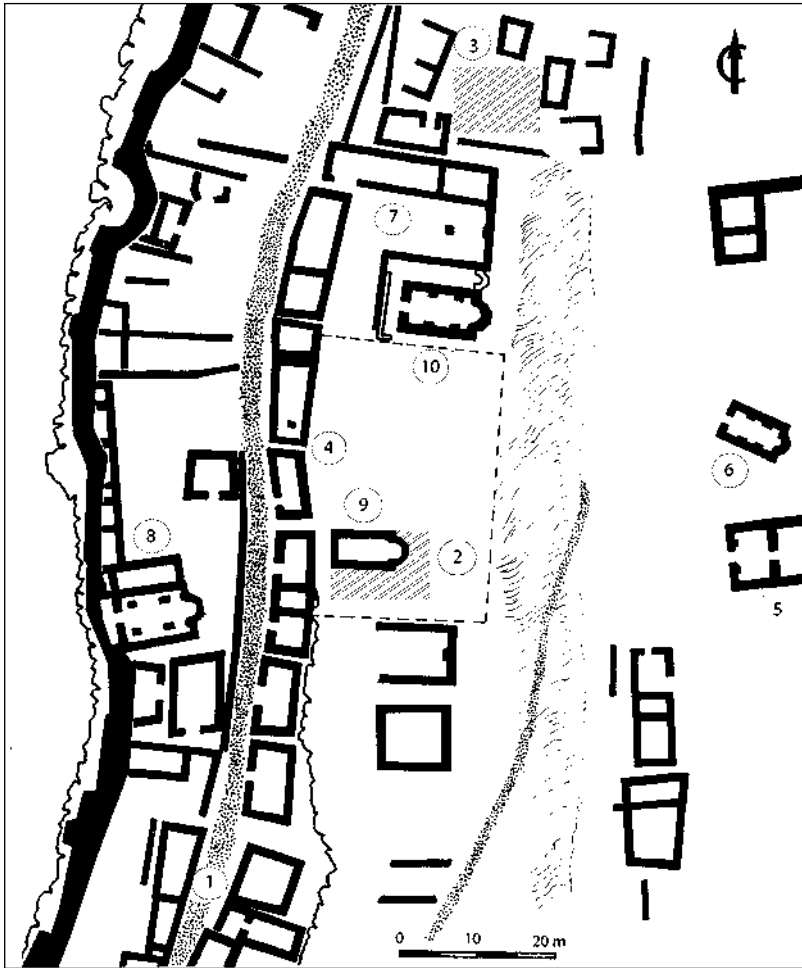
Други малки квартални площи са проучени северно от църква №18 (Писарев 1992, 162–167); при Северозападната порта (Дермен-

джиев 2005, 366–368) и в квартала източно от Патриаршията (Овчаров 2006, 75–93) (Обр. 1.2). Общата площ на известните досега столични площи през различните периоди от тяхното функциониране е между 3000 кв. м и 9000 кв. м. Посочените 6 градски площи показват, че терените в цитаделата не са били съвсем плътно застроени. Всъщност свободни пространства с по-голяма или по-малка площ могат да се локализируют и северно от катедралната църква №5, между Двореца и църкви №№8, 16 и 19, северно от църква №9, южно от комплекса при Лобната скала и др.

Архитектурната рамка на площада на западния склон през отделните периоди е доста разнообразна. Първоначално, в края на 12 в. – втората четвърт на 13 в., площадът е бил затворен от запад отчасти от крепостната стена и с жилищни сгради, каквито би трябвало да се очакват и в северна и южна посока (Обр. 11.2). Ранната Главна улица е очертавала западната му граница (Обр. 11.1), а на изток е опирал в невисок, но стръмен склон.

След това е прокарана новата Западна главна улица и той остава изцяло отворен към нея (Обр. 12.1). От южната и северната му страна са построени нови големи сгради (Обр. 12.3, 12.4), появяват се и 2 некропола (Обр. 12.2, 13.2, 13.3), издигната е църква №11 (Обр. 13.7), която оформя югозападния ъгъл на площада. През втората половина на 14 в. западната му страна и северозападния ъгъл са застроени, а самият площад остава изцяло скрит зад големите жилищни сгради и манастирския комплекс (Обр. 14.4, 14.7, 15).

Архитектурните акценти на площада са църкви №20 (Обр. 11.4), №15 (Обр. 12.7) и №14 (Обр. 13.8). Липсата на градски некрополи около тях и издигането им в периферията или центъра на площада показват, че те не са изпълнявали функциите на обикновени квартални храмове. В този конкретен случай несъмнено става въпрос за специално построени църкви с обширно свободно пространство около тях, осигурено от предварително планирания и оформен площад, който е бил предназначен за събирането на голям брой хора. В тези храмове се е служило при големи църковни празници; извършвали са се официални церемонии, ритуали и процесии; провеждали са се народни тържества и други масови събирания на столичното население. Широките обществени функции на площадните църкви показват, че в тях са полагани и чудотворни мощи, обект на поклонение от цялото столично население (Павлов 2006, 3–46). Към тях трябва да се включи и църква №11 (Обр. 13.7, 14.9), независимо че остава в неговия югоизточен ъгъл, а край нея е създаден некропол (Обр. 13.2, 14.2).

Обр. 14. План на площада от Трети период (средата на 14 – края на 14 в.) – реконструкция.

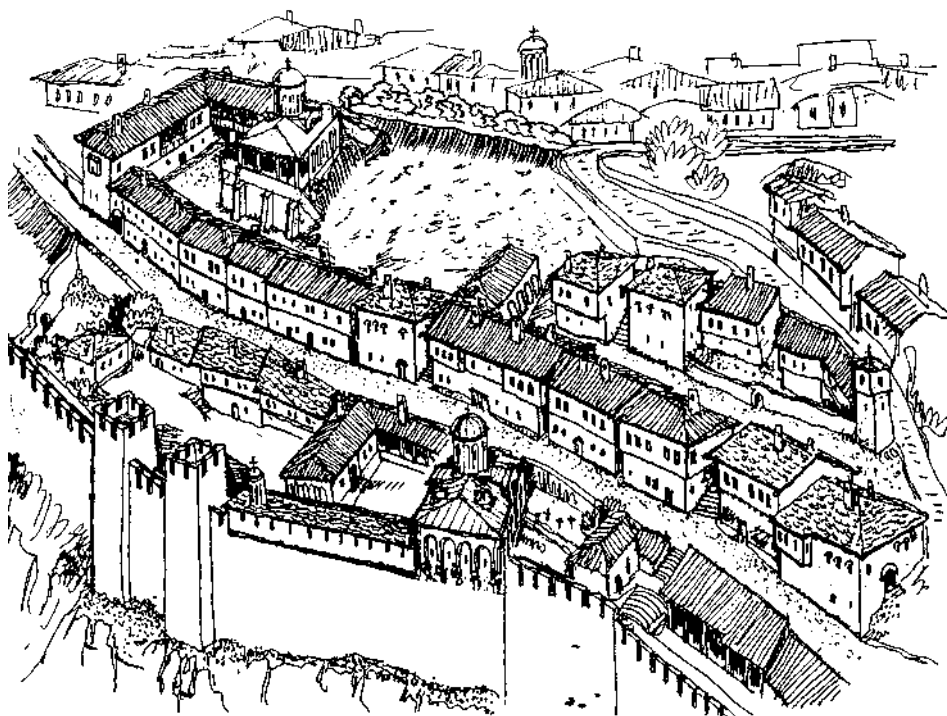
1. Западна главна улица.
2. Некропол край църква № 11.
3. Некропол северно от площада.
4. Сгради край Западната главна улица.
5. Църква № 5.
6. Църква № 6.
7. Манастир при църква № 14.
8. Църква № 10.
9. Църква № 11.
10. Църква № 14.

Fig. 14. The plan of the square from the 3rd period /mid to late 14th c./.

1. West central street.
2. Necropolis at church No 11.
3. Necropolis north of the square.
4. Buildings along the West central street.
5. Church No 5.
6. Church No 6.
7. Monastery at church No 14.
10. Church No 10.
11. Church No 11.
14. Church No 14.

Със същото предназначение е и църква №1, която се е намирала в северния край на площада при Главния вход (Шкорпил 1910, 140–141). Такива са и църква №4 в югоизточния край на Дворцовия площад (Нешева 2000, 43–50) и катедралната църква №5 в северния край на Дворцовия площад, около които обаче по-късно възникват некрополи (Нешева 2000, 112–129); (Ангелов, Попов 1985, 53)⁴. Тяхното изграждане е свързано единствено с оформянето на централните градски площади, тъй-като малките квартални площади (северно от църква №18; при Северозападната порта и в квартала източно от Патриаршията) не са имали свои храмове.

Основната комуникационна линия към площада на западния склон, още от времето на неговото създаване е Западната главна улица, която го свързва с останалите части на столичната цитадела. Първоначално тя е преминавала отчасти през неговата територия (Обр. 11.1), а по-късно го фланкирала по цялата му дължина от запад (Обр. 12.1, 13.1,

Обр. 15. Площадът в края на 14 в. – реконструкция арх. Ил. Лефтеров.
Fig. 15. The square in the late 14th c. reconstruction according to architect Il. Lefterov.

14.1). Естествено площадът е имал достъп и от останалите посоки, но липсват конкретни данни за други улични трасета или стълбища.

Основното предназначение на площада в централната част на западния склон на цитаделата не може да се установи със сигурност. Най-вероятно той е имал търговски функции, тъй като е разположен по протежението на една от главните улици в цитаделата. Естествено в определени случаи той е използван при организирането и на представителни, обществени, военни или други прояви – примерно за екзекуции. Значението на площада в края на неговото съществуване, като обществено място и естествен обединителен център на жилищните квартали по западния склон на цитаделата, рязко намалява. Той остава тясно свързан с живота и дейността на манастира при църква №14 (Обр. 14.7, 15). Може дори да се предположи, че площадът, с функциите му на градско тържище, е бил дарен на манастира, каквато практика е добре засвидетелствана в царските и болярски грамоти от 14 в.: Виргинската грамота на цар Константин Асен за манастира „Св. Георги Бързи“ при Скопие (късен препис от края на 14 в.); грамоти на сръбския крал Стефан Дечански за Хилендарския манастир от 1328 г. и манастира „Трескавец“ край Прилеп от 1335–1337 г.; грамоти на деспот Йоан Оливер за манастира „Св. Димитър“ в Кочани от 1337 г. и Лесновския манастир край Злетово от 1341 г.; грамота на деспот Константин Деянов за Хилендарския манастир от 1381 г. (Петров, Гюзелев 1978, 215–216, 229, 230, 236, 237, 251, 283).

За първи път в централната западна част на столичната цитадела, изградена на хълма Царевец, е локализиран нов голям градски площад (Обр. 1, 2). Неговото съществуване е важно допълнение към досегашните данни за столичния Търнов, което ясно показва, че проблемите на градоустройството на цитаделата върху хълма Царевец все още не са напълно решени. Причина за това е наличието на много сектори, резултатите от археологическите разкопки на които все още не са публикувани, а това от своя страна не позволява да се възстанови напълно нейната планировка. И именно поради това окончателното изясняване на цялостния план и етапите на развитие на градската структура на столичния Търнов от края на 12 в. до края на 14 в. остава основна задача на бъдещите изследвания.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Обектите не са изцяло публикувани, поради което използвах и данни от документацията, съхранявана в Научния архив на РИМ – В. Търново: полеви дневници, отчети, планове, чертежи и фотоснимки.
- ² При представянето на тази улица използвам ново наименование – Западна главна улица.
- ³ По-надолу в текста е уточнено, че изграждането на улицата е осъществено по времето на цар Иван Асен II, чието управление се вмести във 2 ¼ на 13 в. За справка виж (Долмова, Илчева 1986, 62).
- ⁴ Некрополът край църква №5 не е публикуван и няма точна датировка.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, Попов 1985:** Н. Ангелов, Ат. Попов. Царевград Търнов. С., 1985.
- Вълков 1973:** В. Вълков. Разкопки на Царевец – обект XIV. – Археологически открития и разкопки през 1972 г. С., 1973, 60–61.
- Вълков 1992:** В. Вълков. Царевград Търновград. Крепостни стени и съоръжения. т.5. С., 1992.
- Георгиева, Николова, Ангелов 1973:** С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. – В: Царевград Търнов. т. 1, С., 1973, 39–166.
- Дерменджиев 2003:** Е. Дерменджиев. Водоснабдителните съоръжения до църква №12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, датировка). – Археология, XLIV, 2003, 3, 50–59.
- Дерменджиев 2005:** Е. Дерменджиев. Северозападната порта на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – В: Проф. дин Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 366–372.
- Джамбов, Станчева 2006:** И. Джамбов, М. Станчева. Сградостроителство и занаяти в столичния и следстоличен Търновград (По материали от западния склон на хълма Царевец. Предварително съобщение). – Научни трудове на Пловдивски университет “Паисий Хилендарски”, История, т. 1, кн. 1, 2006, 125–133.
- Долмова 2007:** М. Долмова. Археологически проучвания на средновековна улица по северозападния склон, квартал при Трета порта на Главния вход, източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец. В. Търново, 2007.
- Долмова, Илчева 1986:** М. Долмова, В. Илчева. Археологически проучвания на обект Царевец – средновековна улица. – Годишник на музеите от Северна България, XIII, 1986, 55–70.
- Дремсизова, Джонова 1973:** Ц. Дремсизова, Д. Джонова. Разкопки на Царевец – обект 9. – Археологически разкопки и открития през 1972 г. С., 1973, 66–67.

Нешева 2000: В. Нешева. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата „Св. Параскева (Петка) Търновска”. С., 2000.

Нурков, Писарев 1979: Хр. Нурков, Ат. Писарев. Манастирски комплекс на хълма Царевец. – Годишник на музеите от Северна България, V, 1979, 42–49.

Овчаров 2006: Т. Овчаров. Археологически проучвания на терасата източно и югоизточно от Патриаршията, до Малката порта и на южния склон на Царевец. В. Търново, 2006.

Отчет 1968: Отчет за археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1968 г., ръководител Хр. Нурков.

Отчет 1969: Отчет за археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1969 г., ръководител Хр. Нурков.

Отчет 1970: Отчет за археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1970 г., ръководител Хр. Нурков.

Отчет 1971: Отчет за археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1971 г., ръководител Хр. Нурков.

Отчет 1973: Отчет за археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1973 г., ръководител Хр. Нурков.

Отчет 1973а: Отчет за археологическите разкопки на Обект 16 на хълма Царевец през 1973 г., ръководител Ат. Писарев.

Павлов 2006: П. Павлов. Търновски светци и чудотворци. В. Търново, 2006.

Петров, Гюзелев, 1978: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България. С., 1978.

Писарев 1985: Ат. Писарев. Кварталът при Главния вход на Царевец. – В: Царстващият град Търнов. С., 1985, 86–89.

Писарев 1992: Ат. Писарев. Археологическо проучване на обект 12-С на хълма Царевец във Велико Търново (предварително съобщение). – Известия на Историческия музей–Велико Търново, VII, 1992, 159–169.

Славчев 1976: П. Славчев. Разкопки на Царевец – обект 17. – Археологически разкопки и открития през 1975 г. Смолян, 1976, 72–73.

Шкорпил 1910: К. Шкорпил. План на старата българска столица Търново. – Известия на българското археологическо дружество, I, 1910, 121–154.

SQUARE ON THE WEST SLOPE OF THE MEDIEVAL FORTRESS OF TZAREVEC IN VELIKO TARNOVO

Evgeni Dermenjiev

(résumé)

The following report reveals data about the localization of a square not known so far. It stands in the central part of the west slope of the fortress of Tzarevec. The square was planned in the very beginning of the capital period of the town (in the late 12th, c.) on an area more than 4 200 sq. m. The square reached partly the western fortress wall. Church No 20 was erected in its north-eastern end. In the second quarter of the 13th c. the square was totally reconstructed and its area became smaller (1800 sq. m.). One of the main streets of the fortress was built to the west and residential buildings were erected to the north and south of the square. Church No 20 was destroyed and church №15 was built near the center of the square. A small necropolis appeared in its south-eastern corner. Later (in the late 13th c. – earlybeginning 14th c.) at the place of church No 15 a new one was built – No 14 and church No 11 was raised upon the necropolis. The last reconstruction of the square too place in the middle of the 14th c. when church No 14 evolved into a monastery. New residential buildings were built in its western part. Then the size of the square was reduced to 700 sq.m.

The square played an important role in the public life of the medieval capital. Mainly it was used as a market-place but in some cases it was a center of various military and formal social activities. The localization of this new square gives us important, additional information about the architectural plan and the development stages of the urban area of Tarnovo from the late 12th to the late 14th c.

ЗА МЕСТОПОЛОЖЕНИЕТО НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ БЪЛГАРСКИ МАНАСТИР "СВЕТА БОГОРОДИЦА ПЪТЕВОДИТЕЛКА"

Тодор Овчаров

В научни публикации се споменава средновековният български манастир “Св. Богородица Пътеводителка”, като се посочва, че той се намира на близкия до старопрестолния Търновград хълм “Света гора”, без да се определя точното му месторазположение (Киселков 1926, 6; Динеков и др. 1978, 384 и др.).

Ролята на този средновековен български манастир е съществена, тъй като там развива дейност Търновската книжовна школа, в която творят Теодосий Търновски, патриарх Евтимий Търновски и техните последователи.

По тази причина считам за необходимо да се потърсят и обнародват факти, въз основа на които да се изкаже предположение за точното място на манастира.

От Житието на преподобния Теодосий Търновски е известно, че той престоява известно време в манастира “Света Богородица Одигитрия”. Там дословно е записано “като напусна гореказаната обител достигна до Търново, който беше царстващият на българите град, втори след Цариград и словом и делом. И като намери тогава много прочутия манастир на Всеславната Дева и Богородица, Христовата майка, той се посели в него. Даже и днес се нарича (хълмът) с обикновеното си име Света гора” (Киселков 1926, 6).

В Житието на Ромул Видински от монах Григорий е записано, че “той стигна Загора, влезе в града на тази епархия, наричан по-рано Торвон, а сега Търново и се посели в един от тамошните манастири, който манастир имаше наименование Богомайка Пътеводителка” (Динеков и др., 1978, 384).

От приведените цитати се подразбира, че въпросният средновековен манастир се намира на съседния до старопрестолния Търновград

хълм Света гора. Къде обаче е точното му местоположение не е установено досега.

На лист 2 от Ватиканския препис на Манасиевата хроника е представена многофигурна композиция – Успението на Иван Асен, син на българския цар Иван Александър. Първородният царски син почива като юноша. Показан е на смъртно легло, до което прави са представени цар Иван Александър с царица Теодора и търновският патриарх. На заден план, в дълбочина, личи архитектурен пейзаж с внушителни сгради. Различават се два хълма. Приема се, че хълмът вляво е крепостта Трапезица, а този вдясно – крепостта Царевец (Мавродинов 1966, 71). Този изглед може да се наблюдава само от северния склон на хълма Света гора. Несъмнено миниатюрата, както и целият препис, са правени от монах или монаси, които обитават този хълм.

Според Никола Ангелов художникът познава добре старопрестолния град Търнов, тъй като го показва с характерните му подробности – двете крепости с типичните им сгради и река Янтра, която ги разделя (Ангелов 1968, 3 и 4).

Никола Ангелов предполага, че художникът създал миниатюрата работи в манастира “Св. Богородица Пътеводителка”, разположен на източния склон на хълма Света гора (Ангелов 1968, 6).

Според нас авторът греша по отношение на точното местоположение на манастира. Ако обителта е на източния склон на хълма Света гора, то монахът-миниатюрист вижда и съответно пресъздава на миниатюрата хълмовете Царевец и Момина крепост. А пейзажът определено е свързан с крепостите Трапезица и Царевец. Следователно манастирът “Света Богородица Пътеводителка” е не на източния, а на северния склон на хълма Света гора.

При изкопни работи за полагане на кабели за улично осветление по панорамния път на северния склон на хълма Света гора, през 80-те години на ХХ в., са засегнати зидове от едри ломени камъни, споени с бял хоросан. Градежът е характерен за времето на Второто българско царство когато функционира и манастирът “Света Богородица Пътеводителка”. Зидовете са на около 40 м източно от мястото на отбивката от панорамния път към Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”.

На това място, през 30-те години на ХХ в., при прокарване на пътя към трудовата казарма, е засегната стара сграда.

Пак там, през 50-те години, са намерени три варовикови главички от статуарна група. Я. Николова ги обнародва и ги определя като монашески (Николова 1960, 14 и сл.). За същите монашески главички проф.

Т. Герасимов приема, че са донесени от католически пратеник посетил манастира “Света Богородица Пътеводителка” (Герасимов 1965, 70).

При наш оглед на терена установих следи от два зида от ломени камъни със спойка от бял хоросан. Двата зида са успоредни един на друг и са ориентирани почти север-юг. Западният зид е широк 1,10 м, а източният – 0,90 м. Според нас западният зид е ограден за манастирския двор, а източният е от манастирската църква.

Мястото позволява развиването на манастирските сгради. Теренът е затворен от юг от висок скален праг, а към север от стръмният бряг към река Янтра. Манастирският двор е издължен в посока североизток-югозапад, отворен е към север и североизток, така че от там може да се наблюдава описаният на въпросната миниатюра архитектурен пейзаж. Близостта на манастира до Търновград предполага добри възможности за контакти на монасите с града, вследствие на които те добре познават характерните за двете крепости Трапезица и Царевец сгради.

Несъмнено на това място има средновековен български манастир. И понеже другаде по северния склон на хълма Света гора няма следи от средновековен манастир, следва, че на това място е разположен средновековният български манастир “Света Богородица Пътеводителка”.

В този български манастир се развива, за известно време, Търновската книжовна школа, за чийто следовник се смята Великотърновският университет “Св. св. Кирил и Методий”, разположен само на стотина метра от мястото на манастира.

Мястото е достъпно за жителите на средновековния Търновград и те устройват, по време на манастирския празник, няколкодневни тържества. И понеже някои от тях се отдават на разгулен живот патриарх Евтимий се принуждава да ограничи празника само в един ден, за да не остават хората в манастира и района му и през нощта (Динев и др. 1978, 432).

Известността на средновековния български манастир “Света Богородица Пътеводителка” и приемствеността между него и Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий” ни задължават да проведем теренни археологически проучвания, за доказване на предположението ни, след което там да се направи подходящ възпоменателен знак или малък параклис.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1968: Н. Ангелов. Към въпроса за старите изображения на средновековния град Търнов. – Известия на окръжен исторически музей – Велико Търново, 1968.

Герасимов 1965: Т. Герасимов, Т. Силяновска-Новикова. Нови данни за развитието на скулптурата в България през епохата на феодализма (XII–XIV в). Рецензия. – Археология, 1965, 1.

Динев 1978: П. Динев, К. Куев и Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1978.

Киселков 1926: В. Киселков. Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926.

Мавродинов 1966: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство (XI–XIII в). С., 1966.

Николова 1960: Я. Николова. Принос към средновековната българска пластика. – Археология, 1960, 4.

ON THE LOCATION OF THE MEDIAEVAL MONASTERY “THE VIRGIN MARY – GUIDE”

Todor Ovcharov

(résumé)

It is known from written sources that the mediaeval Bulgarian monastery “The Virgin Mary – Guide” is situated on the “Sveta Gora” hill near the medieval capital of Bulgaria – Tarnovo. From our explorations of the spot we found out that the exact location was at the East end of the North slope of the hill opposite the mediaeval strongholds Trapezitza and Tzarevetz, a short distance after the turn from the scenic highway to the University of Veliko Tarnovo.

The monastery is important for our mediaeval culture because the well-known Tarnovo literary group did their studies there. Eminent mediaeval men of letters such as Patriarch Evtimii, Tedosii Tarnovski and their followers worked in the group.

СРЕДНОВЕКОВНИ БОЗДУГАНИ ОТ ФОНДА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Деян Рабовянов

Предмет на настоящото изследване са пет боздугана от средновековния и един от праисторическия фонд на Регионален исторически музей – Велико Търново¹.

Боздуганът вероятно е най-древното оръжие, т.е. предмет, създаден и използван изключително за водене на война, а не по съвместителство за лов или като оръдие на труда. Той остава широко използвано оръжие на Изток, както в древността (Горелик 1993, 276–281), така и през Средновековието. В Европа и по-конкретно на Балканите обаче той навлиза едва през X в., за да стане особено популярен през Късното средновековие (Кирпичников 1966, 47–57; Парушев 1998; Йотов 2004, 107–109; Niccole 1999; Oakeshott 1999, 258).

Боздуганите ще бъдат разгледани в хронологически порядък, като първо се обърне внимание на двата от периода XII–XIV в., а след това и на четирите от Османския период.

БОЗДУГАНИ ОТ РИМ – В. ТЪРНОВО

№1. Инв. №15/Хот. С неизвестен произход, част от музейната сбирка в с. Хотница. Железен, от типа звездовиден с 12 шипа, сравнително добре запазен и без украса (Обр. 1). Височина: 44 мм; диаметър: 70 x 74 мм; тегло: 296 гр. Без украса.

Обр. 1. Боздуган № 15/Хот.
Fig. 1. Mace № 15/Hot.

Боздуганът е с цилиндрично тяло, от което се издават 12 пирамидални шипа в три реда. Средният ред се състои от четири големи шипа с форма на четириъгълни пирамиди с височина 18 мм и дължина на страната 22 мм. Горният и долният ред са от по четири, шахматно разположени спрямо средния шипа, обърнати с върховете си един към друг. Те са с форма на триъгълни пирамиди с височина 15 и дължина на страната 20 мм.

Втулката минава през тялото на боздугана и има бъчвовидна форма, с разширяваща се средна част и е с диаметър 26 мм в двата края.

№2. Инв. №квп 57с. С неизвестен произход. Железен, с кълбовидна форма и нискорелефни шипове. Сравнително добре запазен, без украса (Обр. 2). Височина: 47–48 мм; диаметър: 66 x 67 мм; тегло: 328 гр.

Боздуганът има кълбовидно тяло, плоско при втулката. Последната е оформена от стените на самото тяло и се разширява силно в средата. Диаметърът на отворите за дървената дръжка е 29 мм.

Обр. 2. Боздуган № квп 57с.
Fig. 2. Маса № квп 57с.

В средната част на тялото има два реда шахматно подредени шипове с форма на четириъгълни пирамиди със заоблени върхове и ромбовидна основа. Те са с височина 13 мм и с размери на основите 10 x 15 мм. Под тях, над втулката, е оформен трети ред по-малки шипове с форма на триъгълни пирамиди. Те са с височина 4 и дължина на страната 13 мм.

№3. Инв. №794с. Подарен от Георги Медникаров през 1929 г., намерен в къщата на Вълканчето. Железен, с луковична форма на ударната част и дълга втулка (Обр. 3). Височина: 203 мм; тегло: 417 гр.

Ударната част е силно засегната от корозията. Има височина 45 мм и максимален диаметър 64 мм. Украсен е с релефни ребра и вбивки от жълт метал, вероятно месинг. Осемте ребра са ниски, с профил на триъгълник със заоблен връх. Те са ограничени в основата си с връзани линии, отстоящи на 7–9 мм една от друга. Инкрустираната украса е сравнително лошо запазена. Състои се от вбивки в мо-

тива рибя кост върху изпъкналите ребра, като посоката се сменя според наклона, и лента с ширина 2 мм в хлътнатината между връзаните линии, ограничаващи ребрата (Обр. 4). Ударната част е надяната върху горния край на втулката, като за по-голяма стабилност при долната ѝ част е набит железен клин.

Втулката е дълга 158 мм до ударната част. Направена е от железен лист с дебелина 2 мм и има вътрешен диаметър 24 мм, като леко се стеснява към върха. На 15 мм от долния ѝ ръб е запазен отворът от клина за закрепване на дървената дръжка на боздугана, с диаметър 3 мм. Украсата на втулката е от две двойки връзани линии, които отстоят съответно на 76 мм и 120 мм от основата ѝ.

№4. Инв. №795с. Подарен от Георги Медникаров през 1929 г. Железен, с луковична форма на ударната част и дълга втулка. Сравнително добре запазен (Обр. 5). Височина: 210 мм; тегло: 503 гр.

Ударната част и втулката са съединени с ковашка заварка, оформяйки общо тяло. Втулката, върху която се вижда шевът от съединяването на краищата на оформящия я лист с дебелина 3 мм, е с дължина 160 мм и диаметър 20 мм. Тя се стеснява силно в посока на ударната част. По цялото протежение на втулката е запазена дървената дръжка. Тя е закрепена на върха на ударната част с железен клин с дебелина 7 мм, с широка плоска глава.

Обр. 3. Боздуган № 794с.

Fig. 3. Mace № 794с.

Обр. 4. Боздуган № 794с,
детайл на украсата.
Fig. 4. Mace № 794с,
detail of decoration.

С изключение на отвора за дървената дръжка ударната част е плътна, с височина 35 и максимален диаметър 52 мм. Върху част от горната ѝ половина е запазена украса от разположени радиално спрямо центъра ѝ врязани линии (Обр. 6).

№5. Инв. №796с. Подарен от Тодор Кръстев, учител от Велико Търново през 1927 г. Железен, с ударна част, съставена от 17 полу-кръгли ребра с разширяваща се горна половина, прикрепени към дълга втулка (Обр. 7). Сравнително лошо запазен, без украса. Височина: 248 мм; тегло: 641 гр.

Ребрата, които оформят ударната част, са с височина 69 мм, и се отличават с по-изявения пръстен, създаващ се от долните им краища (Обр. 8). Дебели са 3,5–6 мм и въпреки щетите от корозията личат следите от приплескване, получени от нанесените удари. Максималният

Обр. 5. Боздуган № 795с.

Fig. 5. Mace № 795с.

Обр. 6. Боздуган № 795с,
детайл.
Fig. 6. Mace № 795с, detail.

Обр. 7. Боздуган № 796с.

Fig. 7. Mace № 796с.

диаметър на ударната част е 63–64 мм. Декоративната капачка, покриваща втулката върху ударната част, е с форма на два съединени с върховете си пресечени конуса и има максимален диаметър 22 мм.

Втулката има дължина 167 мм до ударната част и е изработена от железен лист с дебелина 2,3 мм. Има вътрешен диаметър 18 мм и се стеснява към върха. Корозията е унищожила отвора за закрепващия клин в долната ѝ част.

№6. Инв. №805с. Подарен от Рушит Ахметов от Велико Търново през 1949 г. Железен, с ударна част, съставена от 15 полукръгли ребра с разширяваща се горна половина, прикрепени към дълга втулка (Обр. 9). Височина: 266 мм; тегло: 823 гр. Много добре запазен, без украса.

Ударната част има височина 60 мм (Обр. 10). Ребрата, които я съставят, са с дебелина 4,3–10 мм, като са приплеснати от нанасяните удари. В долната си част силно се приближават, оформяйки пръстен с височина 10 мм, почти изцяло затварящ втулката. Ударната част е увен-

Обр. 8. Боздуган № 796с,
детайл.
Fig. 8. Mace № 796с, detail.

Обр. 9. Боздуган № 805с.
Fig. 9. Mace № 805с.

Обр. 10. Боздуган № 805с,
детайл.
Fig. 10. Mace № 805с, detail.

чана от декоративна капачка, покриваща втулката. Тя има височина 16 мм и диаметър при основата 23 мм.

Втулката на боздугана е изработена от лист с дебелина 2,4 мм. Височината ѝ до ударната част е 190 мм, а вътрешният диаметър при основата 23 мм. На 13 мм над долния ѝ ръб е запазена дупката за закрепване на дървената дръжка на оръжието, която има диаметър 3,3 мм.

Звездовидният боздуган (Обр. 1) принадлежи към един широко използван и, както с основание отбелязва В. Парушев, най-предпочитан за периода XIII–XIV в. тип – този с 12 бойни шипа (Парушев 1998, 69–70). Той намира множество паралели в България, макар че при повечето липсва датирана среда на намиране. Такива са два екземпляра от Добричкия музей, единият от крепостта до с. Долище, общ. Аксаково, където са откривани съкровища от периода XIII–XIV в., а другият е от с. Добриня в околностите на средновековния Овеч (Парушев 1998, 70). Ст. Витлянов описва боздуган открит заедно с материали от XII–XIII в. в Преслав (Витлянов 1990, табл. I₄, 171). Един, датиран XII–XIV в., е открит при разкопките на “Крумово кале” до Търговище (Парушев 1998, бел. 48). В периода XII–XIII в. е датиран идентичен боздуган, открит при Източната порта на Сердика, М. Станчева (Станчева 1973, 387–388, обр. 3). Като случайни находки такива се откриват в музеите в Разград, Исперих, Габрово, Видин, Стара Загора и Якимово (Парушев 1998, 70), Преслав (Витлянов 1990, табл. I₇), Плевен (Аспарухов 1992, обр. 3) и Казанлък (Гетов, Цанова 1967, 162).

Идентични боздугани са намирани на територията на днешна Сърбия (Vetnić 1983; Пековић 2006, 113), като в литературата те получават една неоснователно ранна датировка – XI–XII в.

В своето изследване А. Кирпичников поставя 12-шипните боздугани в тип IV (Кирпичников 1966, 132–133). Трябва обаче да се отбележи, че по-голямата част от екземплярите представени в неговия каталог са бронзови и образуват самостоятелна, характерна за Южна Русия група (Кирпичников 1966, 52–54). Това е тенденция, която се проследява и във Волжска България (Измайлов 1997, 101). Въпреки че датира целия тип в XII–средата на XIII в., Кирпичников посочва, че 12-шипни железни боздугани са намирани в гробове от XIII–XIV в. (Кирпичников 1966, 52, бел. 40).

На фона на познатите паметници се създава впечатление, че 12-шипните железни боздугани се срещат най-масово в централната и източната част на Балканския полуостров.

Вторият средновековен боздуган от Великотърновския музей (Обр. 2), за който за съжаление също липсват данни за произхода, при-

надлежи към оръжията с кълбовидна или близка до нея форма, с нискорелефни шипове. Кирпичников ги отделя в тип V в своята класификация, с датировка в периода XI–XIII в. (Кирпичников 1966, 54–55).

В. Парушев публикува група от три подобни боздугана, единият от които, този от Габровско (Парушев 1998, 68–69, обр. 5), е много сходен с разглеждания тук. Близки паралели има от Пернишката крепост (Чангова 1992, 171, обр. 156,1) и от с. Лимец, Крумовградско (Парушев 1998, бел. 24). Пет боздугана от Плиска и Преслав със сферична форма и повърхност, набраздена от тъпи шипчета, публикува Ст. Витлянов (Витлянов 1990, Табл. 1, фиг. 1-3, 8). Въпреки че те са по-леки, това едва ли дава основание за много ранната датировка, която той предлага – X–XI в. Споменатото виждане се подкрепя и от В. Йотов (Йотов 2004, 109).

За мен по-логично е мнението на В. Парушев (Парушев 1998, 69), който поставя разглеждания тип в XII–началото на XIII в.

Двата боздугана с луковична форма на бойната част (Обр. 3, 5) без съмнение принадлежат на Османския период. В своето изследване за турското въоръжение Аствацатурян ги отделя под названието булава и споменава турското им име – топуз. Тя ги описва като боздугани с кръгла или крушовидна форма на ударната част (Аствацатурян 2002, 185).

Две почти идентични оръжия има във фонда на Варненския археологически музей. Първият, с неизвестно местонамиране, е сходен по форма, като украсата е изпълнена в същата техника, но мотивът е различен. Вторият, произхождащ от околностите на Аксаково, е еднакъв по форма и декорация с представения тук под №3, като трябва да се отбележи, че и двата са по-тежки от търновските (Кузов 2002, Табло III 19, 20).

Подобни екземпляри се съхраняват и в музея “Искра” в Казанлък, отнесени невярно в периода XIII–XIV в. (Гетов, Цанова 1967, 162, ил. 13). В Парка-музей на бойната дружба във Варна също са изложени три подобни ударни тела (Кузов 2002, 186). Сферични боздугани, със сходна на №4 украса и със същия начин на закрепване към дървената дръжка чрез клин с голяма плоска глава на върха на ударното тяло, има в колекцията на Военния музей в Белград (Пековић 2006, 113-114).

Боздуганите с тази форма започват да се разпространяват на Балканите в края на XIV и началото на XV в. и са наричани турски (Kalmar 1961–1962, 20 kэр). За съжаление броят на публикуваните паметници от този тип все още не е голям и липсват сигурни данни за датировката им. Логично е да бъдат отнесени в периода XV–XVII в., когато боздуганът придобива все повече репрезентативни функции, като показващо

статус или пост оръжие. На този въпрос обаче ще бъде обърнато внимание по-долу.

Двата боздугана, чиято ударна част е съставена от многобройни железни ребра (Обр. 7, 9), също имат датировка в Османския период. Те преставляват развита до крайна степен форма на оръжията с 6 или близък до 6 брой ребра, наричани в руската литература “шестопери”, в английската “flanged maces”, а в българската, означавани с донякъде смущаващото название “пружиниращ боздуган”. При тях ударът се нанася не от едно, а едновременно от няколко ребра. Големият брой на ребрата ги доближават като външен вид и характеристики по-скоро към боздуганите с неразчленена кръгла или с луковична форма ударна част.

По отношение на терминологията Аствацатурян ги разграничава, като нарича боздуганите с 6 ребра (пера) шестопери (от турското *şesşer*), а с повече от шест – перначи (Аствацатурян 2002, 186). Макар че представените от нея като примери имат по-представителен вид, те са бойни оръжия и демонстрират очевидна прилика с разглежданите тук.

Тези боздугани са сравнително многобройни в българските музеи. Д. Момчилов публикува два от фонда на Градския исторически музей в Карнобат, които са идентични по форма и материал с търновските. Те се различават само по размерите и по това, че единият е с 12, а другият с 20 ребра (Момчилов 1994, 56–57, Табло VI 38, 39, обр. 6). Както удачно отбеляза В. Парушев (Парушев 1998, бел. 70), недоумение предизвиква фактът, че те са датирани в периода XI–XIII в.

Други два такива боздугана, съответно с 14 и 16 ребра, от фонда на Плевенския музей публикува М. Аспарухов (Аспарухов 1992, 57–58, обр. 4 А, Б). Еднакви по форма, но за съжаление представени без данни за размерите, са три боздугана от музея в Пазарджик (Атанасов и кол. 1958, 70, фиг. 20). Те са неправилно датирани в XIII–XIV в.

Идентичен, макар и за съжаление по-лошо запазен, е боздуганът с инв. №6018 от Регионален исторически музей – Габрово². В средновековния фонд на Националния археологически институт с музей при БАН също се съхраняват немалко от този тип оръжия, представляващи малък брой от наличните близо 20 боздугана³. Тези данни всъщност са отражение на широкото разпространение на оръжието на целия Балкански полуостров, за което се появява все повече информация (Nicolle, McBride 1988, 8G)⁴.

Моето мнение е, че датировката на този тип боздуган дори би трябвало да се изтегли в границите на XVI–XVII в. Като характерни белези за по-късно датиране трябва да се посочат дългата втулка и усложне-

ната ударна част, съставена от много ребра, като последните придават по-скоро декоративност отколкото функционалност.

Показателно е, че боздугани с добре изразени ребра започват да се появяват масово на Балканите, а и в Европа, едва през втората половина на XIV в., а дългата втулка или облицоването на дръжката на оръжието с метал или изработването ѝ изцяло от метал са типични за периода след началото на XV в. (Горелик 2002; Измайлов 1997, 96–103; Кирпичников 1966, 47–57; Кузов 2002, 184–187; Медведев 1959, 132–137; Парушев 1998, 70; Nicolle 1999; Oakeshott 1999).

Основен проблем, свързан с датировката на този тип боздуган, а по принцип и с много оръжия от Османския период, е, че те попадат в музеите и колекциите без информация за произхода, като често са предавани в наследство за неизвестен период. Пример за това са и търновските боздугани.

Двата средновековни боздугана (№№1 и 2) са от много разпространени на Балканите типове. За съжаление липсват данни за произхода им, което пречи да бъдат използвани за наблюдения върху тяхната хронология. Въпреки това те разширяват базата данни от такива предмети на въоръжението и дават информация за тяхното разпространение.

Много повече въпроси повдигат останалите четири боздугана, които датират от Османския период. Те отразяват финалния етап в употребата на това оръжие.

И преди началото на XV в. боздуганът е доминиращо оръжие на конния воин, но от този период нататък той е свързан априори с кавалеристите. Той позволява да се нанесе еднакво ефективен удар във всяка посока, чието действие се подсилва и от инерцията на движещия се кон. Това обяснява и защо е популярен именно в райони, където конницата играе по-голяма роля. Пример за това е южната част на Русия спрямо северната. Дори в началото на XVI в. московските конници са описани като воюващи с копия, железни боздугани и стрели, като само малцина имат саби (Кирпичников 1966, 54–55).

В самата Османска империя боздуганът се счита за оръжие-символ на конниците, благородниците и високопоставените. Това е показано и на миниатюрите и другите изображения от края на XIV до края на XVII в. За разлика пехотинците носят като второ оръжие брадва (Atasoy 1970, Figs. 8, 10, 14, 22, 28; Dziejewski 2007, 18; Nicolle, McBride 1989, 8, 16; Nicolle, McBride 1990, 6, 12, 13, 21, 22, 34; Pickles 1998, 22; Żygulski 1975, 235).

Значението му на задължително второ оръжие за близък бой проличава дори в период, когато той окончателно престава да се употребя-

ва за тази цел. В завещания на турски войници от София, които датират от периода между 1731 и 1762 г., боздугани се споменават три пъти, задължително в комплект оръжия заедно с гадаре (вид турска сабя) (ТИБИ VI 1977, 49, 58, 88)⁵.

Интересна тенденция е, че очевидно боздуганът е бил разглеждан винаги като лично оръжие, носено като резервно или за изразяване на статус от османските конници. В подкрепа на това говорят данните от описите на арсеналите на крепостите Варна и Калиакра от третото десетилетие на XVI в. (Димитров 1997–1999, 431–432). Там са изброени почти всички видове оръжия и свързани с тях предмети, като например снопове дръжки за копия, но липсват боздугани. Показателно е, че липсват и брадвите, повсеместното второ оръжие за близък бой на османската пехота от този период.

Другата важна тенденция, която се отнася до употребата на боздугана през Османския период (XV–XVII в.) е, че той постепенно се превръща от оръжие в универсален символ за военна власт и статус. Примерите са многобройни, като процесът е по застъпен сред източноевропейските и азиатските народи – турци, татари, поляци, руснаци, унгарци, перси и др. (Кирпичников 1966, 54–55; Dziejowski 2007, 16–17; Grancsay 1938; Żygulski 1975, II. 58, 59, 85, 86, 147–149, 150–153). Пример за това е едно описание на Константин от Островица от втората половина на XV в. Той пише, че когато конниците се сражават, султанът праща придворни, наречени чауши, които да следят как се държат войниците в боя. Като знак на властта си те държат боздуган, с който насърчават към битка (Аствацатурян 2002, 185).

Очевидно образците от Османския период от Гърновския музей са бойни, т.е. предвидени за реална употреба. Украсата на единия обаче (Обр. 3, 4) подсказва, че може да е бил носен като отличителен знак от низш офицер.

В заключение бих искал да обърна внимание, че немалка част от боздуганите, а и от друго въоръжение, което се намира в българските музеи, принадлежат именно на периода XV–XVII в. Много често те се представят за произхождащи от периода на Второто българско царство или въобще не се изследват. Тази тенденция обаче вече се променя, и се надявам, че въоръжението от Османския период – един период на кардинални и изключително интересни промени във военното дело – ще бъде достойно представено както в научната литература, така и в музейните витрини.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Благодаря на колегите н.с. д-р Евгени Дерменджиев и Недко Еленски от Регионален исторически музей – Велико Търново за предоставената възможност да изследвам тези оръжия.
- ² Предстои неговото публикуване заедно с други оръжия от същия период. Благодаря на колегата Росен Йосифов от Регионален исторически музей – Габрово за възможността да работя с този интересен материал.
- ³ Благодаря на колегата Йордан Гатев от НАИМ при БАН за възможността да разгледам тези оръжия.
- ⁴ В частни колекции и на аукциони в интернет се показват немало такива боздугани, чийто произход е от днешните Сърбия, Босна и Херцеговина, Хърватско и които без съмнение са свързани с турското присъствие там. Вярвам, че това е намерило отражение и в (за съжаление) не винаги лесно достъпната литература от тези иначе съседни страни.
- ⁵ Благодаря на колегата Станимир Димитров, който ме насочи към този интересен извор.

ЛИТЕРАТУРА

Аспарухов 1992: М. Аспарухов. Средновековно въоръжение от сбирката на историческия музей в Плевен. – Известия на музеите от Северозападна България, 18, 1992, 55–61.

Аствацатурян 2002: Э. Аствацатурян. Турецкое оружие. Санкт-Петербург, 2002.

Атанасов и кол. 1958: Щ. Атанасов, Ив. Дуйчев, Г. Цанкова-Петкова, Д. Христов, Б. Чолпанов. Българското военно изкуство през феодализма. С., 1958.

Витлянов 1990: Ст. Витлянов. Боздугани от музеите в Плиска, Мадара и Преслав. – Военно-исторически сборник, 1990, 4, 168–174.

Гетов, Цанова 1967: Л. Гетов, Г. Цанова. Народен музей Казанлък. С., 1967.

Горелик 1993: М. Горелик. Оружие древнего Востока. М., 1993.

Горелик 2002: М. Горелик. Армии монголо-татар X–XIV вв. М., 2002.

Димитров 1997–1999: С. Димитров. Из описа на добруджанските нахии от третото десетилетие на XVI в. – Добруджа, 1997–1999, XIV–XVI, 307–333.

Измайлов 1997: И. Измайлов. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X–начала XIII в. Казань–Магадан, 1997.

Йотов 2004: В. Йотов. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI в.). В. Търново, 2004.

Кирпичников 1966: А. Кирпичников. Древнерусское оружие. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. М.-Л., 1966.

- Кузов 2002:** X. Кузов. Боздугани от Варненския археологически музей. – Acta Musei Varnaensis, I, 2002, 179–190.
- Медведев 1959:** А. Медведев. Оружие Новгорода Великого. – Материалы и исследования по археологии СССР, 65, 1959, 121–191.
- Момчилов 1994:** Д. Момчилов. Средновековни оръжия във фонда на Градския исторически музей – Карнобат. – Археология, 1994, 3–4, 51–58.
- Парушев 1998:** В. Парушев. Боздугани от музея в Добрич. – Археология, 1998, 3–4, 67–72.
- Пековић 2006:** М. Пековић. Археолошка збирка Војног музеја у Београду. Београд, 2006.
- Станчева 1973:** М. Станчева. Средновековно българско въоръжение от Средец. – В: Сборник в памет на професор Александър Бурмов. С., 1973, 385–395.
- ТИБИ VI 1977:** Турски извори за българската история. Том VI. Съст. Н. Тодоров и М. Калицин. С., 1977.
- Чангова 1992:** Ъ. Чангова. Крепостта Перник VIII–XIV в. (В: Перник, Т. 3), С., 1992.
- Atasoy 1970:** N. Atasoy. Four Istanbul Albums and Some Fragments from Fourteenth-Century Shah-Namehs. – *Ars Orientalis*, 1970, 8, 19–48.
- Dziewulski 2007:** M. Dziewulski. Eastern influences on Polish Arms. Lektion Presented on Ethnographic Arms and Armor Seminar in Trimonium, 17th mart 2007. Krakow, 2007.
- Grancsay 1938:** St. Grancsay. A gift of enriched military maces. – *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art*, 1938, XXXIII, 37–39.
- Kalmár 1961–62:** J. Kalmár. A Buzogány. – *A Nyiregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 1961–1962, IV–V, 31–46.
- Nicolle 1999:** D. Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era, 1050–1350. Western Europe and the Crusading States. London, 1999.
- Nicolle, McBride 1988:** D. Nicolle, A. McBride. Hungary and the Fall of Eastern Europe 1000–1568. *Osprey Men-at-Arms* 195. London, 1988.
- Nicolle, McBride 1989:** D. Nicolle, A. McBride. Armies of the Ottoman Turks 1300–1774. *Osprey Men-at-Arms* 140. Oxford, 1989.
- Nicolle, McBride 1990:** D. Nicolle, A. McBride. The Age of Tamerlane. *Osprey Men-at-Arms* 222. Oxford, 1990.
- Oakeshott 1999:** R. Oakeshott. *The Archaeology of Weapons*. Woodbridge, 1999.
- Pickles 1998:** T. Pickles. Malta 1565. Last Battle of the Crusades. *Osprey Military Campaign* 50, London, 1998.
- Vetnić 1983:** S. Vetnić. Medieval weapons and implements deriving from the Middle Morava basin. – *Balcanoslavica*, 10, 1983, 137–157.
- Żygulski 1975:** Z. Żygulski. *Broń w dawnej Polsce*. Warszawa, 1975.

MEDIEVAL MACES FROM THE FUNDS OF THE VELIKO TURNOVO REGIONAL MUSEUM OF HISTORY

Deyan Rabovyanov

(résumé)

Six iron maces, preserved in the funds of the Veliko Turnovo Regional Museum of History, are the subject of this article.

The first two are from the period of the Second Bulgarian Kingdom. The star shaped one with 12 points (Fig. 1) is an example of the type most popular in Balkans during 13–14 c. The second medieval mace (Fig. 2) is globular in shape and has short points. Despite the debates about its dating, the author's opinion is that it must be referred to the period of 12th – early 13th century.

The remaining four maces belong to the Ottoman period in the Bulgarian history (15th–17th c.). They all have long sockets. Two of them have a bulb shaped head (Figs. 3–6) and the other two are with heads consisting respectively of 15 and 17 ribs (Figs. 7–10). Although both types belong to the final period when maces were used as weapons, when it became the symbol of military power and prestige, particularly in Eastern Europe and the Middle East they were still weapons for battle. Probably the one decorated with brass (Fig. 3–4) can be part of the armament of a low ranking military commander. The specific features of these four maces give grounds to be referred to 16–17th c.

НОВООТКРИТИ СТЕНОПИСИ ОТ ЦЪРКВА №XIX НА ТРАПЕЗИЦА

Диана Косева

През 2008 г. при разкопки в Северния сектор на хълма Трапезица екип от археолози под ръководството на Константин Тотев разкриха основите на неизвестна до сега църква, която според досегашната нумерация е означена от проучвателите с пореден №XIX (Тотев, Дерменджиев, Караилиев, 2009). Църквата е първата, новооткрита на Трапезица след проучванията на Жорж Съор през 1900 г., когато са разкрити 14 храма¹. Тя се намира в близост до източната крепостна стена и отстои на 63,60 м, южно от църква №II и на 62,40 м, северно от църква №XVIII. Църквата има скъсен наос, полукръгла абсида и голям притвор. Зидана е с ломен камък на калова спойка, като ширината на стените ѝ е 0,70 м, а запазената им височина не надхвърля 0,50 м. Дължината с абсидата е 11,45 м, а ширината – 5,40 м. Наосът е с вътрешни размери 4 x 5 м, а притворът има квадратен план с вътрешна дължина на стените 4 м.

Църквата няма вход от запад. Открити са обаче 2 входа, разположени на необичайно място – на външната южната стена, от двете страни на разделителната стена между наоса и притвора (Ил. 1, 2). Входът на наоса е широк 0,85 м, а този към притвора – 1,25 м. Тесен вход (0,60 м) в средата на разделителната стена свързва наоса с притвора. В абсидата се откри фундамент на олтарна маса, който за разлика от стените е зидан с хоросан (размери 0,65 x 0,80 м) и е долепен до източната ѝ стена. В специално направена камера в стената на абсидата се откриха изцяло запазена стъклена чаша от литургичен съд, вероятно кандило или потир и желязна дръжка от процесиен кръст – реликви, вградени в абсидата при строителството на църквата. Подът на храма представлява тънка хоросанова замазка, следи от която се откриха в североизточния ъгъл на наоса и край олтарната маса (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2009, 610–614).

По време на разкопките във вътрешността на наоса археолозите се натъкнаха на голям брой съборени и натрошени стенописни фрагмен-

ти. Предвид обстоятелството, че те бяха нападали един върху друг, се наложи спешна реставрагоска намеса при разкриването им, за да се запази материала и завършат разкопките на храма. Така получих възможност да се включа в проучването, за да ръководя разкриването, полевата консервация и документацията на новоткрития стенописен материал. В последствие ми беше възложено изследването и публикуването на фреските, за което съм задължена на археолозите от екипа².

В етапите на разкриване на вътрешността на църквата, покрай зидовете от север се попадна на запазени стенописи на място върху самата стена. Подобна цокълна живопис се откри в югоизточния ъгъл, на южната, източната, северната стени и върху източната страница на южния вход. Всички останали фрагменти се разкриваха на различни дълбочини върху пода. Оказа се, че цялата вътрешност на наоса е запълнена с разтрошени фрески. По-големите начупени фрагменти се налагаше да се укрепват на терена и впоследствие да се изваждат. Останалите се вдигаха направо, като се изготвяше топографски опис по отношение местоположение, дълбочина и допълнителни описания, съпроводени от подробна фотодокументация. Оказа се, че още при разрушаване на стените на църквата стенописната декорация се е натрошила и изпадала във вътрешността на наоса, а с течение на времето голяма част от фрагментите са разнесени по терена и допълнително объркани. Каловата спойка на стените на църквата също е улеснила ваденето на камъни от зидовете във връзка с тяхното преизползване, което се оказва фатално за запазване на стенописната декорация. Изглежда по тази причина върху пода в северната част на притвора се откриха много малко разтрошени фрески.

В разстояние на 20 дни успяхме да разкрием и вдигнем всички запазени фрагменти от наоса на църквата, които се оказаха близо 5000. Изображенията бяха до такава степен фрагментирани, че не позволяваха да бъдат определени конкретни изображения и сюжети. Общото им състояние беше сравнително добро, тъй като макар и в земята, поради горещото и сухо време не бяха задържали голямо количество влага и много бързо изсъхнаха. Живописният слой на по-големите от тях беше почистен и укрепен, т.е. бяха обработени близо 900 парчета с различни размери. Едва след това се направи щателен оглед и опит за събиране на близки по колорит и сходни по изображения фрагменти, които бяха сортирани по схемата на откриването им в църквата.

Възползвайки се от макар и нищожната представа, която получих от запазените на място по северната и южната стени фрески от цокъла, успях да определя най-общо неговия вид и украса. Става въпрос за гъсти

редове от черни и бели, точковидни мазки на четката, които се редуват върху кобалтовосин фон. Оказа се, че тази украса е нанесена направо върху друг живописен слой, без изолиращ грунд. От него се виждаха малки участъци, оцветени в охра и бледокафяво. След подреждането на сходните фрагменти стана ясно, че тази цокълна украса се състои от квадратни полета с вписани кръгове, около които концентрично са разположени черни и бели къси черти на син фон. Квадратните полета, изглежда са контурирани с рамки, оцветени в ярък цинобър, както личи при някои от фрагментите (Ил. 7) .

Докато разглежданите пъстри кръгове изглеждат някак странно за цокълна украса, но за сметка на това стоят на своето място върху стената, друга група фрагменти, разкопани в северния и западния дял на наоса дават представа за популярния тип цокълна декорация, която имитира мраморна облицовка, т.нар. *opus sectile*. При нея върху каре от кафявобежов, примесен с жълтокафяви и сиви нюанси фон, са нанесени диагонални бели линии, а в центъра на карето е очертан бял кръг (Ил. 6). Според запазените фрагменти, добре личи, че това каре граничи с широка червена ограничителна рамка, преминаваща в горния край на цокъла. Върху част от тези фрески се виждат следи от охрава, охровочервена и тъмнокафява боя, с която са били покрити. В същото време обаче под тази цокълна украса откриваме очертания на светло червени линии върху тъмночервен фон. Тоест очертаха се три живописни слоя. От втория слой цокълна живопис са намерени фрагменти при апсидата, които се различават от останалите главно в колоритно отношение, но като цяло цокълният фриз може да се реконструира. Става въпрос за бял фон, нюансиран в светлокафяво, върху който се развива фриз от карета, в който са очертани кръгове с тънки сивочерни линии (Ил. 5). И тук на места се наблюдават останки от надживописване в червен и жълт цвят.

Други, открити на място в апсидата цокълни фрагменти, могат да се свържат с най-ранното живописване на църквата, тъй като тук не са регистрирани следи от друг слой. Това са тънки червени и по-дебели черни линии, нанесени върху бял фон. Те украсяват драперия, горната част на която е обточена с дъговидни, успоредни червени линии, а същата украса, само че от черни по-дебели успоредни линии очертава края на драперията отдолу. В средата между две съседни дипли е очертан жълт кръг с двойна рамка от черна и червена линия (Ил. 3). Фрагменти от цокъл, от същия слой откриваме и в западния дял на наоса, но изглежда там тънки червени и нежнозелени линии се спускат вертикално надолу. Те са ограничени от широка сивочерна ивица (Ил. 4).

В процеса на обработка на фрагментите се установи, че храмът е имал **три** стенописни слоя, от които са оцелели следи от цокълната живопис *in situ* по източната, северната и южната стени на наоса. Цокълната декорация от **първия стенописен слой** по северната, южната и западната стена на наоса изглежда представлява редуващи се карета, запълнени с червени и зелени вертикални линии върху бял фон и вписани един в друг правоъгълници, очертани с червени линии, също на бял фон (Ил. 4). От изток е била изрисувана драперия, върху диплите на която са очертани кръгове (Ил. 3). Цокълът от **втория живописен слой** се състои от правоъгълни карета с вписани кръгове, вълнообразни линии около тях и широки рамки, в които фризово са изобразени двуцветни триъгълници (Ил. 6). На източната стена орнаментацията е сходна, но изпълнена в друг колорит (Ил. 5). **Третият, най-късен слой цокълна украса**, макар и с известни уговорки, също може да се възстанови. Тя се състои от квадратни полета с вписани кръгове, около които концентрично са разположени черни и бели къси чертици на син фон (Ил. 7). Този пласт е запазен *in situ* върху северната и южна стена на наоса. Различните цокълни декорации са познати от църквите, живописвани в периода XII–XIV в. Такива например са запазени в църквите „Свети Апостоли” и „Св. Богородица” в Печ от средата на XIII и края на XIV в. (Petković 1982, 9–18, 24–28.), църквата в Жича (двадесетте години на XIII в. и първите десетилетия на XIV в.) (Суботић 1984, 32, ил. на с. 33.), Боянската църква (Мавродинова 1995, с. 46–47, бел. 52 и цит. лит.), църквите №№XIII, X, VI, IV на хълма Трапезица от XIII–XIV в. (Димов 1915, 126–128, 138, 146–155.) и редица други.

Много по-трудна се оказва идентификацията и конкретизацията на стенописните фрагменти от по-горните регистри със сцени и изображения на светци. Сравнително най-малка информация има за живописиста от **първия живописен слой**, тъй като в повечето случаи наблюденията са правени на базата на естествените повреди на втори и трети слой върху отделните фрагменти (Ил. 8). Големият брой натрошени стенописи не дава възможност да се прави опит за разслояване на живописиста на всеки фрагмент, тъй като има възможност да се изгуби информацията за горните два слоя. От **първия живописен слой** се различават основно рамки и фонове (Ил. 9). Въпреки че живописиста е многослойна, има акварелно въздействие, а на изображенията и украсата са линейно очертани. На два фрагмента са запазени части от ръка със свити пръсти и лице, вероятно на архангел (Ил. 10). Пръстите на ръката придържат дипло от облеклото на светец, или шнур от наметало. Обикновено този жест наблюдаваме при апостолите от композициите „Успение Богоро-

дично”, „Възнесение Христово”, „Уверение на ап. Тома”, както и при изображенията на военни светци. Лицевите части и пръстите на ръката, върху откритите фрагменти са контурирани с кафява линия. Подложките са охровозелени, преминаващи през охрова карнация до чисто бели бликове. Моделировката е мека, без остри акценти на светлина и сянка. При архангелския образ, поради протриване на живописата, на места добре личи контура на подготвителната рисунка върху грунда, изпълнен с бледа кафеникаво-червена боя. Несъмнено става въпрос за фрагмент от първия живописен слой. Много характерна е рисунката на окото, с издължаване на външния ъгъл и очертаване на горния и долния клепач и ирис в средата между клепачите, което прави окото широко отворено. Тези стилови особености характеризират живописата на определена група паметници от края на XII до към средата на XIII в. (Ил. 10).

Към първия живописен слой се включват, макар и условно, група фрагменти, открити в североизточния ъгъл на наоса, които дават по-цялостна представа за декоративния стил на стенописната украса. Става въпрос за фриз от флорален повлекор орнамент, който е украсявал корниз, пиластър или друг архитектурен елемент от интериора на храма (Ил. 11). Отнасянето на тази група фрагменти към първия стенописен слой е условно, тъй като стилово те могат да бъдат причислени и към втория или третия живописен слой, но са положени върху чист мазилков грунд, а върху тях се откриват следи от надживописване. В този ред на мисли трябва да отбележим, че няма категорично доказателство, че двете по-късни надживописвания са направени изцяло върху запазени фрески. Може да е имало участъци, в които живописата от първия слой е била унищожена по някакви причини, което да е наложило и по-късно преизписване. Не е изключена възможността наред с по-новото изписване, да са запазени части от старата живопис. Всички тези предположения налагат известни уговорки, които можем да допуснем, но състоянието на оцелелите фрески не позволява да ги подкрепим или отхвърлим.

Много по-категорична представа получаваме за фреските от **втория живописен слой**. Ясно се обособява една група стенописни фрагменти, открити в южния дял на наоса, върху които се различават части от природен пейзаж, в случая водни струи, вероятно от композиция, която включва някакъв воден басейн и скални брегове, каквато например е сцената „Кръщение Христово” или „Христос укротява бурята” и пр. При повечето от тези фрагменти добре се вижда отдолу живописата от друг период с преобладаващи кармин, цинобър, кафяв и охров цвят (Ил. 13). От това следва изводът, че освен липсата на грундова

изоляция, новата живопис изглежда не е повтаряла точно образите и композициите от долния слой. На друг фрагмент ясно личи изображението на свещ, вероятно от сцена с фигури, носещи свещи, например Въведение Богородично (Ил. 13). Такива големи свещи, украсени по идентичен начин, виждаме в композициите „Въведение Богородично” от манастира Протатон (1290 г.) и църквата “Св. св. Йоаким и Ана” в манастира Студеница (1313–1314 г.) (Acheimastou-Potamianu 1994, ill. 106, ill. 119), както и в сцената “Предателството на Юда” в църквата „Св. Апостоли” в Печ, датирани в 1300 г. (Petković 1982, 68) и др. Прави впечатление, че сред разкритите стенописни фрагменти от църква №XIX почти напълно отсъстват горните части на фигурите. Липсват нимбове, лица, рамена, факт който подсказва, че още преди разрушаването на стенописите, които открихме, фреските от горните зони вече са били унищожени. Както вече предположихме, те са били изваждани заедно с камъните от зидарията и изчуквани от тях, за да се използва повторно камъкът.

От самостоятелните изображения на прави светци, които са заемали първия регистър на новоразкритата Трапезишка църква, са оцелели фрагменти с дипли от различни облекла и ризница на светец-войн, каквито са запазени и в останалите църкви на Трапезица (Ил. 12). Тази ризница е плетена, като отделните халки са очертани с черен контур върху кобалтово син фон, изпъстрен с цветни петна. Начинът по който е нарисувана напомня войнските одежди на св. Георги от църквата “Св. Безсребърници” в Костур (1180 г.) (Pelekanidis, Chatzidakis 1985, 75; Acheimastou-Potamianu 1994, ill. 46), на войниците от сцената Носене на кръста и Разпятие Христово от Боянската църква (1259 г.) (Мавродинов 1972, ил. 46, 47, 48, 51; Димитров 2008, ил. на с. 8), донякъде на войнът от сцената Св. Никола спира меча на палача от църквата “Св. Богородица” в Долна Каменица (XIV в.) (Мавродинова 1995, ил. 76), както и на някои войници от календарните сцени в притвора на църквата “Св. 40 мъченици” във В. Търново (XIV в.) (Тотев 2004, ил. 18).

При друга група фрагменти от същия период върху бял фон с червен цвят са очертани растителни орнаменти, тип повлек, най-вероятно от изображението на Разцъфнал кръст, разположен на страниците на някой от входовете или върху пиластър (Ил. 13). Същият повлек, развиващ се от основата на кръст е познат от стенописната декорация на църква №XIII, както и върху цокълната драперия на северната стена на притвора в църква №IV на Трапезица (Димов 1915, 125, ил. 80; 155, ил. 119). Подобно е изображението на разцъфнал кръст и по страниците на апсидата на Боянската църква, но изпълнението е в друг колорит. Въз-

можно е с такъв орнаментален фриз да е украсена рамката около вход или някое друго декоративно пространство от интериорните стени на новооткритата църква №XIX. Фризова рамка с този орнамент е изписана, например, около вартата на южната стена на нартекса в църквата на манастира Сопочани от 70-те години на XIII в. (Djurić 1967, 39–43.; 232, ill; Peić 1994, 8, ill.).

Не е малък броят на стенописните фрагменти върху които са представени златосърмени кантове от дрехи, обшити, най-често двуредово, с перли (Ил. 12). Тази украса е широко разпространена през Средно и Късноримския период. С такива кантове са обточени одеждите на светите равноапостоли Константин и Елена, св. Екатерина, св. Варвара, св. Неделя и други светци и светици, набедрениците на архиепископи, църковни книги и разбира се златовезаните одежи и диадемите на ктиторите. Тези фрагменти отнасям към втория живописен слой, тъй като върху тях се наблюдават положени цветове от третия слой, а на протритите места се виждат малки участъци от първия живописен слой.

Към втория живописен слой се отнасят и няколко фрагмента, върху които са изписани с черна боя на бял фон букви. Въпреки че боята е протрита, добре се различават буквите М, Ъ и А и вероятно Т от надпис на български език (Ил. 15). На единия фрагмент, където са изписани лигатурно свързаните знаци М и Ъ е отбелязана и точка в края на думата. Такава точка има и преди буквата А на другия фрагмент. Изглежда, запазените букви не са от текст върху свитък, тъй като пропорциите им са доста едри. От друга страна ясно се виждат точно очертаните графии на редовете и междуредията, което подсказва, че текстът е официален и би могъл да бъде част от ктиторския надпис на църквата. Сред всички посочени по-горе аналогии, обхващащи периода от края на XII до края на XIV в., все пак най-близък до разглежданите фрески от втория период на църква №XIX е стилът на стенописите от Боянската църква.

От последния, трети слой, са запазени няколко основни групи фрагменти, включващи дипли от различни дрехи, дясната част от фигура на светец, запазена до кръста, части от природни пейзажи, рамки и бордюри от вътрешни и външни ъгли и разделителни пояси на отделните изображения (Ил. 14).

Успяхме да обособим и друга една група стенописни фрагменти, върху които са очертани графити (Ил. 15). Това са буквени знаци от българската азбука: М, Л, Н, В, Р, Ъ, Ж, които за съжаление не можем да свържем с конкретни думи. Кога точно са чертани тези графити върху стените не може да се каже, тъй като църквата е функционирала със сигурност до края на XIV в., след което е била изоставена и постепенно

се е разрушавала, без да има данни за опожаряване или насилствено събаряне (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2009, 614).

В случая е от значение, че освен в цокълния регистър, се разграничават три живописни слоя и в горните пояси на църковния интериор. **Първият** се отличава с почти акварелно въздействие и линеарно очертаване на форми и украса. От този слой е запазено изображение на лице, ръка и декоративен фриз. Живописиста от **втория** слой се характеризира с меки, пастелни преходи между сянката и светлината и ярка орнаментална украса. От този период са оцелели фрагменти с изображения на свещ, ризница, части от одежди, детайли от природни пейзажи и пр. От **третия** живописен слой различаваме дрехи, с характерни дипли, чийто обем е постиган чрез няколко степенно разбелване до чисто бял тон. Има запазени части от сцени с водни басейни, скални масиви, изградени в маниера на Палеологовата живопис от XIV в.

Въпреки фрагментирания характер, относителната хронология на фреските от различните слоеве може да се определи по следния начин: най-ранната живопис се отнася в началото и първите десетилетия на XIII в.; вторият слой е около средата и втората половина на XIII в.; последният, трети слой е полаган към средата и втората половина на XIV в. Предложените датировки са направени преди всичко въз основа на наблюденията върху технологията и стила на живописните фрагменти и се подкрепят от археологическия материал и монетите, открити при разкопките на църква №XIX³.

Стенописните фрагменти от църква №XIX представляват не само документален археологически материал, но дават своя конкретен, макар и частичен принос, при изясняване картината за развитието на художествената култура на средновековната столица Търново.

БЕЛЕЖКИ

¹ Преди това са открити от Търновското археологическо дружество църквите с №№II, III и IV.

² Тук е мястото още веднъж да им благодарим.

³ В църквата и в насипите край нея се откриха 41 медни монети. Монетите от XIII в. са 10 бр. латински имитации; 8 бр. на цар Константин Асен и 2 бр. на император Михаил VIII Палеолог. От XIV в. са: 1 бр. на цар Тодор Светослав; 1 бр. на деспот Йоан Орсини; 3 бр. на цар Иван Александър; 2 бр. на цар Иван Срацимир; 3 бр. български имитации от края на XIV в. и 11 бр. от XIII–XIV в. Сребърните монети са 3: имитация на сръбски грош от XIV в.; 1 бр. на цар Иван Александър и 1 бр. на цар Иван Шишман (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2009, 613).

ЛИТЕРАТУРА

- Димитров 2008:** Б. Димитров. Боянската църква св. Никола и св. Пантелеймон. С., 2008.
- Димов 1915:** В. Димов. Разкопките на Трапезица във В. Търново. – Известия на българско археологическо дружество, V, 1915, 112–176.
- Мавродинов 1972:** Н. Мавродинов. Боянската църква. С., 1972.
- Мавродинова 1995:** Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV в. С., 1995.
- Суботић 1984:** Г. Суботић. Манастир Жича. Београд, 1984.
- Тотев 2004:** К. Тотев. Стенописният календар от царската църква “Св. 40 мъченици” във В. Търново. – В: “Средновековно Търново – археологически проучвания”, В. Търново, 2004, 199–231.
- Тотев, Дерменджиев, Караишев 2009:** К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Средновековен град Трапезица – сектор Север – 2008 г. – Археологически открития и разкопки за 2008 г.
- Acheimastou-Potamianu 1994:** M. Acheimastou-Potamianu. Greek Art. Byzantine wall-paintings. Athens, 1994.
- Djurić 1967:** V. Djurić. Sopoćani. Leipzig, 1967.
- Peić 1994:** S. Peić. Medieval Serbian Culture. London, 1994.
- Pelekanidis, Chatzidakis 1985:** S. Pelekanidis, M. Chatzidakis. Kastoria, Athens, 1985.
- Petković 1982:** S. Petković. Le Patriarcat de Pec. Beograd, 1982.

FRESCOES FROM THE NEWLY FOUND CHURCH NO.19 IN TRAPEZITSA

Diana Kosseva

(résumé)

During 2008, during excavations in the North sector on the hill of Trapezitsa a team of archaeologists under the guidance of Constantin Totev discovered the foundations of an unknown church, which according to previous numbering, was marked by investigators as number 19. The length of the apse is 11,45 m and the width – 5,40 m. The naos is of interior sizes 4 x 5 m, and the narthex has a square plan with an inner length of the wall of 4 m.

Taking in consideration that mural fragments, fallen down one over another, were found all over the whole surface, urgent restoration intervention was required to

preserve the fragments and to finish the excavations in the temple. For 20 days nearly 5000 pieces from the naos of the church were discovered and lifted. The pictorial surface of the largest of them (about nine hundred altogether), was cleaned and recovered. Then we made an attempt to select fragments close by colour and images. For that purpose we used the scheme how they were discovered in the church.

In the process of work it was determined that the temple had three pictorial layers, from which there were traces from the plinth painting and the upper zones in the naos.

Despite the fact that the frescoes were rather fragmented, the relative chronology of the frescoes from the different layers can be determinate. The earliest layer dates back to the early 13th century. The second layer dates back to the mid and late 13th century, and the last layer dates back to the mid and late 14th century. We dated the layers on the basis of the characteristics of the technology and style, and this was supported by the numismatic and other archaeological finds from the church no.19.

ХРАМЪТ “СВ. СВ. ПЕТЪР И ПАВЕЛ” И КОМПЛЕКСЪТ ОКОЛО НЕГО (исторически извори, състояние на проучванията и перспективи)

Хитко Вачев

Храмът “Св. св. Петър и Павел” във В. Търново е един от най-забележителните и представителни паметници на средновековната църковна архитектура. Частично запазените му фрески отдавна привличат вниманието на специалистите, в резултат на което е натрупан значителен масив от изкуствоведски изследвания. Не така стоят нещата обаче по отношение проучванията върху строителната история и архитектурата на храма и комплекса около него. По редица аспекти на споменатата проблематика има изказани различни, много често взаимно противоречащи си становища. Тази констатация, както и обстоятелството, че предстоят мащабни археологически проучвания на паметника ме подтикнаха към написването на настоящото изследване. В него представям наличните исторически извори, които имат отношение към историята на църквата и комплекса около нея, както и проучванията, касаещи строителството и архитектурата им. В хода на самото изложение ще акцентирам върху проблемните моменти и перспективите за разрешаване на спорните и неизяснени въпроси.

Храмът “Св. св. Петър и Павел”.

В научната литература съществуват различни мнения по отношение датата на издигане на храма “Св. св. Петър и Павел”. Според А. Грабар църквата е изградена не по-късно от XIV в. (Грабар 1921, 149). Същото столетие отбелязва в изследванията си по въпроса и Б. Филев (Филев 1993, 41). В един от ранните си трудове Н. Мавродинов изказва мнение, че градежът на храма е извършен през втората половина на XIV в. (Мавродинов 1931, 98). Впоследствие обаче, той се отказва от това си виждане и застъпва тезата, че църквите “Св. св. Петър и Павел”

и “Св. 40 мъченици” са строени по едно и също време, и от един строителен екип – т.е. XIII в. (Мавродинов 1966, 94). В своите изследвания Кр. Миятев отнася изграждането на храма в XIV-тото столетие (Миятев 1965b, 153; Миятев 1965a, 104). И в по-ново време някои автори продължават да застъпват тезата, че строителството на църквата е станало през XIV в. (Панайотова 1976, 181; Попов, Генчев 1986, 8).

Други изследвачи не се ангажират с някаква точна дата и поставят градежа на храма в широките хронологически граници на XIII–XIV в. (Николова 1986, 272–273; Манова 1985, 43).

В своя труд посветен на българската църковната архитектура от XI–XIV в. Н. Чанева-Дечевска застъпва тезата, че църквата “Св. св. Петър и Павел” е издигната в края на XII–XIII в. (Чанева-Дечевска 1988, 79). Идентична дата предлага и руската изследователка В. Брюсова (Брюсова 1987, 214). Според нея, най-вероятно строителството на храма е започнато по времето на цар Петър, а след убийството му през 1196 г. то е завършено по време на управлението на цар Калоян.

Макар и да не го заявява категорично, за Ив. Марчевски църквата е градена най-вероятно през XIII в. (Марчевски 2006, 119). Изпълнението на ранните стенописи в т. нар. “монументален стил” дават основание на Н. Овчаров да предполага, че църквата е изградена през 30-те години на XIII в. (Овчаров, Хаджиев 1991, 24–27).

На основание сведенията, които се съдържат в произведението на патриарх Евтимий “Похвално слово за св. Йоан Поливотски”, Л. Мавродинова счита, че издигането на църквата “Св. св. Петър и Павел” заедно с манастирския комплекс около нея са резултат на ктиторския акт на царица Ана-Мария (1221–1237), съпруга на цар Иван-Асен II (Мавродинова 1995, 49). Такова виждане застъпват в изследванията си Г. Геров и П. Стефанов (Геров 1985, 33; Стефанов 1992, 402).

В последно време все по-аргументирано се налага тезата на Л. Прашков, че изграждането на храма става по времето на цар Калоян (Прашков 1984, 45–46). Той счита, че посвещението му на върховните апостоли е своеобразна материализирана “гаранция” за спазването на сключената през 1204 г. уния с римската църква. Това мнение се поддържа от Й. Алексиев (Алексиев 2002, 414–415).

Както е видно от направения преглед, значителен брой автори са взели отношение към въпроса за датата на изграждане на храма. Част от тях правят и кратки описания на архитектурата му. Сравнително малко са тези обаче които изследват проблемите на плановата му схема, строителните етапи и цялостния му архитектурен облик. Н. Мавродинов вижда в решението на апсидата, купола, сводовете и външната ук-

раса местната традиция, а в плановата схема и покривите долавя цариградски влияния (Мавродинов 1931, 98). Кр. Миятев счита, че храмът “Св. св. Петър и Павел” е представител на групата, считана за преходна между т. нар. цариградски и провинциален вариант на кръстокуполна църква (Миятев 1965b, 153). Идентично мнение по този въпрос изказва и Н. Чанева-Дечевска (Чанева-Дечевска 1988, 79). За Н. Тулешков храмът “Св. св. Петър и Павел” принадлежи към кръстокуполния тип с четири свободни подпори, но вече в един нов, търновски вариант, при който зиданите стълбове на олтарния тракт са заменени с колони (Тулешков 1988, 49). Интересно мнение изказва В. Брюсова, според която по конструктивните си форми търновският храм е близък най-вече с южноруските и западноруските църкви (Брюсова 1987, 214). За нея най-близката аналогия на храма “Св. св. Петър и Павел” по отношение на плановото му решение се явява църквата в Гродно.

Друг въпрос по който изследвачите не са на единно мнение, е този за времето на пристрояване на откритата галерия и параклиса към храма. Според Кр. Миятев строителството на тези архитектурни обеми е извършено през XVII–XVIII в. (Миятев 1965b, 153). Н. Чанева-Дечевска е на мнение, че преддверието (т.е. галерията – б.м. Х.В.) е изградено през XVII–XVIII в., но за параклиса при югоизточния ъгъл счита, че е „принадлежащ към първичния градеж, но долепен на fuga към него” (Чанева-Дечевска 1988, 79). За Н. Овчаров добавянето на външното преддверие и малкият параклис от изток е извършено през XVII–XVIII в. (Овчаров, Хаджиева 1992, 19). В друго, по-късно изследване същия автор предполага, че на юг от храма до XVI в. са съществували някакви анекси, които впоследствие са превърнати в галерия с параклис от изток (Овчаров 2006, 377). Той допуска, че въпросните анекси е възможно да са скрипторият на един от най-представителните търновски храмове. Н. Тулешков не взема отношение по въпроса за датата на издигане на галерията, но предлага друго виждане върху предназначението на помещението, което другите автори определят като параклис. Според него това е съхранителница и без да го заявява категорично, отнася пристрояването ѝ най-общо към епохата на Второто българско царство (Тулешков 1988, 121). За П. Стефанов прибавянето на открита галерия към храма е извършено през втората половина на XVII в. (Стефанов 1992, 402–407).

Споменатите по-горе автори имат и някои други различия по отношение на въпросните архитектурни обеми. Така например П. Стефанов счита, че изградената през втората половина на XVII в. галерия остава открита (Стефанов 1992, 402–407). За Н. Овчаров пристроеният през

XVII–XVIII в. архитектурен обем първоначално е бил с отворена колонада, а впоследствие някои от пространствата между колоните са били зазидани (Овчаров, Хаджиева 1992, 19). Кр. Миятев и Н. Чанева-Дечевска отбелязват наличието на външно преддверие от юг и запад, без да се спират на конструктивното му решение и промените настъпили в него (Миятев 1965b, 153; Чанева-Дечевска 1988, 79).

В една своя работа посветена на разглеждания проблем, предложих нова датировка по отношение времето на издигане на галерията, разграничих отделни строителни етапи и изказах мнение за предназначението на помещението в източната ѝ част (Вачев 2003, 269–276). Според мен през XIV в. към храма „Св. св. Петър и Павел“ е издигната открита галерия, която го обхваща от запад и юг. Към 1588–1598 г. междуарковите пространства на галерията вече са били зазидани. По това време в източния край не е съществувал т. нар. параклис. Изграждането на този архитектурен обем, за който считам че изпълнява функциите на скевофилакхий е извършено не по-рано от края на XVII в.

Друга група изследвания са посветени на епиграфските паметници и рисунките графити в църквата. Върху една от колоните Н. Овчаров и К. Хаджиев откриват четириредов поменален надпис, в който се съобщава за смъртта на патриарх Висарион на 20 септември през необозначена година (Овчаров, Хаджиев 1991, 24–27). Чрез анализ на многобройни исторически сведения авторите стигат до извода, че това е 1246 г. Разглеждайки нещата в исторически план те изказват виждането, че смъртта на патриарха е насилствена, а самият надпис е изписан от някой привърженик на униатите. В друго свое изследване Н. Овчаров привежда в научно обръщение други надписи и рисунки-графити от XIII–XIV в. открити в различни части от вътрешността на храма (Овчаров 2006, 370–378). Наличието на рисунки-графити, които сами по себе си представляват упражнения на преписвачи преди изнасянето на даден орнамент в ръкописна книга, той свързва с наличието на скрипторий към храма. Върху живописния пласт на галерията, датиращ от края на XVI в. са регистрирани забележителни рисунки-графити с изображения на църковни игри (Овчаров, Овчаров 1985, 38–49; Овчаров 1998, 22–30).

Свързано с историята на Търновската митрополия и църквата “Св. св. Петър и Павел” в частност, е едно мое проучване на проблема къде са погребвани търновските първосвещеници (Вачев 2004, 500–504). В него застъпвам тезата, че в наоса, пред царските двери на иконостаса е бил разположен гроб, който е приютявал гленните останки на търновските митрополити. След изминаване на определен период от време

костите им са били изваждани и поставяни след това в специални гробнични помещения.

Митрополитският храм “Св. св. Петър и Павел” е упоменат в няколко официални писмени документа. През 1781 г. в него е извършена хиротонията на архимандрита на митрополията йеромонах Серафим за врачански епископ (Снегаров 1943, 4). В акта за избор на йеромонах Антим за врачански епископ от май 1804 г. е упоменато, че каноническото гласуване е извършено в “кириашеския храм на митрополията “Св. славни и всехвални апостоли” (Снегаров 1943, 5). Изборът на йеродякон Антим за преславски епископ според документите е проведен в търновския катедрален храм (Снегаров 1935, 16). В църквата на митрополията е въведен в епископски сан през 1813 г. архимандрит Методий, комуто е поверено управлението на Врачанската епископия (Снегаров 1943, 17). През 1818 г. в него е извършен изборът на бившия диоклейски епископ Теоклит за епископ на Червенската епархия (Снегаров 1943, 21). Приписка нанесена в миней за месец юни, принадлежащ на църквата “Св. Димитър” в Арбанаси съобщава следното:” 1838 г., юни. Когато дойде владиката Панарет, свика в митрополията подчинените си епископи и им поиска много владичина...” (Писахме...1984, 157).

През лятото на 1837 г. търновският митрополитски храм получава частично поражение вследствие на земетресение. За това съдим от съдържанието на една приписка в Евангелие принадлежащо на Плаковския манастир където се казва: “ В лето 1837.....И след мора се появи земетресение. И падна от великото земетресение полилеят на митрополитската църква и се разсипа на парчета...” (Писахме...1984, 156).

Много ценна информация за интериора на църквата “Св. св. Петър и Павел” се съдържа в една гравюра на Лъоканж от XIX в. (Цанев 1981). От нея съдим за архитектурното решение на иконостасната преграда, мястото където са били разположени архиерейските тронове и техния вид. Според Ив. Гергова иконостасът датира от края на XVII в. (Гергова 1993, 23).

Важен източник който ни дава възможност да видим някои специфични архитектурни решения е един гипсов макет на напречен разрез на храма изработен през периода 1906–1907 г. (Архитектурни и исторически....1960, №9). От него става видно, че по протежение на надлъжните стени на галерията са били оформени зидани пейки.

Комплексът около храма “Св. св. Петър и Павел”.

В продължение на няколко десетилетия години около храма „Св. св. Петър и Павел” съществува архитектурен комплекс, който в различните периоди от време изпълнява разнообразни функции.

Първоначално до църквата е издигната манастирска обител. Това става в периода 1221–1237 г. и се свързва с ктиторски акт на Ана-Мария Арпад, съпруга на българския цар Иван-Асен II. Сведения за това се съдържат в написаното от патриарх Евтимий “Похвално слово за Йоан Поливотски”, където се казва, че когато заел търновския престол Иван Асен, син на стария Асен „благоверната му царица Анна основа манастир за иноци, посветен на светите и всехвални върховни апостоли и в него положи всечесните мощи на блажения Йоан” (Патриарх Евтимий 1990, 78). Следващите сведения за манастира са във връзка със драматичните събития, разиграли се в средновековната столица Търновград след завладяването ѝ от турците през 1393 г. Патриарх Евтимий е прогонен от патриаршеския комплекс при църквата „Св. Възнесение Господне” и се настанява в манастира при храма „Св. св. Петър и Павел”. За това съобщава Григорий Цамблак в своето „Похвално слово за Евтимий”, където е отбелязано: „... Понеже беше изгонен от църквата, той (патриарх Евтимий) отиде в другата, що бе посветена на върховните (апостоли Петър и Павел). След като ги взе за застъпници, той се отдаде на много повече подвизи, отколкото по-рано” (Стара българска.. 1982, 160–161). Сведенията за действията на патриарх Евтимий по отношение опазването на мощите на светците и съхраняването им в манастирската обител, както и данни от канонично естество, ми дадоха основание да предложа, че най-удачния термин за комплекса около храма „Св. св. Петър и Павел” от това време е „втора патриаршеска резиденция” (Вачев 2001, 14–18).

В началото на XV в. Търновската патриаршия е понижена в ранг на митрополия в състава на Цариградската патриаршия. Последните изследвания сочат, че ликвидирането на самостоятелната Търновска църква и привеждането ѝ в ранг на митрополия не е еднократен акт, санкциониран от някакъв нормативен документ, а процес в който по всяка вероятност липсват драстични действия и агресивно налагане на решения (Тютюнджиев 2007, 28–30). Отбелязвам това, защото то има връзка с изследвания въпрос – фактически, след смъртта на Евтимий в 1404 г. може вече да се говори за Търновска митрополия, чиито предстоятели резидират в комплекса при църквата “Св. св. Петър и Павел”, а самият храм е тяхната митрополитска катедра.

От XV в. има едно единствено писмено сведение за комплекса при църквата “Св. св. Петър и Павел”. Откриваме го в “Разказ за пренасяне на мощите на Иван Рилски в Рилския манастир” от Владислав Граматик (1479 г.). В него е казано следното: “Един свещеник по име Яков, който беше протопоп на Филипovia град, в Тракия и който имаше го-

ляма вяра и любов към преподобния отец и пустинен светилник Иван, когато дойде при тях в манастира, им разказал за чудотворния ковчег на преподобния: че дори още лежал (от много години) в Търновската архиепископия, (покрит някак и неизвестен), и че (напълно) бил достъпен (в това време за външните). Той разказваше още и това, че сам го е виждал, когато ходил там със своя митрополит (и не малко други с него) по някаква работа и когато се поклонил на свещенните мощи на преподобния, и че изпросил от тамошните свещеници една частица от тях за благословение.” (Стара българска...1986, 385). Анализът на някои други данни във въпросното произведение ми позволяват да изкажа предположение относно големината на митрополитския комплекс по това време. Твърде вероятно той не е претърпял никакви съществени архитектурни промени спрямо епохата на Второто българско царство и това със сигурност важи поне по отношение обема на жилищния му тракт. Тези ми разсъждения се основават на следните факти. В разказа на Владислав Граматик изрично е отбелязано, че делегацията от Рилската обител, идваща да прибере мощите на св. Иван Рилски отсяда в митрополитския комплекс: “Когато пристигнаха пратениците в царствения български град Търново, настаниха се вече да живеят там, гдето светецът лежеше.” (Стара българска...1986, 387). Броят на делегатите е значителен: “...йеромонах кир Теофан, йеромонах кир Варлаам, брат Келасий, пресвитер Йоан от Белчин и някои други” (Стара българска...1986, 387). От съпоставката на тези две сведения става видно, че митрополитския комплекс явно е разполагал със значителен брой жилищни помещения, в които се е подслонила многобройната делегация на рилските монаси.

Тук ще отбележа, че някои от съвременните изследователи продължават да застъпват тезата, че мощите на св. Иван Рилски до пренасянето им в Рилския манастир през 1469 г. се съхраняват в манастирския комплекс при църква №8 на Трапезица (Алексиев 1996, 337–341; Алексиев 2002, 412–414; Мутафова 2002, 232, бел. 9). На тази база се прави извода, че цитираните сведения от *Разказа* се отнасят за тази манастирска обител. В случая обаче, авторите не могат да намерят логично обяснение на употребения от Владислав Граматик термин “Търновска архиепископия” по отношение на мястото където се съхраняват мощите на рилския светец (Алексиев 2002, 420, бел. 14). По този повод в следващите редове ще се спра на въпроса, защо комплексът при църквата “Св. св. Петър и Павел” е наречен именно архиепископски.

В системата на Константинополския епископат и на Балканите Търновската митрополия заема първостепенно място спрямо остана-

лите църковни центрове. Това много ясно се долавя при проследяване на реда и мястото на подписване на търновските архиепери в документи от патриаршеската канцелария (Тютюнджиев 2007, 36–37). Сигурна индикация за същото е и титулатурата на търновските митрополити за свидетелствана в редица официални писма (Тютюнджиев 2007, 33–34). В някои документи председателят на търновския първосвещенически престол е назован като носител на архиепископска титла. Както е известно, така се наричат йерарси, които в управлението и посвещението си са независими като патриарсите и се отличават от тях само по титулатура и чест. Изследвайки този въпрос Ив. Тютюнджиев установява, че се касае за приемственост в титулатурата на търновския председател от периода преди падането на България под турска власт (Тютюнджиев 2007, 34). Титулуването на търновския първосвещеник като архиепископ се проследява през почти целия период на функциониране на Търновската митрополия през османския период. В приписка от 17 март 1573 г. е отбелязано следното: “И тогава владееше българската земя благочестивият архиепископ кир Арсений в напестолният град Търново” (Цонев 1910, 52–53, №58). В документ от 1527/1528 г. на манастира Ксиропотам, архиеереят на Търново е титулуван като “архиепископ на Търново” (Тютюнджиев 2007, 154). Ктиторски надпис в църквата “Св. Георги” в Търново съобщава, че издигането и стенописването ѝ е извършено: “...по време на архиепископа Гавраиил в годината 7124” (1616 г.) (Stefanov 1992, 86–99). В приписка от 1622 г., в която се съобщава за даряването на един апостол на Етрополския манастир е казано следното: “И в това време владичествуваше в Търново архиепископ кир Гавраил...” (Мутафчиев 1973, 327). За своето посещение в Търново на 20 септември 1640 г. католическият епископ Петър Богдан пише в доклада си до Римската конгрегация: “...В града (Търново) гърците имат осем църкви и един манастир, който наричат митрополия, гдето е седалището на архиепископа тетрарх.” (Пътища и пътешественици.. 1982, 66). На задната корица на печатен гръцки миней, съхраняван в Килифаревския манастир е изписана приписка със следното съдържание: “Спаси Христе Боже и помилуй нашия архиепископ Партений” (Снегаров 1935, 226, бел. 1). В своя труд „Сегашното състояние на гръцката църква 1678 година от Христа” авторът му Пол Рико отбелязва следното: “Архиепископите под (властта) на цариградския патриарх са на брой 13, а именно:...7. Торнобон (Търново) с три епископства: Лофициус (Ловеч), Зеновос (Червен), Пресилава (Преслав)” (Рико 1988, 200). Ценно сведение оставя и италианският географ Адриан Балби (1772–1848) който пише следното: “Търново, заобиколен от здрава кре-

пост, седалище на гръцки архиепископ, имал 12000 жители” (Снегаров 1997, 81).

От направения преглед на изследванията и писменните извори става напълно обяснимо, защо комплексът при църквата “Св. св. Петър и Павел” е наречен от Владислав Граматик в неговия “Разказ за пренасяне на мощите на Иван Рилски в Рилския манастир” – архиепископски.

От XVI в. има едно сведение за митрополитската резиденция. Откриваме го в опис на населението в Търново и селата в Търновска каза съдържащо се в един муфасаал регистър на тимари, зеамети и хасове във вилаета Никбоолу от 922 (5 февруари 1516–23 януари 1517) г. (Калицин, Мутафова 2003, 64–197). След изброяване на данъкоплатците в махалата поп Георги в Търново е записано: “манастир “Петре Павлие”.

Още едно събитие случило се през същото столетие е възможно да е свързано с митрополитския комплекс в Търново. Казвам възможно, защото сведенията за него, които се съдържат в отделни изследвания са противоречиви. Става дума за смъртта и мястото където е погребан Вселенският патриарх Йеремия I (1520–1522; 1523–1545). В края на своето управление константинополският патриарх е начело на мисия, която има за задача да събере помощи в територията на дунавските княжества Влашко и Молдова и в църковната област на Търновската митрополия (Тютюнджиев 2007, 155). На връщане някъде в Търновската епархия той се разболява и умира. Къде точно е станало това, различните автори които засягат проблема в произведенията си не са на едно мнение (Тютюнджиев 2007, 155–156). Според Ставракис Аристархис Веис патриарх Йеремия е погребан с почести около 1543 г. в гр. Враца, който бил епископия на търновския митрополит на България. Спорното в това твърдение, е че Враца през XVI в. все още не е епископия в състава на Търновската митрополия, а като такава е трансформирана най-рано вероятно през XVII в. (Тютюнджиев 2007, 453–454). Мануил Геденон сочи Търново за място където патриархът е умрял и бил погребан (Снегаров 1935, 212, бел. 5). Интересни сведенията които имат отношение към проблема се съдържат в произведението “Turcograeciae” на професора по латински и гръцки от университета в Тюбинген Мартин Крусиус (1526–1607) (Снегаров 1935, 212). Според Крусиус патриархът на връщане от обиколката някъде в Търновска епархия се разболял и умрял, като по време на боледуването си приел велика схима и се преименувал Йоан. Бил погребан с почести, вероятно там където починал. Авторът добавя още, че по повод смъртта на патриарха бил свикан голям събор, в който участвали всички местни архиереи. Струва

ми се, че внимателния анализ на тези сведения, макар и косвено подкрепя тезата, че константинополският патриарх е починал и е погребан в Търново. Едва ли на друго място, освен в резиденцията на Търновската митрополия може да бъде свикан и проведен събор на местните архиереи. Щом става дума за Търновска епархия тези архиереи могат да бъдат единствено подведомствените на търновския архиепископ Теофил епископи на Червен, Ловеч и Преслав. Правото да се свика събор е единствено в неговите прерогативи и за това най-логично е и той да се е състоял в митрополитския комплекс където резидира.

Само в едно писмено сведение от XVII в. има сведение за митрополитския комплекс и то се съдържа в по-горе цитираната релация на католическия епископ Петър Богдан. Това, че споменатият автор го нарича „монастир” ми дава основание да допусна, че и през това столетие старата средновековна схема на комплекса и обемът му са били запазени. Косвено указание за това са честите посещения на йерарси от източните патриаршии с многобройни придружители, които най-вероятно отсядат в митрополитската резиденция. Така например през 1662 г. на път за Москва в Търново се отбива гаският митрополит Паисий Лигариди (Снегаров 1946, 217). В периода между 19 юни 1662 и 21 октомври 1665 г. бившия цариградски патриарх Партений IV който по това време е проедър на Пруса (Бурса) се среща в Търново със своето протеже търновския митрополит Герасим II Какавелас (Стефанов 1988, 157). Документирани са срещи на същия търновски първосвещеник в катедралния град с одринския митрополит Неофит (декември 1664), с йерусалимския патриарх Нектарий (януари 1665) (Гютюнджиев 2007, 241). През 1666 г. Търново е посетено от големия ерудит Доситей, митрополит на Кесария в Палестина и екзарх на Нектарий Ерусалимски. В московския събор, свикан на 7 ноември 1666 г. против патриарх Никон, участват александрийския патриарх Паисий, антиохийският Макарий и десет йерарси от цариградската, ерусалимската, сръбската и грузинската църква. Повечето от тях минават през Търново (Стефанов 1988, 158). Продължителен престой в града през декември 1669 г. прави Доситей Ерусалимски, придружен от голяма свита (Стефанов 1988, 158).

Следващите писменни сведения за митрополитския комплекс са от XIX в. В летописните бележки на поп Койчо Икономов и сина му Никола Хаджикойчев е отбелязано следното: “1837, юни...и епископа Йосиф умре в митрополията” (Стойков 1899, 310–314). Любопитно описание за резиденцията на търновските първосвещеници оставя руският пътешественик Виктор Григорович, който през 1845 г. посетил Търново: „Митрополията, наречена „12-те апостола” (sic!) се намира

близо до дома на митрополита, в долната махала. Това здание с купол и четири колони е от времето преди турското нашествие. То е малко и дори сега иконите му са напълно подменени... Според преданието той бил престолина на търновските патриарси..." (Руски пътеписи... 1986, 248). В приписка на поп Йовчо се съобщава следното: „1848 август 24: търновският владика Атанасий се удавил в герана в митрополията; и го погребали в градината под ореха безчестно като самоубиец” (Снегаров 1935, 251, бел. 1). През 20-те години на XIX в. в митрополитския комплекс е построена конюшня. За това съдим по предложението на протосингела на митрополията, светогорския монах Неофит, откритите в храма „Св. Петър и Павел” книги на старобългарски език да бъдат заровени под пода на строящата се в двора на комплекса конюшня (Гюзелев 1985, 168).

През 1884 г. Търново е посетено от видния румънски църковен деец епископ Мелхиседек. В своите пътни бележки той отбелязва следното: „Митрополията е разположена на брега на река Янтра и скалистия пролом, образуван от хълмовете Трапезица и Хисар. Сградата е хубава и просторна, но църквичата до нея като всички стари български църкви не се отличава външно от обикновените къщи. Вътрешността ѝ също е много скромна и занемарена като последица от делата на фанариотските епископи, които са се грижели само за себе си и за роднините си” (Румънски пътеписи 1982, 184).

Много важни данни за вида на митрополитския комплекс през споменатото столетие ни е оставил В. Берон в неговото съчинение „Археологически и исторически изследвания” (Берон 2004, 28–42). Той отбелязва, че самото здание на Митрополията е „доволно простичко построено” и че от лявата страна на митрополитската черква, на значителна дълбочина са разположени четири помещения, които са служили за затвор на българските свещеници и калугери. В. Берон съобщава и, че южно от митрополията се виждат развалини от някакво съоръжение, което според него е водохранилище от времето на старата българската Патриаршия.

В края на тази част от изложението си ще добавя, че освен изброените дотук, съществува още един много важен източник за вида на комплекса около църквата “Св. св. Петър и Павел”. Става дума за гипсов макет представящ състоянието му в началото на XX в. Изработен е от Леон Филипов през периода 1906–1907 г., а понастоящем се съхранява във Фонд “История на българските земи XV–XIX в.” на Регионалния исторически музей – Велико Търново. Прецизната и доста детайлна изработка на отделните архитектурни обеми на комплекса позволява

да бъдат разграничени запазените средновековни структури, както и дострояванията от по-ново време.

От представения преглед на историческите източници и изследванията посветени на църквата “Св. св. Петър и Павел” и комплекса около нея могат да бъдат направени няколко извода. Наличната документална база позволява да бъдат доловени само някои от основните моменти от историческото развитие на комплекса. Изследванията посветени на архитектурата и строителството дават частичен отговор само на някои от съществуващите проблеми. Все още не е установено категорично кога всъщност е изградена църквата “Св. св. Петър и Павел”, каква е плановата схема на издигнатия около нея манастир, какви промени е претърпяла тя във столетията, какво място заема комплексът във градоустройствената схема на столично и следстолично Търново и т.н. Отговорът на всички тези въпроси може да дойде едва след като бъдат извършени археологически проучвания, при които трябва да бъдат взети под внимание всички по-горе споменати исторически сведения. Всъщност първите стъпки в една такава посока вече са направени. При проведените през 2008 г. археологически разкопки на терена южно от църквата “Св. св. Петър и Павел” са разкрити основите на средновековен храм издигнат през XIII в. и функционирал без прекъсване до края на XVII – началото на XVIII в. (Овчаров, Вачев 2008, 92–93). Местоположението му и данните от историческите извори дават основание на изследвачите да допуснат, че разкритите архитектурни останки принадлежат на църквата “Св. Иван Рилски”. Съществува предположение, че въпросния храм е част от комплекса при църквата “Св. св. Петър и Павел” (Вачев 2005, 401).

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 1996: Й. Алексиев. Паметниците на столицата Търнов в произведенията на патриарх Евтимий. – Известия на Исторически музей Кюстендил, IV, 1996, 337–341.

Алексиев 2002: Й. Алексиев. За светците-покровители на столичния Търнов (Опит за локализация на църквите в които са се пазили мощите им). – В: Търновска книжовна школа, 7, 2002, 411–423.

Архитектурни и исторически... 1960: Архитектурни и исторически паметници в макети на Леон Филипов. Я. Николова, Ж. Драгомиров (Съст.). С., 1960.

Берон 2004: В. Берон. Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 2004.

Брюсова 1987: В. Брюсова. К вопросу о русско-болгарских связях в искусстве XIII– XIV веков (о стенописи церкви Петра и Павла в Търнове). – В: Труды Академии Художеств СССР, 4, 1987, 213–233.

- Вачев 2001:** Х. Вачев. Втората патриаршеска резиденция в Търново. – В: Сборник на съюза на учените в България. Клон В. Търново. Велико Търново, 2001, 14–18.
- Вачев 2003:** Х. Вачев. Принос към строителната история на църквата “Св. Равноапостоли Петър и Павел” във Велико Търново. – Известия на Регионалния исторически музей Велико Търново, XVII–XVIII, 2003, 269–276.
- Вачев 2004:** Х. Вачев. Един възможен отговор. – В: Сборник в чест на проф. д-р Ангел Давидов. В. Търново, 2004, 500–504.
- Вачев 2005:** Х. Вачев. Църквата “Св. Иван Рилски” и митрополитския комплекс при храма “Св. Петър и Павел” в Търново. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 401–405.
- Гергова 1993:** Ив. Гергова. Ранният български иконостас 16–18 век. С., 1993.
- Геров 1985:** Г. Геров. Стенописният календар от църквата “Петър и Павел” в Търново. – Изкуство, 3, 1985, 31–39.
- Грабар 1921:** А. Грабар. Материали по средновековному изкуству в Болгари. – Годишник на Народния музей за 1920, 1921, 97–159.
- Гюзелев 1985:** Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV век. С., 1985.
- Калицин, Мутафова 2003:** М. Калицин, Кр. Мутафова. Подбрани османски документи за Търново и Търновската каза. В. Търново, 2003.
- Мавродинов 1931:** Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидна църква по българските земи до края на XIV в. С., 1931.
- Мавродинов 1966:** Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство XI–XIII век. С., 1966.
- Мавродинова 1995:** Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV век. С., 1995.
- Манова 1985:** Ек. Манова. Българска стенопис XVI–XVII век. С., 1985.
- Марчевски 2006:** Ив. Марчевски. Църквата “Св. ап. Петър и Павел” в историята на Велико Търново. – В: Любен Прашков – реставратор и изкуствовед. С., 2006.
- Миятев 1965a:** Кр. Миятев. Архитектура на българското средновековие. – В: Кратка история на българската архитектура. С., 1965, 59–123.
- Миятев 1965b:** Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965.
- Мутафова 2002:** Кр. Мутафова. Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина. В. Търново, 2002.
- Мутафчиев 1973:** П. Мутафчиев. Из нашите старопланински манастири. – В: Избрани произведения. т. II. С., 1973.
- Николова 1986:** Ян. Николова. Градоустройство и архитектура. – В: История на Велико Търново, т. 1, В. Търново, 1986.
- Овчаров 1998:** Д. Овчаров. Към историята на цирковите игри в българските земи през XVI–XVII в. – В: Празници и зрелища в съвременната европейска култура., С., 1998, 22–30.
- Овчаров 2006:** Н. Овчаров. Средновековни надписи и рисунки-графити в търновската църква “Св. св. Петър и Павел”. – В: Н. Овчаров. Исторически приноси

към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. С., 2006, 370–378.

Овчаров, Вачев 2008: Н. Овчаров, Х. Вачев. Храм “Св. Иван Рилски” в Асенова махала, гр. Велико Търново. – В: Българска археология 2008. Каталог към изложба. С., 2008, 92–93 .

Овчаров, Хаджиев 1991: Н. Овчаров, К. Хаджиев. Новооткритият Висарионов надпис от Велико Търново и събитията в България през 40-те години на XIII в. – Векове, 1991, 1–2, 24–27.

Овчаров, Хаджиева 1992: Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир в град Кърджали – център на архиепископията Ахридос. – Разкопки и проучвания, С., 1992.

Овчаров, Овчаров 1985: Н. Овчаров, Д. Овчаров. Уникални изображения на църковни игри във Велико Търново (XVI–XVII). – Векове, 1985, 3, 38 – 49.

Панайотова 1976: Д. Панайотова. Архитектура. – В: История на българското изобразително изкуство, 1, С., 1976, 174–195.

Патриарх Евтимий 1990: Патриарх Евтимий. Съчинения. С., 1990.

Писахме... 1984: Писахме да се знае. Приписки и летописи. Съставителство, коментар и бележки В. Начев и Н. Ферменджиев. С., 1984.

Попов, Генчев 1986: Ат. Попов, Н. Генчев. Велико Търново. Средновековна и възрожденска култура. С., 1986.

Прашков 1984: Л. Прашков. Търновската живописна школа и хронологията на нейните паметници от края на XII до края на XIV век. – В: 1300 години българско изобразително изкуство, С., 1984, 41–49.

Пътища и пътешественици... 1982: Пътища и пътешественици XIV–XIX век. Подбор и редакция Светла Гюрова. С., 1982.

Рико 1988: П. Рико. Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII век). С., 1988.

Румънски пътеписи... 1982: Румънски пътеписи от XIX век за българските земи. С., 1982.

Руски пътеписи... 1986: Руски пътеписи за българските земи XVII–XIX век. Съставителство, предговор, коментар и бележки **М. Николова, Н. Кожухарова.** С., 1986.

Снегаров 1933: Ив. Снегаров. Старият търновски църковен кодекс. – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич. С., 1933, 513–539; ГСУ БФ, т. 11, 1933/1934, 1–60; т. 12, 1934–1935, 1–48, т. 13, 1935–1936, 1–74.

Снегаров 1935: Търновски митрополити в турско време. – СпБАН, 52, 1935, 207–254.

Снегаров 1943: Ив. Снегаров. Исторически вести за Търновската митрополия. – ГСУ “Св. Климент Охридски”, Богословски факултет, т. XX, 5, 1942/1943. С., 1943.

- Снегаров 1946:** Ив. Снегаров. Кратка история на съвременните православни църкви. т. 2, С., 1946.
- Снегаров 1997:** Ив. Снегаров. Българските земи през погледа на чужди пътешественици 1828–1853. С., 1997.
- Стара българска... 1982:** Стара българска литература. т. 2. С., 1982.
- Стара българска... 1986:** Стара българска литература. т. 4. Житиеписни творби. С., 1986.
- Стойков 1899:** Н. Стойков. Летописни бележки на поп Койчо Икономов и сина му поп Никола Хаджикойчев. – Сборник народни умотворения, 15, 1899, 310–314.
- Стефанов 1988:** П. Стефанов. Герасим II Какавелас – Търновски митрополит и Цариградски патриарх през XVII в. – В: 300 години Чипровско въстание. С., 1988, 152–160.
- Стефанов 1992:** П. Стефанов. Художествено творчество в Търново през XVI в. Проблеми и решения. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. В. Търново, 1992, 402–407.
- Тулешков 1988:** Н. Тулешков. Архитектура на българските манастири. С., 1988.
- Тютюнджиев 2007:** Ив. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV–XIX век. В. Търново, 2007.
- Филов 1993:** Б. Филов. Старобългарското изкуство. С., 1993.
- Чанева-Дечевска 1988:** Църковната архитектура в България XI–XIV в. С., 1988.
- Цанев 1981:** Д. Цанев. За българите. С., 1981.
- Цонев 1910:** Б. Цонев. Опис на ръкописните и старопечатни книги на Народната библиотека в София. т. 1. С., 1910.
- Stefanov 1992:** P. Stefanov. On the Greek-Bulgarian art relations in the 17th century based on material from St. Georges church in Veliko Tarnovo. – Etudes Balkaniques, 1992, 1, 86–99.

THE CHURCH OF “STS. PETER AND PAUL” AND THE
COMPLEX AROUND IT
(Historical sources, research stages and perspectives)

Hitko Vachev

(résumé)

The church of “Sts. Peter and Paul” in Veliko Tarnovo is one of the most attractive monuments of the medieval ecclesiastical architecture and paintings. The church was built in the early 13th c. Subsequently a monastery complex emerged around it which functioned to the end of 19th c. In the period 15–19th c. it was the biggest bishop’s residence on the Balkan Peninsula – the bishop’s residence of Tarnovo. The present article offers a general review of all written sources connected with the history of the monument. It presents a historian review of the research dedicated to the construction and architecture background. It highlights the problems and outlines the research perspectives for archaeological studies

СТЕНОПИСИТЕ В МИТРОПОЛИТСКАТА ЦЪРКВА „СВ. СВ. ПЕТЪР И ПАВЕЛ” ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (Историографски преглед)

Пламен Събев

Църквата „Св. св. Петър и Павел” във Велико Търново е обект на дългогодишни проучвания. Тъй като тази обител е играла съществена роля в религиозния живот по време на Второто българско царство, заемала е ръководна социална и духовна дейност за периода от падането на Търново до годините на Освобождение, затова нейната история, архитектурни промени и декоративна украса са привличали вниманието на поколения изследователи. Акцент в настоящата работа са натрупаните през годините научни публикации, показващи нивото на проучвателска дейност към художествените качества на паметника, неговите стенописи и иконографски особености. Краткият преглед на изданията, тезите и дискуссионните въпроси за втори стенописен слой, проблемите на архитектурната възстановка, проведените реставрационни дейности и резултатите от адаптацията на стенописните фрагменти в интериорното пространство, разгледани като цяло, представляват богата палитра от материали за бъдеща научна работа, която да доведе до категорични изводи и заключения. На фона на частичните изследвания се открояват редица въпроси, на които до днес не са дадени отговори. Оказва се, че са пропуснати някои факти по отношение изпълнението на втори стенописен слой, а равносметката относно публикациите може да се определи само с една дума – недостатъчни.

Разбираемо, всяко начало е трудно и изпълнено с множество предположения. Първите автори нямат достатъчно добра база за сравнения, не разполагат с техника за фотодокументиране, работят с бележки и се опитват да разчетат стенописите през солиден слой от прах и нагар в църквата. Преди Освобождението изследователите – пътешественици К. Иречек и В. Григорович дават частични сведения за архитектурата и стенописите на митрополитския храм (Jireček 1876, 310; Григорович 1877, 147). През 1886 година Васил Берон пише „Археологически и

исторически издирвания”, включвайки в описанията въпросния паметник (Берон 1886, 27). Скоро след това Христо Попконстантинов в своя пътеводител изтъква значимостта на стенописите, без да навлиза в подробности относно периодите на изписване (Попконстантинов 1893, 7). Първият автор, който излиза от схемата на описанията и подхожда методично при проучването на паметника е Фьодор Успенски. Тогава все още съхраненият надпис от ктиторската композиция на входа на галерията прави впечатление на руския богослов и историк и затова той за първи път прави опит да разчете и датира стенописите в галерията. В изводите си остава несигурен и съответно отнася художественото изпълнение към края на XVII – началото на XVIII век (Успенски 1901, 14). Този проблем ангажира вниманието на Богдан Филов, който през 1914 година публикува статия в Известия на българското археологическо дружество (Филов 1914, 225). През 1921 година Кръстю Миятев публикува „Палеографични бележки върху няколко търновски надписа”, акцентирайки на историческите податки за изграждането на църквата (Миятев 1921, 84). За съжаление, неговата работа протича в условията на вече разрушената от земетресение църква.

Независимо от дискуссионните въпроси относно датировката за втори стенописен слой, принос за особеностите в иконографията постига в своята дисертация Андрей Грабар (Grabar 1928, 279–280). Негова е констатацията за наследени белези от цъфтящия палеологов стил през XIV век в сцените „Полагане в гроба”, „Умиване на нозете”, „Преображение Господне” и „Успение Богородично”. Според него, „Вселенските събори” в нартекса са изпълнени през XV век, като тенденциозно се отчитат елементите на зрелия византийски маниеризъм в изписването на образите и облеклата (Grabar 1928, 281). Мнението, че стенописите в наоса са от XIV век, поддържат и автори като Б. Филов и Кр. Миятев (Филов 1914, 225; Миятев 1923, 196). А. Протич също споделя мнението на своите съвременници (Protich 1930: 193). По-късно тези проучватели прогресират в своите мнения и отнасят стенописите на църквата към края на XV век (Филов 1930, 75; Grabar, Mijatev 1961, 4).

Към натрупаните мнения е редно да добавим коментара на Никола Мавродинов за архитектурата и художествените качества на стенописите в храма, където отново се застъпва тезата за официално столично монументално изкуство от втората половина на XIV век (Мавродинов 1946, 182). Значително по-късно е предположението му за три периода на изграждане на църквата и изписване на „Вселенските събори” (както и на оцелелите сцени от наоса) през XV век (Мавродинов 1966, 94). В допълнително издание се потвърждава възможността църквата да е изписана през втората

половина на петнадесетото столетие (Кръстев, Захариев 1961, 37).

Внимание към иконографията на добре запазената сцена „Успение Богородично” на западната стена в наоса е обърнато в доклада на Ц. Петров, изнесен пред аудитория във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий” и публикуван през 1976 година във втори том на поредицата „Търновска книжовна школа” (Петров 1976, 606). Авторът не се ангажира с датировка на композицията. На базата на сравнения със стенописите в Бояна, Беренде и Земен той достига до нестандартни изводи и редица неточности в анализа, като например: *„Христос за първи път в иконографията на сцената реагира като човек”* или *„...средновековния зограф надмогва редица канонични ограничения от формално естество, за да създаде една вълнуваща композиция в рамките на официалния столичен стил”* (Петров 1976, 607–608). Въпреки подробните описания на художествените реалии, както и опита за вникване в символикo-каноничните похвати за илюстриране на църковния празник, авторът не използва полезното изследване на Андре Грабар от 1928 година.

Важен етап в историографията посветена на църквата представлява краткият анализ на Виктор Никитич Лазарев (Лазарев 1986, 180; 263). Набелязват се най-съществените тенденции на преходност във втория стенописен слой към последните периоди на палеологовското изкуство, западните влияния в някои детайли и цялостното въздействие на културно-религиозния живот в Търново от Атонските манастири (Лазарев 1986, 180). Изненадващо обаче големият руски византолог разграничава стенописите в галерията и отрича нуждата от коментар с думите: *„Позднейшие болгарские фрески не представляют художественного интереса”* (Лазарев 1986, 180).

Не закъсняват и публикациите на литературни източници, даващи конкретни извори за историята на храма. Изграждането на църквата се свързва с акта на пренасяне мощите на св. Йоан Поливотски от Месина в Търново от цар Калоян през 1204 г. (Прашков 1984, 45; Вачев 2002–2003, 269; Алексиев 2002, 415; Брюсова 2003, 54). Въз основа на „Похвално слово за св. Йоан Поливотски”, написано от патриарх Евтимий Търновски научаваме неоспоримия факт, че църквата се намира в пределите на манастир, *„посветен на светите и всехвални върховни апостоли”*, издигнат и с ктиторството на царица Ана-Мария (1221–1237 г.), съпруга на цар Иван Асен II (Иванова 1982, 32).

Категоричен и подкрепен с исторически факти е анализът за първи стенописен слой на едноименната църква в монографичното изследване на Л. Мавродинова за българската живопис до края на XIV век (Мавродинова 1995, 49, 74). В тази книга са направени паралели със стено-

писите от църквата „Възнесение Христово” в Милешево и още веднъж е поставен въпросът за идентичния характер на надписите от сцените с тези, които са запазени в западните подкуполни арки в наоса (Мавродинова 1995, 49). Въпреки малкото запазени стенописни фрагменти, стилистичните белези подсказват за официалния характер на храма и връзката с провъзгласяването на Българската църква за самостоятелна Патриаршия на събор в Лампсак през 1235 година и встъпването в длъжност на патриарх Йоаким I.

Преди да се изяснят етапите на декоративна украса, на преден план в историографията се откроява въпросът за архитектурните преустройства на църквата. В ранните публикации, строителните преустройства на сградата се преплитат с етапите на зографисване. Б. Филов и Н. Мавродинов отчитат влиянията на цариградския вариант при решението на кръстополната църква (Филов 1924, 52; Мавродинов 1966, 95). Макетът, направен прецизно от Леон Филипов преди земетресението от 1913 г., също допринася за изясняване преустройствата и архитектурния облик на църквата до Освобождението (Филипов 1973, 27). В по-късни публикации се забелязват интерпретации за функцията и предназначението на параклиса, а оттам и противоречиви мнения за времето на изписване на галерията (Тулешков 1988, 87; Чанева-Дечевска 1992, 78). Благодарение задълбочената работа на Г. Геров, фрагменти от надписа към ктиторската композиция (публикувани още през 1901 година от Ф. Успенски) са разчетени и става ясно, че поръчител на стенописната украса е митрополит Дионисий Рали, заемащ катедрата в периода 1585–1598 г. (Герв 1985, 37). По този повод, с аргументирано становище за оформянето на параклиса след 1588–1598 г., е и публикацията на Х. Вачев в Известия на Регионален исторически музей–В. Търново (Вачев 2002–2003, 273). Най-новото изследване за архитектурата на самата църква е включено в монографията на В. Димова за църквите в България през XIII–XIV век (Димова 2008, 210–211).

Освен за архитектурата на този значителен за българската история паметник, научни съобщения, доклади и студии в по-ново време са посветени на стилистиката и иконографията на стенописите от XIII, XV и XVI век. Изследвани, но доста частично са представени проблемите за художествената украса в книгата на А. Божков – „Търновска средновековна художествена школа” (Божков 1985, 236–244). Склонен да преодолее идеите за невъзможно традиционно явление на художествени изяви в условията на османска власт, Божков датира стенописите в наоса от XV век (Божков 1985, 245). Съществена промяна в изследването на иконографската програма и пътищата на влияния при изписването

на образите в стенописите представлява докторската дисертация на З. Ждраков¹ (Ждраков 1992а, 14). За първи път, на базата на методичен анализ се дава цялостна оценка за художествените качества на митрополитския храм. Паметникът се поставя в контекста на културните и политически реалии, набелязват се три основни етапа на изписване и се отделя внимание на идеята за връзка между Фераро-Флорентинския събор и втори стенописен слой (Ждраков 1992а, 27).

Сравненията на стиловите белези в оцелелите образи на светците Самон, Гурий и Авив дават възможност да се приеме за вярна тезата за съществуването на едно средновековно българско ателие по времето на цар Иван Асен II, работещо не само в средновековната столица, но и в пределите на Сърбия (Мавродинова 1995, 49). Както вече бе отбелязано, в статията на Г. Геров от 1985 година в списание „Изкуство“ допълнително се анализира въпросът за късния стенописен слой в галерията на храма, за чието съдържание В. Н. Лазарев по-рано не проявява интерес (Героу 1985, 34–39). Резултатите от публикацията са с безспорен принос: образован и далновиден пастир като Дионисий Рали преустройва митрополитската църква, поръчва изписването на галерията и освен това, организира бунт заедно с Павел Джорджич, Тодор Балина и епископите Теофан Ловешки, Йеремия Червенски и Спиридон Преславски през 1595–1598 г. (Героу 1985, 38).

В контекста на гореизложената историография, днес остават противоречиви мненията на отделни изследователи за датировката на втори стенописен слой (например Stefanov 1992, 62; Брюсова 2003, 57). Става въпрос за големите композиции в наоса „Измиване на нозете“ (по-точно фрагменти от нея), „Успение Богородично“, „Дейсис“, „Преображение Господне“ (днес липсва в интериорното пространство), както „Христовата генеология“ и „Вселенските събори“ в нартекса. Някои специалисти приемат за обновяване на храма периода от втората половина на XIV век, други считат че „Вселенските събори“ в нартекса са от XVI век (Стефанов 1988, 127). Тук е мястото да бъде обърнато внимание на тезите, предложени от Вера Брюсова (Брюсова 2003, 57). Методиката на работа на руския автор, за разлика от по-старите изследвания, има интердисциплинарен характер. Вземат се под внимание не само архитектурните промени на сградата, но и историческите свидетелства, технологичните особености на стенописите, цветовата гама, преизписванията, иконографията и реставрационните процеси през 70-те години. На базата на сравнителния анализ и внимателното фотодокументиране на оцелелите фрагменти се достига до следните изводи: “Три групи стенописи – I. Първи слой от XIII век (до 1236 година),

Ia. – частични надживописвания през XIV век; II. Втори обновителен слой след земетресение, 1392 година (включва фрагменти от Големите празници и Христовите страсти, регистър прави фигури, Евхаристия в олтара, декоративните орнаменти над колоните в наоса и др.); III. Стенописи от XVI век – промени в олтарната абсида и надживописване, паралелно изписване на галерията.” (Брюсова 2003, 57–61). Необходимо е да се подчертае, че във въпросното изследване, независимо от приносния характер, липсва допълнителна литература по темата от западни и български медиевисти.

От всички изложени тези, днес се приема за логична връзката на обновяване храма с дейността на митрополит Игнатий, който взема участие във Фераро-Флорентинския събор през 1439 година (Ждраков 1992b, 199; Ждраков 2003, 4; Тютюнджиев 2007, 129). В някои по-стари публикации обаче се пропуска една съществена особеност: наличието на единна иконографска програма и стилова идентичност при изписването на образите и надписите. При по-внимателно вглеждане се наблюдава частично по-късно огрубяване при третирането на формите по откритите части на фигурите (лица, ръце), но това не противоречи на идеята за изписване на наоса и нартекса от един екип по едно и също време. Тази констатация спомага за достигането на по-точни наблюдения при работата на З. Ждраков и критики към датировките на А. Грабар (Ждраков 1991, 50). Но само толкова. За съжаление, в статията се наблюдават някои противоречия относно влиянията в работата, защото критските зографи като Н. Цафури и А. Павиас *„използват готови иконографски схеми от западен произход, като ги преработват главно стилово, по същия начин, както постъпва и търновския зограф със св. Христофор”* (Ждраков 1991, 55), от друга страна *„икола в Търново, каквато е критската, не е могла да съществува”* (Ждраков 1991, 53). Достига се до компромисен вариант за това, че във втория стенописен слой се отразява *„християнски интернационализъм”* и че търновският зограф *„вероятно е школувал в Константинопол и е пазител на тази официална линия”* (Ждраков 1991, 55).

Другата негативна черта в досегашните издания се заключава в липсата на цялостно, подробно и качествено проучване на надписите от сцените. Единствен и твърде фрагментарен е опитът на И. Марчевски, в който се коментира богородичната стихира в предабсидното пространство в олтара и се прави паралел със Служебника на св. патриарх Евтимий (Марчевски 2006, 119).

Въпреки наличието на отделни научни публикации на български език (Боянжинска 2000–2001, 244; Кил 2002, 242; Геров 2002, 643; Сте-

фанов 2003, 75–88) днес отново остават нерешени редица въпроси, които се отнасят към иконографията и стилистиката на втория стенописен слой. Не се обръща достатъчно внимание на куфическия тип надпис в предабсидното пространство, след молитвата „Изрядно о Пресвягъй” и гръцкия текст с идентично съдържание. Редно е да се споменат актуализирани издания, в които датировката за въпросния стенописен слой е споделена съобразно позициите на по-стари автори, но не е аргументирана със стилов и иконографски анализ. Такъв е случаят с бележките на Махиел Кил: „*Тези (стенописи б. м.) в катедралата „Св. св. Петър и Павел” в Търново от годините непосредствено преди или веднага след 1400 година...*” (Кил 2002, 237)². В статията на Ив. Марчевски се казва, че не е възможно църквата да бъде повторно зографисана в наоса след падането на Търновград през 1393 година, а като мотив за твърдението са надписите по стенописите и конкретно богородичната стихира от олтара, чиято стилистика и граматически особености доказват ръката на ярък представител на Търновската книжовна школа (Марчевски 2006, 119–120). Съответно можем да се запитаме, а какво става с писатели, зографи и духовници, последователи на Евтимиевата школа след падането на Търново? Несъмнено процесите на художествени изяви не могат да се прекъснат, това е достатъчно ясно доказано в отделни проучвания. Съмнителни и научно необосновани са изводите и на Зарко Ждраков относно „открити” автографи по изписаната завеса в най-ниския регистър, по мафория на Богородица от „Дейсис” и „Умиване на нозете” в наоса на църквата (Ждраков 2002, 783–789; Ждраков 2007, 643), затова и тезата за „зограф Никола” не е приета в научната литература (Пенкова 2007, 508, б. 5).

Б. Пенкова през 2007 година предлага съвременно проучване на композиция, представяща старозаветната генеалогия на Иисус Христос (различна от „Древо Йесеево”), чиито части са запазени в нартекса на храма (Пенкова 2007, 507–520).

Тук е мястото да отбележа за наличието на една форма на документация, въз основа на която по-късните изследователи разработват своите анализи. Това е фотографията. В хода на новите изследвания се разкриха редица снимки, запечатали състоянието на декоративната украса в интериорните пространства на храма. Особено ценна се оказва една книга от поредицата *Echos d’Orient*, чието съдържание се отнася до изображенията на Седемте вселенски събори в отделни средновековни паметници. Написана от Severien Salaville, тя е издадена през 1926 година (Salaville 1926, 160–167). Текстът в нея не е обемен. В синтезиран

вариант са представени иконографските модели на Съборите от църквата „Св. св. Петър и Павел” във В. Търново. Преведени на френски са част от надписите към тях и дори са дадени исторически справки за всеки един догмат. Съществено и изключително полезно е това, че в книгата се използва изворов материал за стенописите от преди земетресението в 1913 година.

В книгата за старобългарското изкуство (издадена през 1966 г.) Н. Мавродинов дава бегла информация за наличието на снимки на църквата, направени през 1910 година, т. е. преди земетресението (Мавродинов 1966, 94). По една от тези снимки той прави оценка за архитектурния вид на сградата, без обаче да знае за съществуването на заснетите стенописи от нартекса.

А. Грабар изненадващо предлага на читателите в приложения фотоалбум към своята дисертация качествена снимка на възможно оцелял „Четвърти вселенски събор” от нартекса на храма. По-късно, позовавайки се на данните от Б. Филов (Филов 1924, 89) Кр. Уолтър споменава за възможно запазен оригинал на „Четвъртия вселенски събор” във фондовете на Националния музей (Walter 1970, 80). Тази информация обаче е поставена под въпрос, тъй като се оказва, че самия автор през 1967 година не е имал достъп до фондохранилището на музея (Walter 1970, 80). А. Грабар прилага снимка и на композицията „Преображение Господне” (днес в наоса тя липсва), както и на някои светци в цял ръст от олтара (Grabar 1928, 279, XLII; XLVII). Тези обстоятелства подсказват за възможността преди земетресението да са били заснети сцените от олтара, наоса и нартекса на храма, а съответно фотоплаките да са послужили за отпечатване на снимки в по-късните публикации.

Проектът (в снимки и чертежи) за реставрацията на съборената църква „Св. апостоли Петър и Павел” е изготвен през 1966 г. от Б. Кузупов (Кузупов 1966, 34; Kuzupov 1982, 517). Екип от реставратори под ръководството на Драгомир Пешев извършва пълното възстановяване на храма през 1981 г. Съответно поставените въпроси за оцеляването на стенописи след земетресението могат да бъдат разрешени единствено на базата на архивната документация. В този смисъл аз проучих материалите, изготвени от екипа на Драгомир Пешев. От направената фотодокументация за укрепване и стабилизиране на стенописния слой в църквата през 70-те години на XX век се вижда съхранението само на една сцена от цикъла на Вселенските събори – „Шести вселенски събор”. Това означава, че заснетите и публикувани в книгата на Severien Salaville стенописни композиции, илюстриращи Първи, Трети и Четвърти вселенски събори се оказват ценен изворов материал, даващ въз-

можност да се направи преценка за състоянието на стенописния слой от преди 1913 г. Аналогично тази констатация се отнася и за сцената „Преображение Господне” в албума на А. Грабар. Снимките, както е видно, разкриват оригиналните стенописи и доказват липсата на участъци от мазилката още преди земетресението.

Поради оскъдната информация и различните технически подходи за обнародването на паметници в миналото днес се оказва трудно да се определи разположението на Съборите в контекста на цялата иконографска програма в нартекса на църквата. Въпреки големия списък от публикации, сложните обстоятелства възпрепятстват пълното и ясно разпределяне на темите в наоса и нартекса. Благодарение на заснетите стенописи, представящи „Вселенските събори”, както и на оцелелите фрагменти по стените (чрез възможностите на 3D компютърна програма) в специален доклад³ се предложи опит за възстановка на техните места (Събев 2008, под печат).

От черно-белите снимки може да се направи преценка за състоянието на стенописния слой от преди 1913 година. Като се има предвид, че църквата е играла съществена социална и духовна роля в периода на Възраждането (а и много години преди това), би било трудно да си обясним занемарения вид на стенописите и тяхното частично разрушение. Липсват цели участъци от композициите. Б. Филов и С. Салавил говорят за цветни репродукции (копия) на стенописите от нартекса, които били направени още преди земетресението, без да се излагат мотивите за това (Филов 1924, 89; Salaville 1926, 160). Несъмнено, освен че оригиналните стенописи са били заснети, за тях било отделено време да се направят копия като допълнителна предпазна мярка за съхранение. По пътя на тези разсъждения достигам до извода, че стенописите в нартекса (специално „Вселенските събори”) са били застрашени от разрушаване години преди земетресението. Тук е мястото да уточня още едно обстоятелство: Н. Мавродинов споменава за още една снимка, направена от Ф. Успенски през 1900 г., където се вижда оригиналният купол на храма. В добавка, Леон Филипов организира възстановка на разрушения купол, както и на други части от сградата през 1910 г. (Мавродинов 1966, 94). Очевидно митрополитската църква е преживяла по-ранни земетресения, довели до напуквания и пропадания на стенописни фрагменти, а доразрушаването станало през 1913 г. Тезата за подобни архитектурни преустройства на църквата преди земетресението е подкрепена и в изследването на В. Димова (Димова 2008, 209–210). В този смисъл, през 2008 година в доклад е изказана възможността снимките на Вселенските събори, публикувани в книгата на S.

Salaville, да са направени в периода между 1900–1910 година (Събев 2008, под печат).

Кристофър Уолтър изчерпателно развива темата в своята книга „Иконография на Съборите в традициите на Византия” (Walter 1970, 80). Дори посвещава своя труд на Salaville и конкретно за търновския паметник използва неговите публикации от 1926 година. Иконографският анализ включва епизод с изписването на дракон в основата на *suppedaneum*, но пропуска да допълни съдържанието с още една особеност – поглъщането на Арий в устата на този дракон като окончателна присъда за неговата ерес (Walter 1970, 80). Надписът е даден на френски от Салавил (Salaville 1926, 161). Изображенията на „Третия вселенски събор”, проведен в Ефес, както и „Четвърти вселенски събор” в Халкидон са анализирани в иконографски план, а надписите са въведени в научно обръщение в Appendice под №9 (Walter 1970, 270), както и версията на текста от Салавил (Salaville 1927, 167). В специална студия на Тинатин Вирсаладзе се проучва цикъла на Вселенските събори, запазен в главния храм „Св. Богородица” на Гелатския манастир, Грузия (Вирсаладзе 2007, 99). Съобразно задълбочените анализи авторът достига до извода, че съществуват правила за разположението на сцените в нартекса, но също така се отчитат възможности за отклонения и интерпретации на съответната тема в зависимост от архитектурното пространство и идеите за въздействие (Вирсаладзе 2007, 100, 109). Независимо от огромната разлика във времето на стенописване, се забелязва общ характер при отделяне на сюжетите в по-висок регистър както в грузинския манастир, така и в търновския паметник. В унисон с традициите на византийското изкуство, Вирсаладзе прави паралели на изображенията в „Св. св. Петър и Павел” с тези в Гелати от XII век, повдигайки темата за полемико-агитационната функция на догмите във визуален план, споделяйки опита на А. Грабар (Вирсаладзе 2007, 110). Непосредственото и активно въздействие на седемте композиции се превръща в мощен визуален регулатор за опазване на духовния мир в богочовешкия организъм (Вирсаладзе 2007, 111). Те се появяват там, където този мир е нарушен, а богомолците са подлъгани от ереси и застрашени от вечно осъждане. Съответно постоянната борба на търновските владици за опазване на византийската догматика по време на османската власт логично рефлектира в последователен и ярък израз на защита в иконен вид. В исторически аспект митрополит Игнатий е най-подходящата и високообразована личност, която може да бъде свързана с обновяването на храма (Тютюнджиев 2007, 124, 129). През 1439 година той участва активно в дискусиата за утвърждаване на Филиокве,

в един етап от гласуването се оказва в опозиция на папата, както и на вселенския патриарх Йосиф II (Тютюнджиев 2007, 121). Съвременните проучвания на специалисти като И. Христов и И. Тютюнджиев доказват, че въпросният български духовник никога не е бил привърженик на Флорентинската уния, а по-скоро защитник на мира и политическите цели на Константинопол (Тютюнджиев, Христов 2005, 248). Нещо повече, неговото вероизповедание се формулира като строго православно и лишено от западни влияния, а доказателство за това са включените „Вселенски събори” в Търновската църква. Игнатий преживява падането на Константинопол, след това продължава да защитава православните догмати до последния си дъх. Умира в началото на 1464 година. Въз основа на тези проучвания в най-ново време се акцентира на идеята втори стенописен слой да се датира като резултат от неговия краен етап на политическата и духовна борба, т. е. началото на 60-те години на XV век (Събев 2008, под печат).

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Допълнителни публикации на Зарко Ждраков:
 - Патронната сцена на църквата „Светите първоапостоли Петър и Павел” във В. Търново. – В: Търновска художествена школа, 5, 1994, В. Търново, 697–710.
 - За иконографията на „Христос в гроба” през XV век: две изображения от Кулмуш и Търново. – В: Светогорска обител Зограф, 2, С., 1996, 259–265.
 - Монументалната живопис в Атон през XV век и стенописите на църквата „Св. св. Петър и Павел” в Търново – В: Светогорска обител Зограф, 1, 1995, С., 113–118.
 - Похвално слово на Търновския митрополит Игнатий за руския княз Борис Александрович и неговото отражение в иконографската програма на катедралната църква „Св. Апостоли”. – В: Търновска книжовна школа, т. 6, В. Търново, 1999, 703–712.
 - Въведение в историята на автографирането. С., 2004.
- ² Поне на три места се твърди че стенописите са изпълнени „*преди или веднага след 1400 година*”, но без да е дадена аргументация в исторически план. Вж. По-подробно М. Кил. Изкуство и общество в България през турския период. София, 2002, 181, бел. 76, 237, 242.
- ³ Този доклад представлява част от един дългосрочен проект на РИМ–В. Търново за изследване и виртуална реконструкция (тип галерия за web site) на църква „Св. св. Петър и Павел” – Велико Търново.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиев 2002:** Й. Алексиев. За светците-покровители на столичния Търнов (Опит за локализация на църквите, в които са се пазели мощите им). – Търновска книжовна школа, т. 7, 2002, 411–433.
- Берон 1886:** В. Берон. Археологически и исторически издирвания. В. Търново, 1886.
- Божков 1985:** А. Божков. Търновската средновековна художествена школа. С., 1985.
- Боянкинска 2000–2001:** Б. Боянкинска. Календарните сцени в църквите „Св. ап. Петър и Павел” във Велико Търново и „Рождество Христово” в Арбанаси – сходства и различия. – Известия на Регионален исторически музей–Велико Търново, 15–16, 2000–2001, 243–248.
- Брюсова 2003:** В. Брюсова. К истории стенописи церкви Св. Петра и Павла в Великом Търнове. (О методе исследования). – В: *Paleobulgarica*, XXVII, 2003, 1, 53–74.
- Вачев 2002–2003:** Х. Вачев. Принос към строителната история на църквата „Св. равноапостоли Петър и Павел” във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей–Велико Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 269–276.
- Вирсаладзе 2007:** Т. Вирсаладзе. Фрагменты древней фресковой росписи главного Гелатского храма. – Грузинская средневековая монументальная живопись (Избранные труды). Тбилиси, 2007.
- Геров 1985:** Г. Геров. Стенописният календар от църквата Петър и Павел в Търново. – Изкуство, 1985, 3, 34–39.
- Геров 2002:** Г. Геров. Западни влияния в паметниците на монументалната живопис от XV–XVII век по българските земи. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. (Ред. В. Гюзелев, А. Милтенова), С., 2002, 638–665.
- Григорович 1877:** В. Григорович. Очерк путешествия по Европейской Турции. Москва, 1877.
- Димова 2008:** В. Димова. Църквите в България през XIII–XIV век. Анализи. С., 2008.
- Ждраков 1991:** З. Ждраков. Стенописите на църквата „Петър и Павел” от XV век и критската живопис в светлината на новите проучвания. – Проблеми на изкуството, 1991, 4, 50–56.
- Ждраков 1992а:** З. Ждраков. Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел” в Търново. Архитектурни и художествени проблеми. Автореферат на дисертация, С., 1992.
- Ждраков 1992б:** З. Ждраков. Отражение на Флорентинската уния в Търновград. – В: Католическата духовна култура и нейното присъствие и влияние в България. С., 1992, 198–212.
- Ждраков 2002:** З. Ждраков Търновският зограф Никола – подписани, датирани и атрибутирани творби от 1442 г. – В: Търновска книжовна школа, т. 7, В. Търново, 2002, 783–799.

- Ждраков 2003:** З. Ждраков. Българите и Флорентинската уния от 1439 година.– www.nbu.bg/PUBLIC/IMAGES/File/departamenti/storig/6pdf, 2003.
- Ждраков 2007:** З. Ждраков. Търновски приноси в автографирането от Палеологовата епоха. – В: Търновска книжовна школа, т. 8, В. Търново, 2007, 637–648.
- Иванова 1982:** К. Иванова. Похвално слово за Йоан Поливотски от Евтимий Търновски. – Старобългарска литература, 12, С., 1982.
- Кил 2002:** М. Кил. Изкуство и общество в България през турския период. С., 2002.
- Кръстев, Захариев 1961:** К. Кръстев, В. Захариев. Стара българска живопис. С., 1961.
- Кузупов 1966:** Б. Кузупов. Църквата „Св. Петър и Павел” в Търново и проблемите по нейното опазване. – Архитектура, 1966, 9–10, 19–21.
- Лазарев 1986:** В. Лазарев. История Византийской живописи. Москва, 1986.
- Мавродинов 1946:** Н. Мавродинов. Старобългарска живопис. С., 1946.
- Мавродинов 1966:** Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. т. II, С., 1966.
- Мавродинова 1995:** Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV век. С., 1995.
- Марчевски 2006:** Ив. Марчевски. Църквата „Св. ап. Петър и Павел” в историята на Търново. – В: Любен Прашков, реставратор и изкуствовед. С., 2006, 119–125.
- Миятев 1921:** К. Миятев. Палеографски бележки върху няколко търновски надписа. Годишник на Народния музей за 1920 г., II, София, 1921, 81–92.
- Миятев 1923:** К. Миятев. Водач за народния музей в София. С., 1923.
- Пенкова 2007:** Б. Пенкова. Христовата генеалогия в стенописите на Търновската църква на апостолите Петър и Павел. – В: Сборник Радова Византолошког Института, XLIV, Београд, 2007, 507–520.
- Петров 1976:** Ц. Петров. Иконография на сцената „Успение Богородично” в Търновската живописна школа. – В: Търновска книжовна школа, т. 2, В. Търново, 1976, 602–609.
- Прашков 1984:** Л. Прашков. За Търновската живописна школа и хронологията на нейните паметници от края на XII до края на XVI век. – В: 1300 години българско изобразително изкуство. С., 1984, 41–49.
- Попконстантинов 1893:** Х. Попконстантинов. Упътване за града Велико Търново и околностите му. Търново, 1893.
- Стефанов 1988:** Архимандрит П. Стефанов. За църквата „Св. Петър и Павел”. – В: Османското нашествие и съдбата на балканските народи. В. Търново, 1988, 402–407.
- Стефанов 2003:** Архимандрит П. Стефанов. Нов поглед към Църковните събори в Търново през XIV век. – В: Теодосиеви четения (по случай 640–годишнината от Успението на св. преп. Теодосий Търновски). ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, 27. 11. 2003, В. Търново, 2003.

- Събев 2008:** П. Събев. Опит за виртуална реконструкция на стенописи от XV век в митрополитската църква „Св. Петър и Павел” във Велико Търново. Доклад, представен на конференция по повод 70-годишнината на Чл. кор. проф. д-р Елка Бакалова. Институт по фолклористика, София, декември, 2008 (под печат).
- Тулешков 1988:** Н. Тулешков. Архитектура на българските манастири. С., 1988.
- Тютюнджиев, Христов 2005:** И. Тютюнджиев, И. Христов. Гръцки извори за живота и делото на митрополит Игнатий Търновски. – Црквене студије, II, Ниш, 241–252.
- Тютюнджиев 2007:** И. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV–XIX век. В. Търново, 2007.
- Успенски 1901:** Ф. Успенски. О древностях города Търново – Известия русскаго археологического института в Константинополе, VII, 13, 1901, 1–24.
- Филипов 1973:** Л. Филипов. Макети. С., 1973.
- Филов 1914:** Б. Филов. Църквата „Св. Петър и Павел” в Търново. – Известия на Българското историческо дружество, IV, 1914, 214–233.
- Филов 1924:** Б. Филов. Старобългарско изкуство. С., 1924.
- Филов 1930:** Б. Филов. Старобългарската живопис през 13–14 век. Българска историческа библиотека, С., 1930.
- Чанева-Дечевска 1992:** Н. Чанева-Дечевска. Църковна архитектура в България през XI–XIV век. С., 1992.
- Grabar 1928:** A. Grabar. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris 1928/ repr., 1960.
- Grabar, Mijatev 1961:** A. Grabar, K. Mijatev. Bulgarie peintures murales du Moyen age. Paris, 1961.
- Jireček 1876:** C. Jireček. Geschichte der Bulgaren. Prague, 1876.
- Kuzupov 1982:** B. Kuzupov. Über den character der Baukunstschule von Tarnovo, der mittelalterlichen Hauptstadt Bulgariens. – XVI Internationale Byzantine Kongress, Akten, II, 4, Wien, 1982, 517–522.
- Protich 1930:** A. Protich. Le stile de l’ecole de peinture murale de Tirnovo XIII–XIV siecle. – L’art byzantin chez les slaves. I, Paris, 1930.
- Salaville 1926:** S. Salaville. L’iconographie des Sept conciles oekumeniques. – Extrait des Echos d’Orient, Paris, 1926.
- Salaville 1927:** S. Salaville. Sept conciles oekumeniques. – Echos d’Orient, XXV, Paris, 1927.
- Stefanov 1992:** P. Stefanov. The frescoes of Sts. Peter and Paul’s church in Veliko Tarnovo. – In: Paleobulgarica, XVI, 1992, 1, 59–72.
- Walter 1970:** C. Walter. L’iconographie des Concils dans la tradition Byzantine. Paris, 1970.

THE MURAL PAINTINGS IN THE BISHOPRIC CHURCH STS.
PETER AND PAUL IN VELIKO TARNOVO
(Historiography)

Plamen Sabev

(résumé)

The church Sts. Peter and Paul in Veliko Turnovo was investigated by many research-workers. Because of the scanty information and the limitation of technical possibilities for publishing in the past, it turns out to be difficult to define the exact localization of the iconographical compositions in the nave, narthex and gallery of the Bishopric church. Despite the presence of single scientific publications on the iconography and the stylistics of the second layer of murals in the church, there are a number of questions not answered. The reason for a more extensive study is that there have been more sources of information, giving us the opportunity to fix the level of analysis.

The brief book review, the questions for the second layer of murals, the phase of the architectural plane's progress, and the solutions of the adaptation on fragments in the church's space, viewed, generally represent a rich palette with materials for being scholarly work that will lead categoric corollaries and conclusions.

УНГАРСКИ ЗЛАТНИ МОНЕТИ ОТ НУМИЗМАТИЧНАТА КОЛЕКЦИЯ НА РИМ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Стоян Михайлов

В нумизматичната колекция на РИМ – Велико Търново се съхраняват две унгарски златни монети. Техните описания са следните:

1. Матиаш I Корвин (1458–1490)

лице: **mATHiAs D G R VnGARIE**. Богородица напред, с корона, седнала на нисък трон, пред гърдите си държи малкия Исус. Отдолу гарван държи венец в клона си.

опако: **S. LADISL/ AVS REX**. Св. Ласло прав напред с корона и нимб. В дясната си ръка държи секира, а в лявата кълбо с кръст. В полетата отстрани букви **h/ T**.

Херманщадт, 1482–1488 г, Т 3,46 гр, Д 22 мм, инв. №2352м/ТОМ (Huszár 1979, No. 680) (Ил. 1).

2. Леополд I (1657–1705)*

лице: **LEOPOLD D. G. R./ I. S. A. G. H. V. REX**. Бюст надясно с лавров венец. Отдолу в кръг означение за стойност 1/4.

опако: **PATRONA. HV/ NGARI**. 1696. Богородица седнала напред върху щит с унгарския герб. В дясната ръка държи жезъл, а в лявата малкия Исус. В полетата отстрани букви **N/ B**.

Нагибаня, 1696 г, Т 0,84 гр, Д 15 мм, инв. №4760м/ТОМ (Huszár 1979, No. 1340) (Ил. 2).

Монетата на Матиаш I Корвин е постъпила в РИМ – Велико Търново през 1967 г., откупена от жител на града. Като монетен тип тя представлява дукат – най-разпространеният златен номинал в Европа в периода XIII–XIX в. Отсечена е в монетарницата на Херманщадт (дн. Сибиу, Румъния). Изображенията върху двете лица на монетата са типични за унгарското монетосечене. Представеното върху лицевата страна изображение на Богородица с младеца е въведено върху унгарските монети точно с показания тук тип дукат на Матиаш I, но в

периода до началото на XX в. става една от най-характерните сцени на унгарското монетосечене.

Върху обратната страна е представен образът на Св. Ласло (Св. Ладислаус) – унгарският крал Ласло I (1077–1095), канонизиран през 1192 г., превърнал се в модел за подражание за следващите след него владетели. Неговото изображение е използвано за първи път при монетите на Лайош (Людовик) I Анжуйски (1342–1382) (Huszár 1979, No. 514).

Тази комбинация от горните две изображения и структура на надписите, въведена с последния тип дукати на Матиаш I (1458–1490), се ползва след това последователно от унгарските крале Владислав (Уласло) II (1490–1516) (Huszár 1979, No. 771), Лайош (Людовик) II (1516–1526) (Huszár 1979, No. 837), Янош I Заполия (1526–1540) (Huszár 1979, No. 867), Фердинанд I Хабсбург (1526–1564) (Huszár 1979, No. 897), Максимилиан II Хабсбург (1564–1576) (Huszár 1979, No. 973), Рудолф II Хабсбург (1576–1612) (Huszár 1979, No. 1004). Същите две изображения се използват и от князете на Трансилвания Стефан Батори (1571–1575) (Huszár 1979, No. 65), Христофор Батори (1576–1581) (Huszár 1979, No. 80) и Сигизмунд Батори (1581–1602) (Huszár 1979, No. 106), но при тях има промяна на формулата на надписите от двете страни.

Изображеният в долният край на лицевата страна на монетата гарван е хералдически символ на рода на Матиаш I. От латинското название на гарвана – *corvus* – произлиза името на рода Корвин (лат. *Corvinus*).

Монета на Леополд I Хабсбург е намерена при археологически проучвания във Велико Търново на арменската църква “Св. Богородица” (“Сурп Аствадзадзин”) и прилежащия ѝ некропол през 2008 г. Тя е намерена в гроб №30, който е част от арменския некропол (XVIII–XIX в.). Според пручвателя на обекта Х. Вачев, монетата не е преднамерено положена в споменатия гроб, а вероятно произхожда от по-стар, но унищожен гроб, като единствените следи от него са отделни кости и златната монета, открити в запълващата пръст на ямата на гроб №30. Монетата е пробита с остър предмет на две места, което показва, че била използвана като накит (или част от него) или като апликация към дреха.**

Стойността на монетата е 1/4 дукат, като означението за номинала е разположено на лицевата страна в кръг под образа на владетеля.

На лицевата страна е представено портретно изображение на Леополд I с лавров венец. Съпътстващият надпис съдържа съкратени

формули на най-важните титли носени от монарха. Неговото пълно четене е: *LEOPOLD[VS] D[EI] G[RATIA] R[OMANORVM] I[MPERATOR] S[EMPER] A[VGVSTVS] G[ERMANIAE] H[VNGARIAE] B[OHEMIAE] REX* (Леополд с божията милост римски император, завинаги август, крал на Германия, Унгария, Бохемия).

На обратната страна е въведеното от Матиаш I Корвин изображение на Богородица с младенеца, но тук те вече са представени с нимбове и Богородица държи жезъл. Надписът *PATRONA HVNGARIAE* (Покровителка на Унгария) е използван за първи път от унгарския крал Янош II Сигизмунд Заполия (1540-1570) (Huszár 1979, No. 41), и бързо се превръща в един от отличителните белези на унгарските и трансилвански монети в следващите няколко века. Представените две златни монети към момента са единствените унгарски образци в нумизматичната колекция на РИМ – Велико Търново, но същевременно те показват специфични елементи, утвърдили се за дълго в унгарското монетосечене.

* Леополд I Хабсбург е крал на Унгария от 1655 г., на Чехия (Boхемия) от 1656 г., на Хърватия и Славония от 1657 г. През 1658 г., след смъртта на баща си Фердинанд III (1637-1657), е избран за крал на Германия и император на Свещената римска империя. Посоченият период (1657–1705) са годините му на фактическо управление на владенията на Хабсбургите от смъртта на баща му до неговата собствена.

** Благодаря на ст. н. с. д-р Хитко Вачев, ръководител на споменатия археологически обект, за предоставената ми възможност да публикувам златната монета на Леополд I и за информацията за мястото и условията на намиране на находката.

ЛИТЕРАТУРА:

Huszár 1979: L. Huszár. Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest–München, 1979.

HUNGARIAN GOLD COINS FROM THE NUMISMATIC
COLLECTION OF THE VELIKO TARNOVO REGIONAL
MUSEUM OF HISTORY

Stoyan Mihaylov

(résumé)

There are two gold Hungarian coins in the Numismatic collection of the Veliko Tarnovo Regional Museum of History. The first one is a ducat of Matthias I Corvinus (1458-1490), minted 1482-1488 in Hermannstadt (now Sibiu, Romania), on the obverse – Madonna with Child, on the reverse – St. Ladislaus (Huszár 1979, No. 680) (*Il. 1*).

The second coin is 1/4 ducat of Leopold I Habsburg (1657-1705), minted 1696 in Nagybanya (now Baia Mare, Romania), on the obverse – bust of the king, on the reverse – Madonna with Child (Huszár 1979, No. 1340) (*Il. 2*). The coin was found in 2009 in the graveyard of the former Dubrovnik (until 17 Cen.)/ Armenian (17-19 Cen.) church in Veliko Tarnovo. It was pierced twice in order to be used as (part of a) pendant or application.

ТИПОЛОГИЗАЦИЯ НА ОБРОЧНИ ПАМЕТНИЦИ ОТ ОБЩИНИТЕ ГОДЕЧ, ДРАГОМАН И ТРЪН

Миглена Петкова

Оброчищата, наред с манастири, църкви, параклиси, са част от системата на християнското сакрализиране на българската етническа територия. Техни маркери са оброчните паметници, които показват, че даденото пространство е усвоено, че то от елемент на природата е преобразено в елемент на културата. Функцията им е даденото землище да бъде предпазено от бедствия – наводнения, градушки, епидемии. Тя е закодирана в сложните знаци, символи, религиозни формули и езически елементи, които украсяват оброчните пластики. Задължителен елемент е кръстният знак – дали ще бъде изразен чрез самата форма на паметника, дали ще присъства като единствена декорация или ще бъде вплетен в сложна композиция, той е неразделна част от мемориалното изкуство.

С настоящото съобщение правя опит, доколкото позволява известния емпиричен материал, да класифицирам основни типове оброчни паметници от територията на общините Годеч, Драгоман и Трън, от гледна точка на форма, художествена декорация, семантична характеристика. Ще спра вниманието си и върху естетическата им оценка като компонент на българската култура от Късното средновековие и Възраждането.

Проучването е провокирано и от факта, че изследваните образци на мемориалното изкуство разкриват почерка на известната каменоделска школа, представена от каменоделци, наричани „кръстаре“ от с. Гинци, Годечко (Любенова 1996, 243). Предпочитан материал за направата на паметниците е пясъчникът „калнишки камък“, от местността Калница, допринесъл каменоделството да се превърне в основен поминък на местното население. Използвайки ситнозърнестата структура на пясъчника майсторите изработват пластики с различни форми и декорация, в които по своеобразен начин се съчетават езическа и християнска символика.

Класификацията на оброчните пластики е на базата на два основни критерия – форма на оброчния паметник и декорация. Тя е съставена въз основа на 59 образци на оброчната пластика регистрирани на територията на общините Годеч, Драгоман и Трън. Приложени са 36 графични изображения, които представят съвременното състояние на изследваните обекти (Петрунова, 2001).

Класификация на оброчните паметници според тяхната форма.

1 тип. Равнораменен кръст с вариращи съотношения във вертикална и хоризонтална посока.

Подтип А: Кръст с извити дъговидно равни трапецовидни рамене.

Вариант а: С букели, представен с 12 паметника.

Община Годеч: Оброци посветени на: св. Никола (Милен кръст), с. Бередене; св. Никола, с. Голеш; св. Еремия, с. Равна; св. Богородица (Лукарин кръст) (Обр. 1), св. Влас (Модин кръст) (Обр. 2), с. Букововци.

Община Драгоман: Оброци посветени на: св. Илия, с. Габер; св. Богородица, с. Драгоил; св. Петър (Петровски кръст), св. Троица, св. Джерман, с. Чорул; св. Георги (Джурджовски кръст), с. Несла (Обр. 3); оброк на неизвестен светец, с. Габер (Обр. 4).

Вариант б: Без букели, представен с 1 паметник.

Община Драгоман: Оброк посветен на св. Пресвета, с. Габер (Обр. 5).

Подтип Б: Кръст с равни трапецовидни рамене.

Вариант а: С букели, представен с 10 паметника.

Община Годеч: Оброци посветени на: св. Йоан Кръстител, с. Беренде; св. Георги, с. Връбница; св. Богородица, с. Беренде (Обр. 6); св. Димитър (Обр. 7), св. Георги (Обр. 8), с. Букововци; св. Спас, с. Бърля (Обр. 9); св. Петър, с. Връбница (Обр. 10).

Община Драгоман: Оброци посветени на: Оброк на неизвестен светец, с. Габер (Обр. 11); св. Илия, с. Калотина (Обр. 12); св. Димитър, с. Несла (Обр. 13).

Вариант б: Без букели, представен с 2 паметника.

Община Годеч: Оброци посветени на: Архангеловски кръст, с. Смолча; св. Петка, с. Букововци (Обр. 14).

Подтип В: Кръст с трапецовидни рамене и удължена основа.

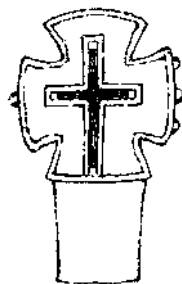
Вариант а: С букели, представен с 2 паметника.

Община Годеч: Оброци посветени на: св. Спас, с. Туден (Обр. 15); св. Петър и Павел, с. Вишан (Обр. 16).

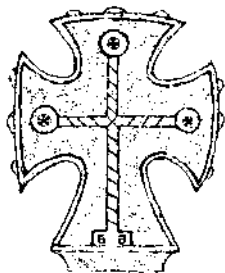
Вариант б: Без букели, представен с 2 паметника.

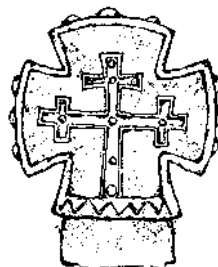
Обр. 1. Оброк на св. Богородица, с. Букоровци, община Годеч, област София
 Fig. 1. Votive offering to the Holy Mother of God, the village of Bukorovtsi, Godech municipality, Sofia region

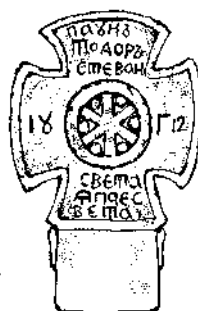
Обр. 2. Оброк на св. Влас, с. Букоровци, община Годеч, област София
 Fig. 2. Votive offering to St. Vlas, the village of Bukorovtsi, Godech municipality, Sofia region

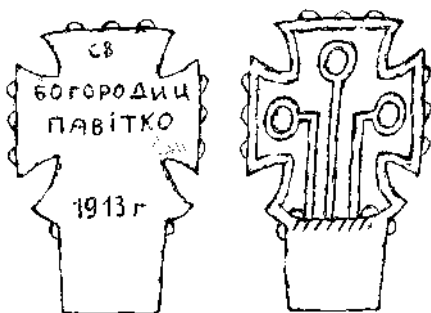
Обр. 3. Оброк на св. Георги, с. Несла, община Драгоман, област София
 Fig. 3. Votive offering to St. George, the village of Nesla, Dragoman municipality, Sofia region

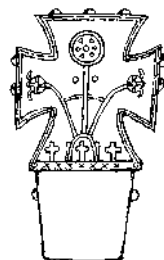
Обр. 4. Оброк на неизвестен светец, с. Габер, община Драгоман, област София
 Fig. 4. Votive offering to an unknown saint, the village of Gaber, Dragoman municipality, Sofia region

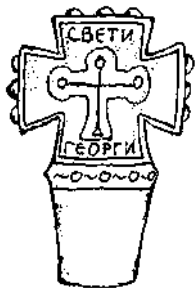
Обр. 5. Оброк на св. Пресвета, с. Габер, община Драгоман, област София
 Fig. 5. Votive offering to St. Presveta, the village of Gaber, Dragoman municipality, Sofia region

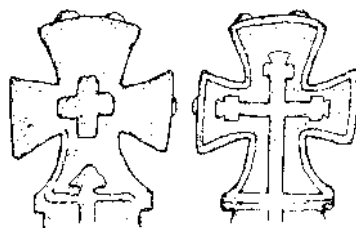
Обр. 6. Оброк на св. Богородица, с. Беренде, община Годеч, област София
 Fig. 6. Votive offering to the Holy Mother of God, the village of Berende, Godech municipality, Sofia region

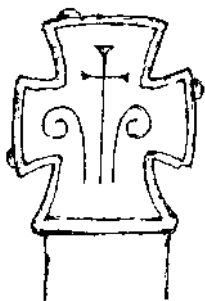
Обр. 7. Оброк на св. Димитър, с. Букоровци, община Годеч, област София
 Fig. 7. Votive offering to St. Dimiter, the village of Bukorovtsi, Godech municipality, Sofia region

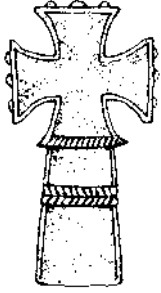
Обр. 8. Оброк на св. Георги, с. Букоровци, община Годеч, област София
 Fig. 8. Votive offering to St. George, the village of Bukorovtsi, Godech municipality, Sofia region

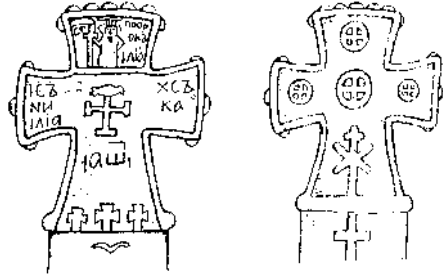
Обр. 9. Оброк на св. Спас, с. Бърля, община Годеч, област София
 Fig. 9. Votive offering to St. Spas, the village of Burlya, Godech municipality, Sofia region

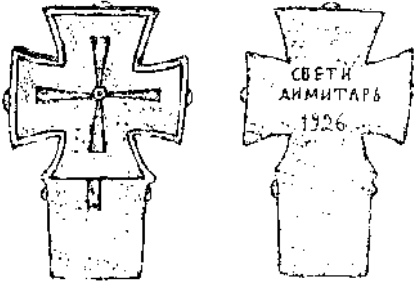
Обр. 10. Оброк на св. Петър, с. Врѣбница, община Годеч, област София
 Fig. 10. Votive offering to St. Peter, the village of Vrabnitsa, Godech municipality, Sofia region

Обр. 11. Оброк на неизвестен светец, с. Габер, община Драгоман, област София
 Fig. 11. Votive offering to an unknown saint, the village of Gaber, Dragoman municipality, Sofia region

Обр. 12. Оброк на св. Илия, с. Калотина, община Драгоман, област София
 Fig. 12. Votive offering to St. Elijah, the village of Kalotina, Dragoman municipality, Sofia region

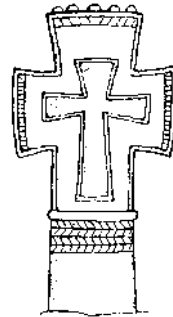

Обр. 13. Оброк на св. Димитър, с. Несла, община Драгоман, област София
 Fig. 13. Votive offering to St. Dimiter, the village of Nesla, Dragoman municipality, Sofia region

Обр. 14. Оброк на св. Петка, с. Буковци, община Годеч, област София
 Fig. 14. Votive offering to St. Petka, the village of Bukorovtsi, Godech municipality, Sofia region

Обр. 15. Оброк на св. Спас, с. Труден, община Годеч, област София
 Fig. 15. Votive offering to St. Spas, the village of Truden, Godech municipality, Sofia region

Община Годеч: Оброк посветен на св. Богородица, с. Ропот (Обр. 17).

Община Драгоман: Оброк посветен на св. Петър (Петровски кръст), Чепън планина (Обр. 18).

Подтип Г: Кръст с трапецовидно горно рамо и правоъгълни странични рамене.

Вариант а: С букели, представен с 3 паметника.

Община Драгоман: Оброци посветени на: св. Илия, с. Камбелевци; св. Дух, Св. Петър (Петровски кръст), с. Извор (Обр. 19).

Вариант б: Без букели, представен с 5 паметника.

Община Годеч: Оброци посветени на: св. Николай Летни, гр. Годеч; св. Илия, св. Георги, с. Голеш; св. Никола Летни, с. Бърля (Обр. 20). св. Троица, кръст от манастира „Св. Архангели”, с. Комщица (Обр. 21).

Подтип Д: Кръст с правоъгълни рамене, без букели, представен с 2 паметника.

Община Трън: Оброци посветени на: св. Спас, с. Джинчовци; св. Илия, с. Ездимирци (Обр. 22).

Подтип Е: Кръст с трапецовидни странични и правоъгълно горно рамо, с букели, представен с 1 паметник.

Община Драгоман: Оброк посветен на Все светии, с. Долна Невля (Обр. 23).

II тип. Каменен кръст с трапецовидни рамене, съединени помежду си с дъги, така че да описват композицията кръст вписан в окръжност (кръговиден), с букели.

Община Драгоман: Оброци посветени на: св. Богородица (Малка), с. Чорул; св. Кирик, с. Бахалин (Обр. 24).

III тип. Стволест – каменен стълб, в горната си част завършващ с диск, върху който е моделиран кръг с вписан в него равнораменен кръст.

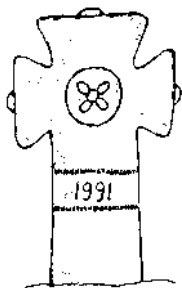
Подтип А: С букели, представен с 6 паметника.

Община Годеч: Оброци посветени на: св. Никола (Константинов кръст), с. Голеш; св. Спас, св. Тодор и св. Влас, с. Каленовци; св. Димитър, с. Мургащ; св. Георги, с. Беренде (Обр. 25).

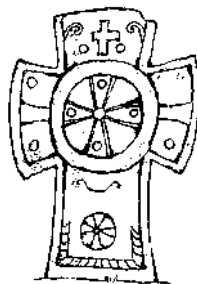
Община Драгоман: Оброк посветен на св. Георги, с. Чуковезер.

Подтип Б: Без букели, представен с 3 паметника.

Община Годеч: Оброк посветен на св. Неделя, с. Буковровци (Обр. 26).

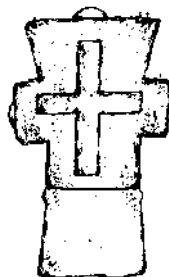
Обр. 16. Оброк на св. Петър и Павел, с. Вишан, община Годеч, област София
 Fig. 16. Votive offering to St. Peter and Paul, the village of Vishan, Godech municipality, Sofia region

Обр. 17. Оброк на св. Богородица, с. Ропот, община Годеч, област София
 Fig. 17. Votive offering to the Holy Mother of God, the village of Ropot, Godech municipality, Sofia region

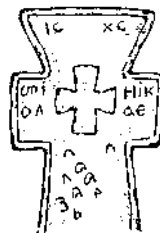

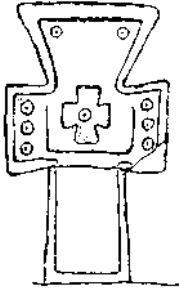
Обр. 18. Оброк на св. Петър, Чепън планина, община Драгоман, област София
 Fig. 18. Votive offering to St. Peter, the Chepan mountains, Dragoman municipality, Sofia region

Обр. 19. Оброк на св. Петър, с. Извор, община Драгоман, област София
 Fig. 19. Votive offering to St. Peter, the village of Izvor, Dragoman municipality, Sofia region

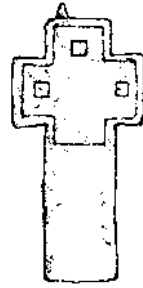
Обр. 20. Оброк на св. Никола Летни, с. Бърля, община Годеч, област София
 Fig. 20. Votive offering to St. Nikola Letni, the village of Burlya, Godech municipality, Sofia region

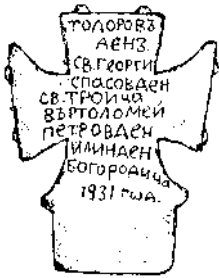
Обр. 21. Оброчен кръст от манастира „Св. Архангели“, с. Комщица, община Годеч, област София

Fig. 21. Votive cross from the monastery of „St. Archangels“, the village of Komshtitsa, Godech municipality, Sofia region

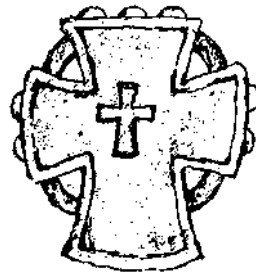
Обр. 22. Оброк на св. Илия, с. Ездимирци, община Трън, област Перник

Fig. 22. Votive offering to St. Elijah, the village of Ezdimirtsii, Tran municipality, Pernik region

Обр. 23. Оброк на Все светии, с. Долна Невля, община Драгоман, област София

Fig. 23. Votive offering to All saints, the village of Dolna Nevlya, Dragoman municipality, Sofia region

Обр. 24. Оброк на св. Кирик, с. Бахалин, община Драгоман, област София

Fig. 24. Votive offering to St. Kirik, the village of Bahalin, Dragoman municipality, Sofia region

Обр. 25. Оброк на св. Георги, с. Беренде, община Годеч, област София

Fig. 25. Votive offering to St. George, the village of Berende, Godech municipality, Sofia region

Община Драгоман: Оброци посветени на: Мала Богородица, с. Габер (Обр. 27);

неизвестен светец, в местността Забел, с. Извор (Обр. 28).

IV тип. Кръст „Г”-образна форма.

Община Драгоман: Оброк посветен на св. Георги (Гергьовски кръст), с. Владиславци (Обр. 29).

V тип. Каменен кръст с антропоморфна форма – закръглено горно рамо, равни странични рамена.

Община Годеч: Оброк посветен на св. Петър, с. Ропот (Обр. 30).

Община Драгоман: Оброк на неизвестен светец, с. Габер (Обр. 31).

VI тип: Каменни оброчни плочи.

Подтип А: Каменна плоча с овален горен край, представена с 1 паметник.

Община Трън: Оброк посветен на св. Спас, с. Радово (Обр. 32).

Подтип Б: Каменна плоча с неправилна форма (близка до паралелепипед), представен с 1 паметник.

Община Трън: Оброк посветен на св. Рангел, с. Стрезмировци (Обр. 33).

VII тип: Оброчни паметници, състоящи се от две части.

Подтип А: Основа с правоъгълна форма, в средата с отвор и тяло с трапецовидна форма, със заоблена горна част, представен с 1 паметник.

Община Трън: Оброк посветен на св. Георги, с. Бераинци (Обр. 34).

Подтип Б: Основа с трапецовидна форма и тяло с форма на равнораменен кръст, представен с 1 паметник.

Община Трън: Оброк посветен на св. Дух, с. Мрамор (Обр. 35).

VIII тип: Колона-кръст с къси правоъгълни рамене, с букели, представен с 1 паметник.

Община Трън: Оброк посветен на св. Спас, с. Радово (Обр. 36).

Класификация на оброчните паметници според тяхната декорация и композиция на изображенията върху каменните кръстове:

I тип. Кръстно изображение

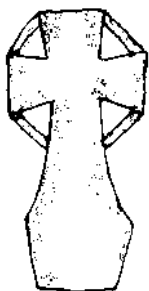
Подтип А: Гръцки кръст.

Община Годеч (Обр. 2; Обр. 19).

Община Драгоман (Обр. 21).

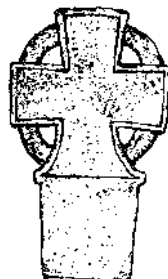
Община Трън (Обр. 32).

Подтип Б: Латински кръст.

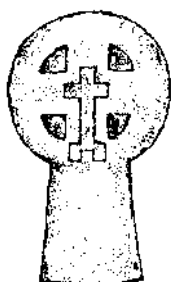
Обр. 26. Оброк на св. Неделя, с. Букоровци, община Годеч, област София

Fig. 26. Votive offering to St. Nedelya, the village of Bukorovtsi, Godech municipality, Sofia region

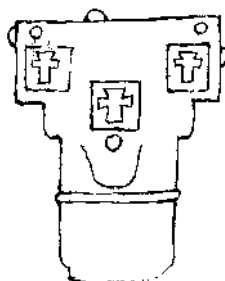
Обр. 27. Оброк на Мала Богородица, с. Габер, община Драгоман, област София

Fig. 27. Votive offering to Small Mother of God, the village of Gaber, Dragoman municipality, Sofia region

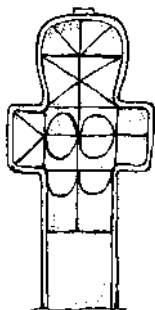
Обр. 28. Оброк на неизвестен светец, с. Извор, община Драгоман, област София

Fig. 28. Votive offering to an unknown saint, the village of Izvor, Dragoman municipality, Sofia region

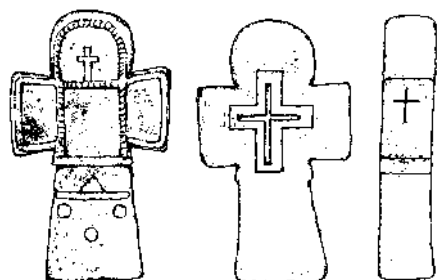
Обр. 29. Оброк на св. Георги, с. Владиславци, община Драгоман, област София

Fig. 29. Votive offering to St. George, the village of Vladislavtsi, Dragoman municipality, Sofia region

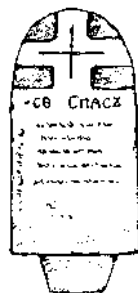
Обр. 30. Оброк на св. Петър, с. Ропот, община Годеч, област София

Fig. 30. Votive offering to St. Peter, the village of Ropot, Godech municipality, Sofia region

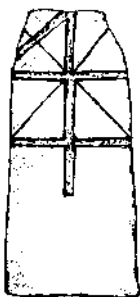
Обр. 31. Оброк на неизвестен светец,
с. Габер, община Драгоман,
област София

Fig. 31. Votive offering to an unknown
saint, the village of Gaber, Dragoman
municipality, Sofia region

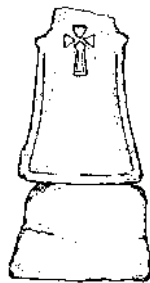
Обр. 32. Оброк на св. Спас,
с. Радово, община Трън,
област Перник

Fig. 32. Votive offering to
St. Spas, the village of Radovo,
Tran municipality, Pernik region

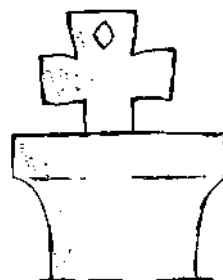
Обр. 33. Оброк на св. Рангел,
с. Стрезмировци, община Трън,
област Перник

Fig. 33. Votive offering to St.
Archangel, the village of Strezimirovtsi,
Tran municipality, Pernik region

Обр. 34. Оброк на св. Георги,
с. Бераинци, община Трън,
област Перник

Fig. 34. Votive offering to St.
George, the village of Beraintsi, Tran
municipality, Pernik region

Обр. 35. Оброк на св. Дух, с. Мрамор,
община Трън, област Перник

Fig. 35. Votive offering to The Holy Spirit, the village
of Mramor, Tran municipality, Pernik region

Община Годеч (Обр. 15).
 Община Драгоман (Обр. 24).
 Община Трън (Обр. 36).
Подтип В: Малтийски кръст.
 Община Годеч (Обр. 13).
Подтип Г: Голготски кръст.
 Община Драгоман (Обр. 28).
Подтип Д: Кръст вписан в кръг.
 Община Годеч (Обр. 17).
 Община Драгоман (Обр. 5, Обр. 18).
Подтип Е: Германски – с малки
 кръстчета в края на раменете (Обр. 4).
Подтип Ж: Кръст изобразен чрез
 растителни мотиви.

Вариант а: „Детелина”.

Община Годеч (Обр. 9).

Вариант б: Разцъфнал „фльори”.

Община Годеч (Обр. 10).

Вариант в: Кръст изобразен чрез розета, вписана в окръжност.

Община Годеч (Обр. 1).

Община Драгоман (Обр. 16).

Вариант г: Кръст изобразен чрез композиция от три стилизирани
 цвята.

Община Годеч (Обр. 3; Обр. 7).

II тип. Изображения на геометрични мотиви.

Подтип А: Изображение на начупена линия (шевулица).

Община Драгоман (Обр. 4).

Подтип Б: Изображение на шнуровиден орнамент.

Община Годеч (Обр. 8).

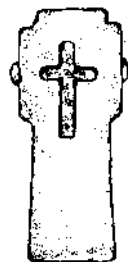
Подтип В: Изображение на плетеница от вдълбани линии.

Община Годеч (Обр. 15).

Община Драгоман (Обр. 11; Обр. 4).

III тип. Антропоморфни изображения – светец, на който е посве-
 тен оброк.

Община Драгоман (Обр. 12).

*Обр. 36. Оброк на св. Спас,
 с. Радово, община Трън,
 област Перник*

*Fig. 36. Votive offering to
 St. Spas, the village of Radovo,
 Tran municipality, Pernik region*

На базата на представената класификация могат да бъдат направени следните констатации:

1. По отношение на формата:

Оброчните паметници, намиращи се на територията на общините Годеч и Драгоман имат разнообразна сложна форма – варианти на равнораменен кръст, кръговидни, „Г”-образни. Като допълнителен пластичен елемент в силуета на кръстното изображение присъстват букели „ябълки” – най-често нечетен брой, разположени по горното и двете странични рамена. Според християнският канон те символизират, както греха (ябълката, която Ева дава на Адам), така и изкуплението (трите ябълкови семки, поставени в устата на Адам след смъртта му).

Оброчните паметници, намиращи се на територията на община Трън са с по-опростена форма. Най-разпространен е обикновения равнораменен кръст с правоъгълни рамена, украсени от страни с по един букел.

В горепосоченият ареал са разпространени типичните за Западна България стволести пластинки, които водят към съпоставка с дъбовото дърво, символизиращо в случая „световното дърво”.

2. По отношение на декорацията и семантичната наситеност.

Украсата на оброчните паметници разпространени в землищата на общините Годеч и Драгоман е многообразна. Преобладават различни варианти на кръстното изображение. Често срещани мотиви са вписаният в кръг кръст или розета, които се определят като соларни символи (Герасимов 1962, 55–61). Широко застъпен символ е и растителният мотив, който е отражение на идеята за дървото на живота (Марков 1994, 55). Цветът във формата на кръст олицетворява надеждата, че светецът – носител на християнската сила и вяра, ще донесе щастие и избавление на извършващия жертвата (Петрунова 2001, 23). Богатата декорация се допълва от геометрични мотиви и антропоморфни изображения.

При оброчните паметници, намиращи се на територията на община Трън декорация почти липсва или се състои от опростени варианти на кръстния знак.

3. По отношение на хронологията на изработването и поставянето им:

Независимо, че в настоящото съобщение надписите и датите, вдълбани върху пластиките не са обект на изследване, ще отбележа, че в разглежданите региони, оброчните паметници с опростена форма и декорация хронологически са по-ранни от останалите. Това се отнася особено за Трънския край, където, типът кръстове със строга и опростена форма и почти без украса се отнасят към XVI–XVII в. (Петрунова 2001, 18).

Имайки предвид горепосочените констатации и информацията, с която разполагам за оброчната система на общините Годеч, Драгоман и Трън, могат да бъдат направени следните изводи:

Ранните оброчни паметници в община Трън, с опростена форма и семпла украса, свидетелстват за запазване за по-дълго време на езическите традиции, надживели християнизацията и атеизма. Необходимо е да се спомене, че оброците разпространени в община Трън са предимно общоселски и голяма част от тях са унищожени с ликвидирането на частната собственост и кооперирането на земята в края на 40-те години на XX в. За това свидетелства и факта, че като маркер на сакрално място в разглежданата територия са разпространени свещените дървета и аязма, а не оброчните пластики.

Оброците, намиращи се на територията на общините Годеч и Драгоман се поставят на родово-фамилен принцип, за който свидетелстват наименованията им. Често името на светеца-покровител е забравено, но се помни коя фамилия се грижи за него. Оброчният паметник се приема като лична собственост, с която се обяснява големия брой в посочените територии. Той се възприема като част от паметта на рода, която трябва да бъде стопанисвана и при нужда обновена. Богатата декорация по оброчните пластики свързвам и с факта, че именно този ареал е център на споменатата по-горе известна през Възраждането Гинска каменоделска школа.

В заключение ще отбележа, че чрез посочените оброчни паметници каменоделците разкриват тънката граница между езически и християнски символи, иконографски и фолклорни сюжети, оставяйки неповторими образци на българското мемориално изкуство.

ЛИТЕРАТУРА

Герасимов 1962: Т. Герасимов. Един български паметник от XVI в. – Известия на института по български език, 8, 1962, 55–61.

Любенова 1996: И. Любенова. И гробовете умират. С., 1996.

Марков 1994: В. Марков. Митологични символи в българското възрожденско изкуство. С., 1994.

Петрунова 2001: Б. Петрунова. Оброци и оброчни места в Знеполе, Бурел и Годеч. С., 2001.

TYPOLOGY OF VOTIVE MONUMENTS IN
THE MUNICIPALITIES OF GODECH,
DRAGOMAN AND TRAN

Miglena Petkova

(résumé)

Consecrated grounds together with monasteries, churches and chapels constitute part of the Christian sacralisation system on the territory of the Bulgarian ethnicity. They are marked by the votive monuments evidencing that the particular territory was assimilated, that it was transformed from an element of nature into an element of culture. Their function – to protect the particular territory from natural calamities – was encoded in the complex signs, symbols, religious formulae and pagan elements decorating the votive plaques.

The present paper represents an attempt to classify the main types of votive monuments from the territories of the municipalities of Godech, Dragoman and Tran in terms of shape, artistic ornamentation and semantic characteristics. Attention is paid to their aesthetic assessment as components of the Bulgarian culture from the late Middle Ages and the Renaissance period.

The study was further motivated by the fact that the above mentioned samples of the memorial art reveal the hand of the well-known Gintsi stonemasonry school, noted for its stone-hewers called ‘crosstare’ [crossers] of the Gintsi village, Godech municipality.

Two major criteria were applied when classifying the votive monuments – shape and ornamentation. The typology was developed on the basis of 59 samples registered in the lands of the above mentioned territories. There are 36 graphic figures enclosed, illustrating the contemporary condition of the objects under investigation.

Through the above mentioned votive monuments the stone-hewers disclose the subtle borderline between the pagan and Christian symbols, between iconographic and folklore plots, leaving unique masterpieces of the Bulgarian memorial art.

ПРОФ. СТОЯН РОМАНСКИ И БЪЛГАРСКАТА ЕТНОГРАФИЯ

Теменуга Георгиева

Настоящото изследване е посветено на 50-годишнината от кончината на изтъкнатият езиковед и славист професор Стоян Маринов Романски (1882–1959). В обхвата на неговите разностранни научни интереси присъстват редица историко-етнографски проблеми, чието разработване допринася за развитието на етнографските изследвания у нас в периода между двете световни войни. Завършил специалността славянска филология в Софийския университет (1901–1905), той има възможността да специализира 2 години в Лайпциг (1905–1907), където заминава по препоръка на тогавашния министър на просветата, известния български учен Ив. Шишманов. Там попада под влиянието на лайпцигската младограматична школа, чиито видни представители в началото на века са проф. А. Лескин, К. Бругман и Г. Вайганд. Усвоил принципите и методологията на тази школа, Ст. Романски прилага по-късно в своите трудове комплексния, интердисциплинарен метод на изследване. През 1907 г. защитава в Германия докторска дисертация на тема “Поучението на влашкия воевода Нягое Бесараб до сина му Теодосий”¹. Проявил качества на сериозен научен работник, в периода 1907–1909 г. той е асистент при проф. Г. Вайганд в основания от него Институт за български език в Лайпциг. Под негово влияние у младия Романски се създава интерес към балканистиката, на чиито проблеми по-късно са посветени основните му изследвания.

След завръщането си в България през 1909 г. е назначен за редовен доцент по славянско езикознание и етнография в Софийския университет. През 1915 г. е повишен в извънреден професор, а от 1922 г. е вече редовен професор и титуляр на катедрата по българска и славянска етнография. През своята близо 40-годишна преподавателска дейност Ст. Романски чете лекции в областта на славянското езикознание и етнография. Интерес представляват неговите курсове по обща и историческа славянска етнография, етнография на южните славяни, етнография

на България, славянски свят, славянски бит, български народен бит, славянски народи, славянска народна вяра, славянска митология, етнографска картография и пр.

Наред с това Романски развива активна организационна дейност както в Софийския университет (като декан на Историко-филологическия факултет и главен уредник на Славянския институт при университета), така и в Българската академия на науките, където през 1918 г. е избран по предложение на проф. Л. Милетич за дописен член, а от 1929 г. и за действителен член на БАН. По-късно, в продължение на 16 години (от 1940 до 1956), заема различни отговорни длъжности в структурата на БАН. Ст. Романски е сред инициаторите и основателите на редица научни институти, създадени към БАН, като Института за българска история и Института за български език, както и Етнографския институт с музей, на който е директор от 1949 до 1958 г. За своята цялостна и разнообразна научна и културна дейност той е удостоен с множество държавни отличия, и избран за член на Българския археологически институт, на научното дружество „Шевченко“ в Лвов, на Румънското историческо дружество в Букурещ, на Славянския институт в Прага и др. (Чолакова 1957, 113–122; Стоичкова 1960, 3–11; Попов 1982, 95–101; Динеков 1988, 182–192).

Научно-изследователските интереси на Ст. Романски са твърде разнообразни и многостранни. Те се движат в широките рамки на „класическото определение на славянската филология като наука за славянските езици, литератури и етнография“ (Динеков 1982, 66). Неговите над 400 научни публикации и популярни трудове изясняват редица езиковедски, етнографски, литературно-исторически и чисто исторически проблеми, като касаят също някои въпроси в областта на библиографското дело. Основните му занимания са в сферата на българското и славянското езиковедство и са свързани с разработването на проблеми из историята на българския език, българската диалектология и лексикография, топонимия, етимология и др.²

Не по-малко значими са неговите приноси в областта на българската, балканската и славянската етнография. Следвайки установените от М. Дринов в края на XIX в. насоки в разработването на проблеми на българската историческа етнография, Ст. Романски се заема с изследвания върху етногенезиса и етническото развитие на нашия народ. Основните му проучвания са посветени на въпросите за прародината на славяните и тяхното преселване на Балканския полуостров. Интерес в това отношение представляват трудовете му “Славянската прародина” (Романски 1929а, 64–79), “Славяни на Дунава” (Романски 1929b,

80–99), “Прародина и разселение на славяните” (Романски 1938, 1–32), “Заселение на Балканския полуостров от славяните” (Романски 1937, 1254–1263). Те са значим научно аргументиран опит за установяване приблизителните граници и местонахождение на славянската прародина, както и времето и посоките на последвалото разселение на славянските племена, довело до обособяването на отделните славянски народи и развитието на различните славянски езици. В своите разсъждения Ст. Романски се базира на исторически извори и най-вече на сравнителен лингвистичен анализ въз основа на установени езикови заемки, хидроними и топоними³.

От значение в теоретико-методологично отношение е статията му “Славяни на Дунава”, в която са разгледани теориите за произхода на славянското население на Балканския полуостров (Стоичкова 1960, 9). В нея авторът критикува автохтонната теория (според която славяните са най-старото население на Балканите) и отдава предпочитания на историческата теория, подкрепяна от Миклошич, Ягич, Иречек (според която славяните се появяват масово на полуострова не по-рано от VI в., от когато датират писмените сведения за тях). Основната му задача обаче е да опровергае т.нар. славянска теория (М. Дринов, Л. Нидерле), която се опитва да примири автохтонната и историческата теории, като възприема тезата за постепенното проникване на славяните на Балканския полуостров много преди VI в. За целта Романски анализира труда на Л. Нидерле – “Славянски старожитности”, чийто втори том е посветен на произхода и разселването на южните славяни. В резултат на това той стига до извода, че историческите и филологическите доказателства на Нидерле в подкрепа на славянската теория не са достатъчно аргументирани и научно интерпретирани, а доводите му са неубедителни.

На базата на собствен езиковедски анализ Романски опровергава славянската (примирителна) теория, която прибъгва до произволни тълкувания на лингвистичните материали, за да докаже присъствието на славяни в Дунавските земи още преди появата на писмени исторически свидетелства за тях. Той отстоява мнението, че заселването на славяните на Балканския полуостров започва едва след разпадането на Хунската държава (453 г.), което довежда до ново етническо раздвижване в Източна Европа⁴.

Развитието на етническите процеси в рамките на Балканите заема важно място в научните изследвания на Ст. Романски, за което свидетелства и интересната му статия – „Културно-историческа и езикова взаимност у балканските народи” (Романски 1924а, 1–12). В нея ав-

торът очертава в най-общ план етническата картина на полуострова и предпоставките за културните и езикови влияния. Значително позадълбочено са проучени някои конкретни етнодемографски въпроси. На Ст. Романски балканската етнография дължи редица ценни приноси, засягащи разселването на румъните и тяхната численост в някои погранични райони. Интерес в това отношение представляват статиите му “Македонските ромъни” (Романски 1924b, 63–96) и “Ромъните между Тимок и Морава” (Романски 1926, 33–68). Те са резултат от негови лични проучвания и наблюдения, когато по време на Балканската война (1912 г.) обхожда редица области в Южна Македония и източна Сърбия (Стоичкова 1960, 8). Целта му е да установи наличието, броя и разпространението на румънското население в изследваните райони.

Верен на своя научно-изследователски стил Романски използва известните исторически извори и предишни проучвания, както и лингвистични данни, за да осветли произхода, прародината и разселването на ромъните, клон от които са и т. нар. “македонски ромъни”, населяващи отделни части на Македония, Албания и Тесалия. Наричани от околното българско и гръцко население – цинцари, власи, куцовласи, те самите се самоопределят като “аромъни”. С труда си “Македонските ромъни” авторът допринася на практика за определяне мястото на аромънския елемент в етническия и културния облик на Македония. Той проучва основно влашкото (аромънско) население в Битолско, което образува най-значителната по брой влашка група в Македония. Наред с това привежда кратки сведения за съпоставка относно т. нар. “мъгленски власи”, които западно от Гевгели и северно от Солун (в областта Мъглен) образуват отделна географски обособена група. Сама по себе си тя се различава от останалите аромъни по своя диалект, физически тип и начин на живот. Занимаващи се предимно със земеделие, градинарство и копринарство, мъгленските власи търпят силното езиково-културно влияние на околното българско население, като възприемат българските носии, песни и пр. С основание Романски изтъква наличието на засилен процес на тяхната естествена асимилация от страна на преобладаващия български етнически елемент⁵.

По време на своите проучвания авторът установява, че като цяло власите никъде не са компактна маса, а са разпръснати в редица селища на западна и южна Македония. Отчитайки процесите на миграция и постепенна асимилация на влашкото население (част от което се погърчва или побългарява) той уточнява, че числеността му в цяла Македония не надхвърля 70 000 души. Като обхожда съвестно аромънските селища в Битолския регион и в южна Македония, Ст. Романски събира ценни де-

мографски сведения за броя на аромъните в отделните населени места и за съотношението им към другите етнически групи, с които живеят съвместно. От изложената стриктна демографска характеристика на етническия състав на населението в тези части на Македония е видно, че власите (аромъните) никъде не са преобладаващ елемент⁶. Направените заключения са обосновани и добре аргументирани, и допринасят за изясняване на етническата картина в този балкански регион.

Освен демографски данни статията съдържа интересни в етнографско отношение сведения за основните поминъци на аромъните. За разлика от мъгленските власи те се занимават главно с овчарство, търговия на дребно, кираджийство и занаяти (калайджийство, шивачество, обушарство, златарство). Наред с това авторът оставя кратки податки за тяхната православна религиозна принадлежност и степен на просветно развитие.

Романски обхожда и значителни части от източна Сърбия, в резултат на което проучва обстойно етническия състав на населението в областта между реките Тимок и Морава. Своите изследвания той публикува по-късно в студията “Ромъните между Тимок и Морава”, придружена с точна етнографска карта за разпространението им отвъд [можеби: южно от] Дунав (Романски 1926, 33–68). Този труд на Романски има изключителна документална стойност, тъй като е единственото изследване, въз основа на което румънската историческа наука гради своите концепции за наличието на румънски етнически елемент в тази част на Балканите (Стоичкова 1960, 8). В него са коригирани неточностите в поранните сведения на Г. Вайганд относно числеността на румънското население в проучената гранична област между българи и сърби. Наред с това се опровергават допуснатите грешки в официалните сръбски преброявания, които касаят народността на населението.

Отново в подкрепа на своите лични наблюдения, проучвания и направени изводи авторът привежда като доказателствен материал редица исторически, статистически и езикови данни. Освен че уточнява времето на преселение, Ст. Романски очертава много точно ареала на разпространение на румъните между Тимок и Морава (обхващащ Неготински и Пожаревски окръг, както и северните околии на Зайчарско и Кюприйско). Изяснен е също техният произход, като се застъпва мнението, че те са преселници от две различни румънски области северно от р. Дунав, а именно една част от Банат и Трансилвания, а друга – от Влашко. Основание за това дават различията в диалектите и характерните особености в носиите на обособилите се две групи румъни, за които авторът оставя ценни в етнографско отношение сведения.

Като се има предвид стриктната добросъвестност и стремежа към научна обективност и достоверност, с които се отличават изследванията на Романски, не по-малко ценни са изложените демографски сведения за числеността на румънската етническа група в проучваната област по околии и населени места. Покрай тези данни се среща също частична информация за числеността и разпространението на другите етнически елементи (сърби, българи, цигани), населяващи този регион, както и за хода на миграционните и асимилационни процеси на отделни места. Интерес в етнографско отношение представляват и публикуваните фотоматериали, илюстриращи мъжкото и женското народно облекло на румъните, запазило до голяма степен традиционния си вид в първите десетилетия на ХХ век. За по-високата научна стойност на студията допринася и приложената етнографска карта на изследвания регион.

В научното дело на Ст. Романски се откроява още един основен проблем с отношение към балканската и българската етнография, на чието изясняване са посветени редица монографични изследвания. Това е въпросът за народностния характер и етническата принадлежност на населението в Добруджа в края на ХІХ и първите десетилетия на ХХ в. Интересът към тази тема е провокиран от сложната политическа обстановка в резултат на войните през този период и несъстоятелните чужди претенции към отделни части от българската територия. През Първата световна война Ст. Романски обхожда цяла Северна Добруджа, за да проучи и установи етническия състав на населението ѝ. С трудовете си, посветени на комплицираната демографска характеристика на Добруджа, той изпълнява своя патриотичен дълг (подобно на редица български учени по това време, като Л. Милетич, В. Златарски, В. Моллов и др.) за изясняване и отстояване историческата истина относно разпространението, границите и културно-историческата роля на българския етнос в пределите на Балканския полуостров.

Обстойни сведения относно етническата пъстрота на населението в Добруджа са изнесени в обширните студии на Романски “Народописна карта на нова ромънска Добруджа” (Романски 1915, 33–112) и “Народностен характер на Добруджа” (Романски 1918b, 235–280), където в историко-хронологичен план са проследени демографските промени в Североизточна България в резултат на вътрешномиграционни, емигранционни и колонизационни процеси. Авторът прави опит да уточни числения брой на отделните етнически елементи в Северна Добруджа, където българският е преобладаващ. За целта той се позовава както на използваните архивни материали, исторически документи и предиш-

ни научни изследвания, така и на собствените си теренни проучвания. Наред с демографските данни интерес в етнографско отношение представляват и кратките сведения за поминъка и облеклото на българското население в изследваната област.

Значим принос в тази насока е и изследването му “Добруджа, в свръзка с въпроса за Дунава като етнична граница между българи и ромъни” (Романски 1918а). В него Романски проследява в историко-хронологичен план миграционните движения на българското и влашкото население от двете страни на р. Дунав, като прави опит да съпостави числеността на българите в Румъния, Влашко, Молдова и на румъните в България. Позовавайки се на официалните български и румънски документи, касаещи този въпрос, както и на публикуваните до момента от други изследователи (Г. Вайганд, Державин) статистически и демографски данни, Романски стига до извода, че в долната си част река Дунав от най-старо време представлява реална етническа граница между българи от юг и ромъни от север. Въз основа на това се налага изводът, че Добруджа и в етническо, и в политическо отношение съставлява неделима част от земите, южно от Дунав⁷.

В подкрепа на този извод Романски прави изключително добросъвестен опит да уточни пълноценен състав на населението в Добруджа. За целта той изнася редица сведения за произхода на най-многобройните чужди етнически елементи – руси, ромъни и др., както и за политическите причини, довели до тяхното установяване на територията на Добруджа. Авторът характеризира ролята на румънската колонизация в Северна Добруджа, като наред с това обръща внимание върху културно-просветното ниво на българското население там, запазило своето етническо самосъзнание и имащо първостепенно значение в числено и културно отношение спрямо останалите народности. За изясняване на специфичната етническа характеристика на населението в тази област, Ст. Романски използва както известните до момента официални демографски данни, така и сведенията, събрани лично от него по време на Първата световна война. Въз основа на приведените статистически, демографски и културно-исторически факти той обосновава научно стремежите на българското население в цяла Добруджа за национално обединение в пределите на българската държава. През 1939 г. е обнародвана и статията му „Българите в Добруджа” (Романски 1939, 531–537). В нея са разгледани вътрешномиграционните процеси в областта и в съпоставителен план са обобщени известните до момента източници, съдържащи данни за числеността и етническия състав на населението. Изнесените материали са поредният научно аргумен-

тиран опит за установяване на историческата истина и са своеобразна защита на българските национални интереси⁸.

Научните трудове на Ст. Романски, посветени на протичащите етнодемографски процеси в Добруджа, са значим принос в етнографската ни литература. Подобно на останалите му изследвания, те са изградени върху автентична документална основа, допълнена от актуални статистически сведения и материали, събрани лично от автора при целеви пътувания и работа на терен (Попов 1982, 100). Изключение не прави и солидното му изследване „Българите във Влашко и Молдова” (Романски 1930, 690 с.), на чиито страници са представени взаимоотношенията между българи и румъни, проследени в хронологическите рамки от последното десетилетие на XVIII и първите четири десетилетия на XIX в. Те изясняват въпроса за някогашния български характер на редица селища в посочените области, в които днес българското население е изчезнало в резултат на естествено протичащите асимилационни и миграционни процеси. Направените заключения са базирани на значително количество документи и материали, издирени и събрани лично от автора в архивите на Букурещ, Олтения, Мунтения и Молдова (Стоичкова 1960, 9)⁹. Проучените писмени паметници дават възможност да се установи заселването на българско население в обходените земи и неговата историческа съдба. Този значим труд на Романски е поредното доказателство за неговото умение да издирва и анализира исторически документи и разнообразни писмени източници (Динев 1988, 185)¹⁰. По своето съдържание и научно издържан изследователски подход той допринася за изясняване на съществени въпроси в областта на българската историческа етнография.

Принос в това отношение са и други изследвания на Романски, като „Българското население около град Каракала”, както и по-ранния му труд „Българите на Балканския полуостров през 1912 г.”, обнародван през 1915 г. с една етнографска карта¹¹. Картата е изработена в съавторство с изтъкнатите български учени проф. А. Иширков, Л. Милетич, Б. Цонев, Й. Иванов, като дело на Ст. Романски е етнографското представяне на Северна Добруджа (Иширков 1929, 48)¹².

Сред научните приноси на Ст. Романски, представляващи интерес за българската етнография, се нареждат и неговите топонимични и етимологически статии, посветени основно на етимологията на някои български градове в Македония, като Охрид, Битоля, Скопие, Велес, Тетово, Щип и др. Те са публикувани в поредица броеве на списание „Македонски преглед”, на което авторът е дългогодишен активен сътрудник¹³. Статиите съдържат обстоен сравнителен анализ на старите

езикови форми и известни хипотези за произхода на имената, въз основа на което направените заключения са обосновани и добре аргументирани (Русинов 1997, 45–51). За това допринася и използвания комплексен метод на изследване, с който се отличават и другите му трудове.

Интересът на Романски към Македония, която езиково и етнографски принадлежи към българската етническа общност, не се ограничава само в рамките на топонимията. На страниците на „Македонски преглед” той обнародва и други свои работи, изясняващи някои диалектоложки и фолклорно-етнографски въпроси – „Мними остатъци от краесловен „ер” в един български говор в Македония” (МПр, III, 1927, №1, 23–32), „Народописни материали от Долновардарско” (МПр, VI, 1931, №4, 91–116), „Българско-македонската дума „гулап” (гълъб)” (МПр, VII, 1932, №2–3, 189–190)¹⁴. Значим принос е студията му „Долновардарският говор” (МПр, VII, 1932, №1, 99–140), която съдържа пълно описание на този диалект и разкрива ролята му като преходен говор между югоизточните (тракийските) и югозападните (македонски) български говори. Романски прави изчерпателна фонетична и морфологична характеристика на долновардарския говор, което увеличава научно-познавателната стойност на студията му и я нарежда сред приносните изследвания в българската диалектология (Попов 1982, 99).

В качеството си на ръководител на Семинара по славянска филология Романски има съществени заслуги за развитието на научния интерес към българския фолклор и народна култура. Под непосредственото му ръководство са подготвени множество писмени работи, посветени на езиково-етнографското проучване на отделни български селища. Редица от тях се отличават с високото си равнище и носят белега на самостоятелни научни изследвания (Динев 1982, 67). Те съдържат обилен изворов материал за историята на даденото селище, за материалната и духовната култура на местното население, като сведенията са придружени със значителни по своето количество и разнообразие фолклорни записи. Най-значимите са обнародвани в “Известията на Семинара по славянска филология”. На неговите страници е публикуван и обстоятелствения систематичен преглед на българските народни песни, изработен от студентите в Семинара под вещото ръководство и редакцията на проф. Романски¹⁵. Песните в „Прегледа” са групирани тематично по подобие на възприета в СБНУ класификация и са разпределени в пет дяла: I. Песни периодически и религиозни. II. Песни из личния живот. III. Песни из челядния живот. IV. Песни из обществения живот. V. Песни из политическия живот. Изданието е замислено като помагало за фолклорно-етнографски изследвания, за което допринася обширния

показалец, улесняващ работата с него. Въпреки недостатъчната прецизност и слабостите в предложената систематизация, изготвеният под ръководството на Романски „Преглед на българските народни песни” представлява за времето си „ценно постижение на българската фолклористика” (Динеков 1982, 68)¹⁶.

Направената характеристика на значителна част от книжовното наследство на проф. Стоян Романски, имаща отношение към етнографската проблематика, разкрива неговите задълбочени интереси в областта на етническата история, демографията, диалектологията, етнографията, фолклористиката и пр. Въпреки че не са лишени от някои пропуски и методологически слабости, трудовете му допринасят по своеобразен начин за развитието на българската, славянската и балканската етнография, тъй като застъпват актуални и недостатъчно разработени проблеми. Към тяхното изясняване авторът подхожда комплексно, воден от схващането си, че историко-етнографските и езиковите процеси са неразделни страни от изследваните явления. В това отношение Романски следва традиционния теоретико-методологичен подход, наложил се в европейската и българската наука. До голяма степен използвания комплексен метод на изследване предопределя тематичното разнообразие и разностранния характер на неговата работа, и е предпоставка за постигнатите научни резултати (Леков 1960, 1–2).

Съществена негова заслуга е издирването, обнародването и анализирането на разнообразни писмени паметници, представляващи ценен изворов материал за българската и балканската история, етнография и езиковедие. За стойността на изследванията му допринася използваната солидна документална база и голямото значение, което Романски отдава на събирането на етнографски материали като необходим етап в научното дирене и установяване на закономерностите в етнографските процеси (Стоичкова 1960, 9). Аргументираният и добросъвестен подход към излагането и осмислянето на проучваните въпроси е породен от схващането му, че „един учен в своите изследвания, особено в една толкова деликатна материя, каквато е етнографията, трябва да се старее да излага фактите съвсем обективно, без оглед към услугите на каквато и да било „кауза”, и само от това гледище трябва да бъдат преценявани неговите трудове.” (Романски 1928, 168). Като се има предвид актуалността и политическата значимост на някои от застъпените проблеми, то проявеният стремеж към научна безпристрастност и обективност е безспорно едно от най-значимите достойнства, отличаващи научното дело на проф. Стоян Романски.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ **Romanski, St.** “Mahnreden des walachischen Wojwoden Negoe Besarab an seinen Sohn Theodosios.” (Jahresbericht des Instituts fuer rumaenische Sprache zu Leipzig, XIII, 1908, 113–194).
- ² По-значими приноси на Романски в тази сфера са: “Lehnwoerter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen” (Jahresbericht des Instituts fuer rumaenische Sprache zu Leipzig, XV, 1909, 89–134, хабилитационен труд); “Нов Софрониев препис на Паисиевата история от 1781 г., съпоставен с преписа от 1765 г.” С., 1938, с. XX + 188 + VIII табл. (Библиотека Български старини, IX, БАН); „Българската книжнина в Румъния и едно нейно произведение” (ИССФ ИФФ, I, 1906, 1–100); студиите му на френски език, посветени на въпроси от славянското езикознание – “Slave commun et grec ancien” (Revue des Etudes Slaves, II, Paris, 1922, 47–55); “Le role fonctionnel de l’accent” (Actes du Quatrieme Congres international des linguistes a Copenhague, 1938, 215–217); “Долновардарският говор” (МПр, VIII, 1932, №1, 99–140); “Влахо-български ръкописи в Львовската университетска библиотека” (ПСп, LXXI, 1911, 587–610); “Български въпроси в преписката на И. И. Срезневски и В. И. Григорович” (СпБАН, LIV, 1937, 95–176); Правописен речник на българския книжовен език с посочване изговора и ударението на думите и пояснения към чуждите думи”, С., 1933, 678 с. (Вт. изд. 1951г.); “Имената на някои македонски градове: 1. Солун, 2. Охрид, 3. Битоля, 4. Скопие, 5. Велес, 6. Тетово и Полог, 7. Щип” (МПр, г.V–VII, IX, 1929–1936); “Имената на два крайдунавски града: Видин и Силистра” (Сб. Л. Милетич. София, 1933, 654–658); “Старобългарски език в образци” С., 1945, 602 с. и др.
- ³ За изясняване на поставените въпроси в тази насока допринася и статията му – „Етнични проблеми у южните славяни от езиково гледище”, публикувана в: Sbornik I Sjezdu Slovenských geografů a ethnografů. Praha, 1924, 356–358.
- ⁴ Това схващане принципно се е наложило и в съвременната историческа наука. Вж. **П. Петров** – „Нападения на славяните на Балканския полуостров” и „Заселване на славяните на Балканския полуостров” – В: История на България, Т. II, С. 1981, 25–47.
- ⁵ Интерес представлява сведението, че аромъни и мъгленски власи дотолкова се различават по своите диалектни наречия, че за да могат да комуникират помежду си използват “македонския международен език – българския” (Романски 1924а, 94). Това е косвено свидетелство за преобладаването на българския народностен елемент и за разпространението и значението на българския език в Македония.
- ⁶ С това свое изследване Ст. Романски на практика опровергава напъните на румънската националистическа пропаганда да докаже преобладаването на влашкото население в тези райони.
- ⁷ По същото време до аналогични заключения достига и Л. Милетич в своята статия “Българи и ромъни в техните културно-исторически отношения” (Сб. Добруджа, С., 1918, 69–118), където в хронологичен план са проследени културните и политическите връзки между двата етноса. Като изтъква водещата роля на българите в държавно-политическо, културно и етническо отношение,

- Милетич с научно обосновани доводи отхвърля несъстоятелните претенции на някои румънски учени за политическо господство над Добруджа.
- ⁸ Като учен и експерт, добре запознат с историята и проблемите на Добруджа, проф. Ст. Романски е включен в състава на българската делегация, изработила и подписала Крайовската спогодба през 1940 г. (Динеков 1988, 185).
- ⁹ Трудът съдържа 399 документа на румънски и руски език (кондики, грамоти, описи, регистри и пр.), подредени по хронология със съответните пояснения.
- ¹⁰ С това се отличават и други ценни трудове на Ст. Романски, като: „Българската книжнина в Румъния и едно нейно произведение.” (Известия на Семинара по славянска филология, 1906, I, 1–100), „Влахо-български ръкописи в Лъвовската университетска библиотека.” (Периодическо списание, 1910, кн. 71, 587–610), „Австрийски документи по Нишкото българско въстание от 1841 г.” (СБНУ, 1912, XXVI, 1–195), „Заговорът на Г. С. Раковски (Георги Македон) в Браила през 1842 г.” (СББАН, 1921, XIV, 1–186) и др.
- ¹¹ **Романски, Ст.** Българите на Балканския полуостров през 1912 г. С една етнографска карта. София, 1915; Българското население около града Каракала. – Македонски преглед, IX, 1935, №3–4, 77–92.
- ¹² През същата година трудът е издаден и на немски език – **Romanski, St.** „Das Bulgarentum auf der Balkanhalbinsel im Jahre 1912. Mit einer Karte.” – Dr. A. Petermann`s Mitteilungen, 61 Jahrg., 1915, S. 339 ff.
- ¹³ Ст. Романски – „Имената на някои македонски градове. 1. Солун. 2. Охрид. 3. Битоля. 4. Скопие. 5. Велес. 6. Тетово и Полог. 7. Щип.” (Македонски преглед, г. V–VII, IX, 1929–1936). Аналогичен характер има и статията му: „Имената на два крайдунавски града. 1. Видин. 2. Силистра” (Сб. в чест на Л. Милетич, София, 1933, 654–658).
- ¹⁴ Интерес представляват и обнародваните от Ст. Романски „Български песни с гръцко писмо от Македония” (МПр, IV, 1928, №1, 167–174) и „Български приказки с гръцко писмо от Македония из архива на Верковича” (МПр, IV, 1928, №4, 107–120).
- ¹⁵ Изданието излиза в два обемисти тома на Известията под надслов „Преглед на българските народни песни. Под редакцията на проф. Ст. Романски” – ИССФ ИФФ, 1925, №5, 631 с.; 1929, №6, 471 с.
- ¹⁶ По своя характер и значение „Прегледът” е оценен от П. Динеков като равносновен на издадения от А. П. Стоилов „Показалец на печатаните през XIX в. български народни песни” (Ч. I–II, 1916–1918) (Динеков 1982, 67–68). В една своя рецензия, обаче, самият А. П. Стоилов изтъква недостатъците на използваната класификация, като отбелязва също допуснатите грешки и пропуски. Като оценява значението на вложения голям труд за изготвянето на „Прегледа”, той придружава критичните си бележки с пояснения и указания, които следва да подобрят втората част на изданието. (Вж. рецензията на А. П. Стоилов върху първата част на „Преглед на българските народни песни. Под ред. на проф. Ст. Романски. София, 1925, XVI + 631”, публикувана в ИНЕМ V, 1925, №1–4, 116–121)

ЛИТЕРАТУРА

Динеков 1982: Динеков, П. Проф. Стоян Романски и българският фолклор. – Български фолклор, 1982, 3, 65–68.

Динеков 1988: Динеков, П. Проф. Стоян Романски (1882–1959). – В: П. Динеков. По следите на българската литература и наука. София, 1988, 182–192.

Иширков 1929: Иширков, А. Брой и разпределение на българите в Добруджа в 1918 г. – Известия на Народния етнографски музей, 1929, VIII–IX, 29–54.

Леков 1960: Леков, Ив. В памет на академик Ст. Романски. – В: Езиковедо-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски. София, 1960, 1–2.

Попов 1982: Попов, К. Стоян Романски (1882–1959). – В: К. Попов. Научното дело на видни български езиковеди. София, 1982, 95–101.

Романски 1915: Романски, Ст. Народописна карта на нова ромънска Добруджа. – СпБАН, XI, 1915, 33–112.

Романски 1918а: Романски, Ст. Добруджа в свръзка с въпроса за Дунава като етнична граница между българи и ромъни. София, 1918.

Романски 1918б: Романски, Ст. Народностен характер на Добруджа. – В: Сб. Добруджа. София, 1918, 235–280.

Романски 1924а: Романски, Ст. Културно-историческа и езикова взаимност у балканските народи. – Училищен преглед, XXIII, 1924, 1, 1–12.

Романски 1924б: Романски, Ст. Македонските ромъни. – Македонски преглед, I, 1924, 5–6, 63–96.

Романски 1926: Романски, Ст. Ромъните между Тимок и Морава. – Македонски преглед, II, 1926, 1, 33–68.

Романски 1928: Романски, Ст. Пак за македонските ромъни. – Македонски преглед, IV, 1928, 1, 167–174.

Романски 1929а: Романски, Ст. Славянската прародина. – Българска историческа библиотека, II, 1929, 2, 64–79.

Романски 1929б: Романски, Ст. Славяни на Дунава. – Български преглед, I, 1929, 1, 80–99.

Романски 1930: Романски, Ст. Българите във Влашко и Молдова. (Документи). София, 1930, 690 с.

Романски 1937: Романски, Ст. Заселение на Балканския полуостров от славяните. – Просвета, II, 1937, 10, 1254–1263.

Романски 1938: Романски, Ст. Прародина и разселение на славяните. – В: Сб. През вековете. София, 1938, 1–32.

Романски 1939: Романски, Ст. Българите в Добруджа. – Просвета, IV, 1939, 5, 531–537.

Русинов 1997: Русинов, Р. Акад. Стоян Романски и българската топонимия (По случай 115 години от рождението му). – Македонски преглед, 1997, 3, 45–54.

Стоичкова 1960: Стоичкова, Л. В памет на академик Ст. Романски. – В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски. София, 1960, 1–11.

Чолакова 1957: Чолакова, Кр. Акад. Стоян Романски на 75 години. – Български език, 1957, 2, 113–122.

PROF. STOYAN ROMANSKI AND THE BULGARIAN ETHNOGRAPHY

Temenuga Georgieva

(résumé)

Stoyan Romanski is amongst the Bulgarian scientists whose research activity was developed between the two World Wars. His various research interests include some problems in the field of the linguistic science, the ethnography, the literary history etc.

The accent of the present research is his work, devoted to the Bulgarian and the Slavonic ethnic history, demography, dialectology, folklore etc.

The article considers his contributions to this direction and his services to the development of the Bulgarian ethnography.

ВЕЛИКОТЪРНОВСКАТА МАХАЛА “СВЕТА МАРИНА” (Записки на един маринополчанин)

*Стефан Паскалев**

“На запад от Търново, вън от теснините и скалите, се простираше някога си поляна, заобиколена от всички страни с едра гора, която пъплеше по околните височини и шумеше, когато от юг се понесат силни ветрове и надникнат през височините да полетят към Балкана. Роеве птици пълнеха тази гора и песните им не пресекуваха цялото лято.” ...

Така започва разказа си за Марино поле известният краевед Москов Москов. От него по-нататък научаваме, че сред тази гора имало манастир, посветен на Света Марина. Поляната около него се наричала Марино поле (Марно полé). Един ден, подгонени от черкези, българите от близкото село напуснали домовете си и потърсили убежище в “Света Марина”. Пришълците започнали да изграждат малки къшурки около манастира и нарекли махаличката Марино поле. Постепенно тя се уголемила и се превърнала в хубаво селце. По-късно то се присъединило към Търново и станало негова махала (Москов 1927).

* * *

Три са духовните стожери в развитието на махалата: църквата, училището и читалището.

ЦЪРКВАТА “Света Марина” е третата по ред църква, построена от Колю Фичето в Търново през 1850 година. Тя е трикорабна, с камбанария и с архитектурните белези на трикуполния храм. Пострадала при земетресението през 1913 г., тя продължава да е действаща. През 1931–1934 г. е извършено преустройство и разширение по планове и документация, изготвени от Васил Ив. Стоянов – маринополчанин, детски писател.

Старите икони по иконостаса в храма са от неизвестни тревненски майстори, а 86 малки икони са рисувани през 1935 г. от Атанас Велев

(също Маринополчанин – б. м.). Стенописите са изработени през 1940 г. от художника от руски произход Николай Ростовцев (Цонев 1985). Изпълнение на Ростовцев са и стенописите в църквите във Варна (катедралната), в Шипченския манастир, в Бургас (“Успение Богородично”), “Св. Николай” в София и др. (Енциклопедия 1987).

Вече 155 години църквата “Св. Марина” е храм за общение в дни на радост и на скръб.

УЧИЛИЩЕТО в Марино поле е основано към църквата “Св. Марина” единадесет години преди Велико Търново да посрещне освободителите си. През 1878 г. то е светско. Минават години, учениците се увеличават и училището в църковния двор става тясно. През 1908 г. в новата сграда разтварят врати четирите класни стаи и училището получава името на дарителя Петър Дабков – майстор обущар. Той завещава с “чиста съвест и добра воля” сто хиляди лева за учебното дело.

Около 1934–1937 г. по инициатива на главния учител Йордан Балабански в училищния двор е създаден макет на Велико Търново, с хълмовете и къщите по тях, с Янтра и Балдуиновата кула.

През 1949 г. училището е преименувано на “Бачо Киро”, а през 1963 г. е построен втори етаж, защото паралелките са вече 16. Пет години по-късно част от учениците са прехвърлени в новооткритото училище “Вела Пискова” (днес “Св. Патриарх Евтимий”), също в махала Марино поле.

През 1973 г. основното училище “Бачо Киро” се премества в сегашната си сграда. Старата сграда е предоставена на Спортното училище. Днес тя не съществува – съборена е през 80-те години на миналия век.

За нас училище “Петър Дабков” не е изчезнало и ние носим в сърцата си името на големия благодетел, заедно с имената на първите си учители!

ЧИТАЛИЩЕТО е основано на 28.12.1896 г. от учителите Георги Недялков, Мария Чукова и Емануил Петров, под името Маринополска детска библиотека “Искра”. Помещава се в училището в църковна килия на “Св. Марина”.

През 1919 г. общото събрание на читалищните членове решава да се изгради читалище Дом-паметник за падналите във войните, а библиотеката става Маринополско махленско читалище-паметник “Искра”. В театралната трупа, читалищния хор, цигулковия състав и духовия оркестър участват десетки самодейци и радват с проявите си Маринополчани, търновци и жителите на съседни селища.

На 30.11.1926 г. се полага основният камък на читалищната сграда, а три години по-късно се открива тържествено новопостроеният чита-

лишен салон. За пръв път читалището се нанася в собствен дом. През 1944 г. приключва първият етап от строителството на читалищната сграда. Окончателното ѝ завършване е на 01.11.1969 г. (Паскалев 1972).

За маринополчани читалището е почит към паметта на падналите във войните и признателност към нашите деди и бащи (въпреки търговците, настанили се в храма!). Днешните читалищни състави разнасят далеч зад границите ни красотата на българските песни и танци.

На 7 юли 1877 г. Велико Търново се ражда за нов живот. Настъпват промени в социалното и икономическото положение на града. Той започва да расте и се развива западно от Паметника на обесените. За разлика от София, Пловдив, Варна и Плевен, които нарастват няколкократно по броя на жителите си, Велико Търново нараства за периода от 1887 до 1934 година само с 2649 души – от 11314 на 13963 (Годишник 1938, 23).

* * *

ХОРАТА от махала “Св. Марина” през 40-те години на ХХ век (а и след това) са обект на изследването ми. За целта съм ползвал избирателните списъци, съставени през 1937 г. от великотърновския Общински съвет, съгласно Наредбата-закон за избиране членове на общинските съвети. Включени са всички пълнолетни мъже и жени, навършили 21 години. Тези списъци важат и за избиране народни представители за Обикновено народно събрание (ДВ, 34, 22.11.1937). Те са два, отделно за избирателите и отделно за избирателките, и съдържат данни за имена, възраст, местоживееие (адрес), занятие и образование. Списъците се съхраняват в РНБ “П. Р. Славейков” – Велико Търново.

Избирателните списъци са съставени по махали и по азбучен ред на личните имена, като Йордан и Йордана са към края (Йордан и Юрдана), съгласно тогавашния правопис. Личните имена, завършващи на *-ьо* по сегашния правопис в списъците са с окончание *-ю*: Боню, Ботю, Велю, Доню, Златю, Кръстю, Колю, Милю, Недю, Пеню, Тотю. Шестдесет години след Освобождението, ето как са разпределени по махали избирателите на Велико Търново:

МАХАЛА (по избир. списъци)	мъже		жени		общо	
	бр.	%	бр.	%	бр.	%
Асенова	329	7,6	238	7,4	567	7,5
Св. Богородица	458	10,6	330	10,3	788	10,5
Св. Св. Кирил и Методий	604	14,0	504	15,7	1108	14,7
Св. Цар Борис	653	15,1	443	13,8	1096	14,6
Св. Марина	864	20,0	638	19,8	1502	20,0
Св. Никола	540	12,5	418	13,0	958	12,7
Св. Троица	721	16,8	534	16,5	1255	16,7
Чолаковци	143	3,3	114	3,5	257	3,3
ВСИЧКО:	100,0		100,0		100,0	
бр./%	4312	57,3	3219	42,7	7531	100,0
(б.м.) по избир. списъци	4312		3250			

пор. № 1669; 1700; липсват 1670–1699

С изключение на Асенова махала и Чолаковци, останалите махали носят имената на църквите в съответните енории. Въпреки че в списъците махалата ни се нарича “Света Марина”, много по-разпространено е името ѝ “Марино поле”. От там и маринополчанин, а не светамаринчанин. Същото се отнася и за махала „Свети Никола”, която обикновено хората наричат “Варуша” (варушчанин/варушлия, а не светиниколчанин). Разбира се, би могло да се каже и че някой е от махала “Света Марина” или от махала “Свети Никола”.

От таблицата се вижда, че във всички махали мъжете избиратели са повече от жените. С най-голям брой избиратели е махала “Св. Марина” – почти толкова, колкото взети заедно са избирателите от махалите “Асенова” и “Св. Никола” или “Св. Троица” и Чолаковци.

Интересно е, че когато маринополчани трябва да отидат в старата, източна част на Велико Търново, където са Общината, учрежденията, банките и магазините, често казват: “Ще сляза до града”, “Баща ми работи в града”, “Леля ми живее в града”, “Купиха го в града”, “Връщам се от града”. Тези изрази са останали от времето, когато махалата е била още малко селце. Но това съвсем не влияе на самочувствието на маринополчани като съвременни граждани. Тук следва да се отбележи, че в първия регулационен план на Велико Търново, одобрен през 1907 г., махала “Св. Марина” е квартал на града.

Големият брой избиратели на тази махала е резултат от нейното бързо развитие. В “Марино поле” след 1885 г. започват да се появяват жилищни сгради. Значителен подем има в периода 1920–1935 г. През това време се построяват повече от 500 къщи в “Марино поле” и западно от Градската градина (Върбанов 1985, 317). Така се очертава новата махала със своите улици и площади. През 1947 г. площад “Цар Иван Шишман”, открит през 1927 г., е заличен като несъществуващ. Песните и преданията за цар Иван Шишман обаче остават (Върбанов 1985). Следващата таблица показва как са разположени в махала “Св. Марина” избирателите по улици:

у л и ц а	мъже	жени	общо	%	
Мария Луиза	130	85	213	14,2	
Войнишка	107	80	187	12,5	
Мармарлийска	86	69	155	10,3	
Цар Борис	83	52	135	9,0	
Цар Симеон	69	58	127	8,5	<u>54,5</u>
Балканска	63	42	105	7,0	
Севлиевско шосе	62	32	94	6,2	
Земеделска	46	29	75	5,0	
Монастирска	32	30	62	4,1	
Христо Ботев	28	22	50	3,3	
Княз Кирил	24	23	47	3,1	
Никола Хаджиславчев	25	20	45	3,0	<u>86,2</u>
Цар Крум	19	17	36	2,4	
Царица Елеонора	21	19	40	2,7	
Безимени (I–III)	12	15	27	1,8	
Цар Самуил	11	14	25	1,7	
Шемшевско шосе	14	9	23	1,5	
Черковна	13	6	19	1,3	
Качица	6	7	13	0,9	
Лозята	1	1	2	0,1	
7 юли	0	1	1	0,1	
Иван Александър	2	1	3	0,2	
Козлуджа	2	1	3	0,2	
Казармата	2	0	2	0,1	
Гарга баир	2	2	4	0,3	
Зеленка	1	1	2	0,1	

Кирил и Методий	1	0	1	0,1
Бунар Хисар	1	1	2	0,1
Цар Калоян	1	1	2	0,1
Стефан Стамболов	0	2	2	0,1
ВСИЧКО:	864	638	1502	100,0

Както за цялата махала, така и по отделни улици (с изключение на няколко къси) броят на мъжете избиратели е по-голям от броя на жените.

Улица “Мария Луиза” е в началото на държавния път Търново–Севлиево и е една от първите застроени улици на махалата. Така например, къщата на дядо ми (по бащина линия) е построена на тази улица през 1897 година. “Мария Луиза” не е най-дългата (от дн. Община до дн. Съдебна палата), но има най-голям брой избиратели. Улиците “Войнишка” и “Мармарлийска” са едни от най-дългите и също с голям брой избиратели. Улица “Цар Борис” загражда “поляната” (дн. парк “Марно поле”) от четирите страни. Улица “Цар Симеон” започва от читалище “Искра” и стига почти до “Нестроева рота”. На тези пет улици живеят 817 избиратели – над половината от всичките в махалата.

Улиците “Балканска” и “Христо Ботев” са продължение една на друга и водят към Балкана – държавен път Търново–Габрово. Техният брой избиратели е колкото на улица “Мармарлийска” – 155. “Севлиевско шосе” е с повече жилищни сгради (94 избиратели) и край нея има по-малко колиби, докато при “Шемшевско шосе”, “Качица” и “Лозята” (38 избиратели) е точно обратното – на тях и край тях преобладават колибите. Колиби великотърновци наричат вилите, в голямата си част електрифицирани и водоснабдени и всичките с овощни градини и лозя. Последните четири улици от таблицата са основни улици на съседни махали. Нека проследим как са се променяли през годините имената на улиците:

Наименования през 1937 г.	Преименувани след 1944 г.	Наименования през 2005 г.
мах. „Св. Марина”	кв. „Маршал Толбухин”	кв. „Марно поле”
Мармарлийска	Мармарлийска	Мармалийска
Христо Ботев	Христо Ботев	Христо Ботев
Цар Самуил	Самуил	Цар Самуил
Цар Иван Александър	Иван Александър	Иван Александър
Цар Калоян	Калоян	Цар Калоян
7 юли	7 юли	7 юли
Зеленка	Зеленка	Зеленка
Кирил и Методий	Кирил и Методий	Кирил и Методий
Мария Луиза	Васил Левски /47/	Васил Левски
Войнишка	Любен Каравелов /47/	Любен Каравелов
Цар Симеон Велики	Бачо Киро /47/	Бачо Киро
Царица Елеонора	проф. Ас. Златаров/47/	Асен Златаров
Земеделска	Отец Паисий /47/	Отец Паисий
Монастирска	Поп Харитон /47/	Поп Харитон
Бунар Хисар	Хаджи Димитър /47/	Хаджи Димитър
Княз Кирил Преславски	Цанко Церковски /47/	Цанко Церковски
Никола Хаджиславчев	Страцин /47/	Страцин
Шемшевско шосе, Качица	Никола Габровски/47/	Никола Габровски
Стефан Стамболов	Ал. Стамболийски	Ал. Стамболийски
Цар Борис III	Маршал Толбухин /47/	Марно поле, Цар Тодор Светослав
Севлиевско шосе	Димитър Иванов /47/	България
I безимена	Деньо Георгиев /49/	Рафаил Попов
II безимена	Нова техника /49/	Вела Пискова
III безимена	Ганка Рашева	Хан Аспарух

Имената на осем улици остават непроменени както след 9 септември 1944 г., така и след 10 ноември 1989 г. Запазени са имената на владетели от Второто българско царство, на исторически личности и дати, а също и на местности. Единадесет улици получават нови имена през 1947 и 1949 г., които са запазени до днес. Преименуването става с имена на заслужили българи, заели трайно място в нашата история. Само на пет улици имената са променени по два пъти в резултат на политическите промени в България. Горните примери показват, че когато общинските съвети изберат сполучливо имената, те се възприемат от обществото, независимо от промените в политическия живот.

По възраст избирателите се разпределят така:

	21 – 30	31 – 40	41 – 50	51 – 60	61 – 70	над 70	Всичко
<u>м ъ ж е</u>							
бр.	258	225	182	101	69	29	864
%	29,9	26,0	21,1	11,7	8,0	3,3	100,0
	55,9		32,8		11,3		
<u>ж е н и</u>							
бр.	137	192	153	83	53	20	638
%	21,5	30,1	24,0	13,0	8,3	3,1	100,0
	51,6		37,0		11,4		
<u>о б щ о</u>							
бр.	395	417	335	184	192	49	1502
%	26,3	27,8	22,3	12,3	8,1	3,2	100,0
	54,1		34,5		11,3		

Както се вижда избирателите (мъже и жени поотделно и общо) на възраст от 21 – 40 години надхвърлят половината от всички избиратели. Ако теоретично се прибавят и лицата от двата пола до 20-годишна възраст, процентът на младите хора ще бъде много по-голям. А това означава, че махала “Света Марина” (“Марино поле”) е наистина млада.

Разпределение на мъжете по професия и възраст:

Професия	21–30	31–40	41–50	51–60	61–70	над 70	Всичко %
чиновн. и служ.	45	45	37	14	–	–	141 16.3
търг. и търг. служ.	22	19	25	6	5	1	78 9.1
офицери	11	33	9	–	–	–	53 6.1
каруц. и файт.	8	12	10	4	5	1	40 4.6

работници	15	15	3	3	1	1	38	4.4	
подофицери	18	9	5	—	—	—	33	3.8	
земед. скотов.	3	6	10	5	4	1	29	3.4	
дърводелци	12	8	5	1	1	—	27	3.1	
обущари	5	10	4	3	1	1	24	2.8	
гостил. и кръчм.	9	8	3	2	—	—	22	2.5	
шивачи	6	6	6	2	1	—	21	2.4	
колари и желез	8	4	3	2	3	—	20	2.3	
съдии, адвокати	4	5	6	3	1	—	19	2.2	
инж., арх., строит.	1	9	6	2	—	1	19	2.2	
лек., апт., фелдш.	5	5	5	3	—	—	18	2.1	
хлебари, сладк.	6	4	5	3	1	—	19	2.2	
техн., машинисти	5	3	4	6	—	—	18	2.1	
учители	—	6	11	—	—	—	17	2.1	
индустриалци	1	4	3	2	1	—	11	1.3	
шофьори	3	6	—	—	—	—	9	1.0	
месари	3	2	1	1	—	—	7	0.8	
музиканти	2	1	1	1	1	—	6	0.7	
рентиери	—	—	—	1	2	3	6	0.7	
разни	7	2	1	6	1	1	18	2.1	
свободни	26	2	3	1	4	3	39	4.5	
студенти	33	1	—	—	—	—	34	3.9	
пенсионери	—	—	16	29	37	16	98	11.3	
<hr/>									
Всичко:	бр.	258	225	182	101	69	29	864	100,0
	%	29,9	26,0	21,1	11,7	8,0	3,3	100,0	

Общо за всички професии избирателите до 40-годишна възраст са повече от половината, а една пета от останалите са от 41 до 50 години. Над 70 години са само 29 души, в т.ч. 16 пенсионери. Съгласно Закона за пенсиите за изслужено време от 1932 г., право на лична пенсия имат лицата, които в деня на уволнението си са навършили 55-годишна възраст и са изслужили 30 години. За военните лица възрастта е по-ниска, а за уволнените по болест и работещите в мините и други, изрично посочени в Закона, се изисква да са изслужили 15 години.

В групата на чиновниците и служащите влизат всички служители в държавните, общинските и автономните учреждения и заплатите им се определят по предвидените в щатовете длъжности (Закон за държавните служители от 1922 г., изм. и доп. през 1929, 1932 и 1936 г.). Търговците са 61, а търговските служащи – 17. Те продават стоките си в собствени

или наети дюкяни (дюкени, дюгени), в махалата или извън нея. Съдиите са 7, а адвокатите – 12 (единият – с докторат от чужбина). Медиците са 9 (4 хуманни и 5 ветеринарни), 1 аптекар и 8 фелдшери; инженерите и архитектите са 5; строителите – 14; техниците – 11; машинистите – 7. Офицерите са 48 строеви и 5 трудови, подофицерите – 33.

Личният състав на 18-и пехотен Етърски полк на 1 януари 1937 г. е: 31 офицери, 11 чиновници, 62 подофицери и 305 войници. Това означава, че част от живущите в махала “Света Марина” са на служба освен в 18-и пехотен Етърски полк и в другите воени поделения от гарнизона. Само половината от необходимите за полка подофицери живеят в махалата.

Макар и включени в избирателните списъци, военните лица не упражняват избирателните си права (чл. 9 от Наредбата – закон за избиране на народни представители за Обикновено народно събрание – ДВ бр. 34/22.10.1937 г.).

Коларите произвеждат каруци или ги поправят (те са и коларожелезари) – 5 души. Железарите са 15 – изработват ръчно или машинно ресори, изделия за бита, извършват ремонти на превозни средства (леки и товарни коли); има още ковачи, които са и подковачи. За превоз на пътници файтонджиите (пайтонджиите) са 16, а с превоз на стоки и строителни материали са заети 24 каруцари (големият им брой е свързан с извършваното строителство).

Едни от дърводелците изработват грундирана дограма (врати и прозорци), други – боядисани кухненски мебели (маси, столове, шкафове и бюфети), трети – спални и салонни мебели (фурнировани и полирани легла, гардероби и нощни шкафчета, масички и др.). През 1930 г. е образувана дърводелска кооперация “Строител”. Тя е една от съществуващите тогава около 50 трудово-занаятчийски кооперации в България (не само дърводелски). В махалата има и една мебелна фабрика “Победа”, предшественичка на днешния завод “Победа” – Велико Търново. Към дърводелците отнасям 3-ма бъчвари, 1 четкар и 1 джамджия за остъкляване на врати и прозорци.

Повечето от шивачите изработват горни и връхни мъжки или дамски облекла; има и специализирани за ушиване на униформени облекла за военни, железничари и други служители, както и за ученици. Към шивачите включвам 1 шапкар, 1 плетач и 1 мутафчия. Обущарите изработват обувки – конфекция и по поръчка (дамски и мъжки). Няколко души се занимават с изкърпване на обувките. Към групата отнасям и 2-ма сарачи, които изработват или поправят амуниците за нуждите на каруцарите и файтонджиите.

След 09.09.1944 г. занаятчиите във Велико Търново се обединяват в следните трудово-производителни кооперации (ТПК): “Масив” (дърводелци), “Метал” (металици), “Нов живот” (шивачи), “Трапезица” (обущари), “Пчела” (сладкари), “Хигиена” (бръснари и фризьори), “Царевец” (инвалиди). Някои от занаятчиите – Маринополчани са от учредителите на отделните кооперации, други стават членове по-късно.

Индустриалците са от Пивоварна фабрика “Н. х.Славчев” – Дружество, което произвежда търновско пиво: светло – тип пилзенско и черно – тип мюнхенско; от Първа българска Филцова и шапкарска фабрика „Зл. Ив. Златев и Сие” – за производство на шумпи, шапки и кечета, както и от други предприятия. В тази група са и содофабрикантите (производители на сода и безалкохолни напитки – лимонада, сайдер, пивоквас). Тези “фабриканти” работят лично и с членове на семействата си и имат много малко нает персонал.

Работниците представляват 1/20 от общия брой избиратели. От избирателните списъци не може да се определи кой работник къде работи – дали във фабрика или в занаятчийска работилница, в търговски обект и т.н. Социалдемократът адвокат Сава Събев, приема че по това време наемните работници във Велико Търново са около 1600 (Събев 1937, 118). А това ще рече, че в махала “Св. Марина” работниците са само 1/40 от общия брой за града.

В групата “свободни” са лицата без постоянна работа и/или без придобита професия. В “разни” влизат: книжар, книговезец, словослагател, фотограф, иконописец, златар, бръснар, просбописец, 3-ма часовникари и 3-ма счетоводители, 2-ма православни свещеници и 1 пастор (Събев, 1937).

По образование избирателите се групират така:

Висше Полувисше Средно Професионално По-ниско Неграмотни Всичко

	м ъ ж е						
бр.	110	6	195	–	540	13	864
%	12,7	0,7	22,6	–	62,5	1,5	100,0
	36,0				64,0		

ж е н и							
бр.	9	1	136	20	414	58	638
%	1,4	0,2	21,3	3,1	64,9	9,1	100,0
26,0				74,0			
о б щ о							
бр.	119	7	331	20	954	71	1502
%	7,9	0,5	22,0	1,3	63,6	4,7	100,0
31,7				68,3			

При мъжете особено място заемат висшистите. Тук спадат офицери, държавни служители, юристи, медици и др. Значителен е броят на полувисшисти и среднисти, но групата с по-ниско от средно образование и неграмотните представлява почти две трети от общия брой. По-малко от една трета са жените със средно и над средно образование, а относителният дял на останалите е 74%. Много малък е броят на висшистките, а неграмотните жени са 4,5 пъти повече от неграмотните мъже.

В графата “с по-ниско образование” включвам всички избиратели, за които в списъците са посочени 1-во, 2-ро, 3-то, 4-то отделение; I-ви, II-ри и III-ти клас (б.м. – прогимназиален), както и незавършилите средно образование. Това окрупняване се налага, тъй като през разглеждания период до 1937 г. са извършвани изменения и допълнения в Закона за народното просвещение, които водят до промяна в структурата на училищата и в учебните програми на отделните степени.

Мъжете, разпределени по професии и образование:

	Висше	Полувисше	Средно	По-ниско	Неграмотни	Всичко	%
Офицери	47	–	6	–	–	53	6,1
Съдии, адвокати	19	–	–	–	–	19	2,2
Чиновн., служачи	19	–	63	59	–	141	16,3
Лек., апт., фелдш.	10	–	1	7	–	18	2,1
Инж., арх., строит.	5	–	6	8	–	19	2,2
Учители	4	2	11	–	–	17	2,1
Техници, машинисти	–	–	9	9	–	18	2,1

Търговци, търг. служ.	–	–	9	69	–	78	9,1
Дърводелци	–	–	3	23	1	27	3,1
Работници	–	–	2	33	3	38	4,4
Колари, железари	–	1	1	17	1	20	2,3
Каруцари, файтон.	–	–	1	37	2	40	4,6
Земедел., скотовъди	–	–	1	28	–	29	3,4
Разни	–	–	7	10	1	18	2,1
Рентиери	–	–	1	4	1	6	0,7
Музиканти	–	–	–	6	–	6	0,7
Шофьори	–	–	–	9	–	9	1,0
Месари	–	–	–	7	–	7	0,8
Подофицери	–	–	–	33	–	33	3,8
Обущари	–	–	–	24	–	24	2,8
Шивачи	–	–	–	21	–	21	2,4
Гостилн., кръчмари	–	–	–	22	–	22	2,5
Хлебари, сладкари	–	–	–	17	2	19	2,2
Свободни	–	–	17	20	2	39	4,5
Студенти	–	–	34	–	–	34	3,9
Пенсионери	6	3	19	70	–	98	11,3
Индустриалци	–	–	4	7	–	11	1,3

Всичко: бр.	110	6	195	540	13	864	100,0
	%	12,7	0,7	22,6	62,5	1,5	100,0

		36,0		64,0			

Почти две трети са с по-ниско от средно образование и неграмотни, а почти една трета – с висше, полувисше и средно образование.

Офицерите са завършили Военно училище (32-и – 53-и випуск) и имат следните чинове:

полковник	2	капитан	21
подполковник	5	поручик	14
майори	5		-----
	-----		35
	12		

Има професии, за които се изисква само висше образование (юристи, медици, инженери и др.). Към чиновниците с висше образова-

ние причислявам лесничей, агрономи и др. Чиновниците с по-ниско от средно образование са назначени на длъжности с необходим образователен ценз петокласно общо образование или завършено третокласно прогимназиално образование, съгласно таблиците към Закона за държавните служители. Учителите със средно образование имат и свидетелство за учителска правоспособност след държавен изпит, положен по Закона за народното просвещение. Големият брой пенсионери с по-ниско образование се обяснява и с факта, че не всички са били държавни служители. Индустиалците са със средно и по-ниско образование, тъй като работят в собствени предприятия и не е необходим образователен или служебен ценз. Най-много средности има сред чиновниците, свободните, пенсионерите и (то се подразбира) – **студентите**. Незначителен брой са средностите при занаятчиите, които обаче имат майсторски свидетелства и при работниците.

Трябва да се има предвид, че съгласно чл. 16 от Наредбата-закон за избиране на народни представители (вече цитирана), избираеми за народни представители са всички мъже – български поданици, навършили 30 години (т. 2), имащи завършено първоначално образование (т. 4) и определено занятие, от което добиват източници за издръжка (т. 5).

Когато говорим за лицата с по-ниско от средно образование, трябва да имаме предвид, че и те заслужават нашето внимание и уважение. Ако вземем списъка на инициаторите за основаването на Махлянската детска библиотека “Искра” (по-късно читалище-паметник “Искра”), ще видим, че между тях, наред с учителите, са и бакали, фелдфебели, шивачи, тенекеджия, бояджия, файтонджия, кафеджия, бръснар, градинар и пъдар. Годината е 1896! И през 1937 г. маринополчани с по-ниско образование са със същата любов към читалището и стремеж към знания. Затова и част от техните синове и дъщери – тогава под 21 години, завършват висше и полувисше образование и се налагат като добри специалисти. Разбира се висше образование получават и синове и дъщери на родители със средно и висше образование.

До 1945 г. материята за имената на българските граждани се урежда от обичайното право. По обичая жената задължително приема като презиме собственото име на съпруга си, както и неговото фамилно име (или презимето му, ако с него е известен в обществото). По този начин е направен избирателния списък на жените. Например: баща ми е Борис Паскалев Цанков, а майка ми – Анна Борис/ова/ Паскалева, а не Цанкова; началният ми учител е Йордан Иванов Балабански, а съпругата му – Тотка Йордан/ова/ Балабанска, а не Иванова. Понеже списъците както за мъжете, така и за жените са съставени по улици, успях да “събера”

семейните двойки за цялата махала. Помогна ми и обстоятелството, че познавах повечето от тях. В резултат на това се получи следното

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ
на избирателите от махала “Света Марина”
по пол и семейно положение:

	мъже		жени		общо	
	бр.	%	бр.	%	бр.	%
семейни	494	57,2	494	77,4	988	65,8
несемейни	370	42,8	144	22,6	514	34,2
	100,0		100,0		100,0	
Всичко:	бр. 864		638		1502	
	% 57,5		42,5		100,0	

Семейните мъже са 1,3 пъти повече от несемейните, а при жените – 3,4 пъти. Общо от избирателите 2/3 са семейни, а 1/3 – несемейни. В групата несемейни мъже са включени както ергените, така и вдовците и разведените – такива конкретни данни в избирателните списъци няма. По същата причина в групата несемейни жени са включени както момите, така и вдовиците и разведените. За разведените още се използва и остарялото “парясник”, “парясница” (б.м. – при Найдено Геров още “напуснат годеник”, “напусната годеница”).

От заплатата на неженените, неомъжените, вдовците и вдовиците без деца държавни служители, с изключение на военослужещите и монашествашите, се удържат 10%. За получаващите месечна основна заплата до 2000 лв. (включително) удържката е 5% (Закон за бюджета на държавата за 1932/1933 финансова година – чл. 5). През втората половина на миналия век подобни удържки са известни като “ергенски данък”, предизвикал противоположни становища сред обществото много години по-късно. И още: съгласно чл. 8 от цитираната вече НЗ, жените могат да бъдат избираеми, само ако са омъжени, разведени или вдовици. В разпределението по горната таблица не участват семейни двойки до 21-годишна възраст, ако има такива.

Бракът е църковен и младоженците след ритуала получават свидетелство за венчаване. Вече рядко той се предхожда от годеж, с размяна

на пръстени и подаръци. Развалянето на годеж е тежко изпитание за годеницата и нейните родители – хората говорят какво ли не. С Наредбата-закон за брака от 12 май 1945 г. гражданският брак измества църковния, а годежът отпада. По-късно е създадена и празнично-обредна система, в която влиза и сватбата. За “пробния брак” хората пак говорят, но по-малко. В края на миналия век се появи “съжителството на съпругески начала”. Мъжът и жената живеят заедно, без да сключват брак, за което хората нищо не говорят. Съвместното съжителство не е само българско явление. То съществува и в много европейски страни. Например, според прогнозите на правителството на Великобритания (януари 1999), през 2011 г. ще има повече неженени и неомъжени сред възрастното население, отколкото женени; броят на съвместно съжителстващите двойки ще се удвои през 2021 г., но това няма да компенсира намаляването на истинските бракове (Гуди 2005, 242).

Макар и пълнолетни, момите и ергените живеят при родителите си. Поговорката „Иргенлък мамо, пашалък, моминство – царство, везирство” е показателна (Славейков 1954, 285). Овдовелите остават при децата си и помагат за отглеждането на внуците. Вдовиците продължават да носят името и фамилията на починалия си съпруг. Уважението към омъжените жени често се изразява с името на съпруга: баба (буля, кака, стринка, сватя) Цанков/и/ца, Денчов/и/ца, Паскал/и/ца, както и при обръщение: Иван/и/це, Димов/и/це и т.н. Характерни, макар и не много чести, са случаите, когато съпругът се обръща към жена си не по име. Например, съпругата на Христо е булка Христовица, а той се обръща към нея “Булка!”, дори когато са женени от много години. Така се обръщат към нея и родителите му.

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ

на семейните двойки, в зависимост от разликата в годините:

Разлика в годините	Мъжете по-възрастни		Жените по-възрастни		Общо	
	бр.	%	бр.	%	бр.	%
1	45	11,3	29	42,0	74	15,8
2	43	10,8	13	18,8	56	12,0
3	44	11,0	9	13,0	53	11,3
4	23	5,8	9	13,0	32	6,8
5	38	9,5	4	5,7	42	9,0
6	24	6,5	1	1,5	25	5,3
7	34	8,5	1	1,5	35	7,5

8	34	8,5	–	–	34	7,3
9	36	9,0	–	–	36	7,7
10	13	3,3	1	1,5	14	3,0
11	15	3,7	1	1,5	16	3,4
12	15	3,7	1	1,5	16	3,4
13	13	3,3	–	–	13	2,8
14	5	1,3	–	–	5	1,1
повече	17	4,3	–	–	17	
всичко		100,0	100,0		100,0	
семейни двойки						
бр.	399		69		468	
%	85,3		14,7		100,0	
без разлика					26	

					494	
		399	69			
		80,8	14,0	5,2		100,0

По това време се смята, че най-подходяща е разликата, когато мъжът е по-голям от жената с 5 – 8 години. В случая семейните двойки с такава разлика са 130, или 1/3 от всичките 399. Двойките, при които мъжът е по-възрастен от жената са 155, или повече от 1/3, а с разлика от 9 години нагоре – 114, или по-малко от 1/3. Има и обратни случаи – когато жената е по-възрастна от мъжа, но това са само 69 двойки, от които 9 с разлика от 5–12 години. Останал е вече в миналия век “селският закон”, когато 15–16 годишни момчета са се женили за 25-30 годишни моми. “Или са млад жени, или са млад покалугери” – казва поговорката (Славейков 1954, 282). Още по-малко са двойките с еднаква възраст на мъжа и жената – 26. Двойките с еднаква възраст и с разлика 1 – 2 години са 156, или почти 1/3 от всички двойки. При двойките “връстници” 9 са на възраст от 31 – 40 години и 5 – от 41 – 50 години. Това представлява половината от общия им брой. Голям е относителният дял на семейните двойки с еднакво образование на съпрузите: 2/3. Една трета са в различни комбинации на образованието им:

възраст/образование	висше	средно	по-ниско	общо	%
мъжете по-възрастни	9	30	233	272	
мъжете по-млади	–	7	33	40	
еднаква възраст	–	5	11	16	
всичко: бр.	9	42	277	328	66,0
%	2,7	12,8	84,5		
с различно образование				166	34,0
				494	100,0

Интересен е фактът, че висшистките са женени само за висшисти. Най-много са двойките с еднакво – по-ниско от средно образование. Останалите двойки са с различно образование, като преобладават случаите, при които мъжете са с по-високо образование от съпругите си.

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ

на жените по възраст, семейно положение и трудова заетост:

	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	над 70	всичко	%
д о м а к и н и								
семейни	116	147	119	52	27	5	466	78,2
несемейни	19	31	19	23	24	14	130	21,8
о б щ о	135	178	138	75	81	19	596	93,4
у ч и т е л к и								
семейни	1	7	–	–	–	–	8	80,0
несемейни	–	2	–	–	–	–	2	20,0
о б щ о	1	9	–	–	–	–	10	1,6
ш и в а ч к и								
семейни	1	–	2	1	–	–	4	80,0
несемейни	1	–	1	–	–	–	1	20,0
о б щ о	1	–	3	1	–	–	5	0,8

			д р у г и					
семејни	–	2	2	–	–	–	4	66,7
несемејни	–	–	1	1	–	–	2	33,3
о б щ о	–	2	3	1	–	–	6	0,9
<hr/>								
			п е н с и о н е р к и					
семејни	–	–	7	3	2	–	12	57,1
несемејни	–	1	5	2	–	1	9	42,9
о б щ о	–	1	12	5	2	1	21	3,3
<hr/>								
ВСИЧКО								
семејни	118	156	130	56	29	5	494	77,4
несемејни	19	34	26	26	24	15	144	22,6
<hr/>								
ОБЩО бр.	137	190	156	82	53	20	638	100,0
%	21,5	29,8	24,5	12,8	8,3	3,1	100,0	
			51,3		37,3		11,4	
<hr/>								

Половината от жените са в репродуктивна възраст (21 – 40 години), като омъжените са 5 пъти повече от неомъжените. За общия брой изибирателки това съотношение пада на 3,4 пъти. Тук не може да се определи каква част са “стари моми”, но следва да се приеме, че повече от възрастните “несемејни” жени са вдовици. По онова време се пееше: “Имате ли млади булки, дайте ги на нас; имате ли стари баби, држете ги за вас” (сега по същата мелодия слушаме рекламата за “мераклийското вино”).

Впечатляващ е относителният дял на домакините. Това се обяснява със запазения и след Освобождението патриархален характер на семейство, в което мъжът ръководи и управлява домакинството. Той “храни семейството”, а жената е пазителка на “домашното огнище”. Но тя не само се грижи за отглеждането и възпитанието на децата, а често помага на мъжа си, като приготвя ястията и ги сервира на клиентите; поднася питиетата; грижи се за отглеждането на конете и домашните животни; обработва нивите и лозята. Призванието на българката никога не се е свеждало единствено до четирите “К” на кайзер Вилхелм II: Kinder, Küche, Kirche, Kleider (деца, кухня, църква, дрехи). Настъпилите десетина години по-късно промени извеждат жената до равностойно участие в обществения труд и се ражда “основната клетка на обществото”.

В таблицата учителките са до 40-годишна възраст и само две от тях не са омъжени. При 5 от семействата и двамата съпрузи са учители. Шивачките са по-възрастни и само една има съпруг шивач (дамски). В групата “други” са включени: 3 акушерки, 1 работничка, 1 млекарка и 1 рентниерка.

Семейните пенсионерки имат лична пенсия. Пенсионерските двойки са шест. Под “несемейни” пенсионерки трябва да разбираме вдовиците. Съгласно Закона за пенсиите за изслужено време (ДВ бр. 88/1932), съпругите получават наследствени пенсии от съпрузите си (но не и обратно).

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ

на жените по образование, семейно положение и трудова заетост:

	висше	полув.	средно	профес.	по-ниско	неграм.	всичко	%
д о м а к и н и								
сем.	8	1	92	15	319	31	466	78,2
несем.	–	–	21	2	82	25	130	21,8
общо	8	1	113	17	401	56	596	93,4
у ч и т е л к и								
сем.	1	–	7	–	–	–	8	
несем.	–	–	2	–	–	–	2	
общо	1	–	9	–	–	–	10	1,6
ш и в а ч к и								
сем.	–	–	–	3	1	–	4	
несем.	–	–	–	–	1	–	1	
общо	–	–	–	3	2	–	5	0,8
д р у г и								
сем.	–	–	2	–	2	–	4	
несем.	–	–	1	–	1	–	2	
общо	–	–	3	–	3	–	6	0,9

		пенсионерки							
сем.	–	–	9	–	3	–	12	57,1	
несем.	–	–	2	–	5	2	9	42,9	
общо		–	–	11	–	8	2	21	3,3
		всички							
сем.	9	1	110	18	325	31	494	77,4	
несем.	–	–	26	2	89	27	144	22,6	
общо		9	1	136	20	414	58	638	100,0
%		1,4	0,2	21,3	3,1	64,9	9,1	100,0	
		26,0			74,0				

Само една четвърт от всички жени са с по-високо образование, като най-много са със средно образование. Останалите три четвърти са с по-ниско от средно образование и неграмотни, в съотношение 7: 1 (за сравнение, при мъжете същото съотношение е 41,5: 1). От всички избиратели неграмотните мъже са 1,5 %, жените 9,1 %, или общо – само 4,7 %. В другите махали картината е различна, особено в “Света Троица” (турската махала).

В махала “Света Марина” всички жени с висше образование са омъжени: 8 са домакини, които не упражняват професията си, а 1 е учителка в Търговската гимназия. Девет учителки са със средно образование (с полувисше или професионално образование няма). Само 3 от шивачките имат професионално образование. Още 17 жени има със същото образование, но те са домакини и прилагат знанията и уменията си главно за семейството и близките. В групата “други” 3-те акушерки са със средно образование, каквото не се изисква за работата на другите 3 жени.

Независимо от образованието, всички семейни пенсионерки са с лични пенсии. Неграмотните “несемейни” пенсионерки със сигурност получават наследствени пенсии. “Несемейните” пенсионерки с образование могат да бъдат или с лична или с наследствена пенсия. Те могат да бъдат както неомъжени жени, работили и придобили необходимия трудов стаж за пенсиониране, така и вдовици.

* * *

Зад всичките таблици с числа и проценти стоят Маринополчаните с техните радости и грижи, мечти и надежди. Маринополчаните, които създадоха църквата, училището и читалището. Маринополчаните, кои-

то допринесоха за материалното и културното развитие и на махалата и на града.**

* * *

Quod scripsi, scripsi (Каквото написах, написах. /Йоан 19:22/)
*Януари 2006 г.***

БЕЛЕЖКИ

- * На 15 януари почина г-н Стефан Паскалев (1926 – 2009 г.). Смъртта е неизбежна, но човек е жив и чрез делата си.
- ** Материалът е подготвен за печат от Галя Чохаджиева (етнолог в Регионален исторически музей – Велико Търново).

ЛИТЕРАТУРА

Върбанов 1985: Д. Върбанов. Градоустройство и строителство на Велико Търново за периода 1878 – 1985 – В: Велико Търново 1185 – 1985. С., 1985.

Годишник 1938: Статистически годишник на царство България. С., 1938.

Енциклопедия 1987: Енциклопедия на изобразителното изкуство на България. том втори, М-Р, С., 1987.

Москов 1927: М. Москов. Марино поле. – В. “Най-ново време”, бр. 159/1927, В. Търново.

Паскалев 1972: Б. Паскалев. Хроника на родолюбието. – В: “Искра” 75 години в служба на народа. Юбилеен лист 16.05.1972.

Славейков 1954: П. Р. Славейков. Български притчи или пословици и характерни думи. С., 1954.

Събев 1937: С. Събев. Статии и рецензии. 1937.

Цонев 1985: С. Цонев. Иконното богатство в църквите и манастирите на Велико-търновския край – В: Велико Търново 1185-1985. С., 1985.

СЪКРАЩЕНИЯ

ДВ – Държавен вестник

НЗ – Наредба-закон

*Обр. 1. Къщата на Паскалеви,
построена през 1897 г. (фасада),
ул. „Мария Луиза”,
махала „Света Марина”.*

*Обр. 2. Къщата на Паскалеви,
построена през 1897 г. (двор),
ул. „Мария Луиза”,
махала „Света Марина”.*

*Обр. 3. Братята Живко и
Стефан Паскалеви,
млади маринополчани –
студенти.*

THE ST. MARINA QUARTER OF VELIKO TARNOVO
(Notes of a resident in the quarter Marno Pole)

Stephan Paskalev

(résumé)

The history of the St. Marina quarter of Veliko Tarnovo, called usually Marno Pole is presented in this peculiar text combining the “dry” works with the archives and the publications and the “emotional” personal memories.

The accent is on the three main spiritual pillars of its development: the church, the school and the community center. It provides information about their building and functioning and the related organization of the quarter. While reviewing the rolls and the names of the streets during the years, the specific phrases, the legends and so on, shaped the demographic, professional and educative, social and economic characteristics of the population.

Behind all the tables full of numbers and per cents there are people with their joys and troubles, dreams and hopes. The presented text is “a sketch of the residents of Marno Pole” who built the church, the school and the community center of the St. Marina quarter and contributed also to the material and the cultural development of the town.

ПОЧЕТНИТЕ ГРАЖДАНИ НА ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Невяна Бъчварова

Настоящата статия представя почетните граждани на Велико Търново в периода 1916–2007 г. Званието е присъдено на 42 български и чуждестранни граждани. С това звание се удостояват живи хора, с особено големи заслуги за град Велико Търново, във връзка с посещение на старата столица от чуждестранни граждани, по повод на кръгли годишнини, постигнати европейски и световни спортни отличия. От 1996 г. званието се присъжда на Празника на града 22 март, а от 1999 г. само на едно лице.

Великотърновският общински съвет приема Правилник за символите, печата и отличията на Община Велико Търново на 08.03.2001 г. В глава II: Почетно гражданство в чл. 7–13 са посочени условията за номиниране, присъждане на званието или лишаване от него. Със званието “Почетен гражданин на Велико Търново” се удостояват български и чуждестранни граждани с особени заслуги към града и Общината във всички области на общественно-икономическия живот (чл. 7). Званието се присъжда по повод Празника на града 22 март и в изключителни случаи (чл. 8). Предложения за награждаване могат да се правят от кмета на града, общинските съветници, граждани на общината, юридически лица с нестопанска цел, творчески съюзи и авторски колективи (чл. 9). В глава III са посочени отличията, които получават почетните граждани – почетен знак (чл. 14).

Статията е разработена на основата на документи на Община Велико Търново, съхранявани в Териториална дирекция “Държавен архив” – Велико Търново до 1999 г. и архив, съхраняван в Общината за следващия период. Биографичните данни на Почетните граждани са до присъждане на званието и отразяват мотивите за удостояването им. В резултат на дългогодишната ми научноизследователска и събирателска работа по темата, във фонд “Най-нова история” на Регионален исторически музей – В. Търново са отложени негативен, документален и веществен материал. Част от него е представен в музейни изложби.

В Община Велико Търново подготвих специална книга за Почетните граждани. В книгата за гости на града, съхранявана в сградата на Общината, в която се вписват мисли и пожелания за старата столица, сред които са и тези на удостоените със званието почетен гражданин. Като председател на читалище “Надежда” имам лично участие в номинацията за почетен гражданин на маестро Върбан Рангелов и проф. д.ф.н. Иван Харалампиев.

1. **АВГУСТ ФОН МАКЕНЗЕН** – фелдмаршал. Роден е на 06.12.1849 г. в Хаус-Лейпниц, окръг Витенберг. В пруската армията постъпва през 1868 г. Участва във Френско-пруската война (1870–1871), в Първата световна война (1915–1918) в Източна Пруссия, Полша, Сърбия. От юли 1916 г. командва германо-българска група в Добруджа, а от януари 1917 г. окупационните войски в Румъния.

Търновският градски общински съвет на извънредна сесия, проведена на 09.11.1916 г. (протокол №20) провъзгласява Негово Високо Превъзходителство генерал фелдмаршал Август фон Макензен за “Почетен търновски гражданин”. Мотивите за това са, че ген. Макензен от обявяването на войната с Румъния е установил седалището на щаба си в старата българска столица. За тази висока чест, която е направил на Велико Търново, както и за заслугите му за освобождаването на Македония, Българска Моравя и Добруджа, земи населени с чисто българско население, с дълбока признателност и за увековечаване на името му, се присъжда единодушно това звание. Кметът Борис Мокрев предлага главната улица, която започва от сливането на улица “22 Септемврий” и булевард “Мария Луиза” да се наименува ул. “Фелдмаршал фон Макензен”. Решението си Общинският съвет му поднася заедно с поздравителен адрес (ТДДАВТ ф. 29 к, оп. 1, а.е. 81, л. 128–130).

2. **НИКОЛА ПЕТКОВ БАКЪРДЖИЕВ** – генерал-майор. Роден е на 26.09.1881 г. в Търново. В София завършва военно училище и през 1907 г. в Торино (Италия) Генералщабна академия. В 1901 г. е произведен в чин подпоручик, а в 1908 – капитан. Участва в Балканските войни. Произведен е в чин майор. В Първата световна война полковник Бакърджиев е командир на дружина в Първи пех. Софийски полк. От 1926 г. е генерал-майор и началник-щаб на войската (1926–1929, 1931–1934), военен министър в правителството на Андрей Ляпчев (1929–1931).

Мотивите за предложението на кмета Владимир Н. Даскалов, ген. майор от запаса и единодушното избиране на ген. майор Н. Бакърджиев за “Почетен гражданин” на 30.10.1929 г. са, че като министър на войната той подпомага въздигането на родния си град В. Търново в стопанско отношение (протокол №67) (ТДДАВТ ф. 29, оп. 1, а.е. 112, л. 250).

3. **ВАСИЛИЙ ЙОСИФОВИЧ ГУРКО** – генерал. Роден е на 20.05.1864 г. Шесто поколение генерал, син на ген. Йосиф В. Гурко, освободител на Търново. През 1892 г. завършва Академията на Генералния щаб. Участва в Руско-японската война (1904–1905). От октомври 1916 до февруари 1917 г. е началник щаб на върховния главнокомандващ на Русия. От август 1917 г. емигрира в Италия. В България идва през септември 1933 г. като участник в Световния конгрес на Задграничния съюз на руските военно инвалиди, проведен в София. Посещава редица градове на страната и е избран за Почетен гражданин на София, В. Търново, Плевен и Стара Загора. При пристигането в страната заявява: “Всякога съм искал да дойда в България и да бъда при един народ, който ми е бил близък от детинство. Аз бях дванадесет годишен през Освободителната война. ... Аз знаех, че България и българският народ са много признателни на Русия и руския народ и тази признателност е била постоянна и непрекъсната” (Зора, №4255, 10.09.1933, 5; Владева 2002, 3).

Великотърновският градски общински съвет в заседанието си на 18.09.1933 г. взема решение денят 21 септември с.г. да бъде неприсъствен за град В. Търново, по случай пребиваването на ген. Гурко и учениците да не учат, за да вземат участие в тържеството. То е проведено на Паметника на обесените, където кметът Васил Давидов провъзгласява ген. Гурко за “Почетен гражданин на град Велико Търново”. Снимка във в. “Утро” е запечатала този момент (ТДДАВТ ф. 29 к, оп. 1, а.е. 120, л. 240; Савов 1933, 107; Утро №7228, 24.09.1933, 4)

4. **БОРИС МАНЕВ КАЗАНЛИЕВ** – висш администратор. Роден е на 15.08.1892 г. в Разград. Завършва Търговската гимназия в Свищов. Като доброволец участва в Балканската война (1912–1913). Награден с орден “За храброст”. В Дойранската епопея (1918) получава “Железен кръст за храброст”. В София е началник на полицейската жандармерия и помощник кмет. В Пловдив е полицейски инспектор и кмет. В Шумен е околийски управител (1933–1934) и директор на областта. От 10.09.1938 г. е директор на Плевенска област. Писател, публицист, редактор на няколко вестника.

На 28 и 29 май 1939 г. във Велико Търново се провежда Първият областен исторически, културен и селско стопански събор. Градският общински съвет оценява, че за грандиозността му, отличното провеждане и постигнато сближение между селото и града, изключителен принос има областният директор Борис Казанлиев и го избира на 23.06.1939 г. за “Почетен гражданин на град Велико Търново” (протокол №15) (ТДДАВТ ф. 29 к, оп. 1, а.е. 123, л. 262–263). В РИМ – В. Търново се съхраняват два албум със снимки от събора.

5. **КАРЛ ЙОСИФОВ ПАПОУШЕК** – дарител. Роден е на 09.04.1894 г. в Търново, чех. Баща му е учител по музика в града. По професия Карл Папоушек е печатар-книжар. Обиква България като своя родина. Живее в Ботевград, където дарява средства на Градския народен съвет за паметник на Христо Ботев и е обявен за “Почетен гражданин” (ТДДАВТ ф. 1045, оп. 1, а.е. 49, л. 3, 4).

На 1 юни 1947 г. във В. Търново е открит паметник на Васил Левски. Автор е скулпторът проф. Любомир Далчев. Средствата за построяването му са дарени от Карл Папоушек. В знак на дълбока почит към Апостола и признателност към дарителя, Временната общинска управа на 29.05.1947 г. приема предложението на кмета Никола Радев улица “Мария Луиза”, където е поставен паметника, да се преименува на бул. “Васил Левски”, а Карл Йосифов Папоушек да бъде провъзгласен за “Почетен гражданин на град Търново” (протокол №6) (ТДДАВТ ф. 583, оп. 1, а.е. 8, л. 269–271).

6. **ГЕРМАН СТЕПАНОВИЧ ТИТОВ** – генерал-лейтенант, летец-космонавт на СССР, Герой на СССР. Роден е през 1935 г. в с. Верхнее Жилино, Алтайска област. През август 1961 г. с космическия кораб “Восток-2” извършва първия полет в космоса от 17 обиколки на земното кълбо.

През септември 1962 г. Герман Титов посещава България като участник в XIII конгрес по астронавтика (23–29.09.1962 г.) във Варна. На 25 с. м. той е във Велико Търново. За принос в проучването на космоса е обявен за “Почетен гражданин на Велико Търново”. Във фонд “Най-нова история” на РИМ–В. Търново са отложени снимки от неговото посрещане на аерогара Горна Оряховица и от шествието по главната улица на Велико Търново (Бъчварова 1995, 171).

7. **АЛЕКСЕЙ АНДРЕЕВИЧ ЛУКЪЯНОВ** – журналист от Ленинград, СССР. Във Втората световна война майор Ал. Лукьянов участва като военен журналист на в. “Герои родины”, издаван в 46 армия, на Трети Украински фронт. На 11.09.1944 г. с капитан Василий Гавура, военен журналист от същия вестник и кинооператора капитан Семьон Стояновски влизат във В. Търново. Град Велико Търново влиза в съветската документална хроника от войната, чрез камерата на Семьон Стояновски. В Държавния архив днес се съхранява копие от документалния му филм, който отразява еуфорията сред гражданите, които носят журналистите на ръце по главната улица. В пиесата си “Весна приходит осенью” Ал. Лукьянов описва събитията в България през 1944 г. Във фонда на музея има кино филм на Денчо Куцаров за посещението му през 1969 г., снимки, лични вещи, ксерокопия на военни статии, подарени през 1974 и 1984 г., както и спомени.

По покана на ГОНС и ГК на Отечественния фронт от 5.11.1964 г. в града гостува гвардейски подполковник от запаса Ал. Лукьянов. Мария Ст. Манева, председател на ГК на ОФ и член на ИК на ГОНС, внася на сесия на 14.11.1964 г. предложението за избирането му за “Почетен гражданин”. Председателят на ГОНС инж. Хараламби Куцаров му подарява символичния ключ на града, а Димитър Давидов, председател на кооперация “Нов живот” подарък (протокол №30, решение №54) (ТДДАВТ ф. 583, оп. 2, а.е. 7, л. 365).

8. ПАВЕЛ ИВАНОВИЧ БЕЛЯЕВ – полковник, летец-космонавт на СССР, Герой на СССР. Роден е на 26.06.1925 г. в с. Челищево, Вологодска област. През 1943 г. постъпва доброволец в Съветската армия. Завършва авиационно училище и като летец изстребител участва в Съветско-японската война през август-септември 1945 г. Завършва Военно въздушната академия и през 1960 г. е зачислен в отряда на космонавтите. На 18–19.03.1965 г. извършва космически полет като командир на кораба “Восход-2”. При завръщането на кораба на земята, поради отклонение в работата на системите, той поема ръчно неговото управление, което се случва за първи път в света. На неговото име са наречени кратер на луната и малка планета.

9. АЛЕКСЕЙ АРХИПОВИЧ ЛЕОНОВ – подполковник, летец-космонавт на СССР. Роден на 30 май 1934 г. в с. Листвянка, Кемеровска област. Завършва военно авиационно училище. От 1960 г. е зачислен в отряда на космонавтите. Първият си космически полет извършва на 18–19.03.1965 г. като втори пилот на кораба Възход-2. На 18.03.1965 г. първи в света излиза в открития космос, в продължение на 12 мин. 9 сек. Награден е с орден “Червена звезда” и медали.

ГОНС в тържествена сесия на 28.05.1965 г. взема решение за удостояване със званието “Почетен гражданин на Велико Търново” летците космонавти П. Беляев и Ал. Леонов. Това е втори екипаж от космонавти, които посещават града. Интересът към тях е изключително голям, което се вижда на запазените в РИМ–В. Търново снимки от посрещането им и посещението на хълма Царевец с музейния работник Стефан Цонев. На митинга инж. Димитър Здравков, кмет на града, им връчва грамота и ключ на Велико Търново (протокол №34, решение №62) (ТДДАВТ ф. 583, оп. 2, а.е. 8, л. 129–136).

10. ЕМИЛИЯН СТАНЕВ – писател. Роден е на 28.02.1907 г. във Велико Търново. През 1928 г. завършва гимназия в гр. Елена. В Софийския университет учи финанси и кредит. През 1931 г. публикува първите си произведения. Пише анималистични разкази, социална и нравствено-философска проза, исторически романи и повести. През 1948 г.

излиза едно от най-известните му произведения – повестта “Крадецът на праскови”, а през 1950 г. “Иван Кондарев”. Автор е на книги за деца и юноши. Историята на България присъства в романите му “Легенда за Сибин, преславския княз” (1968), “Антихрист” (1970), “Търновската царица” (1974) и много други. Голямата привързаност на Емилиян Станев към Велико Търново и неговата история, надеждата, че Общонародният комитет “Велико Търново” ще допринесе за проучване на средновековната българска история, са изразени от големия писател по много поводи и най-вече в творчеството му. Но като член на този комитет той сам пожелава и написва текста на “Възвание към българския народ”. С него се призовават гражданите на страната и тези в чужбина да дарят лични средства в образувания фонд. РИМ–В. Търново притежава копие на филм на БНТ за Емилиян Станев.

ИК на ГОНС обявява на 23.02.1967 г. Емилиян Станев за “Почетен гражданин на Велико Търново” по случаи 60 годишния му юбилей. Отстъпва му се безвъзмездно парцел от вилната зона в село Арбанаси (протокол №3, решение №43) (ТДДАВТ ф. 593, оп. 2, а.е. 37, л. 214–215).

11. **ВАСИЛИЙ НИКОЛАЕВИЧ ГАБУРА** – журналист от Киев, УССР. Като съветски военен журналист влиза в град Велико Търново на 11.09.1944 г. заедно с майор Алексей Лукьянов и капитан Семьон Стояновски. Емблематична е снимката от този ден, на която той е вдигнал ръце, като че ли да прегърне цялото търновско гражданство.

По покана на ГК на БКП и ГОНС, във връзка с честване на 25-годишнината от 9.09.1944 г. във В. Търново гостува В. Гавура. На 16.08.1969 г. на сесия ГОНС взема решение и обявява Василий Гавура за “Почетен гражданин на Велико Търново”. На тържествената сесия на 07.09.1969 г. му е връчено високото звание. При посещението си през 1974 и 1985 г. той дари лични вещи на Историческия музей във Велико Търново. Общината му връчва Почетен медал “Велико Търново” златен (протокол №23, решение №62) (ТДДАВТ ф. 583, оп. 4, а.е. 1, л. 257, 259).

12. **СТЕФАН НИКОЛОВ МОКРЕВ** – белетрист. Роден е на 5.10.1900 г. в Търново. Завършва право в София (1924). Работи като дипломат и в Министерството на външните работи. През 1920 г. пише първия си разказ “Инвалидът”. В Търново редактира сп. “Литературни звуци” (1920–1921), “Театрална библиотека” (1927–1928), “Знаменити романи” (1945–1946). Автор на драмата “Есенни хора” (1925), разказа “Любовта на ковача” (1939), повестта “Кантон 16” (1933), романите “Зората иде” (1971), “Пасаж “Св. Никола” (1978) и други. Превежда художествени творби от руски и италиански езици. Негови произведе-

ния са преведени на осем езика. Творчеството му отразява социалното разслоение, острите политически борби, етични отношения. Награден е с орден “Народна Република България” III ст. (1980).

За цялостното му творчество и принос в развитието на българската култура на 22.09.1970 г. сесия на ГОНС го обявява за “Почетен гражданин на Велико Търново” (протокол №30, решение №78) (ТДДАВТ ф. 583, оп. 4, а.е. 2, л. 326).

13. **ДИМИТЪР ПАНОВ ИВАНОВ** – драматичен артист. Роден е на 18.07.1902 г. във В. Търново. Завършва гимназия в родния си град. През 1919 г., под ръководството на К. Кисимов, дебютира в театралния кръжок при читалище “Надежда”. От 1923 г. е в София. През 30-те и началото на 40-те години е актьор, режисьор и директор на Търновския читалищен театър “Надежда”. След 1944 г. е актьор и режисьор в театрите в Пловдив, Габрово, Добрич, Перник, Бургас, Враца. С успех изпълнява комедийни роли. Снима се в киното и телевизията – “Героите на Шипка” (1955), “А бяхме млади” (1961), “Хайде, дядовци” (1981) и др. Лауреат на Димитровска награда (1959), Народен артист (1966), Герой на социалистическия труд (1972), орден “Георги Димитров” (1972, 1982).

За цялостното му творчество и принос в развитието на българския театър и кино и във връзка с навършване на 70 г. от рождението и 50 г. театрална дейност, за създаване на редица вълнуващи образи на великотърновска сцена и в страната и за активната му обществена дейност ИК на ОбНС избира н.а. Димитър Панов на 27.04.1972 г. за “Почетен гражданин на Велико Търново” (протокол №4, решение №85) (ТДДАВТ ф. 583, оп. 4, а.е. 13, л. 424).

14. **НИКОЛА ИВАНОВ НИКОЛОВ** – архитект. Роден е на 20.01.1924 г. в Нова Загора. Завършва архитектура в София (1949) и постъпва на работа в Главпроект. Проектира обществени сгради и курортни комплекси – Слънчев бряг (1959 с колект.), градоустройствен план на гр. В. Търново (1962 с колект.), правителствената резиденция в Арбанаси (1974) и Гранд хотел “Велико Търново” (1981). Награден с най-високите български отличия. Народен архитект и Почетен член на Съюза на архитектите в САЩ (1974). За принос в развитието на съвременната архитектура на град Велико Търново на 27.04.1972 г. той е обявен за “Почетен гражданин на Велико Търново” (протокол №4, решение №85) (ТДДАВТ ф. 583, оп. 4, а.е. 13, л. 424). На 21.03.1988 г. му е връчен Почетен медал “Велико Търново” – златен.

15. **ТОДОР ХРИСТОВ ЖИВКОВ** – партиен и държавен ръководител на НРБ. Роден е на 7.09.1911 г. ГОНС на основание чл. 81, ал. 1, т. 3 от Указ №1094 за духовно стимулиране в НРБ, на 25.11.1976 г.

удостоява Тодор Живков, първи секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет на НРБ, със званието “Почетен гражданин на Велико Търново” по случай 10 години от излизането на Постановление №6 за развитието на град Велико Търново като исторически, културен и туристически град и личния му принос в работата на Общонародния комитет (протокол №13/25.11.1976 г.). На 4.12.1976 г. председателят на ИК на ГОНС Иван Генджов връчва на Тодор Живков символичния ключ на града по повод избирането му за почетен гражданин (ТДДАВТ ф. 583, оп. 6, а.е. 16, л. 291, 303, 343–344).

16. **ВАЛЕРИЙ НИКОЛАЕВИЧ КУБАСОВ** – летец-космонавт, два пъти Герой на СССР. Роден е през 1935 г. в град Вязники, Владимирска област. През 1952 г. завършва гимназия със сребърен медал и постъпва в Московския авиационен институт “С. Орджоникидзе”, където защитава кандидатска дисертация. От 1956 г. е приет в отряда на космонавтите. От януари 1969 г. е дубльор на Алексей Елисеев. Лети от 11 до 16.10.1969 г. като борд инженер на “Союз-6”. Той е първият космически заварчик. През 1975 г. лети с Алексей Леонов в съвместния съветско-американски космически полет “Союз–Аполо”.

ИК на ГОНС в извънредното си заседание на 20.11.1978 г. удостоверява летеца космонавт Валерий Кубасов за приноса му в овладяването на космоса и по повод посещението му в града, със званието “Почетен гражданин на град Велико Търново” и му връчва Почетен знак I степен (протокол №12) (ТДДАВТ ф. 583, оп. 6, а.е. 22, л. 195–198).

17. **АНТОАНЕТА ИВАНОВА ТОДОРОВА** – спортист. Родена е на 8.07.1963 г. във В. Търново. Възпитаничка на Спортно училище “Т. С. Раковски” по дисциплината хвърляне на копие с треньор з.т. к.ф.н. Иван Павлов. На Европейското първенство за девойки през 1979 г. в Бидгошч, Полша, спечелва III място и поставя републикански рекорд за девойки. В София през 1980 г. поставя световен рекорд за девойки – 66,40 м. Балканска шампионка за жени. Успехите си продължава под ръководството на з.т. Петър Рахманлиев. На олимпиадата в Москва е финалист. През 1981 г. в София поставя световен рекорд за девойки – 69,66 м., което е IV резултат в света за всички времена. В Холандия е европейска шампионка за девойки. Звездният миг на Антоанета Тодорова е на Европейското първенство в Загреб, Югославия, когато на 15.08.1981 г. поставя в дисциплината “Копие” световен рекорд за жени – 71,88 м. и става най-младата световна рекордьорка!

ИК на ОбНС на селищна система Велико Търново, в заседанието си на 27.08.1981 г., удостоверява м.с. Антоанета Тодорова със званието

“Почетен гражданин на град Велико Търново”. Предоставя ѝ апартамент и я награждава с екскурзия в размер на 300 лв., а личния ѝ треньор П. Рахманлиев с екскурзия – 200 лв. (протокол №9, решение №69). На 21.03.1988 г. е наградена с Почетен медал “Велико Търново” – златен (ТДДАВТ ф. 583, оп. 7, а.е. 42, л. 2–11).

През септември 1981 г. Антоанета Тодорова спечелва световната купа в Рим – 70,08 м., удостоена е със званието “Заслужил майстор на спорта” и “Кралица на копието” за 1981 г., спортист №1 на Балканите и първият български спортист, класиран в международна анкета. Днес Антоанета Тодорова Селимска е преподавател по физическо възпитание в Старопрестолната гимназия по икономика.

18. **ДЕНЮ МАРИНОВ ЧОКАНОВ** – художник пейзажист. Роден е на 12.09.1901 г. във В. Търново. Основно и средно образование получава в родния си град. Участва в младежкото и комунистическо движение. Един от основателите на РМС (1927). През 1928 г. постъпва в Художествената академия в София, а в периода 1946–1952 г. е преподавател. Сюжетите си търси из страната и най-вече във В. Търново. Изложбата му през 1973 г. е с мотото “Търново в картини”. До 1981 г. е организирал 17 самостоятелни изложби, участвал е в много общи художествени изложби, има много картини откупени в чужбина. Изявен общественик.

Предложението за Почетен гражданин е от Културният клуб на великотърновци в София и е във връзка с 80 г. от рождението му. ИК на ОбНС и ОбК на ОФ, на съвместно заседание, избират на 24.09.1981 г. Деню Чоканов за “Почетен гражданин на град Велико Търново” (протокол №11, решение №79) (ТДДАВТ ф. 583, оп. 7, а.е. 43, л. 117, 169, 171).

19. **ИВАН КЪНЧЕВ ХРИСТОВ** – художник. Роден е на 19.01.1900 г. в град Видин. В Художествената академия завършва живопис (1925). Учител по рисуване в Трявна и Пловдив. Инициатор за създаването на Музея на резбарството и зографското изкуство в Трявна. Изтъкнат български пейзажист. Много творби посвещава на старите български градове В. Търново, Трявна, Мелник, Пловдив и др. Организира 54 самостоятелни изложби, от които 25 в чужбина. Художествените галерии в Дрезден и Шверин (Германия), в Будапеща (Унгария), в Полша притежават негови творби. Народен художник, орден “Народна република България” II ст. (1975), Герой на социалистическия труд (1980) и други. В писмо до ИК на ОбНС Иван Христов пише: “През целия ми житейски път красотата на уникалния пейзаж, героично минало и настояще са ме вълнували като творец и българин. Цял живот

Търново е за мен източник на творческо вдъхновение, красота и житейска мъдрост. На Велико Търново дължа дълбока признателност! Сега, когато съм на 82 г. и имам 55 г. творческа дейност казвам: “От народа го взех – на народа го връщам!” В чест на 1300 г. от основаването на българската държава аз дарявам на Фонд “1300 години България” 30 мои картини с маслени бои. Предоставям ги на Община В. Търново.” От тях се обособява “Постоянна художествена галерия “Иван Христов” на ул. “Гурко” във В. Търново.

На горното основание с решение №79, протокол №11 от 24.09.1981 г. н.х. Иван Христов е удостоен със званието “Почетен гражданин на град Велико Търново” (ТДДАВТ ф. 583, оп. 7, а.е. 43, л. 117, 172).

20. ПРОФ. МАРИАНА ТРИФОНОВА ПАУНОВА – оперна певица. Родена е през 1945 г. в с. Капиново, Великотърновско. Със златен медал завършва Музикалното училище в София, клас пиано. Следва в Полша и в консерваторията “Санта Чечилия” в Рим. Работи в Монреал като професор по пиано. През 1978 г. е дебюта ѝ в операта. В репертоара ѝ има над 30 оперни заглавия. Бързо достига номинацията на контраалт №1 в света. Говори, пише и пее на 7 езика. Пее в оперите в Ню Йорк, Лондон, Париж, Милано, Мюнхен. През 1981 г. в Софийската опера участва в ролята на Амнерис от “Аида” на Дж. Верди (Начева 1993, 185–187).

Кметството в с. Капиново на 7.09.1981 г. за високите ѝ постижения в оперното изкуство я избира за “Почетен гражданин” и ѝ дарява един декар дворно място.

ИК на ОБНС Велико Търново удостоява на 29.10.1981 г. световно известната оперна певица Мариана Трифонова Паунова със званието “Почетен гражданин на град Велико Търново” (протокол №122, решение №96) (ТДДАВТ ф. 583, оп. 7, а.е. 43, л. 117, 173). През юли 1992 г. кметът Борис Крумов ѝ връчва почетния знак. По нейна инициатива във В. Търново от 20.07.1993 г. се провежда Международният младежки музикален фестивал “Орфей”, посветен на бароковата музика.

В музейния фонд се съхраняват документи и вещи от фестивала и снимки, дарени от семейството, след смъртта ѝ.

21. ПРОФ. ТЕОФИЛ КРЪСТЕВ ИВАНОВ – археолог. Роден е на 31.07.1918 г. в София. Завършва класическа филология и антична археология в СУ “Св. Кл. Охридски”. През 1943 г. специализира във Виенския университет. Постъпва на работа в АИМ, София и от 1945 до 1983 г. проучва римския град Никополис ад Иструм. От 1974 г. е професор в Художествената академия и хоноруван преподавател във ВТУ. Работи по проблемите на античното градоустройство в Римската импе-

рия. Основните му научни интереси са проучване на античната култура и изкуство в българските земи от предримския, римския и ранновизантийски период. Чл. кор. на АИ на ФРГ (1974), член на АИ във Виена (1975), почетен член на Археологическото дружество на Великобритания (1975), носител на медал за наука на АН на ГДР (1977). Награден с орден “Кирил и Методий” (1968) и “Червено знаме на труда” (1978). В стотици научни списания у нас и в чужбина публикува резултатите си от проучването на Никополис ад Иструм, Абритус, Германия, Сердика, Ескус, Аполония и други.

Във фонд “Античност” на РИМ–В. Търново са отложени находки и копия на полеви дневници на сектори от проучването му на Никополис ад Иструм.

ИК на ОБНС на 23.02.1984 г. обявява проф. Теофил Иванов за “Почетен гражданин на град Велико Търново” (протокол №4). На 21.03.1988 г. е награден с Почетен медал “Велико Търново” –златен (ТДДАВТ ф. 583, оп. 8, а.е. 36, л. 100–102).

22. ЛЮБЕН ХРИСТОВ ЗИДАРОВ – график-илюстратор. Роден е на 23.12.1923 г. във В. Търново. Завършва Художествената академия през 1948 г., в класа на проф. Илия Петров. Работи като художник във вестници, списания, издателство “Народна младеж”, илюстрира много книги, създава гоблен “Моят град”. От 1973 г. е председател на Творческия фонд на СБХ. От 1950 г. участва в Общи художествени изложби, самостоятелна изложба – графика (1957), Варшава (1961). Излага свои творби в Будапеща, Брюксел, Виена, Варшава, Москва, Токио и др. Заслужил художник (1972), Народен художник (1979), орден “Народна република България – III ст. (1983) и други наши и чужди отличия.

На горното основание ИК на ОБНС на 23.02.1984 г. обявява н.х. Любен Зидаров за “Почетен гражданин на град Велико Търново” (протокол №4). На 21.03.1988 г. е награден с Почетен медал “Велико Търново” –златен (ТДДАВТ ф. 583, оп. 8, а.е. 36, л. 103).

23. ВЕСЕЛА НИКОЛАЕВА ЛЕЧЕВА – спортист. Родена е на 20.05.1964 г. във В. Търново. Учи в Спортно училище “Г. С. Раковски” спортна стрелба. Завършва Националната спортна академия. На 12 г. възраст става майстор на спорта, а от 1978 г. е включена в състава на националния отбор, където регистрира изключителни спортни успехи – шест пъти европейски шампион и пет пъти световна шампионка в дисциплината 60 изстрела легнала, 40 изстрела с пневматична пушка и 3x20 изстрела. Постава 17 поправки в световните рекорди. От 1986 г. е носителка на сребърни олимпийски медали.

Общинският съвет присъжда на 17.09.1992 г. званието “Почетен гражданин на град Велико Търново” на м.с. Весела Николаева Лечева “За постигнати върхови европейски и световни резултати в спортната стрелба, донесли спортна слава на България и Велико Търново” (протокол №25, решение №136) (ТДДАВТ ф. 583, оп. 9, а.е. 22, л. 4, 17). В музейният фонд има документи, снимки и негативи от изявите на В. Лечева.

През юни 1994 г. на XV Световно първенство по футбол в САЩ българският национален отбор спечели бронзов медал, изключително голяма постижение за България. В заседание си на 7.07.1994 г. Общинският съвет взема решение да се изпрати поздравителна телеграма от името на Великотърновското гражданство до Българския футболен съюз в София. С решение №473 се удостояват със званието “Почетен гражданин на град Велико Търново” футболистите, играли във футболен клуб “Етър”, Красимир Балъков, Трифон Иванов, Цанко Цветанов, Илиян Киряков и Бончо Генчев, от националния отбор и участвали в Световното първенство в САЩ и да се организира тържественото им посрещане в града (ТДДАВТ ф. 583, оп. 9, а.е. 44, л. 1, 2). На 21.07.1994 г. на стадион “Ивайло” на грандиозен митинг кметът Петко Георгиев поздравява футболистите, а председателят на Общинския съвет Георги Стефанов обявява решението за удостояването им. В музейния фонд се съхранява видеофилм от посрещането им на стадион “Ивайло” и негативи.

24. КРАСИМИР ГЕНЧЕВ БАЛЪКОВ – футболист. Роден е на 29.03.1966 г. в с. Хотница, Великотърновско. Възпитаник на Спортно училище “Т. С. Раковски”. Нападател. Играе за “Етър” (1983–1990), “Спортинг” – Лисабон, Португалия (1991–1995). Бронзов медалист от първенството през 1989 и 1990 г. с “Етър”, трето място за Купата на България за 1986 г., обявен е за най-добър футболист в Португалската Суперлига през 1992 г.

25. ТРИФОН МАРИНОВ ИВАНОВ – футболист. Роден е на 27.07.1965 г. в с. Горна Липница, Великотърновско. Възпитаник на Спортно училище “Т. С. Раковски”. Спортната си кариера започва в “Етър”, после в ЦСКА (1988–1993). Шампион на България с ЦСКА през 1989, 1990 и 1992, през 1991 г. с “Етър”. Играе в националния отбор на България от 1988 г. до 1998 г., един от най-добрите защитници в българския футбол.

26. ЦАНКО НИКОЛАЕВ ЦВЕТАНОВ – футболист. Роден е на 06.01.1970 г. в с. Българско Сливово, Свищовско. Като ученик в четвърти клас започва да тренира във футболната школа в Свищов. От 1981 г. до 1983 г. играе като нападател в детския отбор на “Академик”, Сви-

шов. Възпитаник на Спортно училище “Г. С. Раковски”. Играе в “Академик”, Свищов и “Етър”, В. Търново. Участва в националния отбор. През 1993 г. преминава в “Левски”, София.

27. **ИЛИЯН ИВАНОВ КИРЯКОВ** – футболист. Роден е на 04.08.1967 г. в с. Лесичери, Великотърновско. Защитник. Възпитаник на Спортно училище “Г. С. Раковски”. Шампион на България, носител на Купата на БФС и полуфиналист за купата на страната през 1991 г. с “Етър”, бронзов медалист през 1989 и 1990 г., трето място за купата на страната през 1986 г. С “Ла Коруня”, Испания е бронзов медалист през 1993 г. За националния отбор на България дебютира на 21.01.1988 г.

28. **БОНЧО ЛЮБОМИРОВ ГЕНЧЕВ** – футболист. Роден е на 07.07.1964 г. в Генерал Тошево. Във футбола влиза от 1981 г. Играе в “Локомотив” Г. Оряховица (1983–1986), в “Етър” (1986–1991), “Спортинг” – Лисабон (1991–1992), “Ипсуич” – Англия (1992–1995). Шампион на България и носител на Купата на БФС с “Етър” (1991), бронзов медалист (1989, 1990). В националния отбор дебютира на 26.09.1990 г. Той е първият българин играл в английската Висша Лига.

От 1996 г. удостояването със званието Почетен гражданин е на основание чл.16 от Закона за местното самоуправление и местната администрация и във връзка с чл. 57, ал.1 и ал.4 от Правилника за организация и дейност на Общинския съвет и общинската администрация на Велико Търново.

29. **ПРОФ. КРУМ ДИМИТРОВ ДАМЯНОВ** – скулптор. Роден е на 31.08.1937 г. в Ракитово, Пазарджишко. През 1962 г. завършва Художествената академия в София, специалност “Декоративно-монументална скулптура” при проф. Любомир Далчев. Резултат на творческата му дейност са мемориалните ансамбли “Бранителите на Стара Загора” (1977), “Създателите на Българската държава”, Шумен (1981) и “Асеневци”, В. Търново (1985). Монументална пластика експонира в Германия “Бик” (1977), негови кавалетни скулптори са притежание на галерии и частни колекции в Австрия, Белгия, България, Германия, Норвегия, САЩ, Франция, Холандия. Носител е на най-високи съюзни и държавни отличия. Заслужил художник.

За изграждане на паметника “Асеневци”, открит на 16.11.1985 г. в чест на 800-годишнината от въстанието на братята Петър и Асен, Общинският съвет удостоява на 22.03.1996 г. със званието “Почетен гражданин на град Велико Търново” проф. Крум Дамянов (протокол №8, решение №122) (ТДДАВТ, ф. 583, оп. 10, а.е. 6, л. 117).

30. **ВЪЛЮ РАДЕВ ВЪЛОВ** – кинорежисьор. Роден е на 01.01.1923 г. в с. Лесидрен, Ловешко. Член на РМС (1941), ятак. Помощник командир

в Първа българска армия в Отечествена война. Завършва кинооператорство във ВГИК – Москва при Борис Волчек. Дебютната му работа е филмът “Димитровградци” (1956). Врх в операторската му работа е филмът “Тютюн” (1962), с който печели I награда на кинофестивала във Варна. Дебютира като режисьор в “Крадецът на праскови”, заснет във В.Търново и Арбанаси. Филмът му донася пет награди на фестивала във Варна (1964). За 28 години създава още “Черните ангели”, “Цар и генерал”, “Най-дългата нощ”, “Осъдени души”, “Адаптация”, и други, с които печели награди в България. За “Най-дългата нощ” е награден с II награда на фестивала в Кунео, Италия (1967), а “Черните ангели” – I награда в Авелино, Италия (1971) и Голямата награда на XVII кинофестивал в Карлови Вари, ЧССР. Неговите филми са съизмерими със световните. Лауреат на Димитровска награда (1969), орден “Народна република България” III ст. (1972), Народен артист (1980), Герой на социалистическия труд (1982), обичан от българската публика (Енциклопедия “България” 5, 637). Във В. Търново В. Радев разработва цялостната концепция по изграждането на Къща-музей “Емилиян Станев” (1987).

Общинският съвет за принос в българското кино и създаването на Аудио визуалната програма “Звук и светлина” на хълма Царевец, открита на 15.11.1985 г., обявява на 22.03.1996 г. Вълчо Радев за “Почетен гражданин на град Велико Търново” (протокол №8, решение №123) (ТДДАВТ ф. 583, оп. 10, а.е. 6, л. 117).

31. ЕЛЕНА ЦВЕТКОВА СТЕФАНОВА – драматична артистка. Родена е на 04.08.1916 г. във Варна. От 1933 г. играе в София. Театърът при читалище “Надежда” я поканва и през април 1938 г. тя стъпва на търновска сцена, за да остане на нея, с известни изключения, цял живот. Тя е сред основателите на професионалния театър в града през 1952 г. Големия си талант проявява в изиграните многобройни драматични образи на класически героини, съвременнички, обикновени жени от народа. Тя е родена за актриса, стожер на Великотърновския театър, ярко творческо дарование, което изгражда дълга поредица от сценични образи в театъра и киното. Обемът на настоящата статия не позволява да изброим нейните героини. Наградена е с най-високите правителствени отличия – Заслужил артист (1969), Народен артист (1975), Лауреат на Димитровска награда (1984). Личният си архив Е. Стефанова дари на РИМ–В. Търново и той е най-ценната и богата съвременна колекция. Това е част от събирателската ми работа за културния живот в града (Бъчварова, Драганова 2002–2003, 404–407).

По случай Празника на град Велико Търново 22 март 1997 г. Общинският съвет удостоява н.а. Елена Стефанова със званието “Почетен

гражданин на Велико Търново” за дейността ѝ при изграждането и развитието на Великотърновския театър, висок професионализъм и принос в българското театрално и филмово дело (протокол №25, решение №399) (ТДДАВТ, ф. 583, оп. 10, а.е. 18, л. 132).

32. **СПАС СПАСОВ ВЕНКОВ** – оперен певец. Роден е на 23.09.1928 г. във В. Търново. Завършва Мъжката гимназия “Св. Кирил” с отличие и в СУ “Св. Климент Охридски” Юридическия факултет. Надарен е с изключителна музикална култура. Свири на цигулка, виолончело, пиано и контрабас. В оркестъра на Оперетния театър при читалище “Надежда” свири от 1953 г., а от следващата година изпълнява теноровите партии. Любимец на великотърновската публика. От 1962 г. постъпва в операта в Русе, а две години по-късно заминава за ГДР, където живее и днес. Първо работи в гр. Дьобелн, а от 1968 до 1975 г. в градовете Магдебург, Хале, Дрезден и Лайпциг. С ролята на Тристан от “Тристан и Изолда” на Р. Вагнер печели Вагнеровия фестивал в Байройт и става тенор от европейска величина. От 1976 г. е член на държавната опера в Берлин. Голямото му развитие е плод на упорит труд и постигнати успехи на световните сцени в Лондон, Ню Йорк, Сан Франциско, Виена, Чикаго, Лозана, София. Издава плочи и звукозаписи. За целокупната си дейност получава най-високото артистично отличие на ГДР – камерзенгер, пожизнен член е на Берлинската опера.

Великотърновският общински съвет на тържествено заседание на 22.03.1998 г. по случай Празника на града удостоява световно известния оперен певец Спас Спасов Венков със званието “Почетен гражданин на Велико Търново” (протокол №41, решение №662) (ТДДАВТ ф. 583, оп. 10, а.е. 29, л. 111).

Отдел “Най-нова история” в РИМ–В. Търново извърши събирателска работа за неговото творчество, експонира изложби.

33. **АКАД. ЛЮБОМИР ГЕОРГИЕВ ИЛИЕВ** – учен, математик. Роден е на 29.04.1913 г. във В. Търново. Завършва Мъжката гимназия в родния си град и математика в СУ “Св. Климент Охридски”. Доктор по математика и доктор на физико-математическите науки, член кореспондент (1958), академик (1977). Работи в областта на комплексния анализ, теория на познанието и информатиката. Специализира в университета в Мюнхен, почетен доктор е на Техническия университет в Дрезден, член на АНСССР (1976), на тези в ГДР (1977), Унгария (1983). Заместник ректор на СУ, директор на Института по математика (1961–1988), зам. председател на БАН, председател на Съюза на учениците в България (1986–1989) и др. Член е на съвета и зам. председател на Международната федерация за обработка на информацията; постоянен

председател на Балканския математически съюз (1978); председател на Научния съвет на Международния математически център във Варшава; член на УС на Международния институт по приложен системен анализ във Виена.

За цялостната му научна дейност и заслуги за създаването на звена по математика и информатика във В. Търново и превръщане на града в един от значимите академични и научни центрове в страната на 22.03.1998 г. акад. Любомир Илиев е удостоен със званието “Почетен гражданин на Велико Търново” (протокол №41, решение №663) (ТДДАВТ ф. 583, оп. 10, а.е. 29, л. 111).

34. КОСТАНТИН ХРИСТОВ ТОТЕВ – архитект. Роден е на 24.01.1927 г. във В. Търново. Завършва ВИАС (1950) и ВИФ (1957), София. Работи като архитект в МНО, в “Софпроект”, зам. главен архитект в Хале-Нойщадт (ГДР), главен архитект на “Бюлгарпроже” в Тунис, главен архитект на “Околното пространство” – НДК, София. Спортува волейбол, баскетбол, футбол, атлетика и тенис. През 1945 г. организира баскетболен отбор в родния си град, който печели II място в страната. Капитан е на националния отбор по волейбол. Участва на Балканиадата по волейбол в Букурещ (1946) и влиза в отбора на ЦСКА по баскетбол. До 1959 г. е капитан на националния отбор. На Европейското първенство в София печели бронзов медал (1948), златен медал баскетбол и сребърен медал волейбол на Балканиадата в Букурещ (1949). На Европейското първенство по баскетбол в Париж България печели IV м. Тотев е капитан на националния отбор. За великолепната си игра е включен в символичната петица на Европа и получава званието “Почетен гражданин на Париж”. На Олимпиадата в Хелзинки (1952) отборът е на VII място; на Европейското първенство в Будапеща (1954) IV място; победа на българския национален отбор над този на СССР в Москва (1955); на Европейското първенство в София II място и е избран за “Почетен гражданин на София”; треньор на отбора по баскетбол в гр. Хале, Германия, носител на Почетния знак на Германския спортен съюз.

За изключителни постижения в спорта и цялостното му архитектурно творчество на 22.03.1999 г. арх. Константин Христов Тотев е обявен за “Почетен гражданин на Велико Търново” (протокол №62, решение №901) (ТДДАВТ ф. 583, оп. 10, а.е. 38, л. 5).

Във фонда но РИМ – В. Търново са отложени материали за спортната му дейност като част от събирателската работа за изложбата “Звезди на спорта”, реализирана под ръководството на Виолета Драганова и открита на 21.03.2001 г.

35. **АКАД. АНТОН НИКОЛОВ ДОНЧЕВ** – писател. Роден е на 14.09.1930 г. в Бургас. Завършва гимназия във В. Търново и право в София (1953). От 1953 до 1959 г. организира и ръководи Литературен кръжок при читалище “Надежда”, в който членуват Д. Мантов, М. Шопкин и др. От 1960 г. е редактор в издателство “Народна младеж”. През 1961 г. излиза книгата му “Сказание за времето на Самуила”. От 1970 г. работи в Българска кинематография. Разработва предимно исторически сюжети, за деца и юноши, разкази, пътеписи, сценарий за филма “Калоян”(1962), телевизионния филм “Изгори за да светиш”. Става световно известен с втората си книга “Време разделно” (1964), преведена на 25 езика, екранизирана през 1987 г. След представянето ѝ в САЩ през 70-те години на ХХ в. книгата е включена в програмата на славянските факултети на световните университети. Номиниран е от фондация “Джейн и Ървинг Стоун” за най-добър исторически роман. През 1966 г. е награден с Димитровска награда. Други произведения са “Девет лица на човека” (1989), “Сказание за хан Аспарух, княз Слав и жреца Терес” (1992). През 1999 г. получава наградата “Балканика” (Енциклопедия “България” 1981, 412).

За цялостното му творчество и принос в развитието на българската литература на 22.03.2000 г., на основание чл. 54, гл. 10 “Символи, отличия и почетно гражданство” от Правилника за организация дейността на Общинския съвет, същият удостоява акад. Антон Дончев със званието “Почетен гражданин на град Велико Търново” (протокол №10, решение №94) (Архив в Община В. Търново).

36. **Д-р ПЕТЪР ХРИСТОВ АЛАДЖОВ** – бизнесмен. Роден е на 25.09.1908 г. във В. Търново. Завършва Търговската гимназия и специалност “Икономика” в СУ. Специализира в Италия, Чехия, Франция, Англия. В Берлин защитава докторат на тема “Работа с чуждестранния капитал”. Директор на Търговската банка в Търново. През 1941 г. е избран за директор на Българска търговска банка, София. Председател на Българо-германското търговско дружество. Върховен комисар на Военновременното стопанство (1943–1944). През 1956 г. емигрира в Германия. Президент на Акционерно дружество за финансиране ВАФАГ, Мюнхен. Член е на редица международни икономически организации. След 38 г. емиграция се завръща в родината си през 1994 г. При посещението си във В. Търново дарява на Историческия музей колекция от ценни монети, банкноти, архиви, снимки, печат на БРЦК. За паметника на Стефан Стамболов дарява значителна сума (Минчева 2000, 4).

Като крупен дарител на град В. Търново и Регионалния исторически музей на основание чл. 21, ал. 1, т. 22 от ЗМСМА и чл. 11 и чл.

12 от Правилника за символите, печата и отличията на Община Велико Търново, Общинският съвет на 22.03.2001 г. удостоява със званието “Почетен гражданин на Велико Търново” д-р Петър Христов Аладжов. Връчен му е Почетен знак и грамота (протокол №27, решение №404) (Архив в Община В. Търново).

37. ПРОФ. ДОЙНО ХРИСТОСКОВ ДОЙНОВ – историк. Роден е на 16.07.1929 г. в с. Буново, Софийско. Завършва история в Софийския университет (1951). Кандидат на историческите науки (1973). Работи в Националния военно-исторически музей (1951–1971), директор на Националния археологически музей при БАН, София, зам. генерален директор, а по-късно и генерален директор в Комитета за култура, директор на Главно управление на архивите при Министерския съвет, председател на Общобългарския комитет “Васил Левски”. Научното му творчество е в областта на българското възраждане (Чолов 1981, 151).

Общинският съвет на 22.03.2002 г. удостоява със званието “Почетен гражданин на Велико Търново” проф. Дойно Христосков Дойнов (протокол №44, решение №735) (Архив в Община В. Търново).

38. НЕГОВО ВИСОКОПРЕОСВЕЩЕНСТВО ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ МИТРОПОЛИТ ГРИГОРИЙ. Светското му име е Йорго Иванов Стефанов. Роден е на 10.10.1950 г. в с. Козаревец, Великотърновско. Средно образование завършва в Техникума по машиностроене в Г. Оряховица. От 1968 г. е послушник в Преображенския манастир. През февруари 1974 г. е подстриган в монашество с името Григорий. Завършва Духовната семинария и Духовната академия “Св. Кл. Охридски” (1979) в София. През 1980 г. е ръкоположен за йеромонах и от 1980 до 1985 г. е протосингел на Старозагорската митрополия. На 06.12.1981 г. става архимандрит. Специализира в Нюшател, Босей, Женева, Лондон, Бирмингам, Кентърбъри, Оксфорд. През 1990 г. епископ Григорий е ректор на възстановената Пловдивска духовна семинария и ректор на Софийската духовна семинария (1990–1994). На 27.02.1994 г. е избран за Великотърновски митрополит. Награден е с редица църковни и държавни награди. Почетен гражданин на Г. Оряховица, Елена, Лясковец, Габрово.

За укрепване на Великотърновска Епархия изразено в строителството на храмове, възстановяване на манастири, участие в борбата със секти, разкол и лъжеучения, за активно международно сътрудничество в името на сплотена Европа и мир по целия свят Митрополит Григорий на 22.03.2003 г. е удостоен със званието “Почетен гражданин на Велико Търново”. Връчен му е Почетен знак и грамота (протокол №64, решение №1002) (Архив в Община В. Търново).

39. **АКАД. ИВАН НИКОЛОВ РАДЕВ** – учен. Роден е на 26.02.1943 г. в с. Гороцвет, Разградско. Свързва трайно живота си с град В. Търново и ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”. От 1981 г. е ръководител на катедра “Българска литература”, чете лекции по “История на българската литература XVIII–XIX век” и “История на българската литературна критика”, декан, заместник ректор, член на СБП, председател на Националния институт “Нова българска литература” – В. Търново. От 2003 г. е първият извънстоличен академик. Автор е на повече от 20 книги и голям брой научни изследвания за новата българска литература. От монографиите му за видни представители на българската литература ще посочим тези, свързани с Велико Търново “Моят Стефан Стамболов” (1999), “Васил Попов – от разказа към романа” (2001). Изявен учен е и в книгите си със справочен характер “История и култура на България в дати” (в съавт., 1997). От книгите му с документален характер, посветени на личности и събития от XIX век и на град Велико Търново са “Столица на оцелелите” (1984) и “История на Велико Търново XVIII–XIX век” (2000). Автор е на сборници със студии и статии, съставител и редактор на издания.

Общинският съвет на 22 март 2004 г. удостоява акад. Иван Николов Радев със званието “Почетен гражданин на Велико Търново”. Връчен му е Почетен знак и грамота. (протокол №10, решение №102) (Архив в Община В. Търново).

40. **ВЪРБАН СТОЯНОВ РАНГЕЛОВ** – хоров диригент. Роден е на 16.07.1928 г. в с. Комозица, Ломско. Завършва Българска държавна консерватория, специалност “Хорово дирижиране”. От 1961 г. работи във В. Търново като диригент на Великотърновската оперета, а от август 1962 г. е диригент на Представителен смесен хор “Царевец” при читалище “Надежда”. На национални и международни хорови конкурси, ръководеният от него хор е спечелил 9 златни и 2 сребърни медала, 4 първи и 4 втори награди в България, Англия, Германия, Испания, Франция. Хорът е изнесъл концерти в Русия, Полша, Унгария, Сърбия, България. В репертоара на хора той включва музикални творби от класиката до съвременността. За първи път в България поставя редица хорови творби. Под неговата диригентска палка хор “Царевец” остава трайно и водещо място в музикалния живот на града.

Общинският съвет на 22.03.2005 г. удостоява Върбан Рангелов със званието “Почетен гражданин на Велико Търново” (протокол №30, решение №464) (Архив в Община В.Търново).

41. **ПРОФ. д.ф.н. ИВАН ХАРАЛАМПИЕВ ИВАНОВ** – учен. Роден е на 11.11.1946 г. в град Кюстендил. Възпитаник на ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”. Преподавател в университета. Научната му пробле-

матика е изследване на процесите в българската историческа граматика и история на книжовния език до Възраждането. Автор на повече от 150 научни студии и статии. Доктор по филология (1977), доцент (1986). През 1990 г. публикува монографията си “Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски”. В книгата си “Строители на стария български книжовен език. Търновска книжовна школа” (1995) проф. Харалампиев обобщава виждането си за приноса на Търновската книжовна школа за развитието и усъвършенстването на средновековния български книжовен език. Доктор на филологическите науки (1997). Дисертационният му труд е на тема “Бъдещето на българския език от историческо гледище”. Професор по история на българския език (1999). В съавторство издава “История на българския език”, а през 2001 г. “Историческа граматика на българския език”. Той е учен от европейска величина. Проф. дфн Иван Харалампиев е два мандата ректор на ВТУ “Св. Св. Кирил и Методий”.

През 1990 г. той е избран за председател на Великотърновския клон на Съюза на учените в България, член е на Изпълнителното бюро и Управителния съвет.

Общинският съвет на 22.03.2006 г. за безспорен принос за утвърждаването на Великотърновския университет като модерно и проспериращо висше учебно заведение, за изявена научноизследователска и всеоткривателна обществено полезна дейност удостоява проф. д.ф.н. Иван Харалампиев Иванов със званието “Почетен гражданин на Велико Търново”. Връчен му е Почетен знак и грамота (протокол №49, решение №858) (Архив в Община В. Търново).

42. КАЛОЯН СТЕФАНОВ МАХЛЯНОВ – КОТООШУ – спортист. Роден е на 19.02.1983 г. в с. Джулюница, Великотърновско. Той е шестнадесетия чужденец и първият европейец, който се състезава в най-силната категория в сумото. През 2000 г. е определен за най-добрия в Европа за възрастта си в категория до 100 кг. През май 2002 г. като студент се състезава в открития шампионат по сумо в Германия. Под псевдонима Котоошу – Европейското кото, дебютира на професионалното дохио. До септември 2003 г. минава 5-а и 4-а дивизия – джонидан и санданме и получава право да се състезава в категория макуучи. През 2004 г. получава званието секитори. В края на 2004 г. е сред 42 най-добри сумисти. През декември 2005 г. получава престижния ранг озеки (голям шампион). Той е изключително известен спортист в Япония, с което допринася за популяризиране името на България и град Велико Търново. Обявен е за спортист №1 за 2005 г. на област В. Търново. “Почетен гражданин на град Лясковец”.

За високите му спортни постижения кметът д-р Румен Рашев го номинира, а Общинския съвет му присъжда званието “Почетен гражданин на Велико Търново” на 22.03.2007 г. Връчен му е Почетен знак и грамота (протокол №72, решение №1304) (Архив в Община В. Търново).

43. **ЛИНА ИВАНОВА КОВАЧЕВА** – актриса. Родена е на 07.08.1935 г. в с. Гела, Смолянско. Играе в драматичната трупа на Великотърновския театър. Тя е една от основателките и стожерите на музикалната трупа на Музикално-драматичен театър “Константин Кисимов”. Поколения търновци се възхищават на многобройните ѝ превъплъщения, белязани с безкрайна виталност, изключителна артистичност и очарование.

Във фонд “Най-нова история” на РИМ–В. Търново се съхранява богата колекция от негативи, които представят артистичната дейност на Лина Ковачева в периода 1959–1963 г.

Общинският съвет на 16.04.2008 г. удостоява оперната прима Лина Ковачева със званието “Почетен гражданин на Велико Търново” (протокол №14, решение №129) за изключителен принос към културната история на Велико Търново, за заслуги в създаването и развитието на оперетното изкуство в МДТ “К. Кисимов” и във връзка с 50 годишната ѝ сценична дейност (Архив в Община В. Търново).

44. **МАТЕЙ ЛЮБЕНОВ ШОПКИН** – поет. Роден е на 28.09.1938 г. в с. Долна Липница, Великотърновско. Средно образование завършва в Строителен техникум във В. Търново. От 1954 г. е член на Литературния кръжок при читалище “Надежда” в града. Първите му публикации са през 1955 г. във в. “Народна младеж”, в. “Борба”, сп. “Родна реч”, сп. “Читалище”. Първата си стихосбирка издава през 1959 г. В СУ “Св. Климент Охридски” завършва специалност “Българска филология”. Автор е на поетичните книги “Вечерен сняг”, “Потомък”, “Територия”, “Приказка за Търновград”, “Добрата дума”, “До втората тръба”, “Жребий”, “Безсънни предели”, “Магнитни бури”, “И българин завинаги оставам”, “Внезапни листопади”, “Пред олгара на България”, “Думи за мама”, “Белег от венчален пръстен”, “Магически шир”, “Странна книга” и други. Носител е на различни национални литературни награди. Стиховете му са превеждани на различни езици. Творчеството му се отличава с актуална гражданска и родолюбива тематика.

На основание чл. 21, ал. 1, т. 22 от ЗМСМА и чл. 12, ал. 1 от Правилника за символите, печата и отличията на Община Велико Търново, Великотърновският общински съвет удостоява със званието “Почетен гражданин на Велико Търново” (протокол №43, решение №532) Матей

Любенов Шопкин за целокупната му литературна и културно-просветна дейност (Архив в Община В. Търново).

Настоящата статия е принос към най-новата история на град Велико Търново. Тя е още едно доказателство, че в старата столица се раждат и израстват бележити граждани на България, видни личности, които със собствения си труд и интелект достигат върхове в личностното си развитие и така допринасят за доброто име на град Велико Търново и страната. На следващо място средновековната столица Търновград със своята богата история, култура и забележителни паметници, привлича високо поставени чуждестранни личности, които са удостоени с почетното звание.

От 44 почетни граждани на Велико Търново за периода 1916–2009 г. 9 са чужденци, 1 е държавен глава, 3 стопански ръководители и бизнесмени, 16 дейци на културата, 5 дейци на науката, 1 висше духовно лице, 9 спортисти. Родените във В.Търново са 18, а на други съзнателният живот и дейност са преминали тук и имат изключителен принос за неговата история. За голяма част от тях във фонд “Най-нова история” на РИМ е събран документален и веществен материал, а музейните работници са експонирали изложби и са отразили техния живот и дейност в научни и научно-популярни статии.

СЪКРАЩЕНИЯ

ТДДАВТ – Териториална дирекция "Държавен архив"–Велико Търново.

РИМ – Регионален исторически музей

СБП – Съюз на българските писатели

ЛИТЕРАТУРА

Бъчварова 1995: Н. Бъчварова. Летопис на Общинския народен съвет в град Велико Търново 1944–1989. – Известия на Исторически музей–Велико Търново, 10, 1995.

Бъчварова, Драганова 2002–2003: Н. Бъчварова, В. Драганова. Дарения за театралната дейност във Велико Търново, съхранявани във фонд “Най-нова история” на Регионален исторически музей. – Известия на Регионален исторически музей–Велико Търново, XVII–XVIII/2002–2003.

Владева 2002: П. Владев. Генералите Гурко – три поколения в служба на Отееството. – Русия днес, №33, 23–29 авг. 2002.

Драганова, Бъчварова 2000–2001: В. Драганова, Н. Бъчварова, Звезди на спорта през XX век във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей–Велико Търново, XV–XVI, 2000–2002.

Енциклопедия “България” 1981: Енциклопедия “България”, С, 1981, II.

Минчева 2000: Т. Минчева. Българин със световна известност. – Новини, №232, 27 ноем. 2000.

Начева 1993: Р. Начева. Мариана Паунова. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, VIII, 1993.

Савов 1933: М. Савов. Високи гости. – Общински вестник “Велико Търново”, №13, 30 септ. 1933.

Чолов 1981: П. Чолов. Българските историци, 1981.

THE HONORARY CITIZENS OF VELIKO TARNOVO AND THEIR EUROPEAN DIMENSIONS

Nevyana Batchvarova

(résumé)

This paper offers a study of the honorary citizens of Veliko Tarnovo during the period from 1916 to 2009. Brief biographic information is provided for each one till the year the title of honorary citizen was conferred to them. It highlights the grounds, in terms of personal contribution to the development of Veliko Tarnovo, Bulgaria, Europe and the world; and also in relation to the visits paid by foreigners to the medieval capital city, on the occasion of anniversaries of prominent persons born in Veliko Tarnovo, for scholarly contribution and achievements in sports at European and world contests. The honorary title is conferred to contemporary persons. From 1966 onwards it has been conferred on 22 March, the Day of Veliko Tarnovo. 9 out of the 42 honorary citizens are foreigners, 1 is head of state, 1 is supreme clergy, 3 are business managers, 5 scientists, 9 sportsmen, 14 cultural leaders, 17 were born in Veliko Tarnovo. There are lots of documents and evidence kept at the Post-Modern History department of the Veliko Tarnovo Regional Museum of History (RMH).

Honorary citizens: 1. field-marshal August von Mackensen, 1916; 2. major-general Nikola Petkov Bakurdjiev, 1929; 3. general Vassilii Yossifovich Gurko, 1933; 4. Boris Manev Kazanliev – business manager, 1939; 5. Karl Jossiphov Papoushek, donor, 1947; 6. lieutenant-general German Stepanovich Titov – astronaut, 1962; 7. Alexei Andreevich Lukyanov – journalist, 1964; 8. colonel Pavel Ivanovich Belyaev – astronaut, 1965. 9. lieutenant-colonel Alexei Archipovich Leonov – astronaut, 1965; 10. Emilian Stanev – writer, 1967.; 11. Vassilii Nikolaevich Gavura – journalist, 1969; 12. Stefan Nikolov Mokrev – writer; 1970; 13. Dimiter Panov Ivanov – actor, 1972; 14. Nikola Ivanov Nikolov, Arch. – sculptor, 1972; 15. Todor Hristov Jivkov – head of state, 1976; 16. Valerii Nikolaevich Kubassov – astronaut, 1978; 17. Antoaneta Ivanova Todorova – sportswoman, 1981; 18. Denyu Marinov Chokanov – artist, 1981. 19. Ivan Kanchev Hristov – artist, 1981; 20. Prof. Mariana Trifonova Paunova – opera singer, 1981; 21. Prof. Teofil Krastev Ivanov – archeologist, 1984; 22. Lyuben Hristov Zidarov – artist, 1984; 23. Vessela Nikolaeva Lecheva – sportswoman, 1992; 24. Krassimir Genchev Balakov – sportsman, 1994; 25. Trifon Marinov Ivanov – sportsman, 1994; 26. Tsanko Nikolaev Tsvetanov – sportsman, 1994; 27. Iliyan Ivanov Kiriakov – sportsman, 1994; 28. Boncho Lyubomirov Genchev – sportsman, 1994; 29. Prof. Krum Dimitrov Damiyanov – sculptor, 1996; 30. Vulo Radev Vulov – film director, 1996; 31. Elena Tsvetkova Stefanova – actress, 1997; 32. Spas Spassov Venkov – opera singer, 1998; 33. Academician Lyubomir Georgiev Iliev – mathematician, 1998; 34. Constantin Hristov Totev, architect, 1999; 35. Academician Anton Nikolov Donchev – writer, 2000; 36. Dr. Petar Hristov Aladjov – businessman, 2001; 37. Prof. Doino Hristoskov Doinov – historian, 2002; 38. the Right Reverend Veliko Tarnovian Bishop Grigorii, 2003; 39. Academician Ivan Nikolov Radev, 2004; 40. Varban Stoyanov Rangelov – conductor, 2005; 41. Prof. Ivan Haralampiev Ivanov, 2006; 42. Kaloyan Stefanov Mahlyanov – sportsman, 2007. 43. Lina Ivanova Kovacheva – actress, 2008; 44. Matey Lyubomirov Shopkin – poet, 2009.

МЕТОДОЛОГИЧНИ ПРОБЛЕМИ НА ПОНЯТИЙНО-КАТЕГОРИЙНИЯ АПАРАТ НА СИСТЕМАТА НА МУЗЕЙНАТА ФОНДОВА ДЕЙНОСТ

Виолета Павлова

С утвърждаването на науката „музеология“ в началото на ХХ век се разработва стройна система за издирване, събиране, консервиране и реставриране на паметниците на културата, както и за тяхното идентифициране, научно проучване, съхраняване при подходящи условия и на края – експонирането, популяризирането, разпространението и усвояването им. Музеите непрекъснато търсят пътища за усъвършенстване на своята работа. В това отношение изключително значение за развитието на музеоложката наука има изясняването на съдържанието на най-важните понятия и категории на музейната фондова дейност. Всяка музеоложка школа използва различни понятия и категории, което налага разработването на единна понятийно-категорийна система.

През 1977 г. към Международния съвет на музеите (ИКОМ) е създаден Международен комитет по музеология (ICOFOM), който осигурява координацията на теоретическите изследвания. Той издава и специално издание „MUWOP“ (Документи от музеоложки работи), както и бюлетина „Nouvelles muséologiques“ (Музеоложки новини). Основната задача на комитета през следващите години е утвърждаването на първична унификация на понятийния музеоложки апарат с цел да се обезпечи взаимното разбиране между изследователите от различните страни. Дискусиите, които се водят на ежегодно провежданите конференции, са свързани с изясняване на ключови представи за предмета, методите и структурата на музеологията, както и нейното място в системата на науките.

Българските държавни музеи се изграждат в края на ХІХ и началото на ХХ в. с помощта на руски, чешки и немски учени. Поради историческите промени у нас след Втората световна война в продължение на петдесет години първостепенно значение има познаването на съветската музейна практика и теория, така нар. „съветско музеезнание“ или

„музееведение”. Българските музейни специалисти са принудени да използват предимно разработките на Научно-изследователския институт по музеезнание при Министерството на културата на Съюза на съветските социалистически републики (СССР), публикувани в сборника „Основы советского музееведения”¹. Независимо от многото идеологеми, наложени и използвани до 80-те години на ХХ в., общопризнат факт е, че в продължение на повече от седемдесет години в Русия се формира една от най-напредналите в областта на теорията и практиката световна музейна школа. Създадените музеоложки школи в Русия и в бившите социалистически страни, натрупвайки опит в музейната теория и практика, постепенно се интегрират в световната музейна общност.

Влияние върху развитието на музейната теоретическа мисъл в България оказват и изданията на ИКОМ – „Museum” и „Nouvelles de L'ICOM”, както и чешките, полските и източногерманските музеоложки публикации. В условията на „смекчаването на тоталитарния режим” в България, през 80-те години на ХХ в., започва преосмисляне и преоценка на догматичния марксизъм. Разширените международни контакти дават възможност за по-широк достъп до съвременната световна наука и до постиженията в музеологията.

В България и днес все още липсва фундаментален труд по музеология. Подценяването на науката „музеология” води до сериозно изоставане в областта на теорията на музейната фондова дейност. Тя е недостатъчно проучена като историческа, теоретична, теоретико-приложна проблематика. Отделни елементи от теорията и проблеми от практико-приложен характер в областта на музейната фондова дейност се разглеждат в редица публикации и монографии, чиито приносен характер е безспорен (Силяновска-Новикова 1972; Кисьов, Райчев, Миланов 1972, 451–462; Михов 1972, 447–449; Велева 1974, 279–296; Хаджиниколов 1975, 75–91; Вълчева, Вълчев 1977, 28–33, Сачев 1997; Сачев 2000; Лозанова 1999; Кръстева 2003; Недков 1998; Недков 2006; Попова 2008, 110–114 и др.). Музеоложки изследвания от практико-приложен характер се публикуват преди всичко на страниците на списание „Паметници на културата и музеите”, започнало да излиза от 1956 г. и преименувано през 1963 г. на „Музеи и паметници на културата”. След известно прекъсване издаването му е подновено от 2003 г. под името „Паметници, реставрация, музеи”. Фондовата работа в музеите е предмет на дискусии, семинари и национални научни конференции.

Какво представлява музейната фондова дейност и какви са нейните същностни характеристики? Тези въпроси са съставна част от

проблематиката на музеологията като теория за музейното дело, на основата на която може да се анализира и оцени постигнатото и да се очертае развитието на фондовата дейност в условията на европеизация и глобализация.

Постепенното развитие на музеологията като наука въвежда в научен оборот понятието „фондова дейност”. Определянето и разбирането му е от практическо значение за функционирането на музея. В методологията на музейната фондова дейност няма установено единомислие и то преди всичко относно основното положение – обсега на самата дейност. Мнозина изследователи стесняват обхвата на понятието, включвайки в него само научното описание и запазването на различните видове музейни предмети, като го свързват с така наречената изпълнителска или техническа дейност.

В първият български музеоложки учебник „Основи на музеезнанието” от Татяна Силяновска като основни форми на музейната работа се посочват научно-изследователската, събирателската, експозиционната и културно-просветната дейност. Отделен раздел авторката посвещава на научното описание и на запазването на различните видове музейни предмети (Силяновска-Новикова 1972).

Професор Евгений Сачев определя днешната фондовата работа като едно от направленията в дейността на музея, чиято цел е създаването на оптимални условия за съхраняване, опазване, изучаване и използване на музейните предмети в цялостната музейна дейност (Сачев 2002, 246).

Според д-р Стефка Кръстева фондовата дейност е консервативна по своя характер и с времето е стеснена до определен сбор от стандартни операции, изпълнявани в съответствие с нормативните разпоредби и инструкции (Кръстева 2003, 67).

Фондовата дейност е специфична система за научно комплектуване и документиране на музейния фонд, създаване на оптимални условия за съхраняване, опазване, изучаване и използване на музейните предмети за устойчиво развитие на културно-историческото, природно-историческото и природонаучното наследство (Павлова 2008b). Тя стои в основата на развитието на музейната институцията, която чрез социализацията на своята дейност влияе при формирането на нагласите, интересите, потребностите и ценностната система на всеки отделен социален индивид, на обществото като цяло.

Според музеоложката теория за всеки музей, независимо от неговия тип и профил, фондовата дейност е изключително съществена музейна функция. Тя е основата, върху която се гради музейната инсти-

туция. Именно чрез фонда, музеят общува с публиката (Павлова 2007, 110–115; Павлова 2008а, 300–306). Дейността, свързана с опазването, съхраняването и развитието на културно-историческото, природно-историческото и природонаучното наследство е един от най-важните компоненти на националната идентичност и националната сигурност. Тя е неделима част от социокултурната система на обществото и е главно условие за неговото развитие.

Настоящото музеоложко изследване е насочено към теоретическо-то обезпечаване на практическата музейна работа. Обект на настоящото изследване са ключови понятия, свързани с музейната фондова дейност, които са формулирани под една или друга форма от музеологията. Целта е чрез тяхното анализиране и теоретическо осмисляне да бъдат постигнати взаимно разбиране и научна яснота.

В музейната практика се използват многозначни професионални термини, което води до неразбиране, неадекватност в означаването на определени понятия. За уеднаквяване на понятийно-категорийния апарат ИКОМ издава през 1986 г. “Музеоложки речник” на шестнадесет езика, включително и на български (Dictionarium 1986). В него са включени общоприети термини в световната музеоложка практика, но без да се дават определения за тях. В България бе направен опит от проф. Евгений Сачев в тази насока, който през 2002 г. издава първия речник-справочник „Социомузейна култура” с цел да се удовлетворят потребностите от систематизирано описание на съвкупността от принципите и методите на музейната дейност (Сачев 2002). Стефка Кръстева в книгата си “Студии по музеология”, прилага кратък речник на основните понятия и термини в музеоложкото познание (Кръстева 2003, 172–215).

Понятието „музеен предмет” е традиционно свързано с фондовата дейност, а самият термин в днешно време се употребява като обобщено наименование на всички съхранявани, изучавани и експонирани в музея ценности. Този въпрос ще бъде разгледан по-подробно в настоящето изследване. Според теорията на музейното дело **музейният предмет** е предметен резултат от творческата човешката дейност, паметник на историята и културата или природен обект, издет от естествената му среда на битуване и включен след научно определение на неговата културно-историческа, природно-историческа и природонаучна значимост в състава на музейната сбирка. Той има значението на документ, отговаря на профила на музея и има качества за продължително съхранение. Извлечен е от реалната действителност или е специално изработен за експозиционни цели. Предмет с културно-историческо, природно-

историческо и природонаучно значение постъпва в музея със своите социокултурни функции, като източник на знания и на емоционално-естетично въздействие. Музейният предмет е културно-историческа ценност, носител е на социокултурна и естествено-научна информация. Като синонимно понятие се използва термина „артефакт” в смисъл на автентично материално свидетелство за човешкото съществуване и действие, което има значение за развитие на културата и е обществено значимо.

Музейният предмет има основни специфични качества като: информативност, атрактивност, експресивност, репрезентативност и комуникативност. Информативността се определя преди всичко от съдържанието на предмета. В основата на атрактивността лежат външните признаци. В този смисъл експресивността се свързва с ценностното възприемане на музейния предмет. Репрезентативността го характеризира като източник на знания, а комуникативността – съответно на емоции.

Музейна ценност е събирателен термин за значимостта на музейния предмет и за музейното му използване. Тя е основен критерий при подбора на предметите в музейния фонд, която се уточнява и конкретизира в процеса на научната им обработка. В тази връзка са въведени термините: „историческа”, „мемориална”, художествена” и „научна” ценност. От гледна точка на аксиологията, именно ценността на предмета формира ориентацията на човека и целите, към които той се стреми.

За аксиологическата и типологическата идентификация на музейните предмети се употребяват термините – „уникален предмет” и „раритет”, „реликви”, „типичен предмет” и „типов предмет”.

Към дейността, свързана непосредствено с регистрацията, съхраняването и изучаването на музейния предмет, се отнасят такива понятия като атрибуция, научно описание, научна интерпретация, монографично изследване, систематизация и много други, в резултат на което се разкрива спецификата на предмета и се създава фондовата документация.

Записването в инвентарната книга става въз основа на предварително съставен **научен паспорт** на музейния предмет. Той е информационен, научно-справочен документ, създаден в процеса на научното инвентаризиране и документиране, в който се вписва резултатът от проучването на всички основни признаци на предмета.

Все още в съвременната музеология няма научно определение на такива важни понятия, като външни признаци (морфологията на предмета), съдържание и семантика на музейния предмет.

В музеологията с термините „депо” и „хранилище” се означава помещение или съвкупност от помещения в музея, специално оборудвани за съхраняването на музейните предмети. У нас се използва неточното словосъчетание „фондохранилище” за означаване на музейното депо.

Понятието „памятник” се оформя извън сферата на музейната дейност. Той обхваща предметния резултат на човешката дейност, във висока степен отразява културата и историята на своята епоха и вследствие на това става обект на ценностно отношение. Такова разбиране на понятието „памятник” има неизбежно отношение към музейната терминология. Но в музеологията съотношението между „памятник” и „музеен предмет” е неизяснено. Според Ю. Дукельский от *една страна* е налице съвпадение на терминологичните значения и музейният предмет може да се признае за паметник и да се отнесе към групата на движимите паметници. От *друга страна* предметите, които разкриват историята на съвременната епоха още не са достигнали в общественото съзнание до ценностното равнище на паметник. От *трета страна* е спорен и въпросът за значителната група научно-спомагателни материали – оригинали, копия и специално изработени за експозиционно използване. Тези материали по никакъв начин не могат да се причислят към паметниците на историята и културата, но те са музейни предмети и подлежат на регистрация и съхранение. Поради това пълното отъждествяване на понятията „памятник” и „музеен предмет” е неправомерно, независимо, че е широко разпространено (Дукельский 1986, 52).

Музеологията използва и термина „предмет с музейно значение”, отнасящ се за предмет, който предстои да бъде включен в музейната сбирка. Последният, макар и да притежава музейна ценност, се разглежда като потенциален музеен предмет. За да придобие такъв статус, той трябва не само да бъде приет на отчет и съхранение, но и да премине пълна или първична научна обработка. В случаите когато става дума за движим паметник на културата, понятията „предмет с музейно значение” и „памятник” са в значителна степен взаимозаменяеми, доколкото в категорията „предмет с музейно значение” обикновено се отнасят само вещи, документи и произведения на изкуството, притежаващи несъмнено ценност.

Приетите за съхранение и научно обработени музейни предмети се включват в по-обширни системи обозначени с термините „колекция”, „фонд” и „музейна сбирка”. **Колекцията** е съвкупност от научно систематизирани музейни предмети, обединени по един или няколко признака и представляващи научен, познавателен или художествен ин-

терес само като едно цяло. Тя е основата или паметниковата база на музея (Российская 2001, 278).

Понятието „**музеен фонд**” означава цялата научно организирана съвкупност от музейни предмети, приети в музея за постоянно съхранение, независимо от тяхното местонахождение (в депото, експозицията, ЛКР, в друг музей или учреждение за временно ползване). В съответствие със значението на предметите за науката и културата и тяхното юридическо положение, музейният фонд се дели на основен, обменен и научно-спомагателен. Основният фонд включва музейни предмети, съответстващи на профила на музея и е базата, върху която се осъществява цялата музейна дейност. Обменният фонд се състои от музейни предмети, които не съответстват на профила на музея и от тези, които многократно повтарят предметите от основния и научно-спомагателният фонд. Той е предназначен за обмен и правни сделки с музейни предмети. В научно-спомагателния фонд влизат материали, събрани или създадени от музея за изследователската, експозиционната и образователната дейност, т.е. материали изпълняващи спомагателна функция при изучаването и използването на музейните предмети.

В природонаучните музеи основният фонд обикновено се разделя на научен фонд и експозиционен фонд. В основата на това деление стоят различните начини на фиксиране и разнообразните форми на консервация на материалите. Определеният като музеен предмет природен обект, след като премине необходимите стадии на технологична обработка, се превръща в природонаучен предмет. В тези музеи се създава и т. нар. фонд от ресурсни (заменяеми) материали. В него влизат обекти от природата, предназначени за лабораторни изследвания и препарирания. Те имат временен характер. Обособяването на такъв фонд се налага от процеса на изследвания, в който част от музейните обекти могат да загубят свойствата си на музеен предмет (Юренева 2006, 370).

Съвкупността от всички колекции и музейни фондове на територията на държавата, взети в тяхната цялост, образуват **музейния фонд на Република България**. Според научната и културната стойност движимите паметници на културата могат да получат статут на национално богатство и се регистрират в Националния музеен фонд.

От състоянието на музейният фонд зависи социокултурната адаптация на музея в условията на съвременното информационно общество и решаването на културно-комуникативните проблеми в процеса на глобализацията.

Понятието „**музейна сбирка**” е най-сложно и обобщаващо, понеже предполага не просто съвкупност от предмети и колекции, а пред-

ставява сложна информационно-комуникативна система. Музейната сбирка е научно организирана съвкупност не само от музейни предмети, но и от научно-спомагателни материали, както и от съхраняваните в музея различни средства за научно информационно обезпечаване. В частност тя включва и научния архив, и библиотеката (Российская 2001, 197). У нас най-често с този термин се обозначава съвкупността от музейните колекции.

Поради специфичния си характер регистрацията на архивните документи в музейния фонд се определя от правилата за работа в архивите. Целият масив от документи, приети в основния музеен фонд, се разпределя на архивни фондове, всеки от които е посветен на определена тема или колекция и разделен на архивни единици. Според Речника на българската архивна терминология с термина „**архивен фонд**” се означава определената за постоянно съхранение част от документален фонд или сформирана в архива съвкупност от документи, които исторически и/или логически са свързани помежду си. Тук с терминът „фонд” се означава близко, но не идентично понятие на “музеен фонд”. За „**архивна единица**” в речника са дадени две значения: 1. Дело прието в архив и описано в инвентарен опис, което е най-малката класификационна и отчетна единица в архивите. 2. Физически обособена група документи (отделен документ), отчитана в архива под самостоятелен номер (дело, проект или негова част, албум, фотодокумент, микрофилм и др.). Това е всеки документ, който подлежи на проучване, описване, обнародване (публикуване) на основата, на който се формира архивния фонд (Речник 2002, 26-27).

В музея се прави разлика между архивните документи от основния и научно-спомагателния фонд, научната документация, свързана с музейните предмети и с учрежденския музеен архив. Учрежденският архив е „обособена съставна част от деловодното звено” на музея. В него се съхраняват документи, които касаят общо дейността на институцията и се предават в съответния държавен архив. В нормативните документи на архивното дело не съществува понятието „научен архив на музея”.

Научен архив на музея е научно-спомагателно подразделение на музея, обезпечавашо приемането, отчета и съхраняването на документи, създадени в процеса на музейната научна работа и представляващи научно-методически интерес. В него се съхраняват планове за работа и отчети на музея, документи от прояви с научна проблематика (от научни съвети, научни и научно-методически конференции и т. н.), ръкописи от научно-изследователски разработки, отчети от експедиции и

научно-творчески командировки, инвентарни книги, протоколи за консервация и реставрация, научни паспорти, научни каталози, методически указания и правила, документация, изготвена в процеса на подготовката и реализацията на експозиции и изложби, на научно-образователна дейност, книги за отзиви и др. Материалите от научния архив, като научна документация, неразривно свързана с музейните предмети, са неделима част от основния фонд на музея. Те се систематизират в самостоятелен архивен фонд.

В България със създаването на първите държавни музеи след Освобождението (1878 г.) се налага специфична терминология. Музейните предмети са наречени старини. В първият български законодателен акт за културно-историческите ценности, „Закон за издирване старини и за спомогание на научни и книжовни предприятия”, те са разделени на „подвижни” и „неподвижни” (Държавен вестник, 13, 1.01.1890). Законът за старините от 1911 г. разглежда в отделни глави „движимите” и „недвижимите” старини (Държавен вестник, 37, 18.02.1911). След 9 септември 1944 г. в нормативните документи е въведен правният термин „паметник на културата”. Съгласно определението, дадено в чл. 3 от Закона за паметниците на културата и музеите (ЗПКМ), паметник на културата е всяко недвижимо и движимо автентично материално свидетелство за човешко присъствие и дейност и за процесите в природата, което има научна и/или културна стойност и притежава обществена значимост (Държавен вестник, 29, 11.04.1969; изм. 55, 25.06.2004). Според закона паметник на културата е юридически статут, който придобиват стойностните културно-исторически ценности. За движимите това става с инвентарирането в музея, а за недвижимите – с обявяването им в Държавен вестник и вписването им в Националния регистър за недвижими паметници на културата. В законовата уредба не се среща легално определение на понятието „движим паметник на културата”. В параграф 2 от допълнителните разпоредби на ЗПКМ е дадено определение на движими паметници на културата – национално богатство. Това са движими паметници на културата, които са с най-голяма научна и културна стойност и представляват значителен интерес за националното наследство от историческа, художествена или археологическа гледна точка.

За първи път се дава тълкувание на понятието “колекция” в новоприетия Закон за културното наследство (2009 г.). Според чл. 108 това е съвкупност от движими културни ценности, които в своята цялост и тематична свързаност имат научна и културна стойност.

До 40-те години на ХХ в. в нормативните документи термитът „музеен фонд” не се споменава и е почти неизвестен. Използвани са ду-

мите „съкровище” (на музея) и „богатство” (на музея). В последвалите нормативни документи правно легално определение за това понятие не намираме. По-късно в писмената и преди всичко в говорната практика често се употребява неправилно израза: „в своя фонд музеят съхранява паметниците на културата”. ЗПКМ регламентира формирането на основен, обменен и научно-спомагателен фонд. Движимите паметници от основния и обменния фонд на музеите представляват национално богатство.

В музейните нормативни документи не се открива легално определение на понятието „музейна сбирка”. То се споменава в текста на чл. 11, ал. 1 от ЗПКМ, в смисъл на общност от движими паметници, запазени на едно място, които не представляват музей. Наредба №6 за устройството и дейността на музейните сбирки в страната от 1985 г. определя музейните сбирки като местни културно-просветни центрове (Информационен 1991, 105–113). Те имат специфичен модел на изграждане към народните читалища, училища, предприятия и организации. Правилникът за устройството, задачите и дейността на Националния център за музеи, галерии и изобразителни изкуства при Министерството на културата придава на музейните сбирки собствена правосубективност, т. е. възможност за създаване, преобразуване, закриване, участие в конкурси за субсидиране на проекти (Държавен вестник, 69, 7.08.2001). В Наредбата за отчитане и опазване на движимите паметници на културата има още по-голяма неяснота. Понятието „музейни сбирки” е въведено в чл. 7 в смисъл на ведомствени и обществени музеи, а в чл. 12 като съвкупност от музейни предмети, комплектувани и разпределени в музейни фондове (Информационен 1991, 88–89).

Приетите в българската правно-нормативна уредба понятия „паметник на културата” и „опазване на паметниците на културата” не съответстват по съдържание на термините „културна ценност”, „монумент” (паметник), „защита”, „респект” и „охрана” на паметниците на културата, използвани в нормативните документи на Съвета на Европа, Европейския съюз, Организацията на обединените нации за образование, наука и култура (ЮНЕСКО) и ИКОМ. В международните правни актове се използват термините: „защита” в смисъл на динамична дейност за вземане на подходящи позитивни мерки, като извършване на консервация, създаване на места за съхраняване на паметниците и пр., и „респект” – административно-правни и наказателни мерки или „охрана”.

Държавите-членки на Съвета на Европа, между които от 1992 г. е и България, са задължени да изготвят свое вътрешно законодателство за опазване на културното наследство съобразно международни-

те договорености. В съответствие с тях се препоръчва възприемането и утвърждаването в националните законови системи на международно установените норми и термини в областта на музейното дело. Според представители на Културната секция на ЮНЕСКО се наблюдава разширяване на обхвата на съдържанието, на понятието „културно наследство”, което е вследствие от динамичната музеефикация в условията на глобализация и информационно общество. Това е породено и от новите предизвикателства, свързани с неговото опазване. Причината, че днес се вглеждаме по-внимателно в човешкия род, в драматичните изкуства, езиците и традиционната музика, както и в информационните, духовните и философските системи, на които се основава творчеството, изисква нов интердисциплинарен и социокомуникативен подход при изясняването на същността и структурата на понятието „културно наследство”. Затова съвременното разбиране за неговото съдържание, като съвкупност от недвижими и движими културни ценности, които са носители на историческа памет, е отворено и отразява всяка частица на живата култура, наравно с културата от миналото (<http://portal.unesco.org/culture/en/ev.phpURL>). В международноправната уредба на културното наследство е въведен терминът „културни ценности”. За такива се считат „ценности от религиозен или светски характер, които се определят от всяка държава като значими за археологията, доисторическия период, историята, литературата, изкуството и науките” и принадлежат към категориите: „редки колекции и образци на флората и фауната, минералогията и анатомията”, „ценности от художествен, исторически и археологически интерес, отнасящи се до историята, археологията, архитектурата”, „етноложки материали”, „произведения на изкуството”, „значими колекции от книги, архиви” и „музикални архиви” (Конвенция 1972). Първостепенната задача на музея е да запазва за бъдещето ценностите, материални свидетелства за човека и околната среда, включени в музейните колекции и да ги използва за създаване и разпространяване на нови знания. Придобитите предмети трябва да отговарят на целите и дейността на музея и да бъдат придружени с доказателство за своето официално съществуване. В последните две десетилетия Европейският съюз, на който България е член от 1 януари 2007 г., целенасочено полага усилия в международен план за правилната защита на културното наследство, с оглед превръщането на културните ценности в мощен инструмент за отстояване на културната идентичност и за провеждане на толерантен межкултурен диалог, а оттам и за постигане на устойчив социално-икономически просперитет.

Паметник на културата е юридически статут на културно-историческа ценност. В този смисъл, музейните предмети, които се съхраняват в основния фонд и обменния фонд, придобивайки юридически статут на паметник на културата, трябва да имат присъщите за паметник на културата атрибути. На основание Регламент (ЕО) №116/2009 на Съвета от 18 декември 2008 г. (кодифицирана версия) относно износа на паметници на културата, представените основни характеристики на категориите паметник на културата в Приложение 1 са и основни характеристики (атрибути) на категориите музейни предмети. Както е известно регламентите на Европейския съюз са императивни за изпълнение правно-нормативни актове, за всички държави-членки на съюза. Затова, когато се определя категорията „музеен предмет” за нашата страна, задължително трябва да приемем определените в приложението атрибути на паметниците на културата, а те са следните:

1. Археологически предмети, датиращи от поне 100 години, които са открити при: разкопки и находки на суша или под вода; археологически обекти; археологически колекции.

2. Елементи представляващи интегрална част от паметници с артистична, историческа или религиозна стойност, които са били разчлени и датирани от поне 100 години.

3. Картини и живопис, различни от категория 4 и 5, изпълнени изцяло на ръка, върху всякаква основа и от всякаква материя (които са над 50 години и не принадлежат на автора си).

4. Акварели, гвашова живопис и пастели, изпълнени изцяло на ръка, върху всякаква основа (които са над 50 години и не принадлежат на автора си).

5. Мозайки, различни от тези, класирани в категория 1 или 2, изпълнени изцяло на ръка, от всякакви материали, и рисунки, изпълнени изцяло на ръка, върху всякаква основа и от всякакви материали (които са над 50 години и не принадлежат на автора си).

6. Оригинални надписи, щампи, сериграфии и литографии, със съответните им оригинални плаки и разпечатки (които са над 50 години и не принадлежат на автора си).

7. Оригинални скулптури или фигури и копия, произведени по същия начин като оригинала (които са над 50 години и не принадлежат на автора си), различни от включените в категория 1.

8. Фотографии, филми и негативи от тях (които са над 50 години и не принадлежат на автора си).

9. Свитьци и ръкописи, включително карти и музикални произведения, единично или в колекция (които са над 50 години и не принадлежат на автора си).

10. Книги, датиращи отпреди 100 години, единично или в колекции.
11. Печатни карти, датиращи отпреди 200 години.
12. Архиви, части от тях, от всякакъв вид, датиращи отпреди 50 години.
13. а) Колекции и образци от зоологически, ботанически, минералогически или анатомически колекции.
- б) Колекции от исторически, палеонтологически, етнографски или нумизматичен интерес.

Съгласно определението на Съда на Европейските общности в решението му по Дело 252/84 колекционирани предмети по смисъла на позиция №97.05 от Общата митническа тарифа са предмети, които са с характеристика на предмети, включени в колекции, т. е. предмети сравнително редки и които не се използват по първоначалното си предназначение, предмет са на специална сделка извън обикновената търговия за предмети с подобна употреба и са с висока стойност.

14. Транспортни средства, датирани отпреди 75 г.

15. Всеки предмет с антична стойност, който не е включен в категориите от 1 до 14:

а) между 50- и 100-годишни: играчки, игри; стъклени изделия; предмети от златарски или сребърни произведения; мебели; оптически, фотографски или кинематографски апарати; музикални инструменти; часовници, различни видове, и части от тях; предмети от дърво; керамика; гоблени; килими; тапети; оръжия.

б) над 100-годишни. (Официален вестник на Европейския съюз, L 39, 10.02.2009).

С цел хармонизиране на българското законодателство в областта на културното наследство с правната уредба на Европейския съюз е подготвен и след дълги дебати приет на 28 февруари 2009 г. Закон за културното наследство (Държавен вестник, 19, 13.03.2009). Според неговите вносители той е съобразен с международноправната уредба на културното наследство, което в чл. 2(1) обхваща нематериалното и материалното недвижимо и движимо наследство като съвкупност от културни ценности, които са носители на историческа памет, национална идентичност и имат научна или културна стойност. Културна ценност, според чл. 7(1) от закона, е „нематериално или материално свидетелство за човешко присъствие и дейност, природна даденост или феномен, което е от значение за индивида, общността или обществото и има научна или културна стойност”. В чл. 8(1) е дадено легално определение на понятието „опазване на културното наследство”. Опазването е системен процес на издирване, идентифициране, документиране, кон-

сервация-реставрация и социализация на културното наследство, който включва и подготовката на специалистите в съответната област. Закрилата (защитата) на културното наследство, според закона, е система от мерки за осигуряване опазването му в интерес на обществото.

Този закон беше съгласуван със Съвета на Европа (Дирекцията за културно и природно наследство при Генералния секретариат). В изработения по този повод от експертна група под ръководството на проф. д-р Фридрих Лют² доклад се дава неласкава оценка за извършеното. Една от препоръките се отнася до прецизиране и уеднаквяване понятията и категориите, като въведените в употреба термини следва да бъдат ясно дефинирани, вместо постоянно да се променят. В доклада се препоръчва въвеждането на европейските стандарти, подробно разгледани в “Указанията за развитието на законодателните и административни системи в областта на културното наследство” на Съвета на Европа (Доклад 2008, 16-17).

Използваният понятийно-категориен апарат у нас не е прецизиран и съобразен с науката музеология и международната система от понятия и термини в музейната дейност. Все още не разполагаме със собствени теоретични разработки в областта на терминологията и това е една от причините за използването на различни термини за едни и същи цели. Музеоложките понятия трябва да се познават и употребяват за мислене и изразяване с еднакъв обем на съдържание и правилно разбиране. Република България като член на Съвета на Европа е подписала повечето международноправни актове за опазване на културното наследство и следва да възприеме съответните правни норми и термини в областта на музеологията.

БЕЛЕЖКИ

¹ Научно-изследователският институт по музейзнание заедно с Института за централно проучване на музейната работа в Москва имат за задача да подпомагат методически музейната дейност в бившите социалистически страни.

² Проф. д-р Ф. Лют е член на Групата със специално назначение за законодателна подкрепа по Програмата за техническо сътрудничество и консултации на Съвета на Европа.

ЛИТЕРАТУРА

Велева 1974: М. Велева. Отразяване на областната специфика в събирателската и експозиционната работа на етнографските музеи и отдели. – Известия на Българското историческо дружество, 29, 1974, 279–296.

Вълчева, Вълчев 1977: Ж. Вълчева и А. Вълчев. Ефективност в музейната работа. – Музеи и паметници на културата, 1977, 3, 28–33.

Доклад 2008: Доклад на Съвета на Европа от 27.02.2008. – В: Материали от обществената дискусия по законопроекта за културното наследство. С., 2008, 16–17.

Дукельский 1986: В. Дукельский. Терминологические проблемы теории музейного предмета. – В: Музей и современность. Москва, 1986, 52.

Информационен 1991: Информационен бюлетин №2 на РНМЦМ при НИМ. С., 1991.

Кисъв, Райчев, Миланов 1972: И. Кисъв, М. Райчев и З. Миланов. Съвременни проблеми на българското музеезнание. – В: Първи конгрес на Българското историческо дружество. 27–30 ян. 1970 г. Т. 2. С., 1972, 451–462.

Конвенция 1972: Конвенция относно мерките за забрана и предотвратяване на незаконен внос, износ и прехвърляне правото на собственост на културни ценности. (Париж, 24 апр. 1972 г.). – Паметници, реставрация, музеи, април–юни 2005, 2–3, 74–79.

Кръстева 2003: С. Кръстева. Студии по музеология. Тотем, тезауруси, кунскамери, виртуални пространства. кн. 2. С., 2003, 67, 172–215.

Лозанова 1999: В. Лозанова. Динамика на съвременния музей. В. Търново, 1999.

Михов 1972: М. Михов. Музеите и българската историческа наука. – В: Първи конгрес на Българското историческо дружество. 27–30 ян. 1970 г. т. 2. С., 1972, 447–449.

Недков 1998: С. Недков. Музеи и музеология. С., 1998.

Недков 2006: С. Недков. История на музейното дело в България. С., 2006.

Павлова 2007: В. Павлова. Ролята на фондовата дейност за развитието на музейната експозиция (споделен опит от работата на автора в Регионален исторически музей – Велико Търново). – В: Музеологията в България днес. Доклади и съобщения от национална научна конференция, Хасково, 15–16 ноем. 2007 г. Хасково, 2007, 110–115.

Павлова 2008а: В. Павлова. Съвременни проблеми и задачи на музейната фондова дейност в Регионален исторически музей – Велико Търново. – Известия на Старозагорския исторически музей, 3, 2008, 300–306.

Павлова 2008б: В. Павлова. Възникване и организация на музейната фондова дейност в България. – Известия на Националния исторически музей, XX, 2008, 152–164.

Попова 2008: Б. Попова. Музейните колекции – съвременна интерпретация и практическа реализация. – Годишник на Етнографския музей – Пловдив, 5, 2008, 110–114.

- Речник 2002:** Речник на българската архивна терминология. Варна, 2002, 26–27.
- Российская 2001:** Российская музейная энциклопедия. Т. 1. Москва, 2001.
- Сачев 1997:** Е. Сачев. Управление на музейната дейност в съвременната социо-културна ситуация. Добрич, 1997.
- Сачев 2000:** Е. Сачев. Специфика и структура на музейната дейност. Добрич, 2000.
- Сачев 2002:** Е. Сачев. Социомузейна култура. Речник справочник. С., 2002.
- Силяновска-Новикова 1972:** Т. Силяновска-Новикова. Основи на музейезнанието. С., 1972.
- Хаджиниколов 1975:** В. Хаджиниколов. Проблеми и задачи на етнографската събирателска дейност. – Исторически преглед, 1975, 6, 75–91.
- Юренева 2006:** Т. Юренева. Музееведение. Москва, 2006.
- Dictionarium 1986:** Dictionarium museologicum, Budapest, 1986.

METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE NOTION- CATEGORICAL APPARATUS OF THE SYSTEM OF THE MUSEUM FUNDS WORK

Violeta Pavlova

(résumé)

According to the museumology, no matter what type or specialisation of the museum are, the funds work is a particularly important part of its existence as an institution. It is a specific system for a scientific documentation and specialization of the museum fund, as well as a system for establishing of good conditions for preserving, keeping, research and use of the museum collections (monuments of culture) thus contributing to the sustainable development of the cultural, historical and natural heritage. The funds work is in the basis of the institution of the museum, influencing the interests, preferences and the values of the society, as a whole on the one hand and of the individual person on the other hand in the process of popularizing the museum activity.

The present scholarly research aims to provide a theoretical framework for the museum practices. Subject of our study are notions like “museum item”, “scholarly passport”, “a depot”, “a monument”, “an item of museum significance”, “a collection”, “a museum fund”, “a museum collection”, “an archives fund”, “an archive item”, and “a scholarly archive of the museum”. These notions are formulated in one form or another in the museum science for they are part of the museum funds work. By analyzing and theoretically formulating them we will achieve clarity and mutual understanding.

The notions which are used in the Bulgarian law system, like “a monument of culture”, “preserving the monuments of culture” do not correlate to the terms “cultural value”, “monument”, “protection”, “respect” and “defense” to the monuments of culture, used in the regulatory documents of the European Council, European Union, UNESCO and ICOM.

The regulatory and categorical apparatus used in Bulgaria was not specified and does not conform to the museum science and the international system of notions and terms in the museum work. We do not have our own theoretical studies in the terminology, yet, which is the reason for the use of different terms for one and the same purpose. The museum notions and terms should be made known and used for naming designating the same ideas, thus contributing to their correct understanding. As a EU member country, The Republic of Bulgaria has signed most of the international acts for preserving of the national heritage and is supposed to accept the legal standards and terms in the area of the museum science.

One of the first and foremost tasks of a museum is to keep the valuable collections for the future and use them for the development and popularization of knowledge. The items in the collections should conform to the type of the museum and its activity; moreover, they should be accompanied by a verification of their authenticity. In the last two decades EU has channelled its efforts to the lawful protection of the cultural heritage so that this can be a means to keep the cultural identity and to lead a tolerant intercultural dialogue, thus achieving a sustainable social and economical prosperity.

ИВАН ЦЪРОВ. ТРАКИТЕ КРАЙ АТРЮС.
ТРАКИЙСКО ПОГРЕБЕНИЕ ОТ С. ГОЛЕМАНИТЕ,
ВЕЛИКОТЪРНОВСКО.
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
“СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”. С., 2008, 104 С.

Димитър Попов

Не е тайна, че археологията е колкото щастлива, толкова и неблагодарна работа. Щастлива е, защото трепетът на откривателството, когато след всяка изхвърлена лопата надзърта цял един свят, държи отворени очите и нощем. Неблагодарна е обаче, понеже самият археолог знае, че неговите разкопки веднъж завинаги унищожават разкритото минало, така ревностно съхранено до този момент под земните пластове.

И точно сега идват задълженията, и това е най-трудното, тъй като те дълбаят съвестта намереното да се документа и публикува така, че да оживее пред всички, да разкрие своето лице, да проговори със собствения си глас, да покаже и да разкаже и по този начин да продължи да съществува и в бъдеще. В този смисъл книгата на Иван Църов “Траките край Атрюс. Тракийско погребение от с. Големаните, Великотърновско” е добро доказателство за отлично свършена работа.

Но тук се иска и нещо друго – нужни са страст и решителност, нужно е призвание. Представям си само как през месец януари на 1991 година, когато при прокопаването на водопровод багерът достига до гробното съоръжение в могилата край селото, той и неколцината около него в студ, сняг и кал влагат всичко от себе си и дори се надхвърлят, за

да спасят откритото, да предотвратят реалната опасност от ограбване и разрушаване на гроба.

След публикацията на Богдан Филов на надгробните могили при Дуванлий, Пловдивско, през 1934 година, с ръка на сърцето мога да кажа, че не познавам по-добре представен затворен археологически комплекс. Става дума за мъжко погребение от края на V в. пр. Хр. Богатият инвентар сам подсказва аристократичната принадлежност на мъртвия, който според изследвания костен антропологически материал може би тогава е на около 45 години, т.е. той е роден в средата на века и най-вероятно, както правилно сочи авторът, е от траките – гети. Комплектът въоръжение и пластичната украса за конска амуниция говорят убедително, че този първенец е преди всичко воин-конник. Покойникът е придружен и от двойка копия, типичното за траките въоръжение, за което още Омир съобщава, че те са опитни да ги хвърлят с двете си ръце едновременно, от мечове – тип акинак, характерни за скитите, но съвсем нормални за етнокултурната контактна зона между гети и скити, от защитни доспехи – щит и наколенници, от стрели.

Независимо дали гетите се включват в силната Одриска държава на Терес и на Ситалк през V в. пр. Хр., е допустимо да се мисли, че този благородник взема участие в грандиозния поход на Ситалк срещу Македония през 429 г. пр. Хр., когато в неговата 150 000 армия една трета е конница, съставена най-вече от одрисите и от гетите. Той може да се види още и сред наемниците гети, които през 411 г. пр. Хр. използва Севт I – следващия одриски цар, при кампанията си към Тракийския Херсонес (дн. Галиполски полуостров) и Иван Цървов умело напипва и изтъква тези моменти от неговата биография.

Сред находките впечатляват множеството златни предмети и най-вече пръстенът, торквата, гривната, нагръдникът, които сами по себе си бележат високия социален статус на своя притежател. Най-интересното е, че те са направени около 100–150 години по-рано от погребението, предавани са по наследство и дори е възможно, както предполага авторът, да бележат династически ранг, да са натоварени със символиката на владетелски инсигнии. Тук предпазливостта не е излишна, но пък е вярно, че всички тези скъпоценни вещи са необходими на покойника, улесняват достъпа му до отвъдното и неговото разпознаване там, защото именно златото е посредникът между двата свят.

Сега идва ред на намерените разнообразни бронзови и керамични вази, които според Иван Цървов комплектуват сервиз за пир и това е съвсем естествено, понеже пиршествата и угощенията са типични за всекидневие на аристократичния елит на траките. Наистина всички

по-важни събития от живота на хората като раждане, сватба, бойна победа, договори, сделки, посвещения, смърт се ознаменуват с тържествени банкети.

Събирането на трапезата свързва участниците в единен духовен колектив. Непосредственият акт на ядене и пиене символизира срещата на човека със света и заедно с това борбата му със заобикалящата го действителност. В тази схватка победата печели човекът. Той поглъща и пие, поема света, носи го във и със себе си. Ето защо не може да има тъжно пиршество. То е несъвместимо със скръбта, защото е обновление и завършек на един основен момент в живота на обществото, на природата и на хората.

Дори и погребалният пир обозначава ново начало, а и самата смърт носи в себе си ново раждане, постоянно обновление. Поради тази причина пиршествата са освободени от чувството за предопределеност на съдбата, от страх пред неизвестното. Всички те са устремени към бъдещето. В борбата и в антагонизма – между убиващото и между раждащото се – с края и с началото на изпитанията и на прехода между минало, настояще и бъдеще те са вечно утвърждаващи и оптимистични, пълни с възраждане.

И ето го сега застанал пред нас като жив този висш аристократ от гробното съоръжение в могилата от с. Големаните, този отлично въоръжен воин-конник, който подобно на тракийския херос – най-почитаното от траките божество, препуска към бъдещето. Впрочем такава е прелестта на книгата на Иван Църков, за която не мога да не отбележа и филигранно направения каталог на всички находки.

На теб приятелю и на твоята рожба, на добър час!

СТЕФАН БОЯДЖИЕВ. БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРА
ПРЕЗ VII–XIV В. Т. 1. ДОХРИСТИЯНСКА
АРХИТЕКТУРА. С., 2008, 405 СТРАНИЦИ, 422
ЧЕРНОБЕЛИ ФОТОГРАФИИ И ГРАФИЧНИ
ИЛЮСТРАЦИИ И ЦВЕТНО ПРИЛОЖЕНИЕ 22 ЛИСТА.

Константин Тотев

Архитектурните паметници от българските земи, макар и много

обезличени от превратностите на времето, след планомерни проучвания и задълбочен анализ на разкритията, позволяват да се извлече важна информация за материалната култура на българите, която в известни случаи замества или допълва оскъдните писмени документи, изясняващи картината на историческите събития. Такава е задачата на подготвения тритомен труд на проф. Ст. Бояджиев, посветен на появата, същината и развоя на българската архитектура от създаването на славянобългарската държава в края на VII в. до края на XIV в., т.е. до нейното завладяване от османските турци. Подобен замисъл е

оправдан, тъй като през този седемвековен период Средновековна България изживява време на падения и възход, които оставят незаличими следи в строителството. Придържайки се към наличните до момента обективни данни проф. Бояджиев анализира всички обнародвани паметници, които отразяват българското строително изкуство и сполучливо ги съгласува с историческите събития. Правилното проучване, придружено с графични възстановки на всички достъпни за изследване архитектурни обекти по българските земи безусловно е съществен при-

нос за изявяване на богата съзидателна традиция на българския народ през Средновековието.

Преди да запознаем читателите с наскоро отпечатания първи том от замислената трилогия, не можем да не изтъкнем, че името на проф. Ст. Бояджиев е свързано с изучаване на монументалната архитектура на територията на България от всички епохи. Особено съществен е приносът му за пресъздаване на първоначалния архитектурен облик на различни постройки и ансамбли. Именно със своя голям опит и ерудиция, проф. Ст. Бояджиев е пристъпил към написването на многотомното съчинение за възникването, същността и развитието на българската средновековна архитектура. Първият том от изследването върху историята на архитектурата на българите на издателство “Тангра ТанНак-Ра”, който вече е в ръцете на читателите, се явява много важен източник за първоначалния архитектурен образ на разкритите и проучени до днес крепостни стени и съоръжения, дворци, бани, култови езически постройки и др., изградени до приемане на християнството през 865 г.

Своята задача да проследи „Дохристиянската архитектура” авторът осъществява в предговор, пет глави и заключение. В началото е обоснована основната цел на изследването и посочени обектите на монументалната архитектура на българите през периода 681–865 г. Всъщност това са паметници от незаварен архитектурен фонд в завладените на юг от р. Дунав земи, в старобългарските средища Плиска, Велики Преслав, аултът при с. Хан Крум, Дръстър и „преславния дом” на хан Омуртаг на Дунавския остров Пъкуюл луй Соаре.

В първа глава е разгледан въпросът за приемствеността на заварената от българите архитектура в земите, завоювани от Византия. Разсъжденията на автора са въз основа главно на писмени сведения и точно тези, за наличните постройки в Мизия и Тракия през V–VI в.

Втората глава е изцяло посветена на строителството по времето на хан Аспарух и на първо място на издигнатия околоръстен вал на столицата Плиска. Основанията и анализите на Ст. Бояджиев се опират и на направеното от изследователите, работили по този проблем, като авторът им отдава дължимото, приема или отхвърля постигнатото от тях. Използвани са последните резултати от изследванията на археолозите Р. Рашев и П. Георгиев. Заслужава внимание обемната възстановка на ханска юрта и някои аксонометрични разрези на дървената ограда, разкрита от П. Георгиев.

Третата глава е посветена на строителството на хан Тервел (700–718) и съдържа над 100 графични планове, разрези, възстановки на дворцови постройки, на тайни ходници, водохранилище, кръгла баня, винарница, порти, стени и редица аксонометрични възстановки на двор-

ци на Тервел през двата им строителни периода. Налага се да отбележим, че сам авторът споменава, че някои от възстановките се основават на голяма доза хипотетичност. Това разбира се с нищо не омаловажава хипотезите, които Ст. Бояджиев разработва.

Особено място в строителството на хан Тервел се пада на изсечения върху скалите, на юг от Плиска, Мадарски конник. Със същия хан, Ст. Бояджиев свързва и проучената от Т. Тотев кръстовидна сграда под основите на княз Борисовата Голяма базилика. Не трябва да забравяме, че преди Ст. Бояджиев църквата разгледа П. Георгиев, като мартириум, свързан с първия наш мъченик преди официалното покръстване Енравота. Друго е становището на Ст. Бояджиев. Той счита че става въпрос за мавзолей, който едва след официалното покръстване на българите е преустроен в кръстокуполна църква с прибавен триделен олтар. Най-много място в тази глава е посветено на разглеждането на тайните ходници в Плиска, въз основа на предварителните данни, публикувани в поредицата Археологическите открития и разкопки на П. Георгиев, Р. Рашев, Ст. Станилов, както и на проучватели, работили по-рано.

Глава четвърта е най-обемиста. В нея е разгледано монументалното строителство по време на хан Омуртаг (814–831) в Плиска, Велики Преслав и Дръстър. Направен е опит да се диференцират някои строежи по времето на хан Маламир (831–836). Трябва да се изтъкне, че авторът е избрал най-трудния начин за хронологическо диференциране на строежите, а именно по времето на управлението на отделните ханове. Това е подход, който крие мъчно преодолими трудности и се съпътства с голяма доза хипотетичност. Изграждането на хипотези при все още недовършените археологически проучвания, разбира се е нещо нормално, но крие съществени рискове.

В последната пета глава са намерили място паметниците на култовата архитектура, свързана със столичните центрове на Първото българско царство и Мадара. Тук своите решения Ст. Бояджиев съчетава с преглед на досега постигнатото от изследователите и техните изводи, които в повечето случаи той оспорва. В тази глава за убедителност са привлечени повече успоредици от близки и по-далечни територии, свързани с вярванията и пътя на етническите компоненти, участващи в образуването на държавата: завареното местно трако-римско население и дошлите от север славяни и прабългари.

Заклучението на първия том е направено като резюме, а преводът му на четири езика ще допринесе за по-широка известност на българските архитектурни паметници.

С написването на този труд проф. Ст. Бояджиев се е постарал да обобщи всички досегашни проучвания и след критически анализ да предложи своите тълкувания за разгледаните архитектурни паметници, за които няма писменни данни, като преразгледа изследванията за всеки един от тях в светлината на най-новите открития. Въпреки подчертаната условност и преобладаването на хипотетични решения, може да се твърди, че много от изводите на Ст. Бояджиев допринасят за правилното представяне на българското архитектурно творчество през ранното Средновековие.

ПЛАМЕН ПАВЛОВ. БЪЛГАРСКОТО
СРЕДНОВЕКОВИЕ. ПОЗНАТО И НЕПОЗНАТО.
ИЗДАТЕЛСТВО „АБАГАР”, ВЕЛИКО ТЪРНОВО, 2008,
256 С., 29 ИЛ.

Стоян Михайлов

През 2008 г. издателство „Абагар” публикува поредната книга на д-р Пламен Павлов, доцент във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий” и един от най-добрите съвременни познавачи и изследователи на Средновековна България. В „Българското средновековие. Познато и непознато” авторът е събрал 21 отделни свои статии. Повечето от тях са били публикувани и преди, но всичките са в различна степен преработени специално за представяното издание, като са добавени нови факти и са ползвани нови публикации на други изследователи, обнародвани междуременно. Включените статии са подредени в хронологически порядък и така цялата

книга формира една кратка история на Средновековна България, но представена от изследователските дирения на Пламен Павлов.

Първата статия *Аспарух и Кубер* разглежда проблеми от началото на българската държавност на Балканския полуостров. Авторът разглежда взаимоотношенията между тези двата български клона, водени от Аспарух и Кубер, не само до началото на VIII в., но се опитва да проследи евентуалните връзки между двете български общности чак до средата на IX в., когато те са обединени под властта на владетелите в Плиска.

В *Българо-хазарски взаимоотношения и паралели* въз основа на познати факти от историята на хазарите и българите, П. Павлов се опитва да предположи моменти на преки взаимоотношения, както политически, така и културни, които са останали неотбелязани в познатите днес извори.

Основната идея в статията *Българите и политическото наследство на Аварският хаганат* е, че българските владетели през IX в. се възприемат като наследници на аварските хагани, което спомага за формирането на собствена българска имперска идеология, и дава основания за териториална експанзия, насочена към западната част на Балканският полуостров и Средния Дунав.

Статията *Сърбите в политиката на княз Борис-Михаил и цар Симеон Велики* е пряко продължение и развитие на предходната част. Авторът представя позицията си, че зависимостта на сърбите е част от „Аварското наследство”, което България се опитва да усвои, но трябва да отстоява тези си стремежи срещу опитите на Византия да наложи влиянието си върху същите територии. С конкретни факти се доказва, че в определени периоди Борис–Михаил и Симеон I успяват да наложат българското влияние над сърбите.

В *Цар Симеон и „историята на древните”* П. Павлов представя своите „условни” размисли за претенциите на този български владетел към позицията на „ромейски василевс”. Авторът вижда аспирациите на цар Симеон I в три основни насоки: българите владеят византийския запад; Симеон е „духовен син” на Леон VI и след смъртта на последния се явява законен негов наследник; българите и тяхната династия са богоизбрани, и затова по право им се полага най-престижния християнски престол.

Забравен шедьовър на българския „Златен век” представя позицията на П. Павлов, че славянският превод на „История на Юдейската война” от Йосиф Флавий не е направен през XI–XII в. в руските земи, а през X в. в България, за което привежда редица доводи от филологически и исторически характер.

В *Непознатият цар Борис II (969–971, † 978)* въз основа на текста на византийския историк и пряк участник в събитията Леон Дякон, П. Павлов предполата, че Борис II през 971 г., когато е детрониран, е около двадесетгодишен, което на фона на дългото управление на неговият баща Петър I (927–969) предполага, че Петър I много години е нямал за наследник свой син, което може да бъде причина за някои от проблемите и колебанията при неговото управление.

Статията *Пресиан II – последният владетел на Първото българско царство (1018 г.)* според мен най-добре показва изследователския

талант на автора. В събитията от февруари до август 1018 г., добре познати и многократно тълкувани от други автори, той успява да “открие” още един български владетел – Пресиан II, най-големият син на Иван Владислав (1015–1018).

В *Методите на “психологическа война” във въстанието на Петър и Асен* П. Павлов прави обобщение на споменатите от Никита Хониат действия на Петър и Асен, които имат за цел да въздействат на духа на техните последователи и да им дадат увереност: подкрепата на св. Димитър; призивът да не се взимат пленници, триумфът с дрехите на кесаря Йоан Кантакузин; осмиването пред българската войска на глупостта на Исаак II Ангел и липсата на храброст на Алексей III Ангел; стремежът за доказване на приемственост с Първото българско царство.

Щрихи към идейно-политическия портрет на цар Калоян (1197–1207). Разсъжденията в тази статия са хипотетични, но са повод за размисъл за политическото мислене на тогавашните българи. Според П. Павлов цар Калоян е познавал старата история, което му е позволявало да предявява своите претенции за “българското наследство” в Унгария, да се представя за наследник на владетелите от Първото българско царство или дори за наследник на Римската империя.

В статията *Къде в “земята на русите” е бил Иван Асен II?* авторът отхвърля наложеното мнение в българската историопис, че бъдещият български цар Иван Асен II е прибивавал на територията на Галичкото княжество след бягството си от България. Като по-вероятно убежище се посочва Киевското княжество, което много често в историческите извори от епохата олицетворява “земите на русите”.

България и нейните военни съюзници от Северното Черноморие (XII–XIV в.) е статия, в която се проследяват взаимоотношенията с народи, чиито военни контингенти са привлечани като съюзници на българската армия. Като най-успешен П. Павлов определя съюзът с куманите в периода до 1241 г. Проследяват се и сложните отношения с татарите, от крайно връждебни през XIII в. до съюзнически през XIV в. Отбелязва се и използването на наемници яси (алани) и бродници.

В статията *Бил ли е татаринът Чака български цар?* се отхвърля общоприетото твърдение, че татарският хан Чака е бил български цар. Според П. Павлов български цар, след бягството на „Смилцена” и нейния син Иван, е станал направо Теодор Светослав, който е бил васално зависим от Чака.

В статията *България до Бяло море в средата на XIV век?* П. Павлов представя интересната хипотеза, подкрепена единствено от косве-

ни доказателства, че през 1344/5 г., българинът Момчил, в онзи момент византийски областен управител, се съюзява с цар Иван Александър, но този съюз е просъществувал твърде кратко, за да има някакви осезаеми последици.

Многото „Българи“ през XIV век кореспондира със съобщението на Йохан Шилтбергер, че в края на XIV век е преминал през три държави с името „България“ със столици Видин, Търново и Калиakra. Към тях, поради преобладаването на българско население, П. Павлов добавя и владенията на кралете Вълкашин и Марко, на деспот Константин Драгаш, на Момчил, а също така и византийската област Загора с център Месемврия.

Със статията *Свети Теодосий Трапезундски – един малко известен българин от XIV в.* П. Павлов представя монах, с вероятен български произход, който като игумен в Атон и Константинопол, а след това и като митрополит на Трапезунд е една влиятелна личност на своето време.

Свети патриарх Ефрем Сръбски – „добрия пастир“ от „Търновската страна“ е още една статия с просопографски характер, която представя живота и дейността на българския монах Ефрем, който в периодите 1375–1380 г. и 1389–1391 г. е сръбски патриарх.

В *Българското културно и църковно влияние в Средновековна Молдова (XIV–XV в.)* П. Павлов отново представя позицията си, че византийското влияние към Сърбия, дунавските княжества Влахия и Молдова, Литва и Русия много често не е пряко, а пречупено през призмата на българската култура. По-специално българското влияние в Молдова е резултат от присъствието на българско население и български духовници в молдовските манастири и църковна организация, от използването на българския език и българския административен опит.

Статията *Цар Константин II Асен (1397–1422) и краят на средновековната българска държавност* припомня още веднъж за един от най-големите приноси на П. Павлов, който през 90-те години на XX в., заедно с Иван Тютюнджиев, изказа революционното за българската медиевистика твърдение, че последният средновековен български цар е Константин II, син на Иван Срацимир, който е управлявал бащините си владения, макар и под утежнен османски васалитет, до смъртта си през 1422 г.

Статията *Вселенският патриарх Йосиф II (1416–1439) – синът на цар Иван Шишман* представя житейския път на български духовник достигнал върха на православната църковната йерархия. В отдавнашния спор за произхода на Йосиф II, П. Павлов се присъединява към гру-

пата изследователи, които считат, че посоченият за баща на патриарха „василевс Шишман” е цар Иван Шишман.

В „*Повестта за загадъчната българска царкиня Персика*” и *българо-руските връзки през XVII–XVIII век* авторът разглежда връзките на литературния разказ за приказната царкиня Персика с реалните исторически факти, използвани при написването му в Русия през XVII или XVIII в.

В заключение искам да отбележа стремежа на П. Павлов да представи засегнатите от него изследвани проблеми обективно. Във всички статии, авторът винаги ясно разграничава фактите от предложените хипотези, автори или на други изследователи. Той се стреми да посочи и различни мнения по отделните засягани проблеми, и по този начин не натрапва своето гледище, а позволява на читателя сам да изгради своя позиция в процеса на четене.

ДИАНА КОСЕВА. ТРИПТИСИ-ПОМЕНИЦИ ОТ АРБАНАСИ. ИЗДАТЕЛСТВО “ФАБЕР”. ВЕЛИКО ТЪРНОВО, 2007, 98 С. С 31 ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ

Хитко Вачев

Преди малко повече от столетие излиза първата публикация, посветена на историята на Арбанаси. От тогава насам на научния пазар са се появили стотици изследвания на историци, археолози, изкуствоведи, етнографи в които са осветлени различни аспекти от историческото развитие на селището, материалната и духовната му култура. Без съмнение е постигнато много, но редица проблеми все още търсят своя отговор. В това ни убеждава и наскоро излязлото от печат изследване на Д. Косева “Триптиси-поменици от Арбанаси”.

Книгата се състои от четири части, заключение, библиография, резюме на английски език в обем от 72 с. и илюстрации с 31 цветни изображения.

В първата част озаглавена “Встъпителни бележки” Д. Косева представя най-общите характеристики на помениците, които по своята същност са паметници с мемориална функция и са свързани с поминалните църковни служби в източноправославния свят. Тук е формулирана и целта на работата – да бъдат събрани и въведени в научен оборот всички проскомидийни поменици от Арбанаси. Изборът съвсем не е случаен – това е единственото селище в България, откъдето са запазени най-голям брой от този род паметници. Авторката отбелязва, че от особена важност е установяването на произхода или принадлежността

на всеки един от тях към конкретен храм. Това от една страна и сравнителния анализ на имената включени в съответните поменици от друга, би спомогнало за изясняването въпроси касаещи етническият характер на отделните махали и общото развитие на селището.

Втората част носи заглавие “Поменици от България. Проучвания и класификация”. Представен е подробен библиографски обзор върху изследванията в българската и чуждестранна научна литература. Обърнато е внимание на обстоятелството, че броят на помениците открити в България е твърде голям в сравнение с публикациите посветени на тях. Според предложената класификация от гледна точка на съдържанието им, се разграничават два основни типа поменици. Първата голяма група са т.нар. “царски” които съдържат имена на царе, царици, патриарси, архиепископи. Тези паметници следват средновековната традиция да се правят поменици върху хартия или на стените на храмовете. Вторият тип поменици, са известни под наименованието “народни”. В тях са вписани имена на архиереи, йеродякони, йереи, презвитери, монаси и миряни.

Към типа “народни” поменици се отнасят триптисите-поменици върху дървена основа. На тях е посветена третата част от книгата озаглавена “Рисувани поменици. Външна и вътрешна декорация”. Въпросните поменици на дървена основа представляват малкоформатни единични дървени икони, диптиси, триптиси и полиптиси. Те се съхраняват в олтаря на църквата и се включват в богослужебния ритуал основно на Велика задушница. Д. Косева отбелязва, че наред с дървените поменици през късносредновековния период се наблюдава практиката да бъдат рисувани направо върху стените на църквите проскомидийни поменици. Тя аргументира това свое виждане с изписания в протезисната ниша на търновската църква “Св. Георги” (1616 г.) поменик. Декорацията върху затворените вратички на триптисите според авторката може да бъде обособена в три основни групи. При първия тип е очертан с тъмнокафява или черна боя Голготски кръст с традиционните съкращения на формулата “Христос побеждава” (IC XC – NI KA). Вторият тип украса е съобразена с каноничните изисквания за декориране на олтарни двери – представена е сцената Благовещение. Третият тип декорация включва изображения в цял ръст на двойки светци.

Най-обемната, четвърта част от изследването има заглавие “Проскомидийни поменици от Арбанаси”. Преди да пристъпи към разглеждането на групата от шест триптиха произхождащи от Арбанаси, Д. Косева отбелязва най-важните моменти от историческото развитие

на селището. Специално внимание е отделено на мястото и ролята на Църквата в него.

Най-ранният паметник от групата е триптих-поменик със сцената Благовещение. Въз основа на стилов анализ на декоративната украса и аналогични паметници от българските земи и Гърция Д. Косева отнася създаването на триптиха към края на XVI в. Тази датировка се подкрепя от факта, че под изписаните през 1664 г. имена на архиереи и миряни има следи от по-ранни надписи, които са заличени. Авторката изказва предположение, че въпросния триптих вероятно е принадлежал на храма “Рождество Христово”. Изследвайки особеностите в изписването на имената в други два поменика: един от 1790 г. и част от триптих-поменик от 1714 г. Д. Косева установява, че по-късният представлява препис на този от 1714 г. допълнен с имена на йеромонаси и йереи. Изказано е мнението, че вероятно двата паметника са принадлежали на един и същ храм, който засега остава неизвестен. Цялостно запазен екземпляр представлява триптих-поменик с изображения на св. Георги и св. Димитър. Художествената му украса носи стиловите белези на Тревненската школа от първата половина на XVIII в. Изследвайки изписаните в осем колони имена Д. Косева се натъква на един интересен факт. В колона от втората част на триптиха е изписано името Николай, придружено от определението зограф. Това е първият случай на отбелязване извън ктиторските надписи на име на зограф свързан със селището Арбанаси. Художественото решение на паметника и данни от историческо естество дават основание принадлежността му да бъде свързана с арбанашката църква “Св. Димитър”. Последните два изследвани триписи-поменици са от XIX в. За първият от тях авторката счита, че е създаден малко преди 1806 г. и принадлежи на църквата “Св. Георги”. Живописната украса на втория, който произхожда от манастира “Св. Никола” носи стиловите белези на тревненската школа от XIX в.

В “Заклучението” в резюмиран вид са представени основните изводи от изследването. Иконографията, композиционната схема и стиловите белези на живописиста дават основание на Д. Косева да определи пет от триписите-поменици като произведения свързани с Тревненската живописна школа от XVIII и XIX в. В триптиха от края на XVI в. тя установява следване традициите на висококачествените образци от къснопалеологовата епоха.

Анализът на имената съдържащи се в помениците от XVII до XIX в. дава основание на авторката да изкаже виждане, че в продължение на три века етническият състав на жителите на Арбанаси е относително стабилен фактор.

Завършвайки изложението си върху книгата на Д. Косева искам да отбележа следното. Илюстративният материал е умело подбран и добре онагледява изказаните от нея тези. Представеният научен апарат е богат, цитиранията са коректни и точни, авторските виждания са добре аргументирани. Езикът на който е написана книгата е четивен и достъпен, което я прави подходяща както за специалисти, така и за по-широк кръг от читатели.

ИЗЛОЖБА “СИМВОЛИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ”

Весела Мартинова

На 22 септември 2008 г., в изложбени зали "Рафаел Михайлов" във Велико Търново, беше открита национална изложба "Символите на българската държавност", посветена на 100-годишнината от обявяването на независимостта на България. Съорганизатори на изложбата бяха Министерството на културата на Република България, Община Велико Търново, Националният исторически музей, Регионален исторически музей – Велико Търново и Българско хералдическо и вексиколожко дружество, а куратори – н.с. Иван Църов – директор на Регионален исторически музей – В. Търново и Виолета Великова-Кошелева – гл. уредник в Националния исторически музей.

Изложбата представи над 500 експоната от българските музеи, галерии, архиви и библиотеки, разпределени в три основни теми – Средновековна България VII–XIV век, Символиката в национално освободителните борби на българския народ през Възраждането и Модерната българска държава 1879–2008 г. Със свои експонати участваха: Държавна агенция "Архиви", Народна библиотека "Св. св. Кирил и Методий", Национален исторически музей, Национален археологически институт с музей при БАН, Национален военноисторически музей, Национален църковен историко-археологически музей, Национален литературен музей, Национален политехнически музей, Национален музей на българското изобразително изкуство, Национална галерия за чуждестранно изкуство, Национален етнографски институт с музей при БАН, ОП "Стара столица" със Софийски исторически музей, Регионалните исторически музей – Велико Търново, Шумен, Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Благоевград, Видин, Ловеч, Плевен, Перник, Археологически музей "Велики Преслав", Исторически музей – Панагюрище.

Тематиката и широките хронологически граници на изложбата, да доуха възможност на посетителите да видят събрани на едно място части от съкровищата на хан Кубрат и това от Над Сент Миклош, накити

от Преславското златно съкровище, знамето на Райна Княгиня, пълен комплект на най-високия орден на Царство България "Св. св. Равноапостоли Кирил и Методий", както и много други експонати, свързани с развитието на българската държавна символика през вековете.

Подробна информация за изложбата и включените в нея експонати, се съдържа в издадения каталог "Символите на българската държавност" със съставител Виолета Великова-Кошелева¹.

Изложбата беше част от националните чествания, посветени на 100-годишнината от обявяването на независимостта на България, с център Велико Търново. Тя беше открита тържествено от председателя на Народното събрание на Република България Георги Пирински, в присъствието на президента Георги Първанов, министър-председателя Сергей Станишев, министри, народни представители, официални гости и представители на културните институти, участници в изложбата, търновци и гости на града.

Изложбата предизвика огромен интерес, не само в дните на националните чествания, но и през следващия месец, като за 39 дни събра 10 216 посетители.

След закриването и във Велико Търново, изложбата беше експонирана в Националния исторически музей.

БЕЛЕЖКИ

¹ Символите на българската държавност. Каталог. Съст. Виолета Великова-Кошелева. В. Търново, 2008.

ИЗЛОЖБА “ОРЪЖИЕ ОТ СТАРО И НОВО ВРЕМЕ”

Симеон Цветков

На 21 март 2009 г., в сградата на Община Велико Търново, беше открита изложбата "Оръжие от старо и ново време", част от поредицата "Съкровищата на музея", с която Регионален исторически музей – Велико Търново поздравява ежегодно търновци и гости за празника на града 22 март. Тя беше отворена за посещение през двата дни 21 и 22 март и се радваше на огромен интерес. За общо 8-те работни часа тя беше посетена от 1732 човека.

Откриването стана с нетрадиционен спектакъл, началото на който беше дадено с три топовни гърмежа, произведени от оригинално бронзово оръдие от началото на XIX в.¹ След това представителна рота от НВУ "Васил Левски" изпълни строеви и нестроеви хватки. След този спектакъл на открито, вратите на залата бяха отворени и любопитните посетители бяха посрещнати от уредниците от РИМ – В. Търново и членове на Регионален клуб "Традиция" – клон В. Търново, с униформи и оръжия от различни периоди. Специални подаръци получиха петстотния, хилядния и хиляда и петстотния посетител, които бяха връчени от Директора на РИМ – В. Търново н.с. Ив. Църов.

Експонатите в изложбата бяха подредени според историческото развитие на оръжейното дело – от праистория до средата на XX в. В сектора, представящ праисторическото и антично оръжие, съхранявано в РИМ – В. Търново, можеха да се видят образци от брадви – каменни, кремъчни, бронзови, стрели и копия с върхове от различен материал, ножове, мечове, каменни топки за прашка. На част от експонатите беше направена възстановка, която засили въздействието им върху посетителите и допринесе за по-лесното възприемане на експонатите. Средновековните оръжия бяха представени от различни видове боздугани, върхове на копия и стрели, части от щит, мечове, плетена ризница и шлем, както и възстановка на копия, мечове, щит и бойна брадва от периода XII–XIV в.

От дългото огнестрелно оръжие, свързано с историята ни в периода XVII–XIX в., бяха представени типични образци – шишане, бойлия, исливне тюфлек. Огромен интерес сред посетителите предизвика т. нар. Манастирско шишане, както с красивата си изработка, така и с впечатляващите размери – дължина 1.60 м, тегло 6 кг, калибър 25 мм. Късото огнестрелно оръжие от периода беше представено от кремъчни пистолети от XVII в., два от които предоставени от колекцията на Исторически музей – Горна Оряховица.

Интерес предизвикаха и оръжията от периода на Руско-турската война (1877–1878). Представени бяха предимно основните системи оръжие използвани от Русия и Османската империя – пушки “Мартини-Хенри” Обр. 1871, “Снайдер” Обр. 1866, “Ремингтън” Обр. 1867 от страна на Османската империя и “Крнка” Обр. 1869 и “Бердана” 2 Обр. 1870 от страна на Русия. Използваното хладно оръжие беше илюстрирано от руски и турски саби и ятагани.

Следосвобожденският период беше представен от оръжията, с които българската армия е водила войните за национално обединение – основното оръжие на българската пехота пушката “Манлихер”, в нейните три модификации – Обр. 1888, Обр. 1895 и карабина.

След Първата световна война, на въоръжение в българската армия навлизат картечните пистолети. В изложбата бяха показани образци и от тях – “Збройовка” ZK-383, немските “Ерма-Фломер” Мп-38 и “Шмайсер” Мп-41, както и съветският “Шпагин” Обр. 1941, приет на въоръжение след 1944 г.

От късото огнестрелно оръжие бяха показани най-интересните и популярни образци от този период. Революерите “Гасер”, “Лефуше”, “Смит&Уесън”, както и пистолетите “Парабелум” П-08, “Валтер” П-38 и “Браунинг”.

И тук беше представено хладното оръжие, чрез три емисии български саби – Ранна Фердинандова, Късна Фердинандова и Борисова емисия.

Експонираното оръжие от периода се допълваше от различни образци гранати и аксесоари – паласки за патрони, ЗИП-ове за почистване на оръжието, кобури и др.

Не беше пропуснато и тежкото пехотно въоръжение. В залата посетителите можеха да разгледат картечницата “Рейнметал” Мг-34, а другият представител на тежкото пехотно оръжие картечницата “Максим-Соколов” Обр. 1910 привличаше посетителите, експонирана пред входа на залата.

След закриването на изложбата на 22 март 2009 г. тя беше пренесена и експонирана в зала за временни изложби в Археологическия музей, където посетителите можеха да я видят в продължение на 1 година.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Оръдието беше възстановено през 2007 г. от Регионален исторически музей – Велико Търново, с помощта на Регионален клуб “Традиция” – клон Велико Търново.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ИЗЛОЖБИ

2008 г.

„Икони на Св. Иван Рилски”, 20 януари, участие с икони в Археологически музей – Варна.

Самостоятелна изложба на икони, изписани от Петър Първанов, 16 януари, Исторически музей – Полски Тръмбеш.

„Реликвите на Апостола” – 135 години от гибелта на Васил Левски, 19 февруари, ХГ ”Св. Св. Килил и Методий”- Велико Търново.

„Моят идеал – свободна България” – по повод 130 години от подписването на Сан Стефанския мирен договор, 19 февруари, музей „Възраждане и Учредително събрание”.

„130 години признателност” с оригинални снимки на генерал Александър Верещагин от Общински музей Севлиево, репродукции на Василий Верещагин от Народна библиотека „П. Р. Славейков” и документи от Териториален Държавен архив Велико Търново, 27 февруари, Народна библиотека „П. Р. Славейков”.

„Оръжие от Руско-турската освободителна война”, 28 февруари, Основно училище „Димитър Благоев” – Велико Търново.

„Янка Кюркчиева, АFIAR”, 20 март, Изложбени зали „Рафаел Михайлов”.

„Средновековните съкровища на България”, 23 март, Археологически музей.

„Познатият и непознат Марко Тотев”, 1 април, Национален музей на образованието – Габрово.

„100 години съдебна власт в България. 10 години Апелативен съд във Велико Търново”, 11 април, Музей „Възраждане и Учредително събрание”.

„Християнският ритуал – тайнства и послания”, 23 май, музей „Възраждане и Учредително събрание”.

Авторски икони на Петър Първанов, 30 май, Художествена галерия на Исторически музей – Килифарево.

„Съкровищата на тракийския династ. Находки от Великотърновска област”, 13 юни, Община Килифарево.

„Богатствата на Древните български земи от колекцията на Румен Иванов”, 11 юли, Археологически музей.

„Етнографска изложба”, 17 септември, с. Русаля, Великотърновско.

„Символи на българската държавност”- Национална изложба посветена на 100 години от Обявяване на Независимостта на България, 21 септември, Изложбени зали – Велико Търново.

„Тракийско съкровище от Капиново”, м. октомври, с. Капиново, Великотърновско.

„Заедно да съхраним историческата памет” и среща с дарителите на музея, 3 ноември, музей „Нова и най-нова история”.

„По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници”- пътуваща изложба – 180 години от рождението на Матей Преображенски, в музей „Възраждане и Учредително събрание” Велико Търново – 2 декември.; Исторически музей Полски Тръмбеш, 18 декември.

Фотоизложба „Елбрус 2008”, 18 декември, Община Велико Търново.

2009 г.

„По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници”- пътуваща изложба по повод 180 години от рождението на Матей Преображенски, Исторически музей Бяла, 16 януари; Исторически музей Килифарево – 19 февруари; Регионален исторически музей Хасково – 16 март; Исторически музей Бяла Черква – 28 април; Национален музей „Васил Левски” – Карлово, 16 юли; Регионален исторически музей – Търговище, 2 октомври.

„130 години от Учредителното събрание и приемането на Търновската конституция”, 8 февруари, читалище „Надежда” – Велико Търново.

„Оръжие от старо и ново време”, 21-22 март, Информационен център на Община Велико Търново.

„Икони” от фонда на РИМ – В.Търново, 22 март, Художествена галерия „Борис Денев” – В.Търново.

„Търново и българският парламентаризъм” – 130 години от приемането на Търновската конституция, 6 април, пред факултета по „Изобразително изкуство” – ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий”.

„Оръжие от старо и ново време”, 9 април, Археологически музей.

„Нощ в музея” – европейска инициатива. Представяне на моноспектакълът „Греховната любов на зографа Захарий”, 18 май, Археологически музей.

Участие в изложбата „Тревненски икони на светци-войни”, 5 май, Военно-исторически музей – София.

Участие в изложбата „Съкровища на българската икона”, организирана по повод 130 години от утвърдяване на дипломатически отношения между Република България и Република Франция, 15 май, Париж.

„Фотографията”, 30 май, музей „Възраждане и Учредително събрание”.

„Всехвалните апостоли Христови”, 29 юни, музей „Възраждане и Учредително събрание”.

„270 години от рождението на Софроний Врачански”, 5 август, читалище „Иларион Драгостинов” с. Арбанаси.

„Заедно да съхраним историческата памет”, 1 ноември, музей „Възраждане и Учредително събрание”.

Участие в изложбата „Тревненският зограф Симеон Цонюв” – 1 ноември, Специализиран музей за резбарско и зографско изкуство, Трявна.

„90 години Старопрестолна гимназия по икономика”, 4 декември, Възрожденско читалище „Надежда”.

ДАРТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2008 г.)

Петър Иванов (Дебелец) дарява документи от периода 1872 – 1906 г.

Мария Венкова (В. Търново) дарява дисаги на Матей Преображенски.

ст.н.с. д-р Кинка Панайотова (В. Търново) дарява вещи на отдел „Нова и най-нова история” и отдел „Етнография”.

д-р Стефка Вителова-Монова (Плевен) дарява вещи на Христо Иванов-Големия и Иван Вителов.

инж. Петър Ефремов (София) дарява снимки и вещи, свързани с дейността на Ефрем Попхристов.

Кирчо Лазаров дарява фотографска техника.
Георги Маслянков (с. Самоводене) дарява фотографска техника.
Марин Маринов (В. Търново) дарява фотографска техника и литература.

Валентин Митков (с. Самоводене) дарява фотографска техника.
д-р Валентин Кефиров (В. Търново) дарява фотографска техника.
Емил Жупов (Варна) дарява фотографска техника.
Наташа Илиева (В. Търново) дарява фотографска литература.
Виолета Чалъкова (В. Търново) дарява фотографска литература.
Теодора Мечкарова (В. Търново) дарява фотографска техника.
Румен Райков (В. Търново) дарява фотографска техника.
Иван Солников (В. Търново) дарява фотографска техника.
Никола Хаджиниколов (В. Търново) дарява фотографска техника.
Стефан Русанов (с. Самоводене) дарява фотографска техника.
Георги Вачев (В. Търново) дарява фотографска литература.
Иван Венков (В. Търново) дарява фотографска техника.
Атанас Попйоргов (с. Самоводене) дарява фотографска техника.
Христо Дечев (В. Търново) дарява фотографска техника.
Бисер Бояджиев (В. Търново) дарява фотографска техника и фотографски материали, принадлежали на Никола Нанков.
д-р Евгени Дерменджиев (В. Търново) дарява фотографска техника.

Александър Малев (София) дарява фотографска техника.
Читалище–паметник „Искра“ (В. Търново) дарява фотографска и кинотехника.
Народно читалище „Надежда“ (В. Търново) дарява фотографска и кинотехника.
Туристическо дружество „Трапезица“ (В. Търново) дарява фотографска и кинотехника.
Старопрестолна гимназия по икономика (В. Търново) дарява фотографска и кинотехника.
Николай Качаков (В. Търново) дарява фотографска техника и литература.
Иван Панайотов (В. Търново) дарява литература.
Татяна Кънчева (В. Търново) дарява пентадера.
Александър Цветанов (В. Търново) дарява фотографска техника.
Юрий Трейман (София) дарява фотографска литература.
Георги Тончев (с. Никюп) осигурил безплатен транспорт за участниците в разкопките на Никополис ад Иструм.

Фирма „Престиж 96” ООД (В.Търново) осигурили вафли за участниците в разкопките на Никополис ад Иструм.

ЕТ „Чех” Петранка Новосад (В.Търново) осигурила храна за участниците в разкопките на Никополис ад Иструм.

н.с. Мария Долмова-Лукановска (В.Търново) дарила авторска книга.

д-р Петър Станев (В.Търново) дарил авторска книга.

Калина Канева (София) дарила авторска книга.

Димитър Хадживанов (Пловдив) дарил материали за музея в гр. Килифарево.

Николай Марков (София) дарил вещи, снимки, документи на Марко Тотев и книги от фамилната библиотека.

Асен Марков (София) дарил вещи, снимки, документи на Марко Тотев и книги от фамилната библиотека.

Юлита Цанева (София) дарява вещи, снимки, документи на Марко Тотев и книги от фамилната библиотека.

Румяна Христова (В. Търново) дарява парични средства и издания на рекламno-издателска къща „Дар”.

Любчо Райков дарява парични средства.

Веселина Дочева дарява парични средства.

проф. Ендрю Полгър (Лондон) дарява литература.

Симеон Сакскобурготски (София) дарява албум „Дългът преди всичко”.

НДСВ (София) дарява документи и албум „Дългът преди всичко”.

ст. н. с. д-р Христо Харитонов (В.Търново) дарява нумизматична литература.

Община Велико Търново дарява материали, свързани с честване 100 г. от обявяването на Независимостта.

Тодор Бостанджиев (София) дарява родословия на наследници на Велчо Атанасов Джамджията.

Светла Димитрова (Стара Загора) авторска книга.

Димитър Маринов (В. Търново) дарява фотографска техника.

Георги Георгиев (В. Търново) дарява фотографска техника.

Мария Ангелова (София) дарява фотографска литература.

Светослав Давидов (В.Търново) дарява фотографска литература.

Красимир Маринов (Горна Оряховица) дарява фотографска техника и литература.

Любка Димитрова (В. Търново) дарява фотографска и кинотехника.

Петър Симеонов (В. Търново) за дарена фотографска и кинотехника.

Здравко Николов (В. Търново) дарява фотографска техника и литература.

Строителна камара В. Търново дарява ремонт в църквата „Св. Димитър”.

Свилен Драганов (В. Търново)- за дарена фотографска техника.

Тотю Дюлгеров (В. Търново) дарява фотографска техника.

Цоня Дражева (Бургас) дарява авторска книга.

Добринка Ценович (В. Търново) дарява дървопластика със сцени от историята на Велико Търново.

Иван Цонев (В. Търново) дарява снимки на хотел „Америка”.

ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2009 г.)

Донка Георгиева Серафимова (В. Търново) дарява предмети от градския бит.

ст.н.с. д-р Кинка Панайотова (В. Търново) дарява предмети от градския бит.

Катя Сотирова (В. Търново) дарява предмети от градския бит.

Йордан Андреев Иванов (Килифарево) дарява етнографски материали.

Иван Койчев Иванов (Килифарево) дарява етнографски материали.

Йордан Михайлов Стойчев (Килифарево) дарява етнографски материал.

Бончо Минчев Бонев (с. Големаните) дарява етнографски материали.

Райна Тодорова Бонева (с. Големаните) дарява етнографски материал.

Павлина Владкова (В. Търново) дарява етнографски материали.

Пенка Атанасова Йорданова (В. Търново) дарява предмети от градския бит.

Александър Борисов Малев (София) дарява снимки.

Иван Стефанов Цонев (В. Търново) дарява снимки и документи.

н.с. д-р Васил Мутафов (В. Търново) дарява негативи и снимки, гр. Велико Търново, ноември 1989 – януари 1990 г.

Христо Николов Станев (В. Търново) дарява писмо от Посолство на НРБ в СССР до Окръжен комитет за българо-съветска дружба във Велико Търново.

Олга Сталянова Цанкова (В. Търново) дарява документи.

Добринка Ценович (В. Търново) дарява дървопластика.

Светлозар Бояджиев (В. Търново) дарява макет.

Райна Кънева Драганова (Килифарево) дарява снимка.

Юлия Неделчева (В. Търново) дарява снимки и документи.

Клуб “Памет търновска, памет българска” при ОУ “Д. Благоев” с ръководител **Лидия Проконова** (В. Търново) за дарен препис на Търновската конституция.

Ангел Бориславов Ганцаров (В. Търново) дарява фотографска апаратура.

Елена Цветкова Стефанова (В. Търново) дарява наградни отличия.

Нестор Георгиев Иванов (В. Търново) дарява фотографии от 1888 – 1910 г.

Стефан Комитов (В. Търново) дарява пластика „Окото на фотографа”.

Христо Маринов Цацинов (В. Търново) дарява литография „Великотърновски фотограф”, 2009 г.

Николай Качаков (В. Търново) дарява фотографска техника и литература.

Христо Живков Бъчваров (София) дарява фотографска техника.

Иван Живков Бъчваров (София) дарява фотографска техника.

Марияна Маринова Иванова (Килифарево) дарява снимки.

Светослав Русев (София) дарява снимки и вещи на Стефан Русев.

Иванка Юзефович (В. Търново) дарява снимки и вещи на Стефан Русев.

Олга Валентинова Вълева (София) дарява материали, свързани с творчеството на Валентин Вълев.

Народно събрание на Република България (София) дарява изложба “100 години Независимост”.

Веселина Николаева Стойчева (Килифарево) дарява документи.

Никола Солаков (В. Търново) дарява печат от началото на XIX в.

ст.н.с. д-р Христо Харитонов (В. Търново) дарява научна литература.

Евгени Сачев (София) дарява научна литература.

Иван Пенчев Трифонов (Килифарево) дарява научна литература.

Трифон Трифоновски (Вишовград) дарява научна литература.

Милко Палангурски (В. Търново) дарява авторска книга.

фондация “Арете Фол” (София) дарява научна литература.
Ганчо Александров (Павликени) дарява научна литература.
Дончо Мъжлеков (с. Родина) дарява авторска книга.
доц. полк. Марко Златев (В. Търново) дарява научна литература.
Иван Тодоров (София) дарява авторска книга.
“Мобил Тел” ЕАД (В. Търново) за оказана материална подкрепа.
“Престиж – 96” (В. Търново) за оказана материална подкрепа.
“Елитмес – Минев” ООД (В. Търново) за оказана материална подкрепа.
“Плаван” ООД (В. Търново) за оказана материална подкрепа.
“ЧЕХ – Йосиф Новосад” ООД (Соколово) за оказана материална подкрепа.
Георги Тончев (Никюп) за оказана материална подкрепа.
Болярка ВТ” АД (В. Търново) за оказана материална подкрепа.
Пламен Чоров (В. Търново) за оказана материална подкрепа.
Любчо Райков (В. Търново) за оказана материална подкрепа.

ХРОНИКА

2008 г.

м. януари – Излиза от печат книгата на Диана Косева „Триптиси-поменици от Арбанаси”.

17 февруари – „Калейдоскоп по френски” – проява, посветена на Международния ден на франкофонията, музей „Сарафкина къща”.

19 февруари -Представяне на книгата „Графът на българите” от Калина Канева в музей „Възраждане и Учредително събрание”.

21–24 февруари – Участие на РИМ – Велико Търново в Международното туристическо изложение „Ваканция 2008” в София.

27 февруари – Тематична вечер с мултимедия – „На Шипка всичко е спокойно. Познатият и непознат Василий Верещагин” в читалнята на Народна библиотека „П. Р. Славейков” и на 4 март в актовата зала на Хуманитарна гимназия „Св. Св. Кирил и Методий”.

м. февруари – н.с. д-р Павлина Владкова представя отчет пред секция „Античност” на НАИМ при БАН за проведените през 2007 г. археологически проучвания в Нове и Никополис ад Иструм.

18 март – „Моят роден град” – викторина с учениците от Старопрестолна гимназия по икономика – Велико Търново, музей „Сарафкина къща”.

26–27 март – Татяна Кънчева и Светла Атанасова участват в Първата национална среща по проблемите на мемориалните къщи-музеи в Република България с доклад на тема: „Къща-музей Петко Р. Славейков във Велико Търново – модели за адаптация”.

27–28 март – На Международен симпозиум „Coins, Medals, Badges. Documentary and Artistic values”, Брашов (Румъния) участва Стоян Михайлов с доклад „Periods of Coin Circulation in Moesia Secunda (498–680)“.

м. март – Излезе от печат книгата „Търновските генерали 1877–1944” с автор Тодорка Недева.

м. март – м. август – Регионалният исторически музей – Велико Търново участва в реализирането на съвместен проект с Рекламно-информационният справочник „Вижте” и „Велико Търново – старата столица”.

7 април – в Констанцалиева къща в Арбанаси се откри обновената експозиция „Арбанашки бит 18–19 век”.

8 април – Излязоха от печат пътеводител: „Музей „Възраждане и Учредително събрание” – Велико Търново с автори Стефан Бейков и Светла Атанасова и пътеводител „Затвор-музей” – Велико Търново с автори Татяна Кънчева и Драгомир Йорданов.

16–17 април – в Международна научна конференция „Освобождението на България и възстановяването на българската държавност” във ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий” участват: Павлина Владева с научно съобщение на тема: „Няма нищо по-интересно от военното изкуство (за фамилия Гурко, в която 6 поколения носят генералски пагони)”; Драгомир Йорданов – „За истинското значение на освобождението на Търново”.

м. април – изнесена е лекция във Варшавския университет на тема „Римският град Никополис ад Иструм и неговата територия” от н. с. д-р Павлина Владкова.

Излезе от печат книгата „Загиналите от Полскотръмбешкия край във войните 1877–1878 г.; 1885 г.; 1912–1913 г.; 1915–1918 г.; 1944–1945 г., П. Тръмбеш, 2008, 120 с. с автори Христо Харитонов, Петко Колев и Катя Митова-Ганева.

На Международната туристическа борса във Велико Търново е представен филм „Никополис ад Иструм” с консултант н.с. д-р Павлина Владкова.

8–11 май – В Национална конференция по история и археология „Пътуване към България. Пътуванията в средновековна България и съвременният туризъм” в Шумен с доклад: „Класификация на мерките

за дължина (разстояние) в България VII–XIX век” участва ст.н.с. д-р Христо Харитонов.

17 май – „Ношта на музеите” в „Затвор-музей” и музей „Възраждане и Учредително събрание”.

29–30 май – в Национална конференция „Култура и културна политика в България 1879–1944 г.” в Пазарджик, с научни съобщения участват: Боряна Боянкинска – „Киното във Велико Търново 1878–1945 г.”; Катя Митова-Ганева – „Приносът на арх. Георги Козаров за опазване и популяризиране на културно-историческото наследство на Велико Търново”; Тодорка Недева – „Към въпроса за хазартните игри в бита на търновци от Освобождението до 40-те години на XX в.”.

29–31 май – В XXV национален симпозиум на Румънското нумизматично дружество, Александрия (Румъния) участва Стоян Михайлов с доклад на тема „Coins Excavated in Izvorovo (Southeastern Bulgaria) 2007”.

10 юни – Михаил Стойчев провежда открит урок на тема „Деветоюнското въстание през 1923 г.” с ученици от ОУ „Неофит Рилски” в Исторически музей – Килифарево.

12 юни – по Програма „Ресурсно развитие” в Сарафкината къща Надка Василева изнася специализиран урок на тема: „Търновските градски обичаи от втората половина на XIX до средата на XX век”.

23–24 юни – В Национална научна конференция „Еротичното в историята”, ЕМО „Етъра”, Габрово с доклади участват: Галя Чохаджиева – „Разсъждения за псувнята (Теренни наблюдения върху един начин на изразяване)”; ст.н.с.д-р Христо Харитонов – „Еротичен сюжет или митология на неизчерпаемото плодородие (Нумизматични аспекти) и Неда Филева – „Еротични картички от фонда на РИМ – Велико Търново”.

18 юли – В Националната научна конференция „Трявна и тревненци в националната ни история и култура” в Трявна участва с доклад: „Тревненски принос за историята на българското църковно монетосечене” ст.н.с.д-р Христо Харитонов.

25 юни – в Национална научна конференция „От четническото движение към нова организация на националноосвободителната борба 1867–1876 г.” в Дряново участват: Стефан Бейков с темата „Участието на търновци в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа 1868 г.” и Татяна Кънчева с „Войводите Филип Тотю и Стефан Караджа в Търновския затвор”.

16–27 юни – н. с. Иван Църов и Светла Атанасова участват като консултанти по подготовката и реализацията на 14-дневен студентски стаж по „Музеи и музейно дело” в РИМ – Велико Търново на студенти

първи курс от Нотингамския университет, специалност „Археология и история на изкуството”.

24 юни – Приключи участието на РИМ – Велико Търново в двугодишния проект „Млад екскурзовод” при ОБДК – Велико Търново, с провеждане на практически изпит в две части – Средновековие и Възраждане.

м. юни – в Международна конференция, проведена във връзка с организираната за първи път в България „Фестивал на древния Рим” в Свищов н.с. д-р Павлина Владкова участва със статия „Орелът на Дунава”.

м. юни – излезе от печат т. XXIII на Известията на РИМ – В. Търново.

м. юни – м. юли – провеждат се разкопки в Нове от н.с. д-р Павлина Владкова като член на българо-полски археологически екип и ръководител на сектор „Сграда *extra muros*”. Проучва се западната част на перистилната сграда, разкрити са помещения с хипокауст. В централния двор е проучен *impluvium*.

м. юли – Теренни обхождания на Стефан Бейков, Татяна Кънчева, Светла Атанасова и Драгомир Йорданов в манастирите „Свето Преображение” и „Света Троица” – Велико Търново с цел издирване на нови материали, свързани с дейността на Матей Преображенски.

м. август – н.с. д-р Павлина Владкова провежда разкопки в Никопол ад Иструм, проучвания на сграда 9. Проведена е практиката на студенти от ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий”, специалност археология, II курс. Разкрита е най-ранната улица в града, чието изграждане се датира в най-ранните години от управлението на император Хадриан (117-138).

Александър Чохаджиев е научен ръководител на археологическите разкопки на селищна могила Хотница.

м. септември – Александър Чохаджиев участва в среща на участниците в проекта „Виртуален музей на европейските корени” – София.

7 септември – в Национална научна конференция „От регионалното към националното”, посветена на 70-годишнината от рождението на проф. Йордан Йорданов в Полски Тръмбеш с научни съобщения участват: Павлина Владева – „Впечатленията на посетителите в крепостта Царевец”; Боряна Боянкинска – Фабрика „Фаплод” гара Полски Тръмбеш през периода 1942-1947 г.”; Катя Митова-Ганева – „Документални свидетелства за развитието на читалищното дело в Полскотръмбешкия регион”; Татяна Кънчева – „Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в Търновския край”; н.с. д-р Павлина Владкова – „Античните

некрополи от региона на община Полски Тръмбеш”; ст.н.с.д-р Христо Харитонов – „Монети и жетони за стареца Харон от некрополите на църквите „Св. Димитър” и „Св. Никола” в другото село Арбанаси (Арнаут къой, Разградско)”; Галя Чохаджиева – „Традиционни сватбени обичаи от Полскотръмбешко (края на XIX – началото на XX век); Тодорка Недева – „Допълнителното Занаятчийско училище „Г. Бенковски” – Полски Тръмбеш – феномен в образователната система на България до 50-те години на XX в.”.

12–13 септември – в Юбилейната научна конференция „Националноосвободителните движения в българските земи през XV–XIX век и тяхното отразяване в българските музеи” в Чипровци Светла Атанасова и Татяна Кънчева участват с темите: „Националноосвободителните движения през XV–XIX век – представени в музей „Възраждане и Учредително събрание” – Велико Търново”; „Националноосвободителните борби от втората половина на XIX век – представени в „Затвора-музей” – Велико Търново”.

16 септември – Представяне на излязлата от печат книга на Катя Митова-Ганева – „Велико Търново – непознато, любопитно и обичайно”, посветена на 100-годишнината от обявяването на Независимостта на България и 10 години от издаването на регионалния ежедневник – в-к „Янтра днес”, музей „Сарафкина къща”.

м. септември – м. октомври – Александър Чохаджиев е научен ръководител на археологическите разкопки на структури в близост до селищната могила при с. Владислав.

Недко Еленски извършва археологически проучвания на раннонеолитното селище Джулюница-Смърдеш, Великотърновско.

1 октомври – изготвен и спечелен проект, финансиран от европейските структурни фондове и Министерство на образованието, по програмата „Човешки ресурси”, съвместно с ВТУ, на тема „Студентска практика в реална работна среда”. Проектът продължава до 1. 10. 2009 г. Координатор между институциите – Соня Петрова, ръководител група – Паулина Владкова. Целта е студенти от различни специалности през м. юли и август да приложат теоретичните си знания по музейните обекти, като се запознаят със спецификата на екскурзоводската работа и проведат археологическа практика в Никополис ад Иструм.

Н.с. д-р Паулина Владкова участва в подготовката и реализирането на проект „Социализация на римския военен лагер Нова”. Консервация и експониране на басейн и перистилен двор на резиденция западно от Нова и римска пещ за строителна керамика. Съвместно със Съвет по туризъм – Свищов.

2–3 октомври – в Международната научна конференция „В търсене на националния идеал 1878–1913 г.” в Благоевград Катя Митова-Ганева участва с доклад на тема: ”Реликви от фонда на РИМ – Велико Търново, свързани с обявяването на Независимостта на България”.

9–10 октомври – в Международна научна конференция „Българското образование – национални ориентири и европейски измерения” в Националния музей на образованието в Габрово участват: Павлина Владева – „Учителското призвание на търновци, учили през XIX век в чужбина”; ст.н.с.д-р Христо Харитонов с доклад: „Нумизматиката в българската възрожденска литература и възможности за преподаването ѝ в съвременното училище”; Тодорка Недева – „Заслугите на учителя Моско Москов в изграждането на музейното и библиотечното дело във Велико Търново”.

14 октомври – в Сарафкината къща, Галя Чохаджиева и Неда Филева представят диска на група „Ретро Ритъм”, Дебелец – „Песни любовни чаровни”. Представянето е съчетано с лектория и изложба „Старата градска песен някога и сега”.

20–24 октомври – в Международна конференция “Culture and Civilization in the Lower Danube”, Кълъраш (Румъния) участва Стоян Михайлов с доклад на тема „Seventh-to-Eighth Century Byzantine Bronze Coins from Northeastern Bulgaria”.

21–26 октомври – Обучителен семинар на специалистите от РИМ-Велико Търново в Гърция.

23–24 октомври – В Първата национална научна конференция „Цепина, Чепинско, Велинград – хилядолетната история на Северо-западните Родопи”, Велинград с доклад: „Монетният накит във Велинградско XVIII-XIX век и неговите художествено-комуникативни акценти” участва ст.н.с.д-р Христо Харитонов.

31 октомври – в Международна научна конференция, организирана от ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий” на тема „България, българите и Европа – мит, история, съвремие” в памет на проф. дин. Велизар Велков участва Миглена Петкова – „Проблемът за Българската оброчна пластика – историографски преглед”.

Излиза от печат сборника „Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, том.2, София, 2008. Участват Стефан Чохаджиев, Недко Еленски и Александър Чохаджиев с доклад на тема: „Някои интересни резултати от проучванията на селищната могила край село Хотница, Великотърновско, през 2001 г.“

1 ноември – по повод Денят на народните будители, Стефан Бейков изнася беседи пред ученици от Старопрестолна гимназия по Икономи-

ка, ПМГ „Васил Друмев” и ХГ „Кирил и Методий” – Велико Търново.

В Кръгла маса, проведена в Лясковец Тодорка Недева участва със съобщение на тема: „Приносът на Моско Москов за съхраняване историческото минало на Лясковец”.

13–14 ноември – В Дванадесета национална научна конференция „Народна култура на балканджиите, Габрово участва ст.н.с. д-р Христо Харитонов с доклад /Съавт. П. Тоцев и Р. Йосифов, РИМ-Габрово/ – „Съкровището на църквата „Св. Петка” в Габрово”.

Семинар “Организация на предлагане на музейния продукт – европейски практики”, Букурещ (Румъния).

18–19 ноември – РИМ – В. Търново е домакин на обучителен семинар на тема „Дигитализация на музейните фондове”. Участват представители на музеите и галериите от Великотърновска, Габровска и Русенска област.

21 ноември – в Седмата Национална научна конференция „Библиотеки – четене – комуникации”-Велико Търново, посветена на 100 години от обявяването на Независимостта на България Тодорка Недева участва с научно съобщение на тема: „Честването на Независимостта в историческия летопис на Велико Търново”.

27–29 ноември – в Научна конференция с международно участие „ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий” и българската археология” участват: Стоян Михайлов с доклад на тема „Колективните монетни находки от VI–VII век като извор за заплащането на труда през Ранновизантийската епоха”; д-р Иван Чокоев – „За един вид текстил от село Крепча – 35 години след разкопките”; Недко Еленски – „Сребърен нагръдник от бронзовата епоха открит край язовир „Росица”, Великотърновско; н.с. д-р Павлина Владкова – „Античният производствен център при Павликени: производство и потребление”; ст. н. с. д-р Хитко Вачев – „По въпроса за най-ранното църковно строителство в Арбанаси”; ст.н.с. Вълка Илчева – „Антропоморфни и зооморфни съдове и модели на жилища от праисторическия фонд на РИМ-Велико Търново; н.с. д-р Павлина Владкова – „За култа към Минерва в *Novae*”.

В края на ноември приключи първият етап на Проект BELL (“Проучване и паспортизация на уникални камбани от историческото и културно наследство на България и създаване на аудио и видео архив с помощта на съвременни технологии”) като част от Научна програма, финансирана от МОН. В различните модули си партнират Институт по математика и Информатика – БАН, ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий”, Национален военен университет „Васил Левски”, Институт по механика – БАН, Институт за фолклор – БАН, Регионален исторически

музей – Велико Търново, Регионална библиотека „П. Р. Славейков” – Велико Търново и Търновската Митрополия. В Модул „Културно-исторически” от този проект работят Галя Чохаджиева (фолклорист) и Николай Астарджиев (историк).

Излезе от печат сборникът „Полски Тръмбеш и Полскотръмбешкия край – минало, настояще и бъдеще”. В. Търново, 2008, 192 с.

8 декември – в Юбилейна конференция на Институт по Фолклористика, БАН, посветена на 70-годишнината на чл. кор. проф. Е. Бакалова участва Пламен Събев с доклад на тема: „Опит за виртуална реконструкция на стенописи от XV в. в митрополитската църква „Св. ап. Петър и Павел” – В.Търново”.

м. декември – н. с. д-р Павлина Владкова участва с постер в традиционната изложба в Национален археологически институт с музей при БАН за новооткритите през сезона най-ценни археологически находки. Представени са резултатите от проучванията в Никополис ад Иструм, които са включени и в каталога към изложбата.

2009 г.

м. януари – Излезе от печат юбилейният сборник „От регионалното към националното”. С., 2008, 617 с.

Хабилитация на д-р Евгени Дерменджиев за получаване на степен „научен сътрудник I ст.”.

Хабилитация на д-р Пламен Събев за получаване на степен „научен сътрудник II ст.”.

28 януари – по Програма „Ресурсно развитие” в музей Сарафкина къща Надка Василева провежда с Гимназията по икономика специализиран урок на тема: „Търновските градски обичаи от втората половина на XIX до средата на XX век”.

3 февруари – по Програма „Ресурсно развитие” в Сарафкина къща Надка Василева провежда със СОУ „Вела Благоева” специализиран урок на тема: „Красотата през вековете”.

18 февруари – „Калейдоскоп по френски” – проява, посветена на Международния ден на франкофонията, музей „Сарафкина къща”.

21–24 февруари – участие на РИМ – Велико Търново в Международното туристическо изложение „Ваканция и SPA – 2009” в София.

27 февруари – в Исторически музей – Килифарево ученици от ОУ „Неофит Рилски” участват в „Работилницата на Баба Марта”. С изработените от тях мартенички уредниците от отдел „Етнография” на РИМ

– Велико Търново подреждат изложба и показват мултимедийна програма „Баба Марта бързала, мартенички вързала”.

В Исторически музей – Полски Тръмбеш е проведена тематична вечер с мултимедия „На Шипка всичко е спокойно. Познатият и непознат Василий Верещагин”.

м. февруари – н.с. д-р Павлина Владкова представя отчет пред секция „Античност” на НАИМ при БАН за проведените 2008 г. археологически проучвания в Нове и Никополис ад Иструм.

6 март – Представяне на книгата на Катя Митова-Ганева – „Великотърновски – от традицията към модерността”, подготвена в изпълнение на съвместна програма между Зонта клуб Интернешанъл – Велико Търново и РИМ-Велико Търново. Връчване на традиционната награда „Златната роза” на директора на музея н.с. Иван Църов, конферентна зала на хотел „Роял”.

В музей Сарафкина къща Галя Чохаджиева провежда специализирана лектория „Великотърновският регион в етноложки план – традиция и модерност” в рамките на съвместната за ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий” и РИМ – Велико Търново студентска практика „Професионално развитие и реализация” (1.10.2008/1.10.2009), която е част от Оперативната програма на МОН „Развитие на човешките ресурси”.

7–8 март – Стефан Бейков е консултант при заснемането на документален филм за Учредителното събрание, реализиран от екип на БНТ.

18 март – Михаил Стойчев организира в Исторически музей – Килифарево, заедно с г-жа Лидия Прокопова – учител от ОУ „Димитър Благоев” – Велико Търново, инициативата „Заедно да препишем Търновската конституция”.

5–10 април – В Научна конференция “New Research in the Appearance of the Neolithic between North west Anatolia and the Carpathian Basin” Истанбул, Турция/ участва Недко Еленски с лекция-доклад „Dzhulyunitsa – Smardesh and Early Neolithic in the Yantra and Rusenski Lom River Valleys”.

18 април – Представяне на новоизлязлата книга на н.с. Иван Църов – „Траките край Атрюс”, съпроводено с едноименна изложба в рамките на Международната туристическа борса във Велико Търново.

23–24 април – в Национален обучителен семинар на тема: „Добри практики на музеите с университетите” в Благоевград участват Виолета Павлова и Миглена Петкова.

24 април – Участие на д-р Пламен Събев като член на жури в Първо бианале на църковните изкуства във Велико Търново (съвмест-

но организирано от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, Министерство на културата и Община В. Търново) и участие с доклад на тема: „Възможностите на 3D компютърните програми за възстановка на паметниците на културата на територията на Великотърновския регион”, Изложбени зали „Р. Михайлов”, Велико Търново.

м. април – Излезе от печат сборникът „Град – Етнология – Музей” на Регионалния исторически музей – Русе . Със статии участват: Надка Василева – „Колекция газени лампи от фонда на отдел „Етнография” при РИМ – Велико Търново”; Катя Митова, Тодорка Недева – „Познатият и непознат Марко Тотев”; Павлина Владева, Таня Петрова – „20-годишен юбилей на клуба по битова култура при читалище „Надежда”.

5–6 май – Светла Атанасова участва в Третата национална научна конференция „Пазари, панаири и тържища в българските земи”, организирана в гр. Търговище с доклад на тема: Търновската фамилия Паскалеви. Стопански и обществени инициативи през XIX век.

8 май – д-р Пламен Събев участва в „Изкуствоведски четения 2009” в Министерство на културата с доклад на тема: „Икони на Захарий Цаннов от старата църква „Рождество Богородично” във Велико Търново”.

м. юни – Излезе от печат албум „Учредителното събрание, 1879 г.”, посветен на 130 години от приемането на Търновската конституция с автори Стефан Бейков, Татяна Кънчева, Светла Атанасова и Драгомир Йорданов.

6–7 септември – В Третата национална научна конференция „От регионалното към националното – нумизматика, сфрагистика, епиграфика и музейно дело” в гр. Полски Тръмбеш, посветена на 65-годишнината на ст. н. с. д-р Христо Харитонов участват със съобщения: Миглена Петкова – „Народните светилища и техните функции в обичайно-празничната система на българите (Оброкът „Светеният камък” в село Куцина, община Полски Тръмбеш); Павлина Владева – „Народни представители от Търновска губерния в Учредителното събрание от 1879 г.”, Боряна Боянчинска – „Строително-столарска кооперация „Напредък” гара Полски Тръмбеш в периода 1933 – 1936 г.”; Татяна Кънчева – „Познатото и непознатото за Учредителното събрание и неговата интерпретация от съвременниците”.

17 септември – в конференция “30 години археологически проучвания в Севлиево” в Исторически музей гр. Севлиево участват н.с. Иван Църков с доклад на тема: “Емпорионите на Никополис од Иструм” и Стоян Михайлов с доклад на тема „Колективна находка от римски антониани от село Градница“.

17–19 септември – В Международна научна конференция, посветена на проблемите на културата на готите по българските земи с доклад на тема: “Готите в Никополис ад Иструм и неговата административна територия участва н.с. д-р Павлина Владкова. Експонирана е и изложба “Готите в Нове” в Археологически музей – Свищов.

20 септември – Стефан Бейков участва в Научна конференция „130 години учебно дело в с. Балван”, организирана от ОУ „Св. Иван Рилски” с доклад на тема: Просветното дело в село Балван след Освобождението.

м. септември – излезе от печат сборника „Националноосвободителните движения в българските земи XV – XIX век и тяхното отразяване в музеите, Чипровци 2008 г. С доклади участват Татяна Кънчева и Светла Атанасова.

Излезе от печат сборника „130 години от Руско-турската война 1877-1878 г.) и освобождението на България. С научни съобщения участват: Драгомир Йорданов и Павлина Владева.

7–8 октомври – В Националната научна конференция „Българският периодичен печат през Възраждането” в Сливен участва Светла Атанасова с доклад на тема: „Стопанските и обществени изяви на търновските търговци, отразени във възрожденската периодика”.

8–10 октомври – В Националната научна конференция на тема: „Благотворителността на България – традиции, исторически измерения и аспекти” в гр. Кюстендил участват: Миглена Петкова – „Регулиращата функция на оброчищата (Жертвата – дар към Бога и светците)”; Боряна Боянкинска – „Символът на дарителството на маринополци – Читалище-паметник „Искра”; Татяна Кънчева – „Михаил Кифалов – един от благодетелите на Велико Търново”, Катя Митова-Ганева – “Женско благотворително дружество “Радост” – Велико Търново”.

15–17 октомври – в Националната научна конференция на тема: „Етнологията в България – история, методи, проблеми” в чест на 60-годишния юбилей на ЕИМ – БАН в София с научни съобщения участват: Миглена Петкова – „Видове оброчища (Опит за класифициране).

В рамките на Деветия международен симпозиум ТЪРНОВСКА КНИЖОВНА ШКОЛА (Търново и идеята за християнския универсализъм (XII–XV в.) е проведена кръгла маса на тема „Старобългарската ръкописна книга – съдба и мисия” в памет на проф. Куйо М. Куев по случай 100-годишнината от рождението му, проведена във Велико-търновски университет „Св. св. Кирил и Методий” с научни доклади участват: д-р Иван Чокоев – „Украсяването на свети мощи с текстилни материали, отразено в старобългарската литература от XIV–XV в.”; ст. н. с. д-р Христо Харитонов – „Християнската тема в сюжета на българ-

ските монети и патриаршески печати от XIII–XIV в. и някои аспекти на нейния избор; н.с. д-р Евгени Дерменджиев – „Реконструкция на северната кула на средновековната крепост на хълма Трапезица”; Диана Косева – „Стенописната декорация на новооткритата църква №19 на хълма Трапезица.

В Международен симпозиум “Златното пето хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха” – Пазарджик-Юндола Александър Чохаджиев участва с доклад “ The “Arachnae” of Hotnitsa. A story by a loom-weight”.

25–30 октомври – Обучителен семинар на тема: “Положителни практики на откритите археологически музеи” в Република Турция.

13–14 ноември – В научна конференция в памет на проф. Д. Бояджиев, организирана от катедра “Класически езици” при СУ “Св. Климент Охридски” участва н.с. д-р Павлина Владкова с доклад на тема: “Към проблема за етническата принадлежност на населението в Никополис ад Иструм и неговата територия (по епиграфски и археологически данни)”.

18–19 ноември – В Осмата национална научна конференция „Библионека, четене, комуникации” Тодорка Недева участва с научно съобщение на тема „Живот и дейност на д-р Васил Берон”.

19–20 ноември – РИМ – Велико Търново е домакин на регионална среща на музейните специалисти на тема: „Опазване на движимото културно наследство – добри практики и икономически аспекти”. С доклади участват: Виолета Павлова – „Актуални проблеми на музейната научно-фондова дейност в Република България”; д-р Иван Чокоев – „Звената за консервация и реставрация на движими културни ценности в музейната мрежа на Северна България”; н.с. Иван Цървов – „Цени и ценообразуване при консервационно-реставрационната дейност при РИМ – Велико Търново” и д-р Пламен Събев – „Видове органични разтворители, използвани за отделянето на стари лакови покрития на възрожденски икони от фондовете на РИМ – Велико Търново”.

20–21 ноември – В Международна научна конференция, организирана от катедра “Древни и източни езици” при ВТУ “Св. св. Кирил и Методий” участва н.с. д-р Павлина Владкова с доклад на тема: “Архитектурна теракота от Долна Мизия”.

3–5 декември – в Международен колоквиум „Мобилност на музейните колекции” в Русе участват н.с. Иван Цървов, Виолета Павлова и Миглена Петкова.

10–12 декември – в конференция на тема “Защита на културното наследство в условията на членство на България в ЕС” в Стопански

факултут на Великотърновски университет “Св. св. Кирил и Методий” участва н.с. Иван Църков с доклад на тема: “Опазване на културното наследство в България”.

21 декември – Излезе от печат книгата на Катя Митова-Ганева “Споменъ за Търново. Страници от следосвобожденската история на града”. Представяне в камерната зала на читалище “Искра”.

Съставила: *Катя Митова-Ганева*

КНИГООБМЕН – INTERLIBRARY LOAN

1.I.2008 – 30.IV.2009

БЪЛГАРИЯ

Батак

Историческото богатство на община Батак, II, 2008.

Благоевград

Известия на исторически музей – Благоевград, I, 1999; II, 2001; III, 2003; IV, 2005.

Тешово и тешовяни. Църковен комплекс „Св. Димитър” – Тешово, 2008.

Варна

Известия на народен музей – Варна, XLII (LVII), 2006.

Acta musei Varnaensis, V, 2007; VII, 1–2, 2008.

Gods humans masks, 2006.

Велико Търново

Университетско издание „Св. Св. Кирил и Методий”, Историческо списание, Епохи 3-4, 2006; Епохи 1-2, 2007.

Кюстендил

Известия на исторически музей – Кюстендил, XIII–XIV, 2007.

Нова Загора

Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, II, 2008.

Плевен

Гюрова, С. Плевенска музейна палата 1981–1984, 2007.

Пловдив

Годишник на Регионален етнографски музеи – Пловдив, Стою Шишков и българската народоука, 5, 2008.

Попово

Попово в Миналото, 50 години музей в Попово, 9, 2008.

Русе

Известия на Регионален исторически музей – Русе, XI, 2007; XII–XIII, 2008.

Сливен

Годишник на Регионален исторически музей – Сливен, I, 2008.

Смолян

70 години Исторически музей „Стою Шишков” – Смолян, 2005.

Хуманитаристични изследвания за Родопите в началото на XXI век – Смолян, 2007.

София

Годишник на Софийски университет, ИФ факултет, Етнология, I, 98–99, 2007.

Известия на Национален исторически музей, XVIII, 2008.

НАИМ – БАН, АОР, 2007; 2008.

Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 3, част 2, 2007.

Todoşova, H. Durankulak, Band II, Teil 1–2, 2002.

Стара Загора

Димитрова, Св. История на Старозагорския музей, 2007.

Известия на Старозагорски исторически музей, II, 2007; III, 2008.

Капсамунов, Й. Спомени, 2007.

130 години Старозагорска епархия, 2007.

Шумен

Известия на исторически музей – Шумен, 14, 2008.

Харланова, Б., Руменов, Д. Шуменци в националната история и култура, Велико Търново, 2008.

Шумен и шуменци в националната история, Велико Търново, 2009.

AUSTRIA

Wien

Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes, 9, 2008.

Christine Kögl, Die Hellenistischen reliefbecher aus Lousoi, YÖAI, 10, 2008.

ČESKÁ REPUBLIKA

Brno

Acta muzei Moraviae. Časopis moravského muzea. XC, 2006, 1–2; XCI, 2007, 1–2.

Burg–Vorbürg–Suburbium Zur problematik der Nebenareale Frühmittelalterlicher Zentren, 2008.

Přehled výzkumu, 48, 2007.

Praha

Časopis národního muzea, 2006, 3–4; 2007, 1–2, 3–4; 2008, 1–2.
Časopis společnosti přátel starožitnosti, 2007, 1–2, 3–4.

DEUTSCHLAND**Baden**

Archäologische Nachrichten aus Baden, 74–75, 2007; 76–77, 2008.

Dresden

Archäeo, 4, 2007; 5, 2008.

Halle (Saale)

Yahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, 87, 2003; 89, 2005.

Mainz

Bericht der Römisch-Germanischen Commission, 87, 2006.
Bonner Jahrbücher, 206, 2006.

Trier

Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, 39, 2007.

ENGLAND**Nottingham**

Nicopolis ad Istrum. A late roman and early Byzantine city, 2007.

FRANCE

Castrum pragense, 2006.

HRVATSKA**Zadar**

Diadora, 22, 2007.

Vučić, Y. Ranokršćanske glinene svjetiljke u Arheološkom muzeju. Zadar, 2009.

Zagreb

Opuscula archaeologia, 30, 2006; 31, 2007.

Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, XL, 2007.

ROMÂNIA**Alba Julia**

Apulum, XLV, 2008.

Aurignacianul din transilvania, 3, 2008.

Buletinul, XIII, 2007.

București

Dacia, L, 2006.

R, Dobrescu. Aurignacianul din Transilvania. Studii de Preistorie, Suppl, 3, 2008.
Studii de preistorie, 3, 2005/2006; 4, 2007.

Călărași

ΦΙΛΙΑΣ ΧΑΡΙΝ. Mélanges á la mémoire de Nicolae Conovici, 2008.

Constanta

Pontica, XXXIX, 2006; XV, 2007.

Giurgiu

Cristian Schuster, Traian Popa. Mironești. I. Locuri, cercetări arheologice, monumente și personaje istorice. Bibliotheca Musei Giurgiuvensis, 2007/2008.

Piatra-Neamt

Acta musei Napocensis 41/42/2004–2005, 2007.

L'exploitation du sel á travers le temps, 2007.

Memoria Antiquitatis, XXIV, 2007.

Satu Mare

Satu Mare, XXII–XXIV, 2006/2007.

Ilie Sálceanu. Sálcuta IV – Herculane II-III. Monografia I, 2008.

Timișoara

Analele Banatului, Arheologie-Istorie. XIV, 1–2, 2006; XV, 2007.

Tulcea

Peuce, V, 2007; VI, 2008.

RUSSIA

Москва

Византийский временник, 60 (90), 2006.

SLOVAKIA

Nitra

Študijné zvesti, 37–38, 2005; 39–40, 2006.

SRBIJA

Ниш

Зборник Радова, Ниш и Византија, VI, 2008.

Нови сад

Грађа за проучаванье споменика културе Војводине, XXII–XXIII, 2008.

Para

Андреј, Ж. Света Богородица, Доња каменица, 2007.

УКРАЇНА**Київ**

Археологія, 2007, 3–4; 2008, 1, 2, 3, 4.

Изготвил:

Мирослава Йорданова

ИЗИСКВАНИЯ

КЪМ АВТОРИТЕ В ИЗВЕСТИЯ

на Регионален исторически музей – Велико Търново

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново е издание на ИРИМ–Велико Търново, което излиза ежегодно. В ИРИМ–ВТ се приемат за публикуване статии, научни съобщения, отзиви и рецензии на музейна тематика (история, археология, изкуствоведение, етнология, музеология и др.). Редакцията на ИРИМ–ВТ приема за обсъждане материали на български език с резюме на английски, френски или немски език, както и материали на колеги от чужбина, написани на английски, френски, немски или руски език, придружени от обширно резюме на български език (при невъзможност, се приемат и резюмета, на езика на статията, които впоследствие ще бъдат преведени на български). При предаване на ръкописите следва да се спазват изискванията, описани по долу.

1. ТЕКСТ.

Текстът се предава на електронен носител (в Microsoft Word), задължително придружен от разпечатка. Максималният обем на материала да е до 36000 знака (20 стандартни машинописни страници 60x30), шрифт Times New Roman 12; ляво подравнен, без параграфно форматиране и сричкопренасяне (виж илюстрацията). Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. При използване на специфичен шрифт е необходимо той да бъде предоставен на електронния носител. Освен текста на материала следва да се предостави и кратка информация за автора: научна титла и звание, месторабота и електронна поща. Кратката дателна форма на личното местоимение, ж.р. ед. ч., използвано и като притежателно местоимение “**и**” в текста да се представя с “**и**”, а не с “**и**” или “**и**”.

2. ИЛЮСТРАЦИИ.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество (до 8 с. А4) – качествени графични изображения или снимки, номерирани на гърба с арабски цифри, като със стрелка се показва посоката на изображението.

При предаване на илюстрации на електронен носител чертежите трябва да са с резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF или PSD, а снимките – с размер не по-малък от 1535x1062 пиксела (13x9 см) при 300 dpi. Приемливи графични формати са: JPEG, TIFF или PSD. **Не се приемат илюстрации в Word или PowerPoint.** Електронните илюстрации задължително се предоставят с разпечатка, на която е обозначена номерацията им. При изображения на предмети задължително е да има линеен мащаб.

Трябва да бъде приложен пълен списък на текстовете към илюстрациите. Текстовете към илюстрациите да бъдат кратки, но максимално информативни. Илюстрациите се обозначават като Обр. (включително и при позоваване в текста). Когато

иллюстрацията е съставена от отделни изображения, те също се обозначават с арабски цифри (напр. Обр. 1.1). Анотиращите текстове към илюстрациите да бъдат преведени на езика на резюмето.

3. НАУЧЕН АПАРАТ

Научният апарат се представя по т.нар. Оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилиното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая – страницата или илюстрацията, напр. (Дерменджиев 2003, 51), (Дерменджиев 2003, обр. 4). След текста се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая на други азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучен ред според фамилиното име на автора. Когато един автор е цитиран с повече от една публикация в година, след годината без интервал се добавя малка латинска буква. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монография е публикувана в поредица, след заглавието ѝ, в скоби се изписва наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в сборник, преди заглавието му се поставя “– В:” или съответното “– In:”, а името на редактора се поставя след името на сборника, като в скоби се пише Ред. или Съст. В бележки се предава допълнителна информация, но не и литература. Статия във вестник се цитира като периодично издание, а когато е без автор, в скоби в текста се изписват името на вестника, броя, годината на издаване. Цитираните архивни единици се изписват в скоби в текста, а не в бележки, като се спазва следната последователност: Архив, фонд, опис, архивна единица, лист.

Примери:

Монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). С., 1988.

Статия в периодично издание:

Дерменджиев 2003: Е. Дерменджиев. Водоснабдителните съоръжения до църква № 12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка). – Археология, 2003,3, 50–58.

Статия в сборник:

Харитонов 2003: Х. Харитонов. Унгарският художествен вкус на една търновка от 1190 година. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Х. Харитонов, Св. Атанасова, Г. Чохаджиева (Съст.). В. Търново, 2003, 313–315.

Архивна единица:

(ЦДА, ф. 177, оп. 2, е.е. 1186, л. 281) – *в текста*.

Вестник:

(Янтра, 87, 14. 02. 1937)– *в текста (когато статията е без автор)*

4. РЕЗЮМЕ.

Статите се предават с резюме. То трябва да бъде максимално информативно, а не само анотиращо статията. Като обем да представлява около 1/8 от текста. Желателно е да се предаде на английски, немски или френски език.

Материали се приемат на следния адрес:

*Регионален исторически музей – Велико Търново,
за Редколегията,
ул. Никола Пиколо № 6,
Велико Търново – 5000.*

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите не са предадени отделно. Редакцията приема материали за обсъждане целогодишно и ще Ви информира, дали ръкописът Ви е одобрен за печат. Ръкописи не се връщат.

За информация и контакт:

rimvt_edit@yahoo.com

Некомплектвани материали или такива, които не отговарят на изискванията НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ за печат.

REQUIREMENTS

FOR THE AUTHORS IN THE PROCEEDINGS OF THE REGIONAL Museum of History – Veliko Turnovo

The Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Turnovo is the annual edition of the Regional Museum of History – Veliko Turnovo. The PRMH–VT accepts for publishing articles, reports and reviews concerning museum work (history, archaeology, art, ethnology, museology ect.). The Editorial board of the PRMH–VT accepts for consideration materials of foreign colleagues written in English, French, German or Russian (we appreciate English mostly), accompanied by large summary in Bulgarian (if there is no possibility for the author, let the summary be in the language of the article, and later it will be translated). When delivering the manuscripts, the following requirements should be attended:

1. TEXT.

The text is delivered on electronic removable storage device (in Microsoft Word), obligatory accompanied by a printed paper copy. The maximum size of the material should be not more than 36000 characters, font Times New Roman 12, aligned left, with no paragraph formatting, no first line indentation, and no hyphenation. The special characters (like à, ě, ť, ö ect.) have to be marked in color on the paper copy. In case some specific font is used (e.g. Old Greek Serif) the installation version of it should be attached in the electronic device. Besides the text of the material, it should be provided some additional information for the author: scholar degree, institution and e-mail address.

2. ILLUSTRATIONS.

The illustrations should be in reasonable quantity (not more than 8 A4 pages) and with good quality. If the illustrations are digital the drawings should be with resolution of 600 dpi in TIFF or PSD, and the photos – not less than 1535x1062 pixels (13x9 cm) in 300 dpi. The acceptable graphic formats are JPEG, PSD or TIFF. Illustrations in Word or PowerPoint are not going to be accepted. The digital illustrations should be accompanied by prints, where their numeration is marked. They should be named after their numbers (e.g. **Fig.1.psd**). In the depictions of objects a linear scale should be presented.

A full list of the texts to illustrations should be presented. The text must be short, but informative. The illustrations are signified as Fig. (including when referring in the article). When the illustration consists of several depictions, they have to be marked with Arabic figures (e.g. Fig. 1. 1).

3. REFERENCES.

The references are presented according the Oxford system: in brackets in the text written out the surname of the author followed by the year of the publication with no comma between, and after a comma – the referred page or illustration – e.g. (Elenski 2004, 73), (Elenski 2004, Fig. 2. 5). After the text of the article a full list of the referred literature is

attached, as first – the Cyrillic titles, followed by the Latin and at last – on other alphabets. The publications of each group are arranged in alphabetical order according the surname of the author and the year of the publications. When an author is cited with more than one publication in the same year, the year is indexed by a small Latin letter. In endnotes only additional information should be presented, but no cited literature. Article in newspaper is referred as in periodical, but if there is no author – in the text, in brackets is written the name of the newspaper, the issue, and date. The referred public records are cited in brackets in the text, considering the following consequence: archive, fund, record, and sheet.

Examples:

Monograph:

Shennan 1988: St. Shennan. Quantifying Archaeology. Edinburgh, 1988.

Monograph in sequence:

Krauß 2006: R. Krauß. Die präistorische Besiedlung am Unterlauf der Jantra vor dem Hintergrund der Kulturgeschichte nordbulgariens (Prähistorische archäologie in Südosteuropa, 20). Rahden, 2006.

Article in periodicals:

Barber 1975: E. Barber. The Proto-Indo-European Notion of Cloth and Clothing. – Journal of Indo-European Studies, 1975, 3, 294-320.

Article in a symposium:

Elenski 2004: N. Elenski. Cultural Contacts of North-Central Bulgaria with Thrace and the Marmara Area in the Early Neolithic. – In: Prehistoric Thrace (V. Nikolov, K. Băčvarov, P. Kalchev Eds.). Sofia-Stara Zagora, 2004, 71-79.

Newspaper:

(Jantra, 87, 14.02. 1937) – in the text (when there is no author)

4. SUMMARY.

All articles have to be accompanied by a summary. For the foreign colleagues the summary has to be large and informative, covering every aspect of the article.

Materials are accepted at the following address:

*Regional Museum of History – Veliko Turnovo
for the Editorial Board
Nikola Píkolo 6 Str.
Veliko Turnovo – 5000
BULGARIA
or
rimvt_edit@yahoo.com*

The Editorial board accepts material all the year long and will inform you if they are approved for publishing.

Incomplete materials or not replying the requirements ARE NOT GOING TO BE ACCEPTED for publishing.

ИКОНОГРАФСКА ПРОГРАМА НА СТЕНОПИСИТЕ В ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“
В АРБАНАСИ, Елена Попова

Ил. 1. Параклис “Св. Георги” – детайл от сцената “Небесна литургия”, XVI в.
Il. 1. St. George's chapel – “Divine Liturgy”, part of the scene. 16th c.

Ил. 3. Параклис “Св. Георги” – сцена от житието на патрона св. Георги, XVI в.
Il. 3. St. George's chapel - scene of the life of the patron St. George. 16 c.

Ил. 2. Параклис “Св. Георги” – Шествие на ангели в сцената “Небесна литургия”, XVI в.
Il. 2. St. George's chapel - Angels procession in the scene “Divine Liturgy”. 16th c.

ИКОНОГРАФСКА ПРОГРАМА НА СТЕНОПИСИТЕ В ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР”
В АРБАНАСИ, Елена Попова

Ил. 4. Параклис “Св. Георги” – фрагменти от сцени от Менология, XVI в.
Pl. 4. St. George’s chapel – parts of scenes of the Menologion. 16th c.

Ил. 5. Ц. “Св. Димитър” – “Лоза Йесева”, 1621, източна стена
Pl. 5. St. Demetrius church – “The Tree of Jesse”, 1621, east wall

Ил. 6. Ц. “Св. Димитър” – Жените-прамайки, част от “Лоза Йесева”
Pl. 6. St. Demetrius church – The pious women in “The Tree of Jesse”, 1621, east wall

ИКОНОГРАФСКА ПРОГРАМА НА СТЕНОПИСИТЕ В ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“
В АРБАНАСИ, Елена Попова

Ил. 7. Ц. “Св. Димитър” – “Евхаристия”
(лява половина: “Причастие на апостолите с хляб”)

Pl. 7. St. Demetrius church – “Eucharist”
(left part: The Administration of the Lord’s body to the apostles)

Ил. 8. Св. Богородица Платитера в абсидата
Pl. 8. Virgin Platytera (The Wide Wings of the heavens) in the apse

Ил. 9. “Неделя на слепия”, южна стена на наоса

Pl. 9. “Sunday of the Blind man”, south wall in the naos

ИКОНОГРАФСКА ПРОГРАМА НА СТЕНОПИСИТЕ В ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“
В АРБАНАСИ, Елена Попова

Ил. 10. “Неделя
на самарянката”,
южна стена на наоса
П. 10. “Sunday of the
Samaritan woman”,
south wall in the naos

Ил. 11. Част от южната
стена в наоса
П. 11. Part of the south
wall
in the naos

Ил. 12. Св. Григорий Нисийски, част
от сцената „Мелимос“ на южната
стена
П. 12. St. Gregory, bishop of Nyssa, part
of „Melismos“ on the south wall

ИКОНОГРАФСКА ПРОГРАМА НА СТЕНОПИСИТЕ В ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“
В АРБАНАСИ, Елена Попова

*Ил. 13. Западната
стена на наоса
Il. 13. The west wall
of the naos*

*Ил. 14. „Рождество
Богородично“,
западна стена на
наоса
Il. 14. „The Birth of
Mother of God“, west
wall of the naos*

ИКОНОГРАФСКА ПРОГРАМА НА СТЕНОПИСИТЕ В ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“
В АРБАНАСИ, Елена Попова

*Ил. 15. Ктиторският надпис от 1621 г.
Il. 15. The Donator's inscription from 1621.*

*Ил. 16. Параклис „Св. Георги“, олтар - поглед към стенописите от XVII в.
Il. 16. St. George's chapel - view to the murals from 17th c. in the altar*

ИКОНОГРАФСКА ПРОГРАМА НА СТЕНОПИСИТЕ В ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“
В АРБАНАСИ, Елена Попова

Ил. 17. Сцената „Страшният съд“ в притвора. 1621
Il. 17. The scene „The Second Coming“ in the narthex. 1621

Ил. 18. Шествието на групите праведници от „Страшният съд“
Il. 18. „The Second Coming“ – The procession of the Pious Groups

ИКОНОГРАФСКА ПРОГРАМА НА СТЕНОПИСИТЕ В ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“
В АРБАНАСИ, Елена Попова

Ил. 19. „Страшният съд“ – Раят
Il. 19. „The Second Coming“ – Paradise

Ил. 20. Ц. „Рождество Христово“ в Арбанаси - част от сцената „Небесна
литургия“, XVII в.

Il. 20. The Birth of Christ's church in Arbanassi - part of the scene scene „Divine
Liturgy“. 17th c.

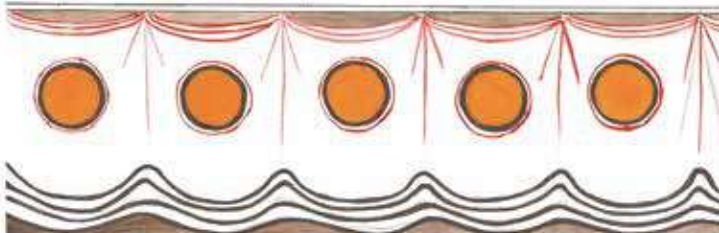

Ил. 1. Реконструкция на църква № 19. (поглед от югозапад, арх. Пл.Цанев)

Pl. 1. Church no.19. (view from south-west, reconstruction by arch. Pl. Tsanev)

Ил. 2. Реконструкция на църква № 19. (поглед от югоизток, арх. Пл.Цанев)

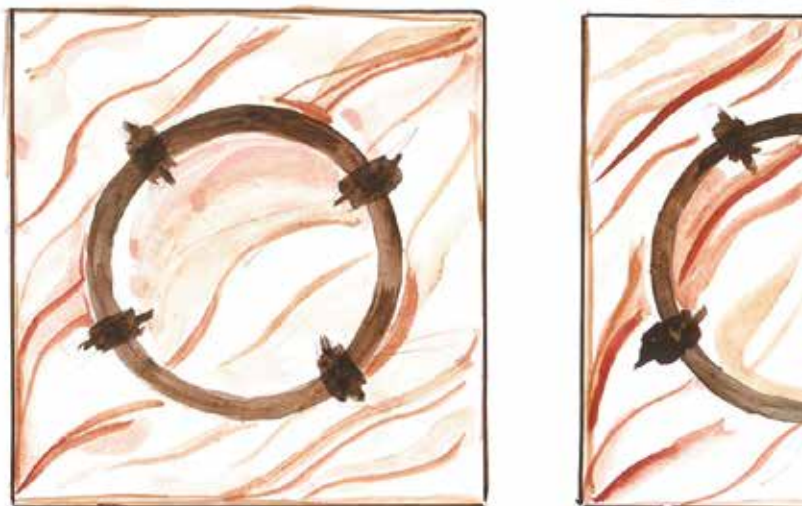
Pl. 2. Church no.19. (view from south-east, reconstruction by arch. Pl. Tsanev)

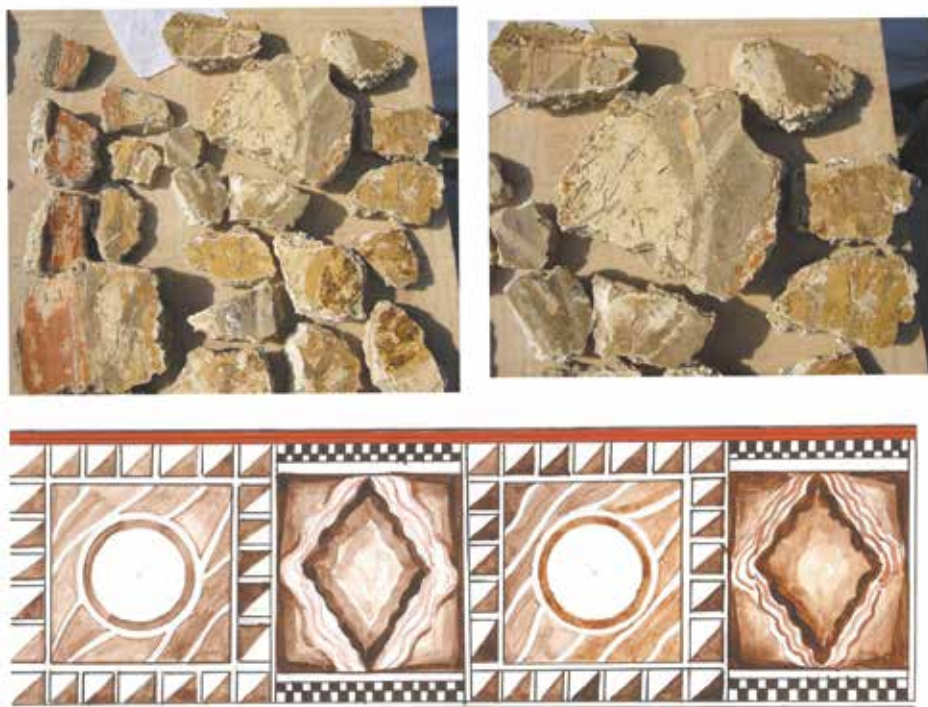
Ил. 3. Цокълна драперия в апсидата от първото живописване
Pl. 3. Plinthal drapery in the apse from the first pictorial layer

Ил. 4. Цокъл в наоса от първи живописен слой
Pl. 4. Plinth in the naos from the first pictorial layer

Ил. 5. Цокълна украса в апсидата от втория живописен слой
Pl. 5. Plinthal decoration from the second pictorial layer

Ил. 6. Цокълна украса в наоса от втория живописен слой
Pl. 6. Plinthal decoration in the naos from the second pictorial layer

*Ил. 7. Цокълна украса от третото живописване на църквата
Il. 7. Plinthal decoration from the third pictorial layer*

Ил. 8. Фрагменти, на които се виждат части от различните живописни слоеве

Il. 8. Fragments with parts from the differents pictorial layers

НОВООТКРИТИ СТЕНОПИСИ ОТ ЦЪРКВА № XIX НА ТРАПЕЗИЦА, Диана Косева

Ил. 9. Фрагменти от първи живописен слой в горните части на стените на наоса
Il. 9. Fragments from the first pictorial layer in the upper parts of the naos walls

*Ил. 10. Фрагменти с изображения на ръка и лице
Il. 10. Fragments with images of a hand and face*

*Ил. II. Декоративен орнамент от първи живописен слой,
украсявал конзола или пиластър*

Il. II. Ornament from the first pictorial layer, decorating a console or pilaster

Ил. 12. Фрагменти от втори живописен слой на наоса
Il. 12. Fragments from the second pictorial layer on the naos walls

*Ил. 13. Фрагменти от втория живописен слой на наоса
Il. 13. Fragments from the second pictorial layer on the naos walls*

Ил. 14. Фрагменти от третия живописен слой на наоса
Il. 14. Fragments from the third pictorial layer on the naos walls

Ил. 15. Фрагменти с изображения на букви от втори живописен слой и графити
Il. 15. Fragments with letters from the second pictorial layer and graphites

УНГАРСКИ ЗЛАТНИ МОНЕТИ ОТ НУМИЗМАТИЧНАТА КОЛЕКЦИЯ НА РИМ –
ВЕЛИКО ТЪРНОВО, Стоян Михайлов

Ил. 1. Дукат на Матиаш I Корвин (1458–1490)
Il. 1. Dukat of Matthias I Corvinus (1458–1490)

Ил. 2. 1/4 дукат на Леополд I Хабсбург (1657–1705)
Il. 2. 1/4 ducat of Leopold I Habsburg (1657–1705)

ИЗЛОЖБА – “СИМВОЛИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ”, Весела Мартинова

*Национална изложба “Символите на българската държавност”,
22.09.2008–30.10.2008 г.*

*National exhibition “The Symbols of the Bulgarian Statesmanship”
22.09.2008–30.10.2008*

ИЗЛОЖБА – “ОРЪЖИЕ ОТ СТАРО И НОВО ВРЕМЕ”, Симеон Цветков

*Изложба “Оръжие от старо и ново време”, 22.03.2009 г.
Exhibition “Weapons from old and present times“, 22.03.2009*

